

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

Layihə Avropa İttifaqı
tərəfindən maliyyələşdirilir

TƏHSİL İNSTİTUTU
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

İxtisasın adı: Təhsil psixoloqu

PSIXOKORREKSIYA İŞLƏRİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Bakı 2020

Bu modul dərs vəsaiti Avropa İttifaqının texniki yardımı  r vəsində Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyini dəstəkləmək   n “Azərbaycanda Milli Kvalifikasiya  r v sinin İcrasına Dəstək” (EuropeAid/138339/DH/SER/AZ) layihəsi tərəfindən hazırlanmıřdır. Modulda ifadə olunan fikirlər v  məlumatlara görə Avropa İttifaqı, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Təhsil İnstitutu məsuliyyət dařımır.

Modul dərs vəsaiti müvafiq təhsil proqramları (kurikulumlar)  zr  bilik və bacarıqların verilməsi məqsədilə hazırlanmıřdır və ali təhsil səviyyəsində müvafiq modulların tədrisi   n tövsiyə edilir. Modul dərs vəsaitinin istifadəsi  d niřsizdir və kommersiya məqsədi ilə satışı qadağandır.

Müəllif: Limun t  mrahlı

Modul üzrə məsləhətçi: Aynur Kərimova

  Bakı – 2020

Modulda ifadə olunan fikirlər müəllifə aiddir, istifadə olunmuş fotolar açıq mənbələrdən g t r lm řd r. Antiplagiat v  digər t dqiqtat etikasının tələblərinin təmin olunması modul müəlliflərinin məsuliyyətidir.

MÜNDƏRİCAT

ƏSAS ANLAYIŞLAR	8
GİRİŞ	13
MODULUN SPESİFİKASIYASI	15
TƏLİM NƏTİCƏSİ 1: PSIXOKORREKSIYA PROSEDURUNA HAZIRLIQ İŞLƏRİNİ HƏYATA KEÇİRMƏK	17
1.1. Aparılacaq psixokorreksiya işinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir	18
1.1.1. Psixokorreksiyanın xüsusiyyətləri.....	18
1.1.2. Psixokorreksiyanın məqsədləri.....	19
1.1.3. Psixokorreksiyanın metodoloji bazası.....	21
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	24
Qiymətləndirmə	25
1.2. Yaşlar üzrə korreksiya işi aparılacaq psixoloji sahəni müəyyən edir	26
1.2.1. Fərdi və yaş xüsusiyyətlərinə görə yarana biləcək problemlər	26
Davranışın real və formal tərəfləri.....	35
1.2.2. Psixi inkişaf ləngimələrinin xüsusiyyətləri.....	39
1.2.3. Təzahür əlamətləri əsasında davranış pozuntularının növlərə görə qruplaşdırılması	44
1.2.4. Kliniki-psixoloji problemlərin təsnifatlaşdırılması üçün psixi sağlamlığın göstəriciləri	49
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	52
Qiymətləndirilmə	53
1.3. Kliyentin vəziyyətinə uyğun resurslar seçir	54
1.3.1. Psixoloji resursların xüsusiyyətləri	54
1.3.2. Psixoloji resursları zəiflədən amillər.....	59
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	109
Qiymətləndirmə	110
1.4. Təhsilalanların ehtiyaclarına uyğun fərdi və qrup korreksiyası üçün proqram tərtib edir	111
1.4.1. Psixokorreksiya üçün proqramlaşdırma texnologiyaları.....	111
1.4.2. Korreksiya proqramlarının tipləri	118

1.4.3. Korreksiya proqramlarının müzakirəsi	129
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	132
Qiymətləndirmə.....	133
TƏLİM NƏTİCƏSİ 2: PSIXOKORREKSIYA PROSESİNİ HƏYATA KEÇİRMƏK.....	135
2.1. Problemə uyğun hazırlanmış korreksiya və ya inkişafetdirici proqramı tətbiq edir	136
2.1.1. Psixoloji korreksiya prosedurunun təsviri	136
2.1.2. Psixoloji korreksiya şəraitinə verilən tələblər	144
2.1.3. Psixokorreksiya prosesinin subyektləri və təşkili prinsipləri.....	147
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	152
Qiymətləndirmə	153
2.2. Proqramda qoyulan fərziyyəni yoxlamaq üçün metodlar seçir.....	154
2.2.1. Fərziyyənin yoxlanılmasının əsas şərtləri.....	154
2.2.2. Proqramın məqsədinə uyğun korreksiya növünün seçilməsi.....	155
2.2.3. Proqram üzrə metodların seçilməsi	158
2.2.4. Proqram üçün psixokorreksiyanın formalarının seçilməsi.....	165
2.2.5. Fərziyyənin yoxlanılması təcrübəsi.....	166
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	173
Qiymətləndirmə	174
2.3. Psixokorreksiya prosedurunun mərhələlər üzrə həyata keçirir	175
2.3.1. Psixokorreksiyanın mərhələləri.....	175
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	180
Qiymətləndirmə.....	181
TƏLİM NƏTİCƏSİ 3: PSIXOKORREKSIYA İŞİNİN NƏTİCƏLƏRİNİ QIYMƏTLƏNDİRMƏK	183
3.1. Kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunu müəyyən edir	184
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	204
Qiymətləndirmə.....	205
3.2. Korreksiya-inkişafetdirici işin nəticəsində baş verən dəyişmələri izah edir	206
3.2.1. Korreksiya prosesində dəyişmələrin izlənməsi.....	206
3.2.2. Korreksiya-inkişafetdirici işdə dəyişmələrin izahına imkan verən metod və üsullar.....	211
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	242

Qiymətləndirmə.....	244
3.3. Korreksiya prosesinin nəticələri haqqında kliyentə müvafiq qaydada məlumat verir	245
3.3.1. Məlumatların ümumiləşdirilməsi.....	245
3.3.2. Yaşlar üzrə nəticələrin işlənməsi nümunələri.....	245
3.3.3. Psixokorreksiya nəticələrinin sənədləşdirilməsi.....	250
3.3.4. Korreksiya nəticələrinin protokolları.....	251
3.3.6. Psixoloji inkişaf xəritəsi.....	252
2.3.7. Hesabat sənədləri.....	254
3.3.8. Fikirlərin psixokorreksiya prosesinə aid edilən əsas psixoloji anlayışlar əsasında izah edilməsi.....	256
Tələbələr üçün fəaliyyətlər.....	261
Qiymətləndirmə.....	262
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	263

ƏSAS ANLAYIŞLAR

Addiktiv tip – özünün psixi vəziyyətini xüsusi maddələrin vasitəsilə süni şəkildə dəyişmək, yaxud emosiyaların intensivliyini artırmaq və inkişaf etdirmək məqsədilə fəaliyyətin müxtəlif növlərinə diqqəti mərkəzləşdirməklə reallıqdan qaçmaq cəhdi.

Addiktiv metodlar – cümlə, fikir, nağıl və s. davam etdirilməsi tələb olunan əlavə etmə metodu kimi ("Tamamlanmamış cümlələr", "Kim üçün mən kiməm", "Yunqun assosiativ testi" və s.).

Affekt – insanın əhvaldan və ehtirasdan (hissdən) fərqli olaraq güclü, coşqun baş verən, nisbətən qısamüddətli emosional vəziyyəti.

Aretepsixoterapiya – kliyentlə və ya qruplarla müxtəlif mövzularda onlar üçün əhəmiyyət kəsb edən yaxın və uzaq (tanıdıqları) insanlar, qəhrəmanlar, onların özləri ilə bağlı aparılan söhbətlər.

Art-terapiya – incəsənətin müxtəlif sahələri üzrə aparılan korreksiya.

Asinxronizasiya – inkişafda ahəngdarlığın pozulması.

Autizm – psixi inkişafın bütün spektrlərində (dərketmə, nitq, davranış, sosiallaşma, şəxsiyyət) pozuntularla müşayiət edilən sindrom.

Biblioterapiya – bədii nümunələrin seçilməsi, rolların və obrazların təyini, süjetin gözlənilməsi və ya modifikasiyası, rolların ifası, səhnələşdirmə, nəqləmə ilə həyata keçirilən məşqlərdir.

Biheviyrist psixologiya – davranış psixologiyası.

Daun sindromu – 21-ci xromosom cütüyünün trisomiyası (üçlük) nəticəsində yaranan xəstəlik.

Davranışın melankoliyalı vəziyyəti – davranışda melankolik temperament tipinə xas olan əlamətlərin olması: süstlük, maraqsızlıq, susqunluq, tənbellik, maraq və motivasiyanın olmaması, öz üzərinə düşən məsuliyyəti qəbul etməmək.

Deduktiv fərziyyə – tədqiqatın bir qədər dərinləşmiş mərhələsində bir sıra ümumiləşmiş fərziyələrdən yaranır.

Delikvent davranış – normadan kənara çıxan, şərti cəza əməli kimi özünü göstərən davranışın (zərərli vərdislər, çətin tərbiyə olunmaq, risk qrupuna aid edilənlərin) bir sıra xüsusiyyətlərini özündə daşımaq.

Deviant davranış – bu davranışa üstünlük verən şəxslərin qabiliyyətləri orta statistik qabiliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir, nəticədə bəziləri özünün bu hiperqabiliyyətlərinə əsaslanaraq davranışı tamamilə norma dan kənara çıxır.

Distim tip – ciddi, əzgin əhvalı, astagəl, zəif iradi səyi olan fərd.

DNT – ezoksiribonuklein turşusu, canlı orqanizmin formalaşması və həyati proseslərini davam etdirə bilməsi üçün irsi informasiyanın saxlanılaraq nəsillər arasında ötürülən biopolimer, “genetik mətn”, genlər haqqında məlumat.

Ekspressiyanın öyrənilməsi – xətt, ünsiyyət tərzini və bədən hərəkətlərinin təhlili (Miralopes metodikası, xəttin diaqnostikası və s.).

Ekstrospektiv metodlar – psixi fəaliyyətin ünsiyyət və davranışda, sosiallaşma prosesində öyrənilməsi yolları.

Ekstroversiyalılıq – güclü, tarazlı tip.

Ekzistensial istiqamət – iradi-emosional sahəyə istiqamətlənmə.

Emotiv tip – emosional, həssas, həyəcanlı, qorxaq, insaflı, insansevər, ürəyiyumşaq fərd.

Fəaliyyətdə bələdləşmə hərəkətləri – fəaliyyət zamanı kliyent üçün yeni olan hərəkətlərə uyğunlaşmaq, onları avtomatlaşdırmaq, vərdişə çevirmək üçün edilən ardıcıl, sistemli hərəkətlər.

Fərdiyyət psixologiyası – insan fərdinin psixoloji quruluşundan bəhs edən elm sahəsi.

Fərziyyə – təxmini fikir, təxminətmə, təxmini fikrə gəlmə, ehtimal edilmə, təsdiq edilməmiş iddia.

Frustrasiya – pozğunluq, planların dağılması, məqsədə nailolma, yaxud tapşırıqın həlli zamanı meydana çıxan, insanın keçilməz obyektiv çətinliklərinə səbəb olan psixoloji vəziyyət.

Gestaltpsixologiya – qavrayış psixologiyası.

Gipertim tip – çox hərəkətlilik, ünsiyyətcillik, çərənçilik.

Hiperaktivlik və diqqətsizlik sindromu – ifrat fəallıq, davranış və diqqət pozğunluğu, o cümlədən təfəkkür ləngimələri ilə müşayiət olunan sindrom.

Hiperhəssaslıq – ətraf aləmin qıcıqlayıcılarına, yəni sensor təsirlərinə qarşı həddindən artıq həssas olmaq, çoxlarının hiss etmədiklərini duymaq.

İmpulsiv davranış – daxili impulsların təsiri ilə xarici hərəkətlərin fəallaşması nəticəsində mühitin sosial tələblərini gözlənilmədən icra edilən hərəkət aktları.

İnduktiv fərziyyə – ktiv fərziyyələr “xaricdən-daxilə”, “məlumdan-məchula”, “aşağıdan-yuxarıya” prinsipinin şərtləri ilə formalaşır.

İntrospeksiya – özünümüşahidə.

İntroversiyalılıq – müvazinətli, lakin, inersiyalı tip.

İntuitiv dərkətmə – şüuraltı informasiyaların köməyi ilə obyekt və hadisələrin daha obyektiv, real dərk olunması.

İsteriya – nevrozun çoxobrazlı isterik forması, tez-tez müxtəlif xəstəliklərin adı altında gizlə nən aqressiv, hiperaktivlik, hiperhəyəcanlılıq, nevroitik vəziyyəti (hərəkətin koordinasiyanın pozulması, nitqin dolaşığı, əlaqəsizliyi, anlaşıqsızlığı, iflicolma və s.).

Karma – bədən (söz, davranış) və ya zehni hərəkətlərin (niyyət, düşüncə, imic) əvvəlki əjdadlarda olduğu kimi köçürülərək təkrarlanması.

Katartik proyektiv metodlar – təmizlənmə, müəyyən ideya, hisslər, xüsusi təşkil edilmiş psixodrama və proyektiv oyun şəraitində ifadə olunur.

Kliyent – psixoloqa müraciət etmiş normal, fiziki və psixi baxımdan sağlam insan.

Konformal davranış – rahat, kimsəyə zərər vermədən, bununla belə, fərdi inkişaf üçün səy göstərmədən, tələbatların ödənilməsi üçün fəallıq etmədən süst vəziyyətdə olmaq.

Konseptuallıq – hər bir texnologiya fəlsəfi, psixoloji, didaktik və sosial-pedaqoji nəzəriyyələrlə tənzimlənən müvafiq elmi əsaslar.

Konstitutivləşdirici proyektiv metodlar – kliyentin ona təqdim olunan stimulları mahiyyəti nə görə ayırd edərək strukturlaşdırması.

Konstruktiv proyektiv metodlar – ayrı-ayrı hissələrə bölünmüş detalların vahid şəkildə birləşdirilməsi (“Süjetli əlavələr”, “Şəkildə nə çatışmır?”).

Koqnitiv fəaliyyətin – şüurlu qaydada, planlaşdırılaraq təşkil edilən, konkret bir nəticəyə yönəlmiş dərkətmə fəaliyyəti.

Metamorfizm – kimyəvi və fiziki səbəblərin təsiri ilə orqanizmin quruluş və tərkibində əmələ gələn dəyişmələr.

Nevrasteniya – yüksək oyanıqlıq, ağlağanlıq və depressiyaya gətirib çıxaran emosiyalar, əhval-ruhiyyədə qətiyyətsizlik, bəzi vəziyyətlərdə həyacan, qorxu, yuxu pozğunluğu, sinir sisteminin müxtəlif neqativ problemləri.

Nevrozlar – psixogen təbiətə malik olan sinir-psixi pozğunluğun daha geniş yayılmış forması.

Neyrolinqvistik proqramlaşdırma (NLP) – neyro-həyatda baş verənlərin beş duyğu vasitəsi ilə qəbul və emal edilməsi, **linqvistik** - şifahi və sözsüz ünsiyyət, həmçinin davranışlar vasitəsi ilə düşünmə cələri əks etdirmə tərzini, **proqramlaşdırma** - zehnin daxili proqramlarını istifadə edərək düşüncələri və ünsiyyəti arzu edilən hədəflərə çatacaq şəkildə nizamlamaq.

Patoxarakteroloji davranış – tərbiyə prosesində formalaşmış xarakterin patoloji dəyişiklikləri ilə şərtlənən şəxsiyyət pozuntuları aiddir.

Pedantik tip – təkəbbürlü və iddialı fərd.

Pedantizm – vasvasılıq, xırdaçılıq.

Proyektiv metodlar – yazı və şəkil tapşırıqlarına əsaslanmaqla (sensomotor, hissi-emosional və neyrolinqvistik sahələr üzrə proqramlaşmış) şüurlu informasiyaların öyrənilməsi.

Psixika – ruhilik, daxili aləm, şüur, şüurlu və intuisiyanın vəhdətində dərkətmə, ətraf aləmin obyekt və hadisələrinin beyində əksi, inikası.

Psixoanalitik yanaşma – kliyentin hazırkı psixoloji vəziyyətinə səbəb olan, keçmiş təcrübədən qalan, şüuraltına qovulmuş neqativ emosiyaların, təəssüratların oyadılması və təhlili (təhsil sistemində iştirakçıların bir-birini daha yaxından tanımaq, onları narahat edən məsələləri aydınlaşdırmaq və həmyaşdılarını bununla bağlı məlumatlandırmaq məqsədilə tətbiq edilir).

Psixodrama – psixodramatik prosesin mahiyyəti, süjet, ssenari, tələb, forma, şərait və obrazlar, texnikalar, resurslar, inteqrasiya (nağıl terapiyası, təlim üsulları) vasitəsi ilə hadisələri dramlaşdıraraq ona əvvəlki münasibətin dəyişdirilməsidir.

Psixokorreksiya modelləri – şəxsiyyətin optimal inkişaf səviyyəsinə, onun fərdi-tipoloji, psixoloji, kliniki-psixoloji xüsusiyyətlərinin müxtəlif pozuntularının korreksiyasına əsaslanan, müxtəlif metodlarla, psixonizamlayıcı məşqlər və d. (oyun terapiyası, ailə terapiyası) konkret təsirlərlə kliyentə (uşaq və yeniyetmələrin, o cümlədən yuxarı yaş qrupuna aid olan şəxslər) istiqamətlənən quruluşdur.

Psixokorreksiya texnologiyaları – psixoloji problemlərin qaydaya salınması zamanı planlaşdırılaraq həmin prosesə uyğunlaşdırmaqla tətbiq edilən metod, vasitə, priyom və texnikaların məcmusudur.

Psixokorreksiyanın monitorinqi – korreksiya nəticələrinin ölçülərək qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən metod, vasitə və texnologiyaların məcmusu, praktik işlərin istiqamətini göstərən elmi-praktik məzmun.

Psixokorreksiyanın nəticəyönümlülüyü – planlaşdırma, proqramlaşdırma, kliyenti və ya qrupu təlimatlandırma, şəraitin əlverişliliyi, hərəkətlərin ardıcılığı, mərhələliyi, sistemliliyi, prosesə nəzarət, qərarların qəbulu ilə həyata keçirilən korreksiya işinin sonunda əldə edilən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri.

Psixoloji fakt – öyrənmə, bilik, vərdiş və bacarıqları mənimsəmə səviyyəsinin sürəti və keyfiyyətinin fərdi göstəricisi, bu sahədə əldə edilən konkret psixoloji nəticə.

Psixopatoloji davranış – bu və digər psixi pozuntu və xəstəliklərin psixoloji simptom və sindromlar səbəbindən aqressiyanın daxilə, insanın özünə yönəlməsidir.

Psixosintez – bir neçə nəzəriyyənin konsepsiyası əsasında işlənmiş istiqamət olub, iradi hərəkətlərin artırılmasına yönəldilir.

Psixoterapevtik təsir – dərmandan istifadə etmədən göstərilən psixoloji təsir.

Psixometrik qaydalar – kliyentin subyektiv cəhətlərini, qrupun xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün tətbiq edilən psixoloji ölçmə qaydaları.

Qeyri-konstruktiv davranış – davranışın qaydalara tabe olmayan, mədəni normalarla nizamlanmayan, bir sıra hallarda başqalarına zərər verməyə yönələn forması.

Refleksiya – orqanizmin psixoloji sisteminin ətraf alımla əks-əlaqəsi, qəbul edilən qıcıqlara cavab reaksiyaları.

Resurs – hər hansı sahədə (iqtisadi, siyasət, təbiət, elm, informatika və s.) mövcud olan ehtiyat bazası, hələ istifadə edilməmiş psixoloji imkanlar, daxili mənbələr.

Şərhedici proyektiv metodlar – bir sıra situasiyalar, hadisələr, obrazlar, onların mahiyyəti və məzmunu şərh edilməsi, qiymətləndirilməsi (R. Temml, M. Dorkli və V. Amenin uşaqlar və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulan həyəcanlılıq testi).

Simptomatik davranış – özünün mənəvi sıxıntıları, psixoloji narahatlığı barədə başqalarına məlumat verməyə yönəldilmiş, lakin bunun qeyri-konstruktiv yollarla (aqrressiya, intizamsızlıq, impulsivlik və s. formalarla) çatdırılması.

Sistemlilik – texnologiya sistemin bütün əlamətlərinə, prosesin məntiqinə, onun hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə, bütövlüyə sahib olma.

Stress – təzyiq, gərginlik, insanın müxtəlif obrazlı emosional təsirlər nəticəsində meydana gələn gərgin vəziyyət.

Suisidal davranış – davranışda özünüqəsdə meyillilik, bunu müxtəlif formalarla icra etməyə yönəlmiş hərəkətlər.

Transpersonal korreksiya – kliyentə özünütanıma, özünəmərkəzləşmə imkanı verən, öz potensialını aşkara çıxararaq reallaşdırılmasına dəstək olan korreksiya yanaşması.

Xarakterin aksentuasiyası – xarakterin qabarıq görünən, vurğulanan tərəfi.

GİRİŞ

Hörmətli oxucu!

Son illərdə dünyada texnoloji inkişaf sürətlənib. Yeni peşə sahələri yaranır, mövcud peşələrə olan tələbatlar dəyişir. Ali məktəb məzunlarının peşə səriştələrinə yeni ölçülərlə yanaşılır. Bu baxımdan insan şəxsiyyətinin problemləri ilə məşğul olan sahələr üzrə mütəxəssislərin hazırlığına verilən tələblərdə də ciddi dəyişmələr gedir. "Psixokorreksiya işlərinin həyata keçirilməsi" modulunun spesifikasiyasında da bu tələblər nəzərə alınmışdır.

Modul təhsil sistemində psixokorreksiya işlərinin həyata keçirilməsində vacib olan məsələləri əhatə edir. Psixokorreksiya proseduruna hazırlıq işlərini həyata keçirməkdən başlayaraq, bu prosesdə tətbiq edilən fəaliyyətlər əhatə edilir.

İlk növbədə aparılacaq psixokorreksiya işinin xüsusiyyətləri izah olunur. Psixokorreksiyanın mövzusu, əsas məqsədləri, vəzifələri barədə məlumat verilir. Psixokorreksiyanın metodoloji bazası anlayışına nələrin daxil edildiyi aydınlaşdırılır. Aparılacaq psixokorreksiya işlərində gözlənilməli olan prinsiplər şərh olunur.

İkinci təlim nəticəsində korreksiya işi aparılacaq psixoloji sahələrdən bəhs edilir. Bu barədə məlumatlar verilir, təhsilalanların ehtiyaclarına uyğun fərdi və qrup korreksiyası üçün proqramların tərtibi yolları göstərilir. Fərdi və yaş xüsusiyyətlərinə görə yarana biləcək problemlər ayırd edilir. Bu sırada fərdi xüsusiyyətlərə görə yarana biləcək problemlər - xarakterin aksentuasiyası, temperament tiplərinin problemləli xüsusiyyətləri, qabiliyyətlərin zəif tərəfləri, o cümlədən yaş dövrlərinin spesifik problemləri haqqında izahlar aparılır. Uşaq, yeniyetmə və gənclərlə aparılan korreksiya işlərində yaş böhranlarının əlamətlərinin və psixi inkişaf ləngimələrinin nəzərə alınmalı olan tərəfləri qeyd edilir.

Üçüncü təlim nəticəsində klientin psixoloji resursları aydınlaşdırılır. Psixoloji resursların xüsusiyyətləri açıqlanır, təsnifatlaşdırılması aparılır. Onu zəiflədən amillər barədə izahlar verilir. Müəyyən edilir ki, əvvəllər haqqında insan potensialı kimi bəhs edilən insan resursları müxtəlif elmlər tərəfindən özünü predmetinə uyğun şəkildə öyrənilir. Psixologiya elmində isə insan resurslarının mənəvi-psixoloji və intellektual imkanları, qabiliyyət və bacarıqları ilə bağlı olanlar araşdırılır. Korreksiya prosesində əsas vəzifələrdən biri olaraq insanın daxili potensialının, yəni resurslarının önə çəkilməsinin vacibliyi göstərilir.

Dördüncü təlim nəticəsində təhsilalanların ehtiyaclarına uyğun fərdi və qrup korreksiyası üçün proqramların tərtibi yolları aydınlaşdırılır, nümunələr göstərilir. Fərdi xüsusiyyətlərlə bağlı psixologiyada aşkar edilmiş problemlərin xüsusiyyətlərinin təsviri verilir. Psixi inkişaf ləngimələrinin yaratdığı psixoloji problemlərin təzahür xüsusiyyətləri şərh edilir. Kliniki-psixoloji problemlərin təsnifatlaşdırılması və onun əsas əlamətləri haqqında məlumat verilir.

Əziz təhsilalanlar! Unutmayın ki, gələcək fəaliyyətinizin yüksək səviyyədə qurulmasının əsası əhəmiyyətli dərəcədə sizə təqdim edilən materialların həm nəzəri, həm də praktik mənimsənilməsindən asılıdır.

MODULUN SPESİFİKASIYASI

Modulun adı:	Psixokorreksiyanın həyata keçirilməsi
Modulun kodu:	SS-2020-25
Modulun ümumi məqsədi:	<i>Bu modulu tamamladıqdan sonra tələbə psixokorreksiya işinin xüsusiyyətlərini müəyyən edərək müştərinin vəziyyətinə uyğun psixokorreksiya prosesini həyata keçirməyi və işin nəticəsini qiymətləndirməyi bacaracaqdır.</i>
Təlim (öyrənmə) nəticələri	Qiymətləndirmə meyarları
1. Psixokorreksiya proseduruna hazırlıq işlərini həyata keçirmək	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aparılacaq psixokorreksiya işinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir; 2. Yaşlar üzrə korreksiya işi aparılacaq psixoloji sahəni müəyyən edir; 3. Kliyentin vəziyyətinə uyğun resurslar seçir; 4. Təhsilalanların ehtiyaclarına uyğun fərdi və qrup korreksiyası üçün proqram tərtib edir.
2. Psixokorreksiya prosesini həyata keçirmək	<ol style="list-style-type: none"> 1. Problemə uyğun hazırlanmış korreksiya və ya inkişafetdirici proqramı tətbiq edir; 2. Proqramda qoyulan fərziyyəni yoxlamaq üçün metodlar seçir; 3. Psixokorreksiya prosedurunu mərhələlər üzrə həyata keçirir.
3. Psixokorreksiya işinin nəticələrini qiymətləndirmək	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunu müəyyən edir; 2. Korreksiya-inkişafetdirici işin nəticəsində baş verən dəyişmələri izah edir; 3. Korreksiya prosesinin nəticələri haqqında kliyentə müvafiq qaydada məlumat verir.

TƏLİM NƏTİCƏSİ 1

**PSİXOKORREKSİYA
PROSEDURUNA
HAZIRLIQ İŞLƏRİNİ
HƏYATA KEÇİRMƏK**

1.1. Aparılacaq psixokorreksiya işinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir

Psixokorreksiyanın xüsusiyyətləri

1.1.1. Psixokorreksiyanın xüsusiyyətləri

Psixokorreksiya və ya psixoloji korreksiya – psixoloqun (eləcə də digər əlaqəli mütəxəssislərin) psixikanın quruluşuna aid olan ayrı-ayrı sahələrə təsir edərək onlarda baş verən inkişaf çatışmazlıqlarında dəyişmələr yaratmaq üçün istifadə etdiyi psixoloji priyomların məcmusudur. Latınca korreksiya – “düzəliş”, “müəyyən düzəlmə” və “dəyişmə” mənalarını verir.

Psixokorreksiya psixoloji konsultasiyaya əsaslanır. Bu proses psixodiagnostika əsasında kliyentdə aşkar psixoloji problemlərin qaydaya salınması, hansısa psixoloji prosesdə, yaxud sahədə, eləcə də quruluşlarda (şəxsiyyət, davranış, fəaliyyət, ünsiyyət, motivasiya və d.) baş verən ləngimədir.

Yayınma və pozuntuların qaydaya salınması, yaşadığı sosial mühitin norma və tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün tətbiq edilir. Bu zaman kliyent haqqında əldə edilmiş diaqnostik informasiyanın təhlili psixokorreksiyanın strategiyasını müəyyən etməyə imkan verir. Bu işlərin düzgün qurulması üçün əsas diqqət əvvəlcə problemin psixoloji şərhinə yönəldilir: Diaqnostikanın psixoloji nəticələri öyrənilir, ləngimiş, pozulmuş və ya yayınmış sahələr, proseslər ayırd edilir.

Digər tərəfdən, psixokorreksiya – iki adamın bir-birinə (və ya psixoloqun qrupla) qarşılıqlı təsiridir. Psixoloji xidmətin digər sahələrindən (psixoloji maarifləndirmə, psixoloji konsultasiya, psixoloji terapiya) fərqli olaraq psixokorreksiya prosesi bilavasitə xidmət göstərilən şəxsin davranışına, fəaliyyət və ünsiyyətinə yönəldilir. Müvafiq model seçilərək onun tətbiqi metodikası müəyyənləşdirilir. Göstərilən korreksiyaedici və inkişafetdirici təsir nəticəsində kliyentdə müvafiq dəyişmələr baş verir. Onun həyat fəallığı artır. Üzləşdiyi çətinliklərə münasibəti dəyişir. Sosiallaşma imkanları genişlənir və s.

Belə dəyişmələrə aşağıdakılar misal ola bilər:

- Psixi inkişaf dinamikasının artması;
- Emosional dayanıqlığın möhkəmlənməsi;
- Dərketmə imkanlarının genişlənməsi;
- İrədi fəallığın və özünüqiyimətləndirmə səviyyəsinin yüksəlməsi;
- Uyğunlaşmanın və sosiallaşmanın yaxşılaşması;
- Şəxsiyyətdaxili və ya şəxsiyyətlərarası münaqişənin zəifləməsi;
- Dəyərsizlik, çarəsizlik, səmərəsizlik hissənin itməsi və s.;

Psixokorreksiya prosesi bir sıra əlamətlərinə görə səciyyələnir:

- Bu prosesin konkret sahəyə yönəldilməsi;
- Göstərilən təsirlərin yaş normalarına görə uyğunlaşdırılması;
- Cinsi və fərdi fərqlərin nəzərə alınması;
- Etnomədəniyyətin və submədəniyyətin nəzərə alınması.

1.1.2. Psixokorreksiyanın məqsədləri

Psixokorreksiyanın başlıca məqsədi - kliyentin harmonik psixi inkişafına və şəxsiyyətinin formalaşmasına nail olmaq, onun inkişafındakı çatışmazlıqları aradan qaldıraraq özünüinkişafa yönəltməkdir. Daha geniş mənada götürsək, psixokorreksiya işi insanın şəxsiyyətinə, davranışına və intellektual sahəsinə yönəldilməklə ona məqsədyönlü təsir edərək psixoloji köməklik göstərmək məqsədi daşıyır.

K. Rocersə görə korreksiya işi psixoloq və kliyent arasında terapevtik münasibətlərin qurulmasını tələb edir. Bu zaman kliyentə göstərilən istənilən təsir sayəsində o özünün hiss və istəklərini maksimal şəkildə ifadə etməyə səy göstərir. Kliyent üçün yaradılmış fikir, düşüncə azadlığı ona özünün impuls və davranışını istənilən (neqativ və ya pozitiv) istiqamətə yönəltməyə şərait yaradır. Belə təcrübə bizə kliyentin daxili aləminin sərhədlərini cızmaq imkanı verir.

K. Rocer bu qənaətdədir ki, həmin prosesdə ən böyük maneə kliyentin özünün mühakimələri, qiymətləndirmə, təqdir etmə və ya tənqid etmə əməlləridir. Onun "arena" adlandırdığı korreksiya məkanı şəxsiyyətin həm özü, həm də başqaları üçün aydın olan, başa düşülən və anlaşılın məkanı əhatə edir. "Görünən" (üfüq) subyektin özünə görünən, başqaları üçün isə qapalı olan sahədir. "Kor anlayış" başqalarının bizim haqqımızda bildikləri, bizim üçünsə bunların naməlum qalmasıdır.

T.S. Yaşenkoya görə psixokorreksiya prosesi subyektin özünütəşkilində plastiklik, mobillik, fəallıq yaradır. Bu baxımdan psixokorreksiya-psixikanın müxtəlif sahələrinin qaydaya salınması, baş verən disfunksiyaların qarşısının alınması məqsədi daşıyır.

İ.V. Dubrovina psixokorreksiya prosesinə psixikanın inkişaf qanunauyğunluqlarına, onun nəzəri modelinə tabe olmayan sahə və proseslərinin inkişaf istiqamətinin normaya salınması, düzəldilməsi işi kimi yanaşırdı. Əgər məsələyə bu baxımdan yanaşsaq, o zaman psixokorreksiyanın məqsədi - şəxsiyyətin çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması və düzəldilməsi prosesi kimi qiymətləndirilə bilər.

Psixokorreksiyanı psixoloji konsultasiya və psixoterapiyadan fərqləndirən cəhət də elə budur. Çünki psixokorreksiya prosesi baxışların, qiymətləndirmələrin, daxili aləmin dəyişməsi, subyekt tərəfindən özünün problem və çatışmazlıqlarını dərk etməsi, onlara tənqidi yanaşması və aradan qaldırılması üçün səy göstərməsi ilə nəticələnir.

Psixokorreksiya, eyni zamanda subyektin öz varlığına, fəaliyyət və davranışına, düşüncələrinə təsir göstərən amillərə yanaşmasında da dəyişmələr əmələ gətirir. Özünü inkişaf etdirmək üçün yeni vərdiş və bacarıqlar, səriştələr formalaşdırmaq marağını artırır. Belə subyekt daha çevik, fəal, rəqabətəqabil və yaradıcı olur. Ətraf aləmə, yeni sosial münasibətlərə, təhsil və əmək fəaliyyətinə asan uyğunlaşır, həyat fəaliyyətini sağlam düşüncə ilə tənzimləyir. Özünü reallaşdırır və özünü aktuallaşdırır.

Psixokorreksiyanın məqsədləri müəyyənləşdirilərkən bir sıra qaydalar gözlənilir:

1. Məqsəd pozitiv istiqamətə yönəldilməlidir. Prosesi olmur sözü ilə başlamaq, mümkünsüzlüyü barədə fikir irəli sürmək, qadağalar, məhdudiyətlər qoymaq olmaz. Kliyent daim təşəbbüskarlığa yönəldilməlidir.
2. Qoyulan məqsəd real olmalı, mümkün nəticələrə yönəldilməli, korreksiya

prosesinin davamlılığını təmin etməlidir. Bunun üçün kliyentin müsbət təcrübəsinə əsaslanmaq, korreksiya məşğələlərini onun qabiliyyətli sahələri üzərində qurmaq, real praktik münasibətlər əsasında tənzimləmək məqsədəuyğundur.

3. Ümumi məqsədlər qoyarkən şəxsiyyətin uzaq və yaxın inkişaf imkanlarını nəzərə almaq, korreksiya proqramını hansı bacarıqlar, imkanlar və qabiliyyətlər üzərində tamamlamaq lazım gəldiyini dəqiqləşdirmək vacibdir.
4. Korreksiya işinin səmərəliliyi kifayət qədər ayrılmış vaxt ərzində təmin edilir. Korreksiya prosesində onun başlanğıcından sonuna qədər bütün mərhələlər dəqiq planlaşdırılır. Möhkəmləndirilməli və ləngidilməli olan xüsusiyyətlər göstərilir. Onların inkişaf və ləngimə vasitələri, metod və priyomlar açıqlanır.

Psixokorreksiyanın vəzifələri:

Psixokorreksiyanın əsas vəzifəsi - psixi inkişafda baş verən ləngimələrin (intellektual, emosional, motivasiya, davranış, refleksiv və d.) psixoloji-pedaqoji korreksiyasını aparmaq, optimal şərait yaradaraq şəxsiyyətin formalaşmasına dəstək verməkdir. Bu vəzifələr bir sıra sahələrə ayrılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin vəzifələr yaş imkanlarına görə fərqlənir. Əgər söhbət uşaq və yeniyetmələrdən gedirsə, aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir:

Sensor, motor və koqnitiv sahədə baş verən ləngimələrin qarşısını almaq;

- Emosional və sosial tələbatlar (dərkətmə, özünəreallaşdırma, əməkdaşlıq) formalaşdırmaq;
- Özününizamlama və özünütəşkilətmə vasitələrinə alışıdırmaq, özünün hiss və emosiyalarını anlamaq, idarə etmək;
- İnkişaf və tərbiyə problemlərində məsul şəxslər üçün fərdi proqramların hazırlanmasına və tətbiqinə yardımçı olmaq.

Yaşlı insanlarla korreksiya işində aşağıda verilənlərə daha çox diqqət vermək lazımdır:

1. Öz problemlərini anlamaq, dərkətmək və aradan qaldırmaq;
2. Emosional rahatsızlıqdan və koqnitiv dissonansdan azad olmaq;
3. Hislərin azad ifadəsinə nail olmaq;
4. Sosial situasiyalarda özününizamlama, rol davranış qaydalarına sahibolma, stres yaradan amillərə qarşı dözümlülük, öz həyatının harmoniyasını təmin etmək üçün əlverişli psixoloji mühit yaratmaq;
5. Subyektlərdə yeni təfəkkür tərzinin formalaşmasına nail olmaq;
6. Xəstə insanlarda reallıqdan uzaqlaşmaq, öz imkanlarını real qəbul etməmək, yanlış meyllərə əsaslanmaq, motivasiyasızlıq və s. bu kimi zərərli ənənələrin qarşısını almaq.

Beləliklə, korreksiya-inkişafetdirici proqramların vəzifələrində nəzərdə tutulan işlər 3 səviyyədə göstərilir:

1. Korreksiyaedici - inkişafdakı ləngimələr, çətinliklər barədə xəbərdarlıq, həlli

yollarını göstərmək, həll etmək;

2. Profilaktik - gözlənilən ləngimə və çətinliklərin qarşısını almaq üçün metodlar;
3. İnkişafetdirici - inkişafın məzmun baxımından optimallaşdırılması, stimullaşdırılması və intensivləşdirilməsi.

Nümunə:

Əgər kliyentin xarakteri korreksiya olunursa, proses aşağıdakı problemlərin həllinə yönəldilir:

- Xarakterdə sikloid tipə (ilişib qalma) xas olan xüsusiyyətlərin ləngidilməsi;
- Yüksək oyanıqlığın, münaqişəliliyin, impulsivliyin zəiflədilməsi;
- Qərəzçilik, kobudluq, düşmənçilik, biganəlik kimi münasibətin qarşısını almaq;
- Pessimizm, məsuliyyətsizlik, utancaqlıq, qapalılıq, neqativizm hallarına qarşı tədbirlər görmək;
- Yalançılıq, oğurluq, kinlilik, dalaşqanlıq, egoizm xüsusiyyətlərinin zəiflədilməsi və s..

1.1.3. Psixokorreksiyanın metodoloji bazası

Psixoloji korreksiya işinin metodoloji bazası bir sıra psixoloji nəzəriyyələr, o cümlədən davranış (biheviörizt), humanist (kliyentəyönəlik), koqnitiv (sosial öyrənmə) və d. ümumi tələblərini özündə birləşdirir. "Psixokorreksiyanın metodoloji bazası" dedikdə aparılacaq korreksiya işi üçün hansı vasitə, yol, texnika, metod və metodikalardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, aparılmış psixodiagnostika işində kliyentin emosional sahəsində problem aşkar edilmişdirsə, o zaman ekzistensial istiqamətdə işlənmiş psixoloji cərəyanlarda təklif edilən metodlara istinad etmək lazım gəlir. Problem davranışda olduqda müsbət nəticələr əldə etməkdən ötrü biheviörizmə (davranış korreksiyasına və ya terapiyasına) əsaslanmaq lazımdır. İdrak prosesləri (qavrama, anlama, təhlil-tərkib, yaddasaxlama və s.), dərkətmə sahəsi, o cümlədən koqnitiv fəaliyyətin problemləri aşkar edildikdə geştalt, koqnitiv, fəaliyyət psixologiyası üzrə işlənmiş nəzəriyyələrin metodlarına, texnika və priyomlarına müraciət edilir. Burada əsas məqsəd psixokorreksiya prosesində problemə düzgün yanaşmanı təyin etməkdir.

Təhsildə psixokorreksiya prosesində daha çox istinad edilən nəzəriyyə, konsepsiya, yanaşma və metodikalar bunlardır:

1. Psixoanalitik, psixodinamik və özünüanaliz nəzəriyyələri: Z. Freyd, A. Freyd, K.Q. Yunq, K. Xorni;
2. Fərdiyyət nəzəriyyələri: A. Adler, E. Fromm və b.;
3. Geştalt-terapevtik istiqamət: F. Perlz və b.;
4. Davranış (biheviörizt) nəzəriyyələri: B.F. Skinner, E. Torndayk, M.S. Kaqan və b.;
5. Ekzistensial-humanist, rasional-emosional nəzəriyyələri: İ.D. Yaloma, R. Meya, A. Ellis, R. Nelson;
6. Koqnitiv və sosial-koqnitiv istiqamət: C. Kelli, A. Bandura, C. Rotter, A. Beka.

Psixoanalitik və analitik yanaşma: İstifadəçinin şüuraltı sahəsində toplanmış düşüncələr, təəssüratlar, neqativ obrazlar canlandırılır, fəallığa ləngidici təsirləri müəyyənləşdirilir, şəxsiyyətdə yaratdığı həyəcanların əsas səbəbləri izah olunaraq qarşısının alınması yolları izah olunur, korreksiya edilir.

Gestalt-psixoloji yanaşmanın əsas mahiyyəti insanın özünü və başqalarını daha yaxşı dərk etməsinə köməklik göstərməkdir. Bundan başqa gestalt-terapevtik yanaşmada kliyentin özü və yaşadığı mühit arasındakı münasibətlər aydınlaşdırılır. Bu yolla insan özünün yaşadığı mühitdə və cəmiyyətdəki yeri, mövqeyi, rolu, eləcə də fəaliyyət istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirir.

Biheviolist istiqamətli korreksiya işində əsas məqsəd insanın davranışının dəyişdirilməsidir. Bunun üçün kliyentin çətinliklər yaşadığı həyat situasiyalarının psixoloji quruluşu, həmin situasiyalarda cərəyan edən proseslər təhlil edilərək müvafiq davranış normaları seçilir, rol-davranış qaydaları üzrə hərəkətlər möhkəmləndirilir, ləngidici reaksiyalar zəiflədilərək qarşısı alınır.

Fərdiyyət yanaşmasında diqqət kliyentin fərdi imkanlarının üzə çıxarılmasına, öz potensialından maksimum şəkildə istifadə edərək özünü inkişaf etdirməsinə yönəldilir. Bu zaman aparılan işlər kliyentin özünü-təhlilinə, özünü-tənqidinə və özünü-korreksiya bacarıqlarının inkişafına yönəldilir.

Ekzistensial istiqamətdə aparılan korreksiya kliyentin həyatı anlamaq, izah etmək, problemlərə diqqəti cəlb etmək məqsədi daşımaqla əks-hücum təmin edilir ki, burada əsas məsələ insanın məqsəd və niyyətini özü üçün aydınlaşdırmaq, onu özünü-dərketmə, özünü-anlama və özünü-reallaşdırmaya yönəlmək yollarını göstərmək, öz həyatını buna uyğunlaşdırmağı öyrətməkdir.

Koqnitiv istiqamətdə korreksiya zamanı kliyent özünün dərk etmə imkanlarını öyrənərək, informasiyanın işlənməsi zamanı üstünlük verdiyi koqnitiv üslubunu təyin edərək bu imkanlar əsasında fəallaşır, koqnitiv fəaliyyətdə müsbət nəticələr əldə edir.

Psixokorreksiyanın əsas prinsipləri:

Psixokorreksiyanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Əlaqələndirmə prinsipi - təhsil müəssisələrində aparılan psixokorreksiyada aşkar edilmiş psixoloji faktlar arasındakı münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən edilir. Bundan sonra qurulmuş metodikanın ona uyğunluğu dəqiqləşdirilir.
2. Mərhələlilik prinsipi - psixokorreksiya işində mərhələlərin ardıcılığı gözlənilir. Hər bir mərhələnin gedişində qarşıya qoyulmuş məqsədə necə nail olunması müəyyən edildikdən sonra növbəti mərhələ başlanır.
3. Variasiya prinsipi - bu, bir dəyişmənin digər bütün dəyişmələrə təsir göstərməsi ehtimalına əsaslanır. Bu qayda ilə korreksiya müddətində bir deyil, bir çox problemlər aradan qaldırılır.
4. Nəticələrin korreksiya prinsipi - korreksiyanın sonunda nəticələr əvvəlki göstəricilərlə korreksiya olunur. Göstəricilər təhlil edilərək korreksiya prosesinin qiymətləndirilməsi aparılır.
5. Kulturoloji prinsip - bu, korreksiya prosesinin kliyentin psixomədəniyyətinə uyğun

şəkildə qurulmasıdır. Lazım gəldikdə kliyentdə yeni fiziki və psixoloji mədəniyyətin formalaşdırılması təmin olunur. Psixokorreksiya nəticəsində kliyent özünün həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığının qayğısına qalır.

6. Empatiklik prinsipi (qarşılıqlı hörmət və diqqət) - bu, korreksiya prosesində insanların psixoloji müdafiəsi ilə yanaşı onların məsuliyyətliliyini nəzərdə tutur. Aparılan işdə münasibətlərin sivil qaydada tənzimlənməsi, humanist əxlaq normalarının qorunması, ünsiyyətin qarşılıqlı başa düşmə və qarşılıqlı kömək əsasında qurulması, təhqiredici davranış və rəftara yol verməmək əsas məsələ kimi diqqət mərkəzində saxlanılır.
7. Fərdilik prinsipi - hər bir insan özünün psixoloji müdafiəsində fərqli psixoprofilaktik qaydalardan istifadə edir. Bu ona öz fərdiliyini möhkəmləndirmək imkanı verir. Bu prinsip insanın özünüizamlamasını, müstəqil qərar qəbul etmək bacarığının inkişafını, bunun üçün əlverişli situasiyaların yaradılmasını tələb edir. Fərdiləşdirmə prinsipi özündə bir sıra altkomponentləri birləşdirir:
 - Özünün cəmiyyətdəki sosial rolunun müəyyənləşdirilməsini və uğurla reallaşdırılmasını – özünüidentifikasiya;
 - Sosial rolların mənimsənilməsi prosesində səmərəli davranış qaydalarının, koqnitiv üslubun seçilməsini və icrasını - özünütərbiyə;
 - Ətraf aləmlə sosial əlaqələrin genişləndirilməsini, müxtəlif sosial qruplarla qarşılıqlı əlaqələr zəminində sosial təcrübənin zənginləşdirilməsini – sosial fasilitasiya (özünü qrupda fəallaşdırma);
 - Özünün imkanlarının reallaşdırması üçün şəraitin yaradılmasını - özünüreallaşdırma.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. Psixokorreksiyanın mövzusu ilə bağlı problemləri ayırd edərək onların həllinin vacibliyini əsaslandırın.
2. Korreksiyaya verilən tərfi konkret problemlə əlaqələndirin.
3. Korreksiya anlayışının etimologiyası ilə bağlı alternativ mənbələri araşdırın.
4. Psixokorreksiya prosesində iştirak edən tərəflərin vəzifələrini elmi mənbələrlə əsaslandırın.
5. Təhsil sistemində psixokorreksiyanın vəzifələri haqqında yaş dövrləri əsasında təhlillər aparın.
6. Psixokorreksiyanın kliyentdə yaratdığı dəyişmələri seçilmiş problem üzrə şaxələndirin.
7. Psixokorreksiya prosesinə xas olan əlamətlər barədə sxem qurun.
8. Psixokorreksiyanın məqsədilə bağlı verilmiş bir neçə mülahizəni ümumiləşdirin.
9. Psixokorreksiyanın əsas məqsədini praktik nümunələr əsasında müəyyənəşdirin.
10. Psixokorreksiyanın məqsədinin necə həyata keçirildiyini ardıcılıqla sistemləşdirin.
11. Psixokorreksiyanın məqsədləri müəyyənəşdirilərkən gözlənilən qaydaları nümunələrlə göstərin.
12. Psixokorreksiyanın vəzifələri ilə bağlı konkret nümunələr hazırlayın.
13. Psixokorreksiya prosesində istinad edilən nəzəriyyə, konsepsiya, yanaşmaları konkret problemlərlə əlaqələndirin.
14. Aparılan psixokorreksiya işində gözlənilməli olan əsas prinsiplərin praktik tətbiqi qaydalarının şərhini yazın.

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Aparılacaq psixokorreksiya işinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir”.

1. Psixokorreksiyanın xüsusiyyətlərini izah edin.
2. Psixokorreksiya anlayışının etimoloji mənasını şərh edin.
3. Psixokorreksiyanın mövzusunı, onun mahiyyətini, hansı vasitələrin məcmusu olduğunu izah edin.
4. Psixokorreksiyanın psixoloji xidmətin digər sahələrindən fərqi, həll etdiyi problemlərin əhatə dairəsini izah edin.
5. Kiçik məktəblidə ailədaxili münaqişədən yaranan emosional gərginliyin aradan qaldırılması üzrə psixokorreksiya işinin məqsədini müəyyənləşdirin.
6. Üstün akademik göztəriciləri olan və qrupda sıxışdırılan VIII sinif şagirdinin qrup münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə aparılan psixokorreksiya üçün məqsəd qoyun.
7. Şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərində münaqişələri olan müəllimlə aparılan psixokorreksiyanın vəzifələrini müəyyənləşdirin.
8. V sinif şagirdlərinin yeni fənlərə və müəllimlərə uyğunlaşması üçün aparılan psixokorreksiya işinin vəzifələrini ayırd edin.
9. Böyük məktəblilərlə aparılan psixokorreksiyanın əsas vəzifələrini şərh edin.
10. Uşaq və yeniyetmələrin korreksiyasında məqsəd və vəzifələrin qoyulmasına verilən tələbləri sadalayın.
11. Psixokorreksiya prosesində istinad edilən psixoanalitik və ekzistensial nəzəriyyələrin daha çox hansı problemin həllinə tətbiq edildiyini müəyyənləşdirin.
12. Şagirdlərin dərkətmə sahəsinin inkişafına yönəldilmiş psixokorreksiya işində nəzərə alınan prinsipləri izah edin.

1.2. Yaşlar üzrə korreksiya işi aparılacaq psixoloji sahəni müəyyən edir

Yaşlar üzrə psixoloji sahələr

1.2.1. Fərdi və yaş xüsusiyyətlərinə görə yarana biləcək problemlər

Psixokorreksiya əsasən özünü yaxşı hiss edən, lakin şəxsi həyatı və yaşayış tərzi ilə barışmayan, valideynlər və ətrafdakı insanlarla tez-tez münaqişələr yaşayan, öz şəxsiyyətini inkişaf etdirmək arzusunda olan, kliniki baxımdan isə sağlam insanlara tətbiq olunur. Gündəlik həyatında psixoloji çətinlikləri, nevrotik əlamətləri, yaxud şikayətləri olan insanlar psixodiyagnostika yolu ilə psixokorreksiyaya cəlb edilir. Yaranmış problemin ağırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq münaqişəli situasiyalarla, fəvqəladə hadisələrlə üzləşmiş insanlar korreksiya edilir. Bu zaman korreksiya metodları şəxsiyyətin sağlam tərəflərinə yönəldilir.

➤ Fərdi xüsusiyyətlərə görə yarana biləcək problemlər

1. Xarakterin aksentuasiyası

Digər canlılarda olduğu kimi, insan da ətraf aləmin müxtəlif təsirləri ilə üzləşir. Həmin təsirlərə müvafiq fəaliyyətlə cavab verməli olur. Bu mənada insanın özünə və başqa insanlara, öz əşyalarına, təbiətə, fəaliyyətə bəslədiyi münasibət onun xarakter əlamətlərini əks etdirir. Bu əlamətlər özünü intellektual, emosional, iradi cəhətlər kimi göstərir. Məsələn, insanın başlıca sosial vəzifəsi yaxşı şəxsiyyət və yaxşı vətəndaş olmaq, bunun üçün zəruri olan spesifik xarakter əlamətlərini özündə tərbiyə etməkdir. Bunlar vətənpərvərlik, müstəqillik, iradə, əməksevərlik, özünəhörmət, dözümlülük, prinsipiallıq, sədaqət kimi keyfiyyətlərdir.

Xarakterin elə əlamətləri vardır ki, onlar fərdi quruluşda normadan daha güclü şəkildə yer alır. Buna fərdiyyət psixologiyasında "xarakterin aksentuasiyası" deyilir. Xarakterin aksentuasiyası bir çox diaqnostik sorğular, kompüter texnologiyaları vasitəsi ilə öyrənilir. Belə metodlardan biri də K.Leonqard tərəfindən işlənmişdir. Həmin metodikada xarakterin aksentuasiyalı xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təsvir edilir:

1-ci şkala - yüksək həyatı fəallığa malik olan şəxsiyyətin xarakter xüsusiyyətləri;

2-ci şkala - oyanıqlıq səviyyəsinin aksentuasiyası;

3-cü şkala - sınılanın emosional həyatının dərinlikləri;

4-cü şkala - sınılanın pedantizmə (vasvasılığa, xırdaçılığa) meyilliliyi;

5-ci şkala - yüksək həyəcanlılıq;

6-cı şkala - əhval-ruhiyyənin enməsinə meyillilik;

7-ci şkala - nümayişkar davranışa meyillilik;

8-ci şkala - davranışın qeyri-sabitliyi;

9-cu şkala - yorğunluq dərəcəsi;

10-cu şkala - emosional nizamlanmanın gücü və ifadəliliyi.

2. **Gipertim tip** - çox hərəkətli, ünsiyyətli, çərənçidir. Hərəkətləri çox sərbəstdir, dəcəlliyə və şıltaqlığa meyillidir. Digər insanlara münasibətdə məsafə saxlamağı

bacarmır. Söhbətdə əsas mövzudan yayınır. Əxlaqa, mənəviyyata zidd əməllərə meyillidir. Hər yerdə səs-küyə səbəb olur, yaşıdlarının kompaniyasını sevir, onlara rəhbərlik etməyə meyil edir. Demək olar ki, həmişə əhvalı yaxşı olur. Adətən iştahası, sağlamlığı və yuxusu normal olur. Şən, yüngülxasiyyət, işgüzar, ixtiraçı, gözəl həmsöhbətdir. İnsanları əyləndirə bilən, enerjili, fəal və təşəbbüskardır. Əyləncələrə meyillidir. Özünü olduğundan yüksək qiymətləndirir. Müstəqilliyə meyilləri münaqişəyə səbəb ola bilər. Xüsusilə, uğursuzluqla qarşılaşanda əsəb tutmaları keçirir. Öz vəzifələrinə ciddi münasibət bəsləmir. Ciddi intizamı çətin qəbul edir. Monoton işə, məcburi tənhalığa dözmür.

3. **Oyanıq tip** – yüksək impulsivlik, kobudluq, özünə nəzarətin zəifliyi, sərt xarakter onlar üçün xasdır. Qəzəblidir, münaqişələrdə fəal tərəf olur. Kobud, qaşqabaqlı, konfliktlərə, ədəbsizliyə, hətta söyüş söyməyə meyillidir. Əsəbidir, özündən tez çıxır, tez-tez iş yerini dəyişir. Kollektivdə dolana bilmir, yola getmir. Ünsiyyətə çətin girir. Hərəkətləri ağır, gələcəyə etinasızdır. İndiki anla yaşayır, indiki andan istifadə etməyə və əylənməyə çalışır. Əsəbləri çox çətin soyuyur və o, ətrafdakılar üçün çox təhlükəli ola bilər. Ünsiyyət üçün zəifləri seçərək, onlar üzərində hökmranlıq edir.
4. **Emotiv tip** – emosional, həssas, həyəcanlı, qorxaq, insafsız, insansevər, ürəyiyumşaqdır. Başqalarına həmdərd ola bilən, onlara köməyə hazır olan, insanların uğuruna sevinən, kövrəkqəlblidir. Bu tip insanda kimisə təhlükə gözləyən situasiya, filmdəki kadrlar, təcavüzkar səhnələr güclü təəssürat yaradır. Yuxuları tez-tez pozulur, uzun müddət bunu yaddan çıxarmır. Konfliktdə təsadüfi hallarda girir, incikliyi ürəyində saxlayır.
5. **Pedantik tip** – münaqişəyə təsadüfi hallarda girir, bu zaman passiv tərəf kimi çıxış edir. Travma aldığı hadisələri uzun müddət yaşayır. İstənilən intizam pozuntusuna kəskin reaksiya verir. İşdə özünü bürokrat kimi aparır. Ətrafdakılara formal tələblər qoyur. Dəqiq, səliqəli və vicdanlıdır. Plana, intizama xüsusi diqqət edir. İşlərin həyata keçirilməsində tələskən deyil. Oturaq işləri sevir, işini keyfiyyətlə yerinə yetirir. Özünü tez-tez yoxlamağa, gördüyü işin düzgünlüyünə şübhə etməyə meyillidir. Böyük həvəslə liderliyi ilə başqalarına güzəştə gedir.
6. **Həyəcanlı tip** – az ünsiyyətli, qəmgin əhvalı, qorxaq, özünə inamsızdır. Çox vaxt qaranlıqdan, heyvanlardan və tək qalmaqdan qorxur. Dalaşqandır, yaşıdlarından kənar gəzir, çox səs-küylü oyunları sevmir. Utancaqlıq hissi keçirir, yoxlama işlərini, imtahanları çox ağır keçirir. Çox vaxt qrup qarşısında cavab verməyə utanır. Böyüklərin himayəsini həvəslə qəbul edir, böyüklərin öyüdləri onlarda vicdan əzabına, göz yaşlarına səbəb olur. Borc hissi onlarda çox tez formalaşır. Məsuliyyəti, yüksək mənəviliyi, etik xüsusiyyətləri var. Qabiliyyətlərini daha yaxşı göstərə biləcəyi fəaliyyət sahələrində özünü təsdiq etməklə özündəki qüsuru pərdələməyə çalışır. Uşaq yaşlarından ona küsəyənlik, tez inciyənlik istədiyi adamlarla yaxınlaşmağa mane olur. Özünü müdafiə edə bilmədiyindən çox vaxt başqalarının zarafatının, məsxərəsinin hədəfi olur. Onu məsxərəyə qoyduqda,

şübhə ilə yanaşdıqda özünü pis hiss edir. Ədalətsiz, haqsız günahlandırma zamanı mübarizə aparmaqda çətinlik çəkir. Ətrafdakılarla çox az konfliktə girir, bu zaman passiv rol oynayır, konfliktli situasiyada özünə dəstək axtarır. Dostluğu sevən, özünə tənqidi yanaşandır.

7. İlişib qalan tip – əsas xüsusiyyətlərindən biri affektə meyilli olmasıdır. Eyni zamanda, kifayət qədər ünsiyyətçidir. Öyüd-nəsihət verməyi xoşlayır. Özünə qarşı əslində olmayan ədalətsiz münasibətdən əziyyət çəkir. Buna görə də insanlarla münasibətlərində çox ehtiyatlıdır, onlara etibar etmir, incikliyə çox həssasdır. Kin saxlayır, qisasçılığı ilə fərqlənir. Baş verənləri uzun müddət unutmur, incikliyi uzun müddət yaddan çıxarmır. Özündən çox asanlıqla çıxır. Çox vaxt konfliktlərin səbəbkarı olur. Həqiqəti, düzlüyü sevir. İnciyən, şübhələnməyə meyilli və qısqandır. Konfliktlərdə öz maraqlarını inadla, təkidlə müdafiə etməyə, istənilən işdə yüksək nəticələr əldə etməyə çalışır, məqsədinə çatmaq üçün inadla səy göstərir.

8. Demonstrativ tip – nümayişkar davranışa meyilli, canlı və hərəkətli, asan əlaqə yaradandır. Fantaziyalara, yalançı, saxta, süni əməllərə, artistliyə, sərgüzəştlərə meyillidir. Liderliyə, özünü tanıتماğa, qəbul etdirməyə, hökmranlığa, təriflənməyə cəhd edir. Kiminsə tərəfindən diqqətsiz qalmaq fikri belə onları qorxudur. İnsanlara asan uyğunlaşır, əhvalı tez dəyişir. Ünsiyyətdə mülayim olsa da, intriqalara meyillidir.

Yüksək özünümərkəzləşmə, başqa insanlara həmdərd olmaq, hörmət etməklə seçilir. Adətən başqalarını onun yanında tərifləyəndə buna dözmür. Müxtəlif kampaniyalara cəhd etməsi isə özünü lider kimi hiss etmək, xüsusi yer tutmaq istəyi ilə bağlıdır. Özünüqiymətləndirmədə obyektivlikdən çox uzaqdır. Özünə inamı, yüksək iddiaları ilə ətrafdakıları əsəbləşdirə bilər. Konfliktləri özü yaradır və özünü fəal şəkildə müdafiə edir. Məsum görkəmlə yalan danışır. Daxilən, ya öz yalanını dərk etmir, ya da vicdan əzabı çəkmədən bunu dərk edir. İnsanları öz əməllərinin, təfəkkürünün qeyri-adiliyi ilə təəccübləndirir.

9. Səbatsız tip – fərəhlənmək, xoşbəxtlik, gülərüzlülük, sevinc hissi duymaq qabiliyyəti var. Sevindirici xəbərdən şadlanır, kədərli xəbərdən tamamilə kədərlənir. Ona yüksək ünsiyyətçilik, vurğunluq xasdır. Belə insan tez-tez mübahisə edir, lakin işi açıq konfliktə gətirib çıxarmır. Konfliktli situasiyada həm fəal, həm də passiv tərəf ola bilər. Dostlarına, yaxınlarına çox bağlıdır. Alicənabdır, başqalarına həmdərd ola bilər, gözəl zövq, səmimi hislər nümayiş etdirir. Panikaya tez düşür, ani olaraq əhvalı dəyişir, şadlıq hissindən asanlıqla kədər hissəsinə keçir.

10. Distim tip – ciddiliyi, əzgin əhvalı, astagəlliyi, zəif iradi səyi ilə fərqlənir. Az ünsiyyətçidir, gələcəyə pessimist münasibət bəsləyir. Özünüqiymətləndirməsi aşağıdır, söhbət zamanı az danışır. Fərdiyyətçidir, qapalı həyat tərzi keçirir. Evdə oturmağı sevir, səs-küylü məclislərdən qaçır, həyatın qaranlıq tərəflərində ilişib qalır. Onlarla dostluq edənlərə yüksək dəyər verir və onlara tabe olmağa hazırdır. Yüksək dərəcədə ədalətlik hissəsinə malikdir.

11. Affektiv coşqun tip – xarici şəraitdən asılı olaraq əhvalı kəskin dəyişir. Əhvalı pisləşəndə tənbelləşir, ətrafdakı adamlarla ünsiyyətdən bezir, yoldaşlarından, dostlarından qaçır, əhvalı yaxşı olanda zarafatçı olur, rastlaşdığı adamlara sataşmağa başlayır. Sevindirici hadisələr onları fəallığa sövq edir. İnsanlarla ünsiyyət maneraları tez-tez dəyişir.

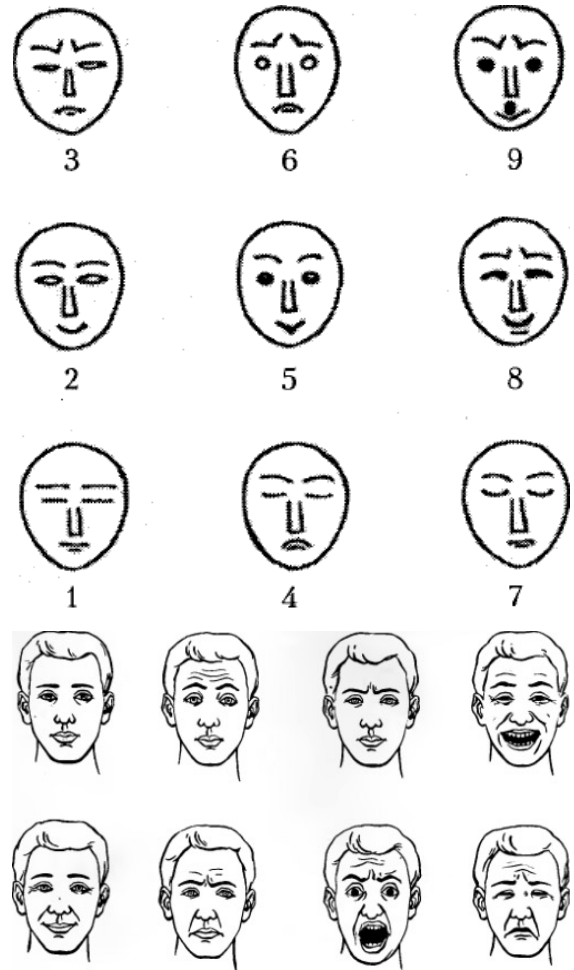
Xarakter əlamətlərinin psixokorreksiyanın məqsədi – xarakterin aksentuasiyalı tərəflərinin zəiflədilməsinə, fərdin fəallığına, pozitiv ünsiyyətinə, özgüvənliyinə və s. dəstək olmaqdır.

➤ **Temperament tiplərinin problemlı xüsusiyyətləri (Şəkil 1.1).**

Fərdiyyətin psixi fəaliyyətinin özünəməxsus, ən mühüm xüsusiyyətlərinin dinamik təşkili temperamentlə bağlıdır. Temperament dedikdə insan beynində əmələ gələn psixi proseslərin qüvvəsi, bu proseslərin cərəyan etmə sürəti, emosional oyanma və əhvalın davamlılığında ifadə olunan fərdi xassələr nəzərdə tutulur. Bu ifadə altında hislərin münasib səviyyəsi, davranışın təbiəti, tələbat, maraq və həvəsin müəyyən məzmunu başa düşülür. Temperamentin fizioloji izahı İ.Pavlov təlimində öz əksini tapır. O, sinir sistemi tiplərini müəyyən edərək oyanma və ləngimə proseslərinin 3 cəhətini müəyyən etmişdir:

- Oyanma və ləngimənin qüvvəsi;
- Onların müvazinət dərəcəsi;
- Oyanma və ləngimənin mütəhərrikliliyi.

Temperament tipini təyin etmək üçün müvafiq psixodiagnostik yollardan istifadə edilir. Onlardan biri də H. Ayzenkin temperament testidir. Belə yollarla temperament tiplərinin pasportunu müəyyənləşdirmək mümkün olur. “Temperamentin pasportu” anlayışında hər bir temperament tipinə xas olan üstün və zəif tərəflər, xüsusilə, emosionallıq öz əksini tapır (Şəkil 1.1). Psixoloji korreksiya prosesində kliyentə özünü temperament tiplərinin zəif tərəflərinə üstün gələrək güclü tərəflərin köməyiylə özünüreallaşdırma, öz potensialından maksimum dərəcədə istifadə etmək yolları öyrədilir.

Şəkil 1.1. Temperamentdə emosiyaların təzahürünə dair əyaniliklər

Nümunə: Temperament tiplərinin zəif xüsusiyyətləri

İntroversiyalılıq - müvazinətli, lakin inersiyalı tip

Hərəkətlərdə lənglik; əsəb proseslərinin az hərəkətliyi; öz ətrafını dəyişməyə marağ göstərməyən; fəallığa qadir, lakin işə başlamaqda çətinlik çəkən; məşğələyə çətin mərkəzləşən, çətinliklə də yekunlaşan; eyniməzmunlu, monoton oyun və məşğələlərə üstünlük verən; zəif oyanıqlıq; xırdaçı; daha çox tək məşğul olmaq, tək oynamaq. konservativ və qərəzli; özlərinə aid olan şeylərə, yeməyə qarşı həssaslıq; qavramada lənglik, informasiyanın gec çatması.

Ekstroversiyalılıq - güclü, tarazlı tip.

Emosiyaların tez yaranması, asanlıqla dəyişməsi; yaxşı əhval-ruhiyyədə olmalarına baxmayaraq uğursuzluqlardan tez məyus olma; yaşadıkları emosional həyəcanların o qədər də dərin olmaması; hərəkətləri tələskən, səthi; Hansısa problemə dərindən mərkəzləşməyə, onu fundamental şəkildə öyrənməyə çətinlik.

Temperament əlamətlərinin psixokorreksiyanın məqsədi - oyanma və ləngimə proseslərinin emosional nizamlanmasına, əsəb proseslərinin stabilliyinin qorunmasına kömək etməkdir.

➤ **Qabiliyyətlərin zəif tərəflərinin aydınlaşdırılması.**

Qabiliyyətlərin aşkar edilməsi bir neçə sahə üzrə aparılır. Tətbiq edilmiş diaqnostik metodikalar əsasında kliyentin qabiliyyətlər sahəsinin xəritəsi tərtib edilir. Zəif qabiliyyətlərin qeydə alındığı sahələrdə psixokorreksiya işi həyata keçirilərək onların mümkün potensialının aktuallaşdırılması təmin edilir. Həmin sahələr aşağıdakılardır (Cədvəl 1.1).

<p>I. İntellektual sahə:</p> <ul style="list-style-type: none">• İdraki fəallıq, çeviklik.• Əqli əməliyyatlarda sürət və dəqiqlik.• Diqqətin davamlılığı.• Operativ yaddaş: oxuduğunu və eşitdiyini xüsusi əzbərləmə fəaliyyəti göstərmədən yadda saxlamaq, onun təkrarlanmasına vaxt sərfi.• Məntiqi təfəkkür vərdişləri: necə mühakimə yürüdür, necə düşünür, fikirləri dolaşırımı.• Lüğət ehtiyatı, fəallığı.• Verbal assosiasiyalarda sürət və orijinallıq. Bu və digər hadisə arasında səbəb-nəticə əlaqələri qura bilməsi, hadisənin mahiyyətini duyma bacarığı. Tam deyilməmiş fikri	<p>II. Akademik nailiyyətlər sahəsi:</p> <ul style="list-style-type: none">• Söz ehtiyatı, mürəkkəb sintaksis quruluşlardan istifadə.• Riyazi münasibətlərə, hesablamalara marağ səviyyəsi.• Təbiət hadisələrinə, təcrübələrin aparılmasına diqqəti.• Səbəb-nəticə əlaqələrini başa düşməsi.• Fikrini ifadə etmə tərzini (yazılı və ya şifahi).• Məqalə, kitab və elmi-kütləvi ədəbiyyata marağ.• Kiçik motor çevikliyi, böyük motor koordinasiyası, görmə qavrayışı ilə əl hərəkətləri arasında əlaqə qura bilmək. Gördüyünü necə qeydə alır,
--	---

<p>dərketmə bacarığı. Böyüklər tərəfindən aydın deyilməyən, lakin nəzərdə tutulan əsas fikri anlama səviyyəsi. Başqalarının hərəkətlərinin səbəblərini, onların davranış motivlərini duyması.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tapşırığın yaradıcılıqla yerinə yetirilməsinə təminat. • Təxəyyülün və yaradıcı təfəkkürün inkişaf səviyyəsi. • Təlim bacarıqlarına malikolma. • Yaradıcı fəaliyyəti, əqli inkişaf tempini nəzarətdə saxlamaq. • Fəaliyyətin nəticəsini qabaqcadan görmək. 	<p>eşitdiyini necə yazır.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bədii və elmi-kütləvi ədəbiyyata münasibəti. • Uğursuzluq vəziyyətində emosional sabitliyi. • Hadisələrin səbəbini, mahiyyətini, mənasını aydınlaşdırmaq bacarığı. • Öz layihələrini yaratmaq üçün iradi dözümlülüyü. • Elmi hadisələri, ixtiraları müzakirə etmək marağı.
<p>III. Yaradıcılıq sahəsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fəaliyyət sahələrində nəticələr. • İdeya və materialların istifadəsində ixtiraçılıq. • Məşğuliyyətində dəqiqlik və bitkinliyə meyil. • Onu maraqlandıran fənlə bağlı maraqları. • Rəsm çəkməyə münasibəti. • Yumor hissi. • Hamı kimi olmaq istəyi. • Oyuna, fantaziyaya meyil. 	<p>IV. Ədəbiyyat sahəsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Süjeti düşünməkdən başlayaraq hadisənin açılmasına qədər hekayə qura bilmək. • Artıq hamıya bəlli və tanış olan bir şeyi danışdıqda yeni, qeyri-adi fikirlər irəli sürmək. • Hadisələr haqqında danışarkən yalnız əsas, zəruri detallara istinad etmək, əhəmiyyətsiz olanların hamısını kənara qoyaraq daha səciyyəvi olanları saxlamaq. • Seçilmiş sujeti izləyərək əsas fikri izləmək. • Qəhrəmanların emosional hallarını, hiss və həyəcanlarını ifadə etmək. • Danışarkən zəruri detalları əlavə etmək, bu detallar haqqında danışılan hadisənin dərkini. Əsas süjet xəttində qalması. • Hekayə və məqalələr yazmağa münasibəti. • Öz hekayələrində qəhrəmanlarının təsviri, onların hiss və əhvallarını ifadə etmək.

<p>V. İfaçılıq sahəsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Digər insanın, personajın roluna asanlıqla daxil olma. • Aktyor oyununa marağ. • Digər insanı təsvir edəndə səsin tonu və ifadəliliyin dəyişməsi. • Hər hansı dramatik səhnəni oynamaq imkanı olduqda problemlə vəziyyəti dərk edərək onu nümayiş etdirmək. • Hisslərini mimika, jest və hərəkətlərlə ifadə etmək. • Nədənsə danışdıqda digər insanların diqqətini özünə cəlb etmək, emosional reaksiyalarına nail olmaq. • Həyəcan və hissələrini asanlıqla ifadə etmək. • Plastikdir, yeni olan hər bir şey üçün açıq olmaq, köhnələrin üzərində qapanıb qalmamaq. 	<p>VI. Musiqi sahəsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ritmə, melodiya cavab reaksiyası. • Öyrənmə və mənimsəmə bacarığı. • Alətdə çalmaq, rəqs etmək və ya oxumaq, enerji və hissələrini sərf etmək marağı. • Musiqi məşğələləri və dərslərə münasibəti, konsertə və ya musiqi eşidə biləcəyi, dinləyəcəyi yerlərə marağı. • Xorla mahnı oxumaq bacarığı. • Musiqidə və oxumaqda öz hissələrini, əhvalını ifadə etməsi. • Özünəməxsus və orijinal musiqilər bəstələyə bilməsi. • Hər hansı bir alətdə ifa etmək bacarığı.
<p>VII. Texniki sahə:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Əl işlərinə dair tapşırıqların yerinə yetirilməsi. • Mexanizm və maşınlar marağı. • Əyləncəsi, maraqlı radioqəbuledici, paravoz modellərinin, maşın və cihazların quraşdırması. • Xarab olmuş cihazları təmir edə bilməsi. Köhnə detallardan oyuncaqların, yeni şeylərin quraşdırılmasında istifadə etmək. • Şıltaq mexanizmlərin səbəblərini başa düşmək, sirli nasazlıqlarla məşğul olmaq marağı. • Mexanizmlərin çertyojlarını çəkmək. • Yeni cihaz və maşınların yaradılmasına dair jurnallar oxumaq. 	<p>VIII. Hərəkət sahəsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Motorikanın incəliyi və dəqiqliyi. • İnkişaf etmiş hərəkət-motor koordinasiyası. • Hərəkət məşğələlərə canatma (fiziki tərbiyə) • İdman oyunlarında və yarışlarında iştirak etmək. • Hər hansı idman oyununda üstünlükləri. • Boş vaxtlarında səfər, yürüş, gəzintilərə getməyi, hərəkətli oyunlar oynamağı xoşlamaq.
<p>IX. Bədii yaradıcılıq sahəsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vizual informasiyaya marağ. • Bədii sahədə ciddi məşğələlərə marağ. • Çəkdiyi şəkillər, süjet müxtəlifliyi. 	<p>X. Ünsiyyət və liderlik sahəsi:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Yeni situasiyaya uyğunlaşmaq. • Öz vərdişlərinə əməl etmək, məsuliyyətli olmaq.

<ul style="list-style-type: none">• Sənət əsərlərinə münasibət. Musiqi dinləyəndə, yaxşı şəkil, heykəl görəndə, gözəl və bədiiliklə düzəldilmiş bir şey nəzərdən keçirəndə fikirli, diqqətli və ciddi olmaq.• Süjet seçimində orijinallıq (rəsmətmə, inşa yazmaq kimi yaradıcı fəaliyyətdə, hər hansı hadisənin təsvirində), orijinal kompozisiyalar qurmaq (gül, şəkil, daş, marka və s.).• Oyuncağın, şəklin, kompozisiyanın hazırlanmasında, oyun meydançasında, ev tikintisində qayçı və yapışqanla işləyəndə başqa, yeni bir materialdan istifadə etmək.• Boş vaxtında həvəslə bədii mahiyyəti olan rəsmlər çəkmək, heykəllər düzəltmək, otaqların, interyerin, paltarın və s. bəzədilməsi üçün kompozisiyalar yaratmaq.• Hiss və əhval ruhiyyəsini ifadə etmək üçün şəkil çəkmək, yapma işləri ilə məşğul olmaq.• Obyekt və hadisələri fəzada, üçölçülü məkanda təsvir etməkdən ötrü yapışqan, plastilin və gillə işləmək.• Digər insanlar tərəfindən yaradılan sənət əsərlərinə maraq. Gördüklərinə qiymət vermək, onları əks etdirmək.	<ul style="list-style-type: none">• Ətrafdakılarla ünsiyyət.• Yaşlıları arasında dominantlığa canatma meyli.• Yaşlılarının ona münasibəti.
--	--

Cədvəl 1.1. Qabiliyyətlərin zəif tərəflərinin təyini yolu ilə korreksiya mövzusunun seçilməsi

➤ Yaş dövrlərinin spesifik problemləri

Təhsilalanlar hələ yetkinlik yaşına çatmayan uşaq, yeniyetmə və gənclərdir. Onlarla aparılan korreksiya işləri fərqli məzmununda olduğundan əvvəlcə yaşlara görə aparılan işlərdə spesifiklik nəzərə alınır.

Hər bir yaş dövrü üçün spesifik olan problemlər:

1. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar (2-6 yaş):

- Nitqin və psixi inkişafın ləngiməsinin aradan qaldırılması yolu ilə uşaqlarda psixi inkişafın yaş səviyyəsinə uyğunluğunun təmin edilməsi;

- Uşaqların məktəbə (emosional, iradi, intellektual, şəxsiyyət, ünsiyyət, dərkətmə və özünüdərkətmə, təlimə maraq və s.) hazırlığı;
 - Məktəbli mövqeyinin formalaşması, uşağın məktəbə adaptasiyası;
 - Təlim, dərkətmə çətinliklərinin həlli;
 - Davranış pozuntularının aradan qaldırılması;
 - Emosional sahənin, ünsiyyət və münasibətlərin inkişafı;
 - Müxtəlif xarakterli kliniki problemlərin həllinə kömək.
2. Kiçikyaşlı məktəblilər (I-IV siniflər):
- Təlim maraqlarının yaradılması;
 - Öyrənmə və mənimsəmə bacarıqlarının formalaşdırılması;
 - Yaşadlarla və müəllimlərlə ünsiyyətdə çətinliklər yaranan problemlərin həlli;
 - Hiperaktivlik və diqqətsizlik, xarakterin aksentuasiyası zamanı yardım göstərmək.
3. Yeniyetmələr (V-IX siniflər):
- Valideyn, müəllim və həmyaşıdlarla ünsiyyət problemlərinin həlli;
 - Yaş böhranının təsiri ilə şəxsiyyətdə əmələ gələn emosional-iradi dəyişmələrin düzəldilməsi;
 - Təlim motivasiyasının və koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafı;
 - Özünüqiymətləndirmə səviyyəsi, intellektual fəaliyyət imkanları, peşə və yaradıcılıq maraqlarının inkişafı.
4. Gənclər (X-XI siniflər):
- Peşəyönümü üzrə düzgün seçim imkanlarının yaradılması;
 - Özünütəhsil bacarıqlarının, axtarıcılıq qabiliyyətlərinin, dərkətmə imkanlarının (intellekt və koqnitiv sahə) inkişaf etdirilməsi;
 - Şəxsiyyətin oriyentasiyası, mənəvi dəyərlərin, idealların və dünyagörüşün formalaşdırılması.
5. Yetkin şəxslər:
- Özünü peşəkar kimi dərkətmə və özünüreallaşdırma çətinliklərinin aradan qaldırılması;
 - Özünüinkişaf maraqlarının artırılması;
 - Özünüreallaşdırma qabiliyyətlərinin artırılması;
 - Ailə münasibətlərində yaranan gərginliklərin, münaqişələrin həlli;
 - Peşə fəaliyyətində yaranan koqnitiv çətinliklərin, rol-davranış dəyişmələrinin aradan qaldırılması;
 - Yaş böhranları dövründə şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası münaqişələrin həlli;
 - Tələbatların ödənilməməsi və psixosomatik xəstəliklərdən yaranan emosional problemlərin aradan qaldırılması.

➤ Yaş böhranlarının əlamətləri

• *Bir yaşın böhranı*

Bir yaşın böhranı onunla səciyyələnir ki, körpə bu dövrdə dik yeriməyə başlayaraq ətraf aləmlə fəal əşyavi-manipulyativ əlaqə yaradır. Onun valideynlərlə intim-emosional ünsiyyət fəaliyyəti əşyavi-manipulyativ fəaliyyətlə əvəzlənir. Yaşlılara əvvəlki marağı zəifləməyə, ətraf aləmə olan maraq isə artmağa başlayır. Bu əlaqələr zəminində yaşlı onun üçün bilavasitə fəaliyyət qurmaq deyil, köməkçi funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır.

Əvvəlki dövrlə müqayisədə biryaşlı uşaqlarda verbal nitq imkanları da artmış olur. Onlar ətrafda baş verənlərin sadə seyrçiliyindən onların semantik mahiyyətini dərk etməyə can atan subyektə çevrilirlər. Gördükləri əşyaları adlandırmağa, onlarla təmasda olmağa cəhd göstərilir. Bu dövrdə valideynlərin ən çox şikayətləri bu məzmununda olur: “Bir yerdə qərar tutmur”, “Hey bayıra can atır”, “Evdən kim çıxsın, onunla getmək istəyir” və s.

• *Üç yaşın böhranı*

Davranışın real və formal tərəfləri

Üçyaşlıların psixologiyasının ən ziddiyyətli tərəfi onların davranışının real və formal tərəfləri ilə bağlıdır. Onların davranışında bu tərəflər qarışıq formada olur. Ən səciyyəvi cəhət odur ki, məktəbəqədər yaşın əvvəllərində uşaq öz hərəkətlərini müstəqil qurmağa çalışmaqla yanaşı, bu hərəkətləri başqalarınınkı ilə müqayisə edir. Başqalarının diqqətini özü ilə bağlı olan hər xırda əşya və hərəkətlərə cəlb etmək üçün ciddi səy göstərir.

Mənəvi təsəvvürlər və xarakter arasındakı əlaqənin vacibliyi tərbiyə işində mühüm şərt hesab edilir. Bu prosesdə pedaqoji təsirlərin rolunu yüksək qiymətləndirərək göstərir ki, 2-3 yaş mərhələsində daha geniş vasitələrlə qurulmalı olan davranış mədəniyyəti tərbiyəsi onun sonrakı həyatının məzmununu müəyyən edir. Beləliklə, tədrisən uşaqda davranışın real tərəfləri ilə yanaşı formal əlamətləri müşahidə edilir. Uşaq öz davranışını, əsasən, formal planda hazırlayaraq özündə sosial müdafiə olunmuş qaydaları qoruyub saxlayır, lakin bu prosesdə o özünün fərdi-tipik cəhətlərinin inkişafını da ciddi şəkildə təmin etməyə çalışır. Onun bütövlüyünü qoruyub saxlamağa can atır. Tərbiyə prosesində uşağın xarici davranışı onun daxili tələbatı olmadan düzgün istiqamətlənə bilmir. Fərdi-tipik cəhətlər kənar təsirlərlə sıxışdırıldığı halda inkişafın dinamikası pozulur.

3 yaşa qədər uşaqlar real davranış nümayiş etdirirlər. Bu dövrdə nə qədər zəif inkişaf etmiş olsa belə uşağın fərdi-tipik xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək mümkündür, çünki onlar hələ rollara alışmamışlar. 3 yaşdan sonra hər şey dəyişir. Bu dəyişmə qanunauyğunluqla baş verir:

- Uşaqların davranışına yaşlıların diqqəti artır;
- Onlar öz rollarının mahiyyətini dərk etməyə başlayır və bu rollara müvafiq hərəkət edirlər, nəticədə tədrisən real davranış formal davranışla əvəz olunur;
- Sosial maraqlar sosial tələblərə müvafiq inkişaf edir.

Bu xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq 3-4 yaş dövrü uşaq psixologiyasında ən səmərəli sosiallaşma mərhələsi hesab olunur. Real davranış fərdiyyətin formalaşması və bu

baxımdan dərkətmə elementlərinin buna uyğun inkişafı üçün daha münasibdir. Dərkətmə elementlərinin inkişafı üçün ən əhəmiyyətli olan cəhət, həmçinin emosional təxəyyüldür. Bu təxəyyül yaşlı tərəfindən uşağın şüurunda yaradılan “yaxşı oğlan”, “yaxşı qız” obrazıdır. Obraz nə qədər məzmunludursa, uşağın öz rolu haqqındakı təsəvvürü də bir o qədər genişdir. Öz obrazına sədaqətli qalmağa çalışaraq o, təsadüfi halların təsiri ilə yaranmış hərəkətlərdən qaçır. Tədrisən öz hərəkətlərinin müsbət nəticəsinə arxayın olaraq sabit etibar hissəni yiyələnir.

Belə özünəinam, utancaqlıq, şübhə, təhqir olunmaq hislərindən qaçmağa imkan verir. Normal özünüqiymətləndirmə sayəsində şəxsiyyətin strukturu möhkəmlənir, sabitləşir. Kənardan göstərilən düşünölməmiş, yersiz təsirlər uşaqda əktəsirli hisləri bərpa edir. Belə təsirlərə qarşı davamlılıq göstərmək üçün uşaq ətraf aləmə, həmçinin özünün daxili imkanlarına etibar etməlidir. Əmin olmalıdır ki, bu imkanlar sosial tələbləri dəf etməyə qadirdir. Uşaq sosial aləmin təhlükəsiz, insanların isə qayğıkeş, həssas olduğuna inanmalıdır. Bu inam körpəlikdən başlayaraq onun daxili imkanları ilə birgə inkişaf etməlidir.

İnsanın xarici aləmə münasibəti daxili hadisələrlə: inam, mövqə, özünüqavrama ətraf aləmin qarşılıqlı əlaqəsinin mürəkkəb formada tənzimlənməsidir. Yaşlılar uşağı hələ kiçik yaşlarından formal davranışa sövq edirlər. Bu sövqetmənin nəticəsində əmələ gələn davranış formasını C.Kelli mərkəzi rollar adlandırır. Valideyn, uşaq, tələbə və s. belə rollardır. “Uşaq böyüyün sözünü kəsməz”, “Uşaq icazəsiz iş görməz”, “Uşaq təkbaşına küçəyə çıxmaz” və s. ifadələrlə onlara tez-tez öz rolunun ssenarisi xatırladılır. Bütün bunlara baxmayaraq o öz hərəkətlərində fərdiliyini qoruyub saxlayır. İrsiyyətdən və ətraf mühətdən tikinti materialı kimi istifadə edərək şəxsiyyət binası qurur, lakin onun arxitekturasında öz şəxsi üslubunu əks etdirir.

3 yaşdan başlayaraq uşaqda davranışın real tərəfləri ilə yanaşı, formal tərəfləri möhkəmlənir. O öz davranışını formal planda hazırlayaraq özündə sosial müdafiə olunmuş qaydaları qoruyub saxlayır. Bu prosesdə fərdi-tipik xüsusiyyətlərin inkişafını da ciddi şəkildə təmin etməyə çalışır. Onun bütövlüyünü qoruyub saxlamağa can atır. Tərbiyə prosesində uşağın xarici davranışı onun daxili tələbatı olmadan düzgün istiqamətlənə bilmir. Fərdi-tipik cəhətlərin kənar təsirlərlə sıxışdırıldığı halda isə psixi proseslərin dinamikası zəifləyir. Ona görə də belə böhran mərhələsində uşağın həyat və fəaliyyətinə diqqətlə yanaşmaq tələb olunur.

➤ **Böhran mərhələsində üçyaşlı uşaqların fərdiləşməsi və sosiallaşması**

3 yaşlı uşaqların dərkətmə xüsusiyyətlərini analiz edən nəzəri mənbələri araşdırarkən müxtəlif fikirlərə də rast gəlirik. Onlardan bəziləri sosiallaşma və fərdiləşmə prosesini birtərəfli izah edirlər. Bu fikirlərdə uşaq bütövlükdə sosial varlıq kimi təqdim edilir. Onun irsiyyətində duranlar, fərdi cəhətlər, davranışı istiqamətləndirən instinktiv qüvvələrin real təsiri qəbul olunmur. Ailə və ictimai tərbiyə vasitəsilə intellektual təkmilləşmənin yeganə inkişaf yolu olduğu göstərilir.

Üçyaşlılar ətraf aləmlə əlaqələr qurmaq üçün kifayət qədər sosial təcrübəyə malik olsalar da, inkişafın səviyyəsi onların özünü müstəqil tənzim etmələrinə hələ imkan vermir.

Bu əqli əməliyyatlarda özünü göstərir. Belə ki, kiçik yaşlılarda olduğu kimi analizatorlar sistemində əsəb proseslərinin paralel işləməsi ləng gedir. Birgə fəaliyyətdə söz siqnalları mühüm rol oynadığı halda onlar oyun fəaliyyətini nitqlə müşayiət etməkdə çətinlik çəkirlər. Rollu oyunlarda iştirak etmək təcrübəsi primitiv vərdiş və bacarıqlardan ibarətdir. Eyni zamanda yaşlının əmrinə əsasən özünüistiqamətləndirmə qabiliyyəti zəif olur. Bu çətinlikləri səmərəli şəkildə qurulmuş təlim şəraitində, əlverişli metodların köməyilə aradan qaldırmaq mümkündür. Belə tərbiyəvi təsirlər nəticəsində uşaq 3 yaşın sonlarında artıq fəal şəkildə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirir. Bu prosesdə fəal nitq nümayiş etdirir. Dialoqa girir, öz mövqeyini ortaya qoyur. Müxtəlif fəaliyyət növlərində: rəsmətmə, quraşdırma, yapma, özünəxidmət və məişət əməyi və s. yaşlının tələb və tapşırıqlarını yerinə yetirir. Bütün bunlar təlim-tərbiyə işinin daha intensiv vasitələrlə təşkilinə imkan verməklə yanaşı, şəxsiyyətin strukturunu möhkəmləndirməyə xidmət edir. Məktəbəqədər yaş dövründə dərkətmə özündə ontogenetik inkişafın bir sıra mühüm şərtlərini birləşdirir: tələbatların məzmununu; şəxsiyyət keyfiyyətlərinin sosial-psixoloji amillərlə bağlı olan tərəflərini; ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin, anlayışların, davranış elementlərinin yaranmasının psixoloji şərtlərini.

➤ **Yaşlılarla münasibətlərin böhranı**

Davranışda müstəqillik elementlərinin yarandığı dövrdə uşaqla yaşlılar arasında narazılıqlar artır. Müstəqilliyə can atan uşaq qadağalarla üzləşir. Valideynlər bu yaşda uşaqlardan tez-tez şikayət edirlər: “Əvvəllər heç cavab qaytarmazdı”, “Özbaşına olub”, “Məni tənqid edir” və s. kimi fikirlər səsləndirirlər. Uşaq yaşlının fikirlərini, etirazını özünün şəxsi toxunulmazlığına, müstəqilliyinə “təcavüz” kimi qiymətləndirir.

C. Kelli uşağın bu hərəkətini insan psixologiyasının spesifik cəhəti kimi izah edir. Göstərir ki, hər bir insan özünün təhlil sistemi ilə hadisələri proqnozlaşdırır. Hər şeyi özünün şəxsi konstruktuna (hadisələri təhlil etmə tərzinə) uyğun olaraq təhlil edir. Bu konstruktlar arasındakı uyğunluq dərəcəsi uşaqla yaşlılar arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirir. Kelli hesab edir ki, valideyn və övladın konstruktları bir-birindən yalnız miqdarına, tiplərinə görə deyil, həmçinin onları təşkil etmə bacarığına görə də fərqlənir. Q.Ollporta görə əgər valideyn qəsdən uşağın ətraf mühit obyektləri ilə davranmaq bacarığının olmaması qənaətinə gəlsə, uşağın özünə hörmət hissi utancaqlıq və həyəcan hissi ilə sıxışdırılır. Əlverişli inkişaf şəraitində dördyaşlı uşaq hər cür ləngidici təsirlərlə mübarizə aparmaq imkanına malik olur.

➤ **Altı yaşın böhranı**

6-cı yaşın böhranı ərəfəsində uşaqlarda ciddi və dərin dəyişmələr yaranan bir sıra mürəkkəb törəmələr əmələ gəlir. Uşağın davranışında baş verən bu mədəni çevriliş - özünü-təşkil etmə bacarığı məktəbəqədər yaşdan fərqlənir. O, ədalətli göstərməyə, tərslik etməyə başlayır. Əvvəlki yerini belə dəyişir. Hərəkət qavrayışının inkişaf əlamətləri müşahidə edilir. Özünüsevərlik, özünüqiymətləndirmə kimi faktorlar kiçik məktəb yaşında da öz əlamətlərini qoruyub saxlayır. Böhranın sünilik, ədalətli kimi əlamətləri isə keçib gedir. 6 yaş böhranında daxili və xarici proseslər diferensiallaşır. İlk dəfə olaraq mənalı

təəssüratlar yaranır və bu təəssüratların kəskin mübarizəsi gedir. Bəziləri ailədə çılgınlıq, tərslik nümayiş etdirdikləri halda yaşadılar arasında sözbəxan, qayğıkeş olurlar. Bəzilərinin isə sakit, təmkinli təbiətində inadkarlıq, kobudluq kimi əlamətlər müşahidə edilir. Belə hallarda uşağın tərbiyəsində məktəbəqədər dövrdə təsadüf edilməyən çətinliklər yaranır. Onunla mühit arasında konflikt: Təəssüratların həll edilməsi mümkün olmayan ziddiyyətləri, insanlarla münasibətlərin qarşিদurması meydana çıxır. Təəssüratların bu daxili qarşিদurması harada yaranırsa, harada uşaq ilk dəfə öz təəssüratlarını başa düşürsə, harada ona daxili münasibət göstərirsə, orada da təəssüratların dəyişməsi baş verir. Bunlar olmadan məktəb yaşının özünəməxsus xüsusiyyətləri formalaşma bilmir.

6 yaşda uşağın məktəbəqədər yaş dövrünə xas olan təəssüratları yenilərlə əvəz olunur. Mühit və şəxsiyyət amillərinin yeni sistemləri əmələ gəlir. Bu sistem inkişafın yeni - məktəb mərhələsini yaradır. Uşaq üçün mühitə münasibətin dəyişməsi mühitin özünün dəyişməsi kimi qəbul olunur. Deməli, uşağın inkişaf səviyyəsi dəyişmiş, inkişafda yeni mərhələ başlamışdır. Bu, problemin həllini çətinləşdirən amillərdən biridir. 5 yaşın əvvəllərində uşağın vəziyyətini təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil. O, sadəcə olaraq məktəbə gedəcəyini bilir. Bilmir ki, qarşıda duran bir il ərzində yaşadığı həyat təcrübəsini ümumiləşdirməli, indiyə qədər tələb olunanlardan tamamilə fərqlənən tapşırıqların icrasına alışmalı, yeni müraciət formalarını, yeni əzələ hərəkətlərini, əqli üsulları mənimsəməli, onları mexaniki yerinə yetirməli, yeni qarşılıqlı münasibətlərə hazır olmalıdır.

Bu, əsasən, yaşlıların həyat tərzinə, onların mövqeyinə yaxın olan, bəzən də üst-üstə düşən mövqedir. 5-6 yaş mərhələsinin psixoloji ziddiyyətləri məhz bu amillərlə bağlıdır. Məktəb həyatında reallaşdırılmağa başlayan bu məsələlərin həlli beşyaşlıların həyatında önə çəkilməli olan problemlərdir. Bütün bunlar uşağa məktəbli mövqeyini aydınlaşdırmağa, bu rola alışmağa imkan verir. Məsələn, o, yaşlılarla birgə müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməli, öz özərinə müxtəlif vəzifələr götürməli, ailədə əmək bölgüsündə iştirak etməli, özünü sosial tərəf müqabili kimi təsdiq etməlidir.

➤ **Yeniyyətliyin böhranı**

• **Özünütənzimetmənin böhran xarakteri**

Psixologiyada yeniyyətlik dövrü böhran mərhələsi kimi də səciyyələndirilir. Buna ciddi səbəblər var. Bir sıra hallarda mənlilik şüurunun formalaşması tələbi bəzi yeniyyətliklərdə "olum ya ölüm" prinsipilə tənzimlənir. Bu ziddiyyətlərin əsası heç də məhz yeniyyətlik dövründə qoyulmur. Yeniyyətlikdə həm müsbət, həm də mənfəi istiqamətdə psixososial parametrlər müxtəlif tərzdə, daha çox özünütənzimetmə formasında meydana çıxır. Özünütənzimetmə - daxili və xarici determinantlara (amillərə) uyğun gələn qarşılıqlı fəaliyyətin nəticəsində yaranır. Y. İbadova görə yeniyyətmə üçün ən uğurlu cəhd, özünütəsdiq imkanlarının geniş olduğu yaradıcılıq fəaliyyəti, onun uğurlu nəticələridir. Yaşlı və yaşadılar tərəfindən həyat fəallığının boğulması, fəaliyyətin digər istiqamətə yönəldilməsi, iradəsinə göstərilən hər cür təzyiq, asanlıqla stress və aqressiyalarla, bəzən də daha ağır psixi pozuntularla nəticələnə bilər. Bu fakt göstərir ki, fərdiyyətin tarixində yeniyyətlik dövrünün başlıca vəzifəsi onların mənlilik şüurunun möhkəmlənməsinin əsas keçid mərhələsi sayılan özünütəsdiq tələbatının ödənilməsidir.

- Özünüqiymətləndirmənin ziddiyyətləri

Yeniyyətəmələrin özünüqiymətləndirmə səviyyəsi sosiallaşma səviyyəsinə uyğun gəlir. Onlar özlərinin şəxsi dəyərini mənsub olduqları millətin, ailənin, təmsil etdiyi sosial qrupun, kollektivin sosial dəyərinə və qiymətləndirməsinə uyğunlaşdırmağa başlayırlar. İstər müəllimlər, istərsə də yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri onun davranışında: ünsiyyətçilik, birgə fəaliyyət, kollektiv əyləncələr, maraq məşğələləri, ictimai tədbirlərə qoşulma və s. formada özünü göstərir.

Yeniyyətəməliyin ilk mərhələsi onun özünüqiymətləndirməsilə yaşlıların verdiyi qiymət arasındakı ziddiyyətdən, inkaretmədən yaranan neqativ faza ilə müşayiət olunur. Bu, yeniyyətəmələrin davranışında, əhval-ruhiyyəsində, ətrafdakılarla münasibətlərində müşahidə edilir. Özünü təsdiq etmə cəhdi çox zaman maneələrlə, qadağalarla üzləşdiyindən mühiti və onun qaydalarını qəbul etməmək istəyi özünəqapanma ilə nəticələnir.

Özünüqiymətləndirmənin zəifləməsi özünü natamamlıq, səriştəsizlik kimi hislərin güclənməsində göstərir. E. Erikson bunu çox zərərli hal kimi izah edir. Əgər o öz qabiliyyətlərinə inanmırsa, yaxud yaşlılar qrupundakı statusu ilə razı deyilsə, oxumağa maraq göstərmir. Məhz bu dövrdə təlimə və müəllimlərə yönəlişliyin yarandığını nəzərə alsaq, onun hansı uğursuzluqlarla qarşılaşa biləcəyini təsəvvür etmək çətin deyil. Natamamlıq hissi o halda inkişaf edir ki, cinsi, irqi, dini, yaxud sosial-iqtisadi durumu, onun bilik səviyyəsi motivasiyasına uyğun gəlmir. Nəticədə onlar mövcud aləmdə effektiv fəaliyyət göstərməyə inamını itirirlər.

1.2.2. Psixi inkişaf ləngimələrinin xüsusiyyətləri

Psixi ləngimələri olan uşaqlarla işləyən həm valideyn, həm də mütəxəssislər bilməlidirlər bəzi uşaqlarda ləngimə əlamətlərini hələ 5-6 aylığından müəyyənləşdirmək mümkündür. Altı aylığında körpələrdə ləngimə əlamətlərini müəyyən etmək üçün sorğular işlənilib. 1-1,5 yaşda uşağın davranışı, ünsiyyəti və nitqindəki natamamlıq aydın müşahidə edilir. Ləngimənin daha aydın təzahür etdiyi dövr isə 3 yaş mərhələsidir. Onun əlamətlərinin təzahürü uşağın inkişafı ilə bağlı dəyişə bilər. Uşaq psixologiyasında ləngimə əlamətləri əsas 4 sahədə qeydə alınır: emosiya, davranış, inkişaf və qarşılıqlı münasibətlərdə yaranmış simptomlar kompleksinin təzahürləri kimi:

1. Emosional təzahürlər;
2. Davranış problemləri;
3. İnkişafdan qalma;
4. Qarşılıqlı münasibətlərdə çətinliklər.

Ləngimələr hər bir yaş mərhələsində fərqli qaydada müşahidə edilir.

3 yaşa qədər uşaqlarda psixi inkişaf ləngimələrinin əlamətləri:

- Hədsiz passivdir, donuqdur, ağlamır, hərəkət etmir;
- Ətrafdakılarla maraqlanmır;
- Hədsiz fəaldır, həmişə ağlayır, əsəbi və narahatdır, daim fırlanır;
- Ana südü içmir;

- Səsə və valideynlərin mövcudluğuna reaksiya vermir;
- Valideynlər ona toxunduqda yana, ya da geriyə çəkilir;
- Hər hansı insan və ya əşya ilə göz əlaqəsinə girməkdən yayınır, yaxud uşağın ona baxıb-baxmadığını müəyyən etmək çətin olur;
- Psixi ləngimə az hərəkətlilik, emosional münasibətə reaksiya verməmək, nitqin inkişaf etməməsi kimi sahələrdə daha aydın təzahür edir.

Daha bir neçə aydan sonra uşaqda ləngimənin xarakterik xüsusiyyətləri özünü göstərir.

- ***Bu uşaqların ilkin ümumi səciyyəsi - inkişafdan qalmadır.*** Onları necə fərqləndirməyimizdən, ümidlərlə yanaşmağımızdan, müxtəlif sahələrdə, o cümlədən sosial həyatda uğurlar əldə etməsini istəməyimizdən asılı olmayaraq, inkişafdan geri qalma psixikanın bütün sahələrini əhatə edir. Məhz bu cəhət onların sosiallaşmasını çətinləşdirir. Yaşadığı mühitdən təcrid edir;
- ***Ləngiməsi olan uşaqların digər cəhəti ətraf mühitlə əlaqə tələbatının olmamasıdır.*** Bu tələbat onları ətraf təsirlərdən təcrid edir. Bununla özlərini sakitlikdə, rahatlıqda, təhlükəsizlikdə hiss edir, məmnun olur və bu sükutun pozulmaması üçün mümkün olan qədər müqavimət göstərirlər;
- ***Onların kliniki-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri də emosional zəiflikdir.*** Başqalarına inadkar, güclü, aqressiv, müqavimət göstərən, sakit, dinməz və b. təəssürat yaratsalar da, emosional sahəsi həssas və zəif olur. Bu emosional halların yaranma səbəbləri də məhz zəiflikdən irəli gəlir. Emosional zəifliyin digər bir əlaməti başqa insanlarla yanaşı, ailə üzvlərinə, ana-ataya belə biganə olmalarıdır. Yaxud valideynlərə, xüsusən, anaya həddən artıq bağlı olur, sanki onlardan qopmaq istəməirlər;
- ***Uşaqda canlı-cansız, yaxşı-pis, lazımlı-lazımsız anlayışları primitiv səviyyədə olur.*** İnsan və heyvanlarla əşyalarla olduğu kimi davranır, uyğunsuz rəftar edir, qaydaları mənimsəməkdə çətinlik çəkir, əksər hallarda bundan imtina edirlər;
- ***Sensor sistem passiv vəziyyətdə olur.*** Qıcıqlayıcıları təhriflə qəbul edir və ya qəbul etmir, pis qavrayır, yadda saxlamır, yada salmağa səy göstərmirlər. Səs siqnallarına könüllü reaksiya vermir, bələdləşmək istəməirlər. Əvvəlki təcrübədən təkid və tələblərdən sonra istifadə edirlər. Duyğu analizatorların işinin şüurlu tənzimlənməməsi, fəaliyyətin motivləşməməsi onlar üçün xarakterikdir. Səmərəli fəaliyyətə maraq göstərmir, təşəbbüskarlıq nümayiş etdirmirlər;
- ***Yaşadıqları mühitdə baş verənlərə laqeydlilik onların daha bir səciyyəvi əlamətlərindəndir.*** Özlərinə aid olan əşyaların başqası ilə əvəzlənməsinə, məkanda olan dəyişmələrə biganə olur, bəzən də hədsiz aqressiv reaksiya verirlər. Bu zaman onları sakitləşdirmək belə çətin olur. Yeni mühitə biganə və ya inkaredici yanaşır, gec uyğunlaşır, yeni insanlarla çətin əlaqə qururlar;
- ***Monoton davranışa, stereotip, primitiv hərəkətlərə meyilli olurlar:*** bəziləri stereotipik hərəkətlər edirlər (əllərini bərk-bərk sıxmaq, ovcunun içini qaşımaq,

barmaqlarını oynatmaq, yelləmək sanki silkələyirmiş kimi hərəkət etmək, boynunu qaşımaq, başını, bədənini yelləmək, harasa vurmaq, çaxmaq və s.);

- **Nitqin pozulması da ləngiməsi olan uşaqlar üçün səciyyəvi əlamətdir.** Bəzilərinə, hətta alaliya, exolaliya, dislaliya, kəkələmə, boş verbalizm əlamətləri olur. Nitq heç bir praktik mahiyyət kəsb etmir (qrammatik quruluşu zəif inkişaf edir, və ya etmir).

Son illərdə geniş yayıldığını nəzərə alaraq autizmin spektr pozuntularının əlamətlərini də təsvir etmək vacibdir. Bu əlamətlərə aşağıdakılar daxildir.

I sahə: “Sosial qarşılıqlı münasibətlər”

Ətrafdakı insanlarla sosial əlaqələrin xarakteri, onlarla qarşılıqlı münasibətlər uşaqda autizmin olub-olmadığını aydınlaşdırmağa imkan verən başlıca amildir: öz aləmində olur, özündən kənardakı canlı və cansızlara biganəlik göstərir, onları sanki duymur, hiss etmir, eyni zamanda kənar müdaxilələrə aqressiv, inkaredici münasibət göstərir. Onun üçün nə yaşlılar, nə də yaşlıları ilə birgə olmaq, oynamaq heç bir maraq kəsb etmir.

II sahə: “Kommunikasiya sahəsi”

Uşağın kommunikasiya sahəsinin pozulması da autizmin əsas əlamətlərindən biridir. Bu uşaqlar başqalarından daha gec, qüsurlu və jestlərdən istifadə etmədən, həmçinin emosiyasız (quru) danışirlər. Bunun əvəzində autizmlə uşaqlar böyükləri özünə lazım olan əşyanın yanına gətirərək onunla nəsə etmələrini istəyirlər: versin, yerinə qoysun, atsın və s.

Bir qisim uşaqlar isə çoxlu sözlər bilir, onları yadında saxlayır, ancaq istifadə etmirlər. Məsələn, böyüklər danışarkən, bacı-qardaşları kitab oxuyarkən, cizgi filmindən eşitdikləri və sevdikləri sitatları dəfələrlə təkrarlayırlar. Ona edilən müraciətləri anlamır sanki eşitmir, hərəkət təlimatlarını da digərlərindən gec mənimsəyir, gec əməl edirlər.

III sahə: “Davranış pozuntuları”

Autizmin təyini üzrə üçüncü sahə davranışın özünəməxsusluğu, stereotipliyi, oyun və maraqlarıdır. Autizmlə uşaqların əksəriyyəti oyuncaqlarla fərqli tərzdə oynayır, təkrarlanan və qəribə hərəkətlər edir (dairədə fırlanır, dəfələrlə var-gəl edir, yerində oturaraq başını yelləyir), qeyri-adi əşyalarla maraqlanırlar. Bir sözlə, bu simptomlar qrupunun təzahürü çox fərqlidir.

- Hərəkət edən əşyalara (paltaryuyan maşının içi, fırfıra, kondisioner, ventilyatorun pərləri, tozsoran və s.), dirənərək baxır. Kənardan baxanda elə təəssürat yaranır ki, uşaq baxışları ilə əşyaya zillənib, gözlərini ayıra bilmir.
- Özünə aid olan əşyalarla, məsələn, oyuncaqlarla deyil, qızdırıcı, yaxud d. ilə maraqlanır.
- Oyuncaqla hamı kimi oynayır, lakin onun hansısa bir hissəsi ilə daha çox maraqlanır.
- Tez-tez sanki özünün gövdəsi ətrafında fırlanır.
- Əlini oyuncaqla birgə tez-tez yerə vurur.
- Əşyaları gözünün önünə gətirir, dikilərək ona baxır.
- Yeyilməyən əşyaları (paltar, yastıq, pərdə, döşək, dəsmal və s.) gəmirir.

- Barmaqlarını gözlərinin önünə gətirərək tez-tez və uzun müddət qatlayır, bir-birinə sürtür.
- Yerində oturaraq başqa işlə məşğul olmadan irəli-geri var-gəl edir.
- İşıq açarını, papirosyandıranı və digər əşyaları. uzun müddət açıb-bağlayır.

IV sahə: “Motorikanın pozulması”

Autizmin diaqnostikasında motorikanın pozulması əsas göstərici sayılmır, lakin ona digər sahələrdə birlikdə, kompleks yanaşıla bilər. Valideynlər və mütəxəssislər autizmlə uşaqlarda bir çox motor qabiliyyətlərlə yanaşı, pozuntuların da olduğunu bildirirlər. Uşaqların bəziləri gözəl bədən hərəkətləri nümayiş etdirdikləri halda digərləri sadəcə yerimə, çeynəmə vərdişlərinə beləcə çətinliklə yiyələnirlər. Bunları nəzərə alaraq uşaqların motor sahəsinin də vəziyyəti müəyyənləşdirilməlidir.

- Özündən əşyaya qədər olan məsafəni düzgün müəyyənləşdirə bilmir, onunla davranarkən çəlimsizlik göstərir.
- Barmaqlarının ucunda gəzir.
- Hərəkətləri çətin koordinasiya olunur. Məsələn, idman nərdivanında hərəkət etmək ona böyük zəhmət hesabına başa gəlir.
- Kiçik əşyaları əlində çətin tutur, onlarla çətin hərəkət edir.
- Velosipedin pedallarını çətinliklə hərledir.
- Tarazlığını saxlamaqda heyrət doğuracaq qədər bacarığı da, diqqət çəkən yöndəmsizlikləri də ola bilər.
- Ağız boşluğu və çənə əzələlərinin tonusu ilə bağlı olaraq ağızından çox su axır.

V sahə: “Qavrayışın xüsusiyyətləri - güclü həssaslıq”

Autizmlə uşaqlar həddən artıq həssas olduqlarından bir çox qıcıqlayıcılara (səs-küy, musiqi, lampanın yanib-sönməsi, paltara və d. fərqli əşyalara: tük, qum, mozaika, toxum və s. toxunmaq, qoxu və d.) qarşı dözümsüz olurlar. Digərləri isə bundan məmnunluq duyurlar. Hiperhəssaslıq duyğuların müxtəlif növlərində özünü göstərməklə hansısa stimullara qarşı da ola bilər. Bu səbəbdən autizmlə uşaqlar üçün yeni şəraitdə və situasiyada olmaq çox çətin, ağır bir işdir. Ətrafda nə qədər fərqli stimullar varsa, uşağın bu stimulların qıcıqlarına dözməyəcəyi ehtimalı da o qədər yüksəkdir. Beləcə hallarda onlar yüklənməyə dözməyərək özünə-nəzarəti itirirlər. Onların qavrayışına xas olan əsas xüsusiyyətlər bunlardır.

- Yeni olan hər şeyə (şar, şam, tort və s.) xoşagəlməz münasibət nümayiş etdirir;
- Dərisinə toxunduqda, geyindirib-soyunduqda, yuyundurduqda hövsələsizlik edir, bundan darıxır;
- Saçını yuyarkən, darayarkən etiraz edir;
- Musiqiyə dözmür;
- Özünü karmış kimi aparır, ancaq bəzi zəif səslərə beləcə həssaslıq göstərir;
- Adi məişət qoxularına, xüsusilə, təmizləyicilərin iyinə dözümsüz olur;
- Bəzi paltarlarından başqa digərlərini geyinməkdən imtina edir;
- Maşında uşaq kreslosunda oturarkən kəməri taxmağa qoymur.

VI sahə: “Özünə zərər vermək”

Qeyri-adi hislər, yaxud ağrı hissi ona gətirib çıxarır ki, uşaq özünə zərər verir. Belə davranışa az rast gəlinir, lakin o hallarda uşaq özünə ciddi zərər verə bilər.

- Saçlarını əlləri ilə didir, dağıdır;
- Başını tez-tez döşəməyə, stula, divara vurur;
- Dərisini didir, cızır;
- Özünü dişləyir.

VII sahə: “Təhlükəsizlik hissini pozulması

Bəzən autizmlı uşaqlarda özünün təhlükəsiz hissi pozulmuş olur. Bu zaman özünü elə aparır ki, sanki onda özünüqoruma hissi yoxdur. Ehtiyatlanmaq tələb edən situasiyanı anlaya, qiymətləndirə bilmir: əlini işləmə rejimində olan elektrik əşyalarına toxundurur, qaynar qabı əlinə alır, şüşə qabı yerə bərk vurur, sürətlə gələn maşının qabağına keçir, hündür eyvandan aşağı əyilir, küçədə yerə uzanır, hündür yerə yaşlının köməyi olmadan çıxır, yaşlılara aid dərmanlar, eləcə də təmizləyici kimyəvi maddələri içir.

Bəzən əvvəlki dəfə zərər çəkməsinə baxmayaraq, bilərəkdən eyni bir situasiyada dalbadal təhlükəyə doğru gedir. Bu davranışa da az təsadüf edilir. Bəzi autizmlilər, əksinə, belə situasiyalardan qorxur, həyəcan keçirirlər. Ümumiyyətlə, autizmlı uşaqlarda təhlükəsizlik hissi zəif olduğundan, yaxud heç olmadığından, onlara ciddi nəzarət etmək lazım gəlir. Çünki belə məsuliyyətsiz, özbaşına hərəkətlər onların ciddi zədə alması ilə nəticələnə bilər. Təhlükəsizlik hissini pozulması bunlarla səciyyələnir.

- Ona qadağa qoyulmuş, həyatı üçün təhlükəli əşyalarla oynayır;
- Böyüklərə məlumat vermədən, icazəsiz təhlükəli hərəkətlər edir;
- Ev dibçəklərinin torpağını, yarpaqlarını yeyir, iynələrinə toxunur;
- Harda gəldi uzanaraq isticarə hərəkətlər edir.

VIII Sahə: “Mədə-bağırsaq pozuntuları”

Mədə-bağırsaq pozuntuları autizmlı uşaqlar üçün spesifik hallardan biridir. Bəziləri pis qidalanır, bəziləri, əksinə doyumsuzluq hissi yaşayırlar. Bəzilərinə ciddi pəhriz tətbiq edilməli, digərləri normal qidalanmalıdır. Buna səbəb onların maddələr mübadiləsindəki pozuntulardır.

- Uşağın yemək istədiyini məhsulların xeyli hissəsi onun qida menyusundan çıxarılır, yaxud uşaq qidaya yüksək həssaslıq, seçicilik göstərir.
- Tez-tez uşağın mədəsi pozulur, yaxud qəbizlikdən əziyyət çəkir.

IX sahə: “Yuxunun pozulması”

Əksər autizmlı uşaqların yuxu pozğunluğu olur. Bəziləri gecə-gündüzü səhv salırlar. Həmişə fəal olduqlarından onlar üçün konkret rejim təyin etmək mümkün deyil. Gün ərzində cəmi 2-3 saat yatırırlar. Bəzilərinə tutmalar olur. Yaşla bağlı olaraq uşaqlarda epileptik tutmaların sayının artması da mümkündür, lakin bu kimi hallara az təsadüf edilir.

- Bütün günü ağlayır, hər şeyə reaksiya verir, narahatlıq keçirir, yuxuya gedə bilmir.
- Yatmaq üçün yerinə qoyduqdan sonra xeyli müddət (bəzən saatlarla) bir nöqtəyə

baxaraq uzanır.

X sahə: “Yuxunun pozulması”

Əksər autizmlı uşaqların yuxu pozğunluğu olur. Bəziləri gecə-gündüzü səhv salırlar. Həmişə fəal olduqlarından onlar üçün konkret rejim təyin etmək mümkün deyil. Gün ərzində cəmi 2-3 saat yatırlar. Bəzilərində tutmalar olur. Yaşla bağlı olaraq uşaqlarda epileptik tutmaların sayının artması da mümkündür, lakin bu kimi hallara az təsadüf edilir.

- Bütün günü ağlayır, hər şeyə reaksiya verir, narahatlıq keçirir, yuxuya gedə bilmir.
- Yatmaq üçün yerinə qoyduqdan sonra xeyli müddət (bəzən saatlarla) bir nöqtəyə baxaraq uzanır.

1.2.3. Təzahür əlamətləri əsasında davranış pozuntularının növlərə görə qruplaşdırılması

Uşaqlarda rol davranış pozuntuları yaranan əsas amillərdən biri onun yaşadığı mühitdə mövcud olan sosial inkişaf şəraitidir. Əgər sosial şərait münaqişəlidirsə, uşaqda müxtəlif xarakterli davranış pozuntularının yaranması realdır. Xüsusilə, ailə üzvləri arasındakı münaqişələr zamanı uşaq özünün davranış modellərini bu münaqişələrə uyğunlaşdırmağa məcbur olur. Münaqişələrin davranış pozuntuları yaranan təsirləri bunlardır:

- Fəaliyyətin keyfiyyət və intensivliyinin enməsi;
- Fəaliyyətdə məmnunluğun enməsi;
- Ünsiyyətin neqativ emosional fonu.

Ədəbiyyatlarda (N.E. Veraksa, O.M. Dyaçenko, S.Q. Yakobson, V.Q. Şur, T.P. Smirnova və b.) münaqişəli situasiya zamanı şəxsiyyətin 3 əsas davranış modeli ayırd edilir: konstruktiv, destruktiv və konformist:

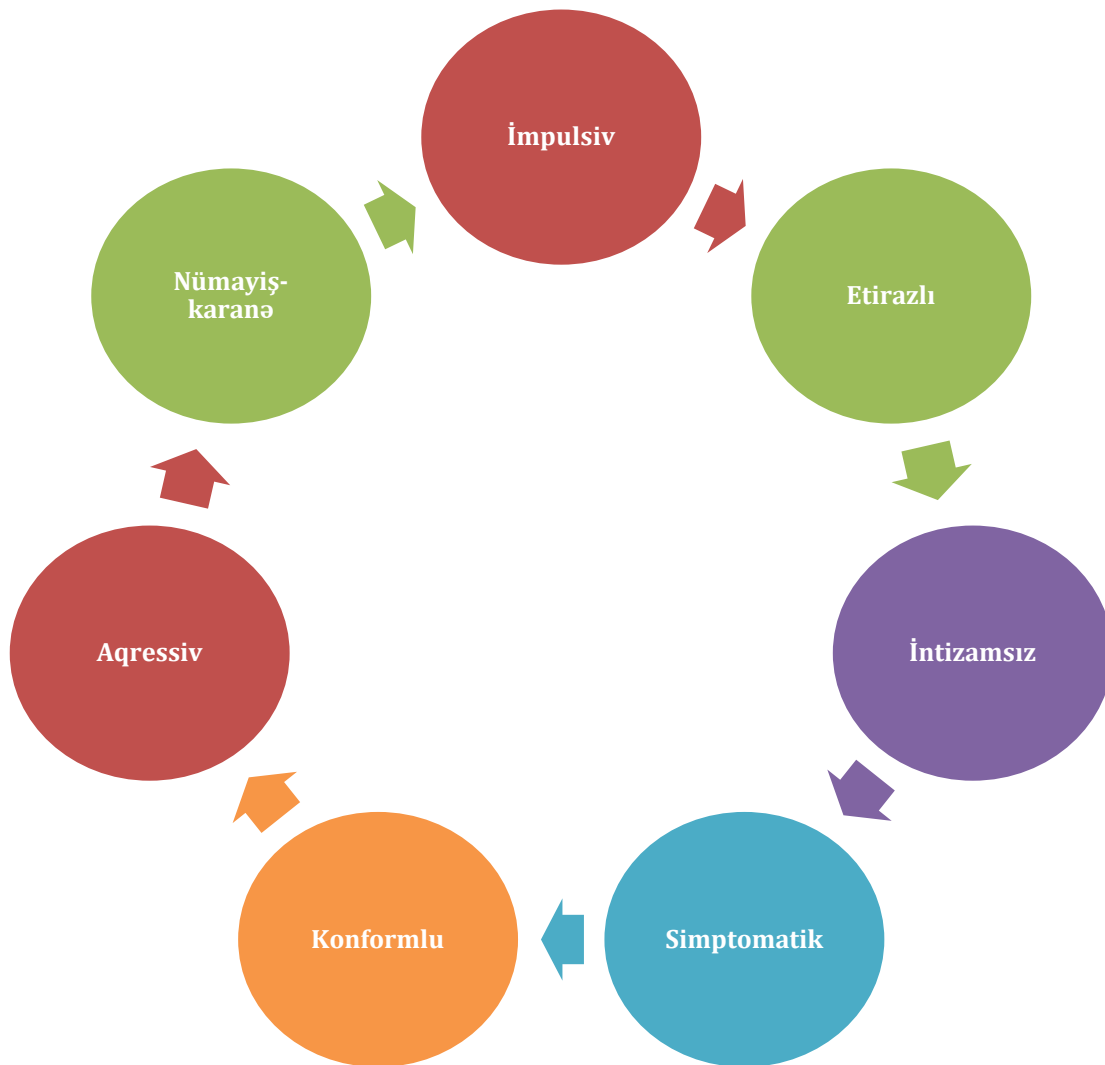
- Konstruktiv model münaqişəni aradan qaldırmağa çalışan hərəkət sistemləri əsasında qurulur. Uyğun qərar qəbul etməyə istiqamətlənir, tərəf-müqabillərə xoş münasibəti ilə seçilir.
- Destruktiv modeldə hərəkətlər daim münaqişənin genişlənməsinə, yenidən yaranmasına cəhdlərə köklənmiş hərəkət sistemləri, fikir və ideyalarla dolu olur. Daim tərəf-müqabillərin aşağılanması, zəiflədilməsi, şəxsiyyətinə neqativ münasibət bəslənməsi, şübhəlilik və inamsızlıq göstərərək ünsiyyət etikasının pozulması ilə səciyyələnir.
- Konformist model isə passiv, güzəştə getməyə meyilli olub qiymətləndirmədə, davranışlarda, mühakimələrdə ardıcıl deyil: tərəf-müqabilin fikirləri ilə tez razılaşıır, kəskin suallardan qaçır.

Bu modellərin hər biri münaqişəli situasiyalarda fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin fərqliliyi baxımından özünəməxsus məzmununda qurulur.

Bu təsirlərdən yaranan davranış çətinlikləri uşağın normal davranışının inkişafında maneəyə çevrilir. Bir tərəfdən çatışmazlıq kimi fəaliyyət və ünsiyyətdə nöqsanlar əmələ gətirir, digər tərəfdən məhz həmin qüsura görə psixikanın digər sahələrinin də inkişafı

ləngiyir. Uşağın tarazlığı pozulur. Mühitə uyğunlaşma ləng gedir. Refleksiya zəifləyərək getdikcə onu diqqətsizliyə, biganəliyə doğru aparır. Bu kimi hallarda səbəblər aydınlaşdırılaraq davranışın inkişafı üçün kompensasiyaedici proqramlar tətbiq etmək lazım gəlir. Əks halda o, repressiv xarakter alır. Əvvəlcə psixi inkişafda kəmiyyət dəyişmələri baş qaldırır, tədricən bu proses keyfiyyət dəyişmələrinə də keçir.

Keyfiyyət dəyişmələri yalnız psixikanın idrak prosesləri ilə məhdudlaşmır. Şəxsiyyətin mənəvi sahələrinə, sosiallaşmaya, ünsiyyət və münasibətlərə sirayət edir. Uşaqlara tətbiq edilən proqramlarda uyğunlaşma, stimullara həssaslıq və cavab reaksiyalarının hazırlanması, adaptasiyanın yaxşılaşdırılması, təkidlilik göstərmək bacarıqlarının inkişafına üstünlük verilir. Beləliklə, davranış yönümlərində yaradılan yeni təsəvvürlər uşağın davranışının yalnız neqativ xarakterini, zəifliklərini dəyişmir, həm də onun şəxsiyyətinin pozitiv istiqamətdə inkişafına zəmin yaradır. Buradan aydın olur ki, qüsurun dəf edilməsi pedaqoji və psixoloji vasitələrin birgə tətbiqi sayəsində mümkün olur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda davranış pozuntuları daha çox qeyri-konstruktiv anlayış altında qruplaşdırılır. İndi isə qeyri-konstruktiv davranış formalarını ayrılıqda nəzərdən keçirək (Sxem 1.1).

Sxem 1.1. Uşaqlarda qeyri-konstruktiv davranış formaları

İmpulsiv davranış - təcrübədə, bəlkə də, uşaqların impulsiv davranışı qədər valideynlərin, pedaqoqların tənqid etdikləri, şikayətləndikləri başqa davranış forması yoxdur. Bu davranış forması heç bir ciddi səbəb olmadan, güclü təəssüratların təsiri altında, ilk impulsiv reaksiyalardan da yarana bilər. İmpulsiv davranış uşağın tez-tez istiqamətini və məzmununu dəyişən hərəkətlərin cəmidir. Bu zaman uşaq hər şeyə tez və birbaşa reaksiya verir. Onun belə hərəkətlər etməməsi üçün yaşlılar tərəfindən əxlaq dərsi keçirilir, tövbə etdirilir, lakin qarşısını almaq çətin olur, yenə də təkrarlanır.

Konformal davranış - psixologiyada, uşaqlar da daxil olmaqla bəzi insanların başqalarının fikir və ya davranış üslubunu izləməyə meyilli olmaları barədə artıq faktlar əldə edilib, lakin 5 yaşa qədər uşaqların davranışı konformluq hesab olunmur. Bu mərhələdə uşağın xarici təsirlərdən asılı olması təbii haldır. Bir tərəfdən dünya haqqında kifayət qədər bilikləri yoxdur, digər tərəfdən bir çox mühüm məsələlər üzrə öz fikirlərini müəyyənləşdirə bilmirlər. Ona görə də uşaq xarici informasiya mənbələrinə etibar edir, onlara əsaslanır, davranışında başqalarının (əsasən, valideyn və tərbiyəçilərin) fikirlərinə, davranış modellərinə əsaslanır. Yalnız məktəbəqədər yaşın sonu və kiçik məktəb yaşında tədrisən, həmyaşıdları və böyüklərlə münasibətində, şəxsi fəaliyyətində özünəməxsusluq, fərdi üslub möhkəmlənməyə başlayır, şəxsiyyətdə simmetriya və harmoniya inkişaf edir.

Nümayişkarənə (demonstrativ) davranış - şəxsiyyətin komformluluqla əksqütblü xassəsi – muxtariyyət və müstəqillikdir. Onun ifrat forması nümayişkarənə, qeyri-konstruktiv davranışa gətirib çıxarır. Belə davranışın əlamətlərini fərdi qaydada nümayiş etdirmək üçün uşaq bir sıra davranış nümunələri göstərir: ədalət və ibarətli olmağa üstünlük verir, tərslik, inadçılıq göstərir, ümumiyyətlə, özünün arzu və istəklərini başqalarına çarəsizlikdən yaranan məcburiyyətlə qəbul etdirməyə çalışır. Belə hallarda böyüklərin diqqətini uşağın nümunəvi davranışına tez-tez cəlb etmək lazım gəlir. Uşaqların belə davranışı əksər hallarda onun valideynləri tərəfindən diqqətsizliklə üzləşdiyi hallarda, özünü diqqət mərkəzinə gətirmək üçün baş verir, çünki onlara məhəbbət, sevgi və qayğı lazımdır. Uşaq ünsiyyət prosesinə ehtiyac hiss edir.

Etirazlı davranış - uşaqların etirazlı davranış forması inadkarlıq (neqativizm) kimi görünür. Adətən böhran yaşlarında (3- 6) davranışda belə arzuolunmaz dəyişikliklər baş verir. Onlarda müstəqillik arzusu artır, tələblərə biganəlik, öz maraqlarını önə çıxarmaq (gözə soxmaq), öz istəklərinin sərhədlərini təkidlə genişləndirmək cəhdləri önə çıxır. Sosial qiymətləndirmələrin ciddiləşdirilməsi, özünü tənqid şəraitinin yaradılması və qrup münasibətlərinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş vasitələrin köməyi ilə onların etirazlı davranışını konstruktiv formaya yönəltmək mümkündür. Neqativizm etirazlı davranışın bütün digər formalarını özündə birləşdirir.

Aqressiv davranış - davranışın bu növündə əsas hədəf təcavüzkarlıq, dağıdıcılıqdır. Aqressiv davranış zamanı uşaq həyata, uşaq cəmiyyətinə zərər verməyə meyilli olur. Onların əsas hədəfləri canlı və cansızlar, o cümlədən insanlar üçün fiziki və ya mənəvi-psixoloji zərər verməkdir. Aqressiv uşaqlarda, bir qayda olaraq, ruhi gərginlik, depressiya, qorxu və digər psixoloji narahatlıqlar (mənfi emosiyalar, ictimai qaydalara zidd olan

əməllərə meyillik və s.) xasdır. Bu halda uşağın təcavüzkar hərəkətləri mühüm məqsədlərə nail olmaq vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Aqressiv davranışı ilə uşaq xüsusi diqqət tələb edir. Bu bəzən uşağın gözəl insani münasibətlərə ehtiyacından da baş verə bilər. Bəzən uşaqlar aqressiv davranışdan sonra enerji toplayırmış kimi xüsusi emosional hala keçirlər: psixoloji durğunluq, qapalıq, gözləmə və s.

İntizamsız (nalayiq) davranış - bir sıra hallarda uşaqlar aqressiv və ya etirazlı davranışa bənzər, lakin təsvir edilməsi belə çətin olan davranış nümayiş etdirirlər. Belə davranış müəllim və valideynlərin çoxsaylı şikayətlərinin yaranmasına səbəb olur. İntizam - müəyyən təşkilatın ictimai qaydada müəyyənləşdirilmiş sosial funksiyalarına uyğun olaraq insanların fəaliyyət sahəsindəki davranış qaydalarına verilən tələbdir. Bu tələb cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən qanunu, əxlaqi və ya (məsələn, məktəb, tərbiyə müəssisəsi kimi) təşkilatın nizamnamə tələblərinin aliliyini əks etdirir. İntizamda hər bir müəssisənin öz məqsədləri və sosial normaları (qanunlar, qaydalar, standartlar) göstərilir. Təşkilat daxilində onlara itaət etmək, bunun üçün məsuliyyət daşımaq, vərdislərə yiyələnmək lazım gəlir. Ona görə intizamsız davranış - müxtəlif dərəcədə uşağın ictimai standartların, eləcə də sosial məqsədlərin, normaların pozulmasına yönəldilmiş davranışı kimi qəbul edilir.

Simptomatik davranış - davranış pozuntuları ilə məşğul olan hər kəs simptomatik davranışın əlamətləri barədə məlumatlara malikdir. Bununla belə ailədə və uşaq tərbiyə müəssisələrində bu mövzu ilə bağlı kifayət qədər biliklər yoxdur. Ona görə də uşağın qeyri-konstruktiv davranışına aid edilən simptomatik davranış haqqında da maarifləndirilmə aparılmalıdır. Simptomatik davranış müxtəlif davranış formalarında özünü göstərir. Simptomatik davranış özünəməxsus kommunikativ metaforalar funksiyasını yerinə yetirir. Uşaq yaşlılara özünün mənəvi sıxıntıları, psixoloji narahatlığı barədə məlumat verir. Məsələn, aqressiv davranışda uşaq həmyaşıdları ilə dalaşır. Buna səbəb uşağın valideynləri ilə yetərincə yaxınlığın olmamasıdır. Tərslik yaşlılar üzərində nəzarət etməkdir. Buna bənzər davranış nümunələri simptomatik davranış kimi təsnifatlaşdırılır. O, hadisələrin gedişinin uşağı qane etmədiyinə yönəldilmiş özünəməxsus siqnaldir. Çox zaman simptomatik davranışa əlverişli situasiyada üstünlük əldə etmək üçün seçilən kəskinləşmiş vasitə kimi baxılır. Uşaq kefsizlik, zəiflik, köməksizlik nümayiş etdirərək özünə qayğı gözləyir.

Problemlə davranışı deviant, ləngimə kimi adlandırırlar. Psixoloji çətinliklər, emosional pozğunluqlar, davranış pozğunluğu, sosial dezadaptasiya adətən əksər uşaqlarda rast gəlinən hallardır. Deviasiya probleminin ilkin şərtlərini daha əvvəllərdə, məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq (3-6 yaş) axtarmaq lazım gəlir. Uşaqlarda deviant davranış bir sıra səbəblərlə əlaqələndirilir: yaş böhranının açıq şəkildə gedişi (F. Dolto, D.İ. Feldşteyn, E. Erikson), qeyri-formal qrupda asosial üzlük, kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri (M.V. Siluyko), inkişafın sosio-mədəni vəziyyəti və s. Belə ki, məhz bu yaş dövründə şəxsiyyətin formalaşması üçün əsas yaranır. Təcrübədə ləngimə halları ilə deyil, uşaqların böyüklər tərəfindən qəbul edilməməsi (rədd olunması) kimi hallarla tez-tez rastlaşırıq. Pedaqoq və valideynlər uşaqlara çətin, yaxud anormal adını qoymaqla özlərini məsuliyyətdən uzaqlaşdırır, onlarla ünsiyyəti məhdudlaşdırırlar. Bu problemi həll etmir, deviant davranışın

meydana gəlməsini sürətləndirir. Deviant davranışın 5 tipi var: delikvent, addiktiv, patoxarektoroloji, psixopatoloji, hiperbacarıqlar bazası.

1. Delikvent davranış - şərti cəza əməli kimi özünü göstərən, normadan kənar davranışdır. Delikvent davranışın kriminal davranışdan fərqi qanun pozuntusunun ağırlığındadır. Bu davranış xuliqanlıq və əylənmək istəyi kimi özünü göstərə bilər. Delikvent davranışın əsasında psixi infantilizm dayanır;
2. Addiktiv tip - özünün psixi vəziyyətini xüsusi maddələrin vasitəsilə süni şəkildə dəyişərək, yaxud emosiyaların intensivliyini artırmaq və inkişaf etdirmək məqsədilə fəaliyyətin müxtəlif növlərinə diqqəti mərkəzləşdirməklə reallıqdan qaçmaq cəhdidir. Həyat onlar üçün maraqsız və yeknəsəkdir. Onların fəallığı, gündəlik həyatın çətinliklərinə dözmək qabiliyyəti aşağıdır. Gizli natamamlıq kompleksi, asılılıq, həyəcanlılıq var. Yalan danışmağa cəhd edir, başqalarını günahlandırır.
3. Patoxarakteroloji davranışa tərbiyə prosesində formalaşmış xarakterin patoloji dəyişiklikləri ilə şərtlənən şəxsiyyət pozuntuları aiddir. Bir çoxlarında tələbkərliliyin yüksək həddi, dominantlığa, hakimliyə cəhd, təkidlilik, küskünlük, əks təsirə səbirsizlik olur;
4. Psixopatoloji deviant davranış tipi, bu və digər psixi pozuntu və xəstəliklərin psixoloji simptom və sindromlarına əsaslanır. Aqressiya daxilə, insanın özünə yönəlir.
5. Deviant davranışın hiperqabiliyyətlərə əsaslanması zamanı o (davranış), tamamilə normadan kənarlaşır. Qabiliyyətlər orta statistik qabiliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir.

Deviant davranışda ləngimə iki mərhələdən keçir:

1. **İlkin ləngimə** - bu halda davranış bütün mədəni normalara uyğun gəlir, səhvlər ciddi olmur, rəftar düzüləndir. Bunlar fərdin xarakterinin aksentuasiyası nəticəsində baş verir.
2. **İkincili ləngimə** - fərd artıq cəmiyyət və qrup tərəfindən qəbul olunmayan davranış nümayiş etdirməyə başlayır və bu deviant xarakter daşıyır.

Deviyasiyanın səbəbləri. Deviant davranışın səbəbi və mənbəyi haqqında fərqli yanaşmalar var. Bir qismi ləngimə davranışın səbəbini irsiyyətdə, digərləri insan bədəninin quruluşunda görürlər. Digər bir qismi isə bunda mühiti və cəmiyyəti günahlandırır.

Şəxsiyyətin deviant davranışının səbəbləri aşağıdakılarla əlaqələndirilir:

1. **Şəxsiyyətin sosiallaşma prosesinin pozulması.** Uşaq firavan ailədə tərbiyə aldığı zaman sosial normaları ədalətli qarşılayır. Əks halda başqalarına neqativ münasibət bəsləyir, narahatlıq və həyəcan, bələdləşmə problemi yaşayır.
2. **Norma və dəyərlər arasındakı ziddiyyət.** Bəzi ailələrdə tərbiyə almış uşağın davranışı ilə üzvü olduğu sosial qrup üzvlərinin davranışı ziddiyyət təşkil edir. Belə olan halda ona elə gəlir ki, başqaları doğru hərəkət etmir, ona haqsızlıq edilir, başa düşülmür. Uşaq və mühit arasında münaqişə yaranmağa başlayır.

Asosial davranışı stimullaşdıran faktorlar arasında xarici və daxili olanlar da fərqləndirilir. Xarici faktorlara mikrososial (ailə, məktəb, referent qrup) və makrososial (müəyyən cəmiyyətə xas olan sosial-iqtisadi və ideoloji proseslərin xüsusiyyətləri) amillər aid edilir. Daxili faktorlardan yetkinlik yaşına çatmayanların həyata keçirdiyi cinayətlər aşağıdakı səbəblər nəticəsində meydana gəlir: özünəhərmətə, prestijə olan tələbat; süni tələbatlar; emosional qeyri-sabitlik; ailədə, yaxud digər referent qruplarda əldə olunmuş aqressivlik; xarakterin aksentuasiyası, risk qrupuna daxil edilənlər: hipertimlər, isteroidlər, şizoidlər və s.; psixi inkişafda ləngiməsi olanlar; qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmələr.

Davranışın nizamlanması üçün bir sıra məsələlər öz həllini tapmalıdır: şəxsiyyətin daxili aləminin aktualizasiyası; tələbat və motivlərin mürəkkəb və inkişaf etmiş iyerarxiyası; hiss, emosiya, tələbat və dəyərlərin inkişafı; mürəkkəb, assosiativ, inkişaf etmiş koqnitiv quruluş formalaşdırmaq; fərdin özünütəhlili, refleksiya bacarığı.

1.2.4. Kliniki-psixoloji problemlərin təsnifatlaşdırılması üçün psixi sağlamlığın göstəriciləri

Təbii şərtlər:

- Psixika qanunauyğun inkişaf edir;
- İnstinktlər və tələbatlar insanı fəaliyyətə yönəldir;
- Yeni tələbatlar iyerarxik qaydada formalaşır;
- Real davranış rol davranışın formalaşması istiqamətində təkmilləşir;
- Ünsiyyət tələbatı insanı yeni sosial əlaqələrə və münasibətlərə təhrik edir.

Sosial şərtlər:

- Psixi, bioloji və sosial inkişafın göstəriciləri bir-birini tamamlayır;
- Sosiallaşma mədəni normalara uyğun gedir;
- Fərdiyyət və şəxsiyyət formalaşır;
- Subyektiv fəallıq yaranır;
- İnsan mühitə adaptasiya olunur;
- İnsanlarla münasibətlər sistemində sosial normalar gözlənilir və s.

Əsəb-somatik sistemdə baş verən fizioloji pozuntular: Fizioloji pozuntular, xüsusilə, beyin mərkəzlərində, sinir sistemində baş veribsə, bədənin özünümüdafiə sistemini zəifləməklə yanaşı psixikada da ləngimə, yayınma və pozuntular əmələ gətirə bilər.

Mənşəyinə və əlamətlərinə görə onları ümumiləşdirmək olar (Cədvəl 1.2):

№	Mənşəyinə və sahələrinə görə	Əlamətlər
1.	İnkişafda qanunauyğunluqlarının pozulması	<ul style="list-style-type: none"> • Böhran yaşının törətdiyi patologiyalar; • Cinsi aqressiya, maskulinizasiya, feminizasiya və s.
2.	Baş beynin müxtəlif sahələrinin və mərkəzlərinin funksional pozuntuları	<ul style="list-style-type: none"> • Beynin sol yarımkürəsi pozulduqda: nitq və hafizə pozulur, ünsiyyət zəifləyir, psixi proseslər ləngiyir; depressiv həyəcanlar yaranır; apatiya və iradəsizlik müşahidə olunur. • Sağ tərəfdən pozuntu olduqda – eyforiya, öz vəziyyətini qiymətləndirə bilməmək; tənqidiliyin olmaması xarakterikdir. • İkitərəfli pozuntularda: passivlik, məqsədyönlü fəaliyyət bacarığının olmaması; assosiasiyaların təsadüflüyü; diqqətin yayınması baş verir. <p>Nəticələri:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Baş beyin qabığındakı ləngimələrin psixi fəaliyyətə, fikri və hərəkəti fəaliyyət motivlərinə, davranışa, təsiri; • Baş beyindəki ləngimə hadisələrinin yaratdığı intellektual çatışmazlıqlar, nevroitik pozuntular; • Epilepsiya; • Demensiya (beyin mərkəzlərinin zədələnməsi səbəbindən yaranan ağıl zəifliyi və s.).
3.	Şəxsiyyətin struktur pozuntuları	<ul style="list-style-type: none"> • Şizofreniya; depressiya; neqativizm və s.
4.	Davranış pozuntuları	<ul style="list-style-type: none"> • Deviant davranış; intizamsız davranış; simptomatik davranış; komformal davranış; • Aqressiv davranış; impulsiv davranış; delikvent davranış və s.
5.	Emosional pozuntular	<ul style="list-style-type: none"> • Neqativ emosional obrazlardan yaranan qorxu və həyəcanlar; • Psixi konfliktlərdən yaranan affektiv vəziyyət; • Reaktiv depressiyalar, psixopatik reaksiyalar; • Aqressiya; streslər; məktəb depressiyaları; diqqətsizlik və hiperaktivlik sindromu; • Nevrozlar; deprivasiya; fobiyalar, komplekslər; abuliya, apatiya (iradi səy göstərmək marağının itməsi); turetta sindromu (doğuş patologiyalarının qalıqları) və s.

№	Mənşəyinə və sahələrinə görə	Əlamətlər
6.	Nitq pozuntuları	<ul style="list-style-type: none"> • Nitqin ümumi inkişaf ləngiməsi; • Nitqin qrammatik quruluşunun zəif inkişafı; • Nitqi fonematik eşitmə və qavramanın pozulması; • Loqonevroz, kəkələmələr, pəltəklik; • Ağır nitq pozuntuları (alaliya, afaziya, afoniya) və s.
7.	Dərketmənin müxtəlif xarakterli pozuntuları	<ul style="list-style-type: none"> • Müxtəlif xarakterli psixi ləngimələr; • Ağıl kəmliyi (infantilizm, oliqofreniya); • Qavrama və dərketmə çətinlikləri və s.
8.	Spektr pozuntusu	<ul style="list-style-type: none"> • Autizm, Mutizm, Retta, Xrell sindromları və d.

Cədvəl 1.2. Psixikada qeydə alınan psixoloji problemlərin əlamətləri

➤ **Uşaqlarda daha çox təzahür edən psixi ləngimə əlamətləri**

Psixi pozuntular 3 yaşdan sonra aydın müşahidə olunur:

- İnkişafın sürəti ləngiyir, uşaq özünü yaşından kiçiklər kimi aparır;
- Davranış qaydalarını gözləmir;
- Öyrənməyə maraq göstərmir;
- Nitq ləngiyir, yaddaş pozuntusu olur;
- Ətrafda baş verənləri yaxşı anlamır, biganə olur, reaksiya vermir;
- Obyektləri rənginə, formasına, ölçüsünə görə fərqləndirə bilmir;
- İnsanlarla normal ünsiyyət qura bilmir;
- Özünü cinsinə uyğun aparmır;
- Oynayarkən qaydalara tabe olmur;
- İntellektual fəaliyyətdə çətinlik çəkir;
- Tapşırıqlara tabe olmur;
- Özünəxidmət bacarığı zəif olur. Ya həddən artıq utancaq, çəkingən, ya da həya hissindən uzaq olur və s.. Bəzi uşaqlar şiltaq və erköyün, sözəbaxmaz, aqressiv, bəzi uşaqlar ürkək, qorxaq, həddən artıq ehtiyatsız və məsuliyyətsiz olur;
- Ətraf aləmə çətin bələdləşir;
- Maraqlandığı məşğuliyyət üzərində bəzən saatlarla mərkəzləşdiyi halda yaşlının tələb və tapşırıqlarına etinasız yanaşır, nitqi anlamaqda, qavramaqda, istiqamətlənməkdə çətinlik çəkir.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. Fərdi xüsusiyyətlərə görə yarana biləcək problemləri hər birinə aid olan konkret nümunələr əsasında təsvir edin.
2. Xarakterin aksentuasiyası üzrə verilmiş diaqnostik nəticə əsasında aparılacaq korreksiya işinin istiqamətini müəyyənləşdirin.
3. Temperament tipinə (introvert, ekstrovert) görə şəxsiyyətin üzləşə biləcəyi problemlərin həlli üçün korreksiya nümunələri hazırlayın.
4. Qabiliyyətlərin formalaşdırılmasında şəxsiyyətin öz potensialını açmasında üzləşdiyi çətinliklərin həlli üzrə korreksiya proqramı hazırlayın.
5. Yaş xüsusiyyətlərinə görə yarana biləcək problemlərin həlli üçün korreksiya mövzularını müəyyənləşdirin.
6. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla (2-6 yaş) aparılan korreksiya işi üçün proqram nümunələri hazırlayın.
7. Kiçikyaşlı məktəblilər (I-IV siniflər) üçün spesifik olan korreksiya mövzuları əsasında metodikalar seçin.
8. Yeniyetmələrlə (V-IX siniflər) aparılan korreksiya işinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirin.
9. Böyük məktəblinin təyin edilmiş fərdi xüsusiyyətləri ilə tanış olaraq (X-XI siniflər) onunla aparılacaq korreksiya işinin istiqamətini müəyyənləşdirin.
10. Şagirdin temperament tipi üzrə verilmiş əlamətlərə görə onun üçün əlverişli olan fəaliyyət sahələrinə uyğunlaşması üçün korreksiya modeli qurun.
11. Yaş böhranı dövründə aparılan korreksiya və inkişafetdirici işlər üzrə nümunələr hazırlayın.
12. Neqativ emosional təzahürlərin korreksiyası üzrə nümunələr hazırlayın.
13. Davranış problemlərinin aradan qaldırılması korreksiyası üzrə nümunələr hazırlayın.
14. İnkişafdanqalmanın korreksiyası üzrə nümunələr hazırlayın.

Qiymətləndirilmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Yaşlar üzrə korreksiya işi aparılacaq psixoloji sahəni müəyyənləşdirir”

1. K. Leonqard testi əsasında şkalalar üzrə xarakterin aksentuasiyalı vəziyyətini izah edin.
2. H. Ayzenk, K. Yunq və R. Strelyaunun testlərində verilmiş xassələr üzrə temperament tiplərini xassələrinə görə səciyyələndirin.
3. A.A. Losevanın “Qabiliyyətlərin aşkar edilməsi metodikası”nda intellekt, akademik nailiyyətlər, yaradıcılıq sahəsi, ədəbiyyat, ifaçılıq, musiqi, texnika, hərəkətlilik, bədii yaradıcılıq, ünsiyyət və liderlik üzrə göstəriciləri şərh edin.
4. Fərdi xüsusiyyətlərin neqativ tərəflərinin korreksiyasında gücləndirilən sahələri izah edin.
5. Davranış pozuntularının korreksiyası üçün yaşlar üzrə konkret mövzular seçin.
6. Məktəbəqədər və kiçik yaşlı məktəbli uşaqlarda yaş xüsusiyyətlərinə görə yarana biləcək spesifik problemləri izah edin.
7. Yeniyetmə və gənclərin yaş xüsusiyyətlərinə görə yarana biləcək spesifik psixoloji problemləri izah edin.
8. Üç yaş böhranında yaranan eqoizmin korreksiyası üzrə aparılan işin məzmununu şərh edin.
9. Altı yaş böhranlarının əlamətlərini sadalayın.
10. On yaş böhranında şagirdlərdə təlim motivinin zəiflənməsinə səbəb olan amillərin aradan qaldırılmasında istifadə edilən korreksiya modellərini şərh edin.
11. İnkişafdanqalmanın uşaqda yaratdığı və korreksiyaya cəlb edilməli olan problemlərini təyin edin.
12. Psixoloji problemlərin qarşılıqlı münasibətlərdə yaratdığı çətinliklər üzrə korreksiya işinin istiqamətlərini şərh edin.

1.3. Kliyentin vəziyyətinə uyğun resurslar seçir

Resursların seçilməsi

1.3.1. Psixoloji resursların xüsusiyyətləri

“Resurs” - hər hansı sahədə (iqtisadi, siyasi, təbiət, elm, informatika və s.) mövcud olan ehtiyat bazası, hələ istifadə edilməmiş imkanlar, mənbələrdir. Psixologiyada insanın resursları ilə bağlı iki mühüm anlayış ayırd edilir:

1. İnsanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə istiqamətləndirilmiş psixoloji imkanları, məqsədyönlü fəaliyyət göstərmək üçün enerji potensialı, yüksək psixofizioloji gərginlik vəziyyətində qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi səy, iradi güc;
2. İnsanın həm gündəlik həyatında, həm də problemlə situasiyalarda gərginlik, yorğunluq, stress kimi hallar yaradan amillərə qarşı psixoloji davamlılığı, dözümlü, təmkinliyi, iradiliyi, rəqabətə qabiliyi.

Bu anlayış psixologiyada “potensial” kimi işlədilir. Hələ XX əsrdən başlayaraq insanın psixoloji potensialı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən (Z. Freyd, A. Adler, E. Fromm, K. Yunq, B.Q. Ananyev, S.L. Rubinşteyn və b.) öyrənilmişdir. İlk dövrlər potensial anlayışından daha çox əmək psixologiyasında istifadə edilirdi. Burada insanın daxili potensialı, psixoloji imkanları üzə çıxarılaraq işə qabiliyi araşdırılırdı. Son illərdə isə müasir elmin müxtəlif sahələrində olduğu kimi psixologiyada da resurslar ifadəsi geniş yayılmışdır. Praktik psixologiyada isə söhbətin nədən getdiyini konkretləşdirmək üçün daha dəqiq ifadədən - psixoloji resurslar anlayışından istifadə edilir. Hazırda insanın psixoloji resursları dedikdə aşağıdakılar başa düşülür:

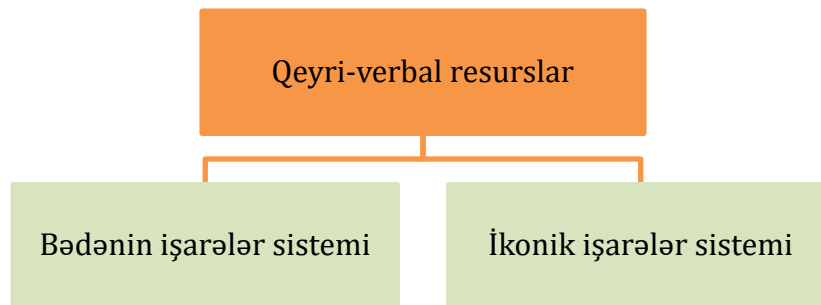
- Şəxsi gücün mənbəyi;
- Özünü inkişaf etdirmək üçün iradə, motiv, bilik, bacarıq;
- Daxili potensialı xarici fəallığa yönəltmək istəyi və imkanları;
- Özünəhörmət hissinin, özünü adekvat qiymətləndirmə bacarığının olması;
- Davamlı Mən quruluşu;
- “İstəyirəm” və “bacararam” arasında ziddiyyətlərin olmaması;
- Özündə inkişaf edənləri görə bilmək və dəyərləndirmək bacarığı.

Psixoloji resurslar psixoloji inkişafın çoxsaylı inkişaf amillərini əhatə edir. Həmin amillər bir neçə istiqamətlərdə qruplaşdırılır (Cədvəl 1.3).

İnsanın psixoloji inkişafı üçün vacib olan resurslar		
Daxili resurslar	Xarici resurslar	Gizli resurslar
<ul style="list-style-type: none"> • Zaman • Fiziki bədən • İntellekt • Emosiya 	<ul style="list-style-type: none"> • Sosial inkişaf şəraiti • İnformasiya (enerji) mühiti • Qarşılıqlı münasibətlər • Sosial status 	<ul style="list-style-type: none"> • Psixi enerji • Qavrama imkanları • Dərkolunanlar • Niyyət

Cədvəl 1.3. Psixoloji resurslar

Burada psixoloji resurslar 3 istiqamətdə qruplaşdırılmışdır: daxili, xarici və gizli resurslar. Bunlarla yanaşı psixoloji resursların qeyri-verbal tərəfləri də vardır (Sxem 1.2).

Sxem 1.2. Qeyri-verbal resurslar

Əgər biz bilavasitə psixokorreksiya prosesində məqsəd olaraq hansısa sahənin dəyişdirilməsindən bəhs ediriksə, o zaman psixikaya və ya şəxsiyyətə, onların quruluşuna müraciət etməli oluruq. Məsələn, qarşımıza şəxsiyyətin korreksiyası məqsədini qoymuşuqsa, onun quruluşundakı ən mühüm sahələri və bu sahələrin psixoloji vəziyyətini nəzərdən keçirməliyik (Sxem 1.3).

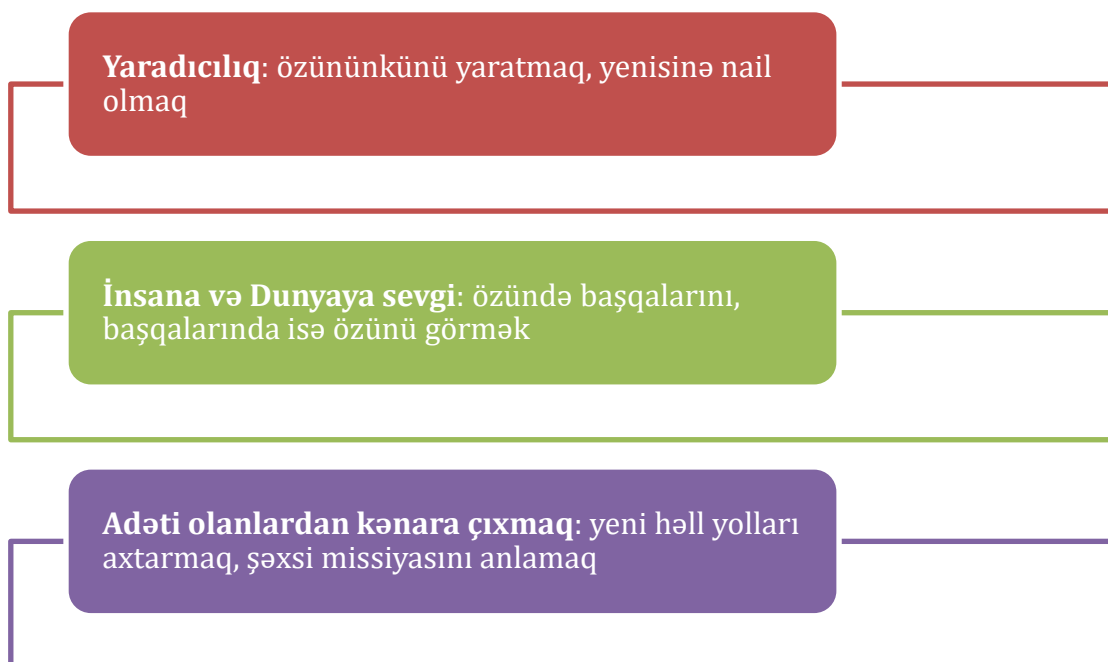

Sxem 1.3. Şəxsiyyətin quruluşunda korreksiya edilməsi vacib olan əsas psixoloji resurslar

V.A. Hanzen, L.Q. Poçebut, V.A. Çiger, A.Q. Maklakov, S.A. Drujilov və d. tədqiqatçılar psixoloji resursları daha da konkretləşdirərək onları "şəxsiyyətin potensialı", "sosial adaptivlik", "mental resurs", "intellektual resurs", "mənəvi resurs" kimi təhlil edirlər. Psixokorreksiya prosesində daha konkret yanaşmalar isə iki mühüm sahəyə yönəldilir: intellektual (Sxem 1.4) və mənəvi resursların artırılmasına (Sxem 1.5).

Sxem 1.4. İntellektual fəaliyyət üçün resurslar

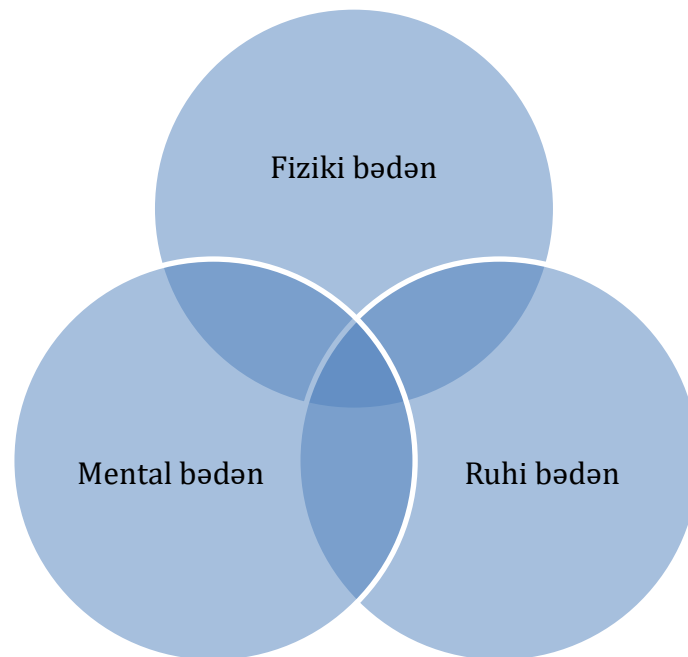
Sxem 1.5. Mənəvi resurslar

Həm intellektual, həm də mənəvi resurslar insanın üçvahidli bədənində toplanır. Üçvahidli bədən bütöv, vahid halında mövcud olduğundan psixoloji korreksiya əksər hallarda elmi baxımdan izah edilmiş sahələrə yönəldilir. Bununla belə hər bir mütəxəssis psixoloji resursların göründüyü və ya gizləndiyi insan varlığının üçvahidli quruluşu haqqında bilgilərə malik olmalıdır.

- İnsan orqanizmi xarici aləmlə münasibətdə müxtəlif təsirlərlə üzləşir. O, üç bədənin (fiziki, mental, ruhi) ahəngdar əlaqəsində potensial enerji ehtiyatı vasitəsilə xarici

aləmlə əlaqəyə girir.

- İnsanın kosmoplanetar quruluşuna aid olan ruhu özünün funksiyasını energetik mərkəzləri (çakraları) hərəkətə gətirən şüur vasitəsilə həyata keçirir. Hər hansı vasitə deyil, insanın ruhi aləminə nüfuz edərək onu canlandıran, hiss və emosiyalarını oyadaraq fəaliyyətə yönəldə bilən təsir psixikada və davranışda dəyişmə yaradır (Sxem 1.6).

Sxem 1.6. Üçvahidli bədən

Bədən vahidlərinin funksiyaları

Fiziki bədən: materiya xassəsinə malikdir. Bu bədən fiziki aləmin qanunauyğunluqları ilə yaşayır. Canlılara xas olan fiziki, bioloji, kimyəvi proseslər insanın fiziki bədənini üçün də xasdır.

Mental bədən: hər bir insanın genotipində əcdadların həyat tərzində yaşanan hislər, emosiyalar, təəssüratlar, davamlı və kodlaşdırılmış obrazlar, eləcə də özünün həyat tərzində formalaşmış düşüncələr sistemidir.

Ruhi bədən: insanın meyilləri, istəkləri, maraqları onun ruhuna sığmış olur. İnsan ruhunun mahiyyəti yaşamaq eşqi və özünüinkışaf gücüdür. Ruhun təbiətində artıq baş verənləri bağışlamaq, onu qarşıda gözləyən münasibətdən qorumaq xüsusiyyəti var. Həkim orqanizmi müalicə etdiyi kimi, insan da ruhundakı xəstəlikləri müalicə etməlidir.

İnsan psixikasının üçvahidli quruluşu

Şüur – bura davranış, fəaliyyət və ünsiyyətin həm şüuraltının təsiri ilə, həm də sosial təhriklərlə təzahür edən, müşahidəsi, yaxud qeydə alınması mümkün olan komponentlər daxildir.

Şüuraltı - elə bir sahədir ki, bu geniş məkanda meyl, qorxu, fikri və hislərin təzyiqi,

nəhəng həyat enerjisi ilə dolu olan tələbatlar, insanın şüurlu həyatını daim nəzarətdə saxlayan instinktlər və s. daxildir.

Şüuraltı və simvolika - simvol - şüuraltı sahədə toplanan informasiyanın sxematik ifadəsidir. Hər bir simvol bu informasiyanın bir elementi, ona gedən yolun işarəsidir. Simvollar aləmi şüurumuzda, düşüncələrimizdə qayda-qanun axtardığımız, yaranması və ötürülməsi haqqında danışdığımız hansısa məlumatın kodudur.

Hərflər: Hərflərin hələ qədim dövrlərdə yaradılmış və bu günümüzdə qədər gəlib çatmış bir çox simvolları bizə məlumdur. Məsələn, xalq ədəbiyyatında hər bir sait ayrıca rəngə uyğun gəlir. Yeddi hərf məkanın yeddi istiqamətini bildirir. Hərflərin belə çoxmənalı simvolikasından əlkimyada da geniş istifadə olunmuşdur.

Ədədlər: Dinamik proseslərə ritm verir, statistik obyektlərdə özünü norma kimi göstərir. Onun xalq poeziyasında da mühüm rolu var. Məsələn, orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış hürufilikdə ədədi simvolika ilahi mahiyyət kəsb edirdi.

Rənglər və formalar: Rənglərin, formaların affektiv aləmə: emosiyalara, hislərə, duyğulara təsiri elmi psixologiyada artıq çoxdan öz izahını tapmışdır. Müxtəlif rənglər və formalar insanın emosional vəziyyətinə müxtəlif cür təsir göstərir. İnsanın psixoloji durumundan və temperament tiplərindən asılı olaraq onlara fərqli qaydada reaksiya verilir.

İntuisiya: Əvvəlcədən hissetmə, dərkolunanın mövcudluğudur. O, qeyri-müəyyən situasiyada yaranaraq tapmaca kimi subyektiv qaydada qəbul edilir. İntuisiya bizə məlum olan daxili duyğuların, eləcə də bizə məlum olmayan xarici (telepatik-transsendental) qüvvələrin köməyi, qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. İntuisiya hissi hərəkət adlanan bir çox təzahürləri ifadə edir. İntuisiyada affektiv komponent iştirak edir. İntuitiv nəticələrin mahiyyəti, subyektiv göstəriciləri, onun doğruluğu əvvəlcədən hiss olunur. Hiss olunanlar fərziyyəyə, hissetmənin mahiyyətinə uyğun gəlir. Subyektin əminlik hissi daxili qüvvələrin təsiri ilə artır.

İnsan şəxsiyyətinin üçvahidli quruluşu

Real-Mən (id). Şəxsiyyətin ən qədim sahəsi "real-Mən"dir. Z. Freyd İdi "*həqiqi psixi reallıq*" adlandırır. İd şəxsiyyətin başlanğıc sistemi, matrisası olub, özündə fərdin doğulana qədər, irsən götürdüklərini, konstitusiyada toplananları, instinktləri birləşdirir.

İd - ilkin, anadangəlmədir, həzzalma hislərinə tabedir. İd - şüursuz impuls və reaksiyalarla reallaşan dərkolunmaz istək və həvədir.

Sosial-Mən (eqo). Sosial-Mən insanın doğulduğu andan başlayaraq bütün həyatı boyu sosial mühitin təhrikləri və öz iradəsi ilə formalaşdırdığı Məndir. İd yalnız subyektiv reallığı, özünə aid olanları bilir. Mən isə daxili və xarici olanları fərqləndirir. İnsanlarla necə davranmalı olduğunu müəyyənləşdirərək buna uyğun hərəkət edir.

İdeal-Mən (Superego). İdeal-mən şəxsiyyətin sonuncu inkişaf edən sistemidir. Onu yaradanlar valideynlər tərəfindən hələ kiçik yaşlarından tələb və tapşırıqlar, mükafatlandırma və cəzalandırmalar vasitəsilə uşaqlara çatdırılan ənənəvi normalar, reallıq

prinsipinə əsaslanan sosial tələblər, dəyərlərdir. O, şəxsiyyətin tələbatları üzərində qurulan, lakin Mən tərəfindən özünün gələcək quruluşu haqqında təsəvvür olunan, sosial məzmun kəsb edən tənqidi səviyyəsidir.

İnsan psixikasının başlıca inkişaf mənbəyi - psixi enerjidir. "Enerji - (yunanca - energia - iş, fəaliyyət) – təbiətdəki müxtəlif proseslərin və qarşılıqlı təsirlərin ümumi ölçüsüdür.

Enerji-Hərəkət-İstiqamət

Hərəkət - psixi enerjinin ən mühüm xassəsi, psixi inkişafın ən mühüm şərtidir. Dinamik və qanunauyğun inkişafa yönəlmiş hərəkəti pozitiv enerji yaradır.

1.3.2. Psixoloji resursları zəiflədən amillər

Bioloji amillər

Sağlamlığın əsasında duran sosial amillərlə mürəkkəb iyerarxik münasibətdə olan bioloji amillər də öz növbəsində sosial faktorlar vasitəsilə psixikaya təsir göstərir. Bu nöqtəyi-nəzərdən psixi pozuntular həm sosial, həm də bioloji komponentlərlə yaranır. Psixoloji sağlamlığın əsası insanın dünyaya gəldiyi gündən qoyulur.

Hələ XIX əsrdə Helmhols müəyyənləşdirib ki, insanda özünümüdafiənin zəiflədiyi bir vaxtda müxtəlif orqanlardan ötürülən informasiyalar orqanizmin bioloji varlığının qorunması üçün işləyir. Orqanizmdə ləngidici daxili qıcıqlanma artdıqca özünümüdafiə sisteminə qoşulan əzələ qrupunun sayı da artır. Əksinə insan şəxsiyyətinin sosial quruluşu ilə bağlı olan əxlaq, mənəviyyət sahələrini funksiyalaşdıran, bu sahələrə nəzarət edən mərkəzlərə məlumat aparan sinirlər öz fəaliyyətindən yayınırlar, onların müqaviməti ya azalır, ya da qarışıq məlumatlar çatdırırlar. Çünki bu məlumatları təhlil edən mərkəzlər daha mühüm işə cəlb olunurlar. Buradan təbii keyfiyyətlərin sərhəddi başlanır. Bu sərhəddə isə yalnız bir reallıq - insanın bioloji varlığı var.

İnsanın bioloji varlığında baş verən aktlar sırf fizioloji mənşəli olub onun mexanizmləri ilə tənzimlənir. Orqanizmin bioloji varlığının qorunmasına səfərbər olunmuş bu fizioloji mexanizmlər var gücü ilə çalışır. Bu sərhəddə psixologiya ilə bağlı olanlar psixogenetik mənşəli proseslərdir. Onlar duyğuların senzibilyasına, sinesteziyasına oxşar qanunauyğunluqlarla baş verir.

İnsanın inkişaf prosesi təbii qanunauyğunluqlarla gedir. Bu prosesdə ardıcılıq, sistemlilik olsa da, həmin proseslər heç də həmişə ahəngdar qaydada getmir. Müxtəlif amillərin təsiri ilə bu ahəngdarlıq pozulur. Nəticədə orqanizmdə metamorfozalar əmələ gəlir.

Metamorfizm - kimyəvi və fiziki səbəblərin təsiri ilə orqanizmin quruluş və tərkibində əmələ gələn dəyişmələrdir. Bu dəyişmələr son nəticədə insanın psixomotorikasında, empatiyasında, motivasiya sahəsində, şəxsiyyətində və şəxsiyyətlərarası münasibətlərində, nəhayət, cəmiyyətdəki mövqeyində dəyişmələr yaradır. Daha ifrat formalarda fərd cəmiyyət üçün asosial varlığa çevrilir.

Metamorfoza əlamətlərinin yaranma səbəbləri, əsasən, üç amillə izah edilir:

- Birincisi - təbii inkişafın qanunauyğunluğu kimi baş verən metamorfozalar;
- İkincisi - inkişafın böhran mərhələlərində baş verən metamorfozalar;
- Üçüncüsü - fərdin sosial həyatda üzləşdiyi problemlərdən yaranan metamorfozalar.

Bunlarla yanaşı sarsıntıların davamlı olması da orqanizmdə metamorfozalar yaradır. Psixofizioloqlar, radioloqlar və ekstrasenslər belə metamorfozaların psixoloji səviyyədə də olduğunu göstərir. Psixoloji səviyyədə olan metamorfozaların təzahürü, ilk növbədə, insanın iş qabiliyyətinin aşağı düşməsində, mənəvi-psixoloji aləmdə və münasibətlərdəki dəyişmələrdə müşahidə edilir.

I. Birinci qrup metamorfoza əlamətlərinə filogenetik inkişafın nəticəsi kimi yanaşılır. Belə ki, təkamül prosesində insan özü ilə birgə bir sıra irsi çatışmazlıqları da gətirir. Genlərin daşdığı irsi informasiyanın təbiəti haqqında aparılan tədqiqatlarda bir sıra mühüm nəticələr göstərilir:

1. Hər bir fərd anadangəlmə genetik koda malikdir. DNT bu kodun informasiyasını daşıyır.
2. DNT-də toplanan "genetik mətn" genlərin miqrasiyası haqqında məlumat verir.
3. Hər bir fərd miqrasiya edən genlər vasitəsilə əcdadlardan metamorfozaya meylik xassəsini ala bilər.

Psixologiyada bu amillər karma anlayışında birləşdirilir. Həmin xassələr müasir elm üçün hələ yetərli qədər aydınlaşdırılmayıb. Mikrobiologiyanın sürətli inkişafına, gen mühəndisliyinin təbiətdə və cəmiyyətdə geniş yayılmasına baxmayaraq irsi amillərin tamamilə aradan qaldırılması mümkün olmur.

Burada biz karmadan bəhs edərkən məhz əcdadlarımızın öz həyatında keçirmiş olduqları mənfi emosiyalardan əmələ gələn təəssüratları nəzərdə tuturuq. Hansı ki, bu təəssüratlar mənəviyyatın strukturunda ilkin və əsas yerdə durur. Onlar hislər formasında orqanizmdə qorunub saxlanılaraq gələcək nəsle ötürülür.

Karmik xassələr neqativ yönümlü olduqda başqalarının həyatı üçün əsas təhlükə mənbəyinə çevrilir. Bəzən yalnız ayra-ayrı fərdlər deyil, bütövlükdə millətlər, xalqlar başqa xalqlar üçün təhlükə dayışan belə karmik xassələrə malik olurlar.

A. Sviyaş ümumilikdə qazanılmış karmanı toplanmış neqativ təəssüratlar adlandırır. Əslində bizim xəstəliklərimizin əsas mənbəyi haqqında bəhs etdiyimiz karmadır. O, insanın fiziki bədəninin quruluşunu, funksiyasını poza bilər. Əsəb sistemində, şəxsiyyətdə dəyişmələr yaradır. Bu dəyişmələr həm uşaqlıqda, həm yeniyetməlikdə, həm də gənclikdə və ontogenezin daha yuxarı qatlarında təzahür edir. Uşaqlıqda təsadüf edilən karmik xəstəliklərə daha çox dəri (dermatit, ekzema, diatez və d.), tənəffüs yolları, mədə xəstəlikləri aiddir. Belə xəstəliklər doğuş anından başlayaraq uşaqlığın sonuna qədər onun həyatı funksiyaları üçün problem yaratmaq imkanına malikdir.

II. İkinci qrup əlamətlərə ontogenezin böhran mərhələlərində təsadüf edilir. Z. Freyd, E. Erikson, L. Vıqotski, Q. Olport, S. Rubinşteyn, D. Elkonin və b. bu mərhələləri 1, 3, 7, 12, 17 yaşla əlaqələndirirlər. Burada əsas xüsusiyyətlər kimi iki başlıca amil vurğulanır:

- İnsanın bütövlükdə ətraf mühitlə və təbiətlə qarşılıqlı münasibəti dəyişir;
- İnsanın insanlarla qarşılıqlı münasibətinin dəyişməsi ilə.

Z. Freyd belə böhran mərhələlərində inkişafın pozulması ilə bağlı özünün konsepsiyasını yaratmışdır. Bu konsepsiyaya görə inkişafda baş verən pozuntular həm daxili, həm də xarici səbəblərdən yarana bilər və belə dəyişmələrin baş verməsi qaçılmazdır. Onlar daha çox intensiv inkişafın gedişində özünü büruzə verir. İnkişaf və yeniləşmədə instinktiv atılan hər bir addım, nəinki yalnız yeni uğur, eləcə də yeni problemlər yarada bilər. Buna bənzər dəyişmələri yeniyetməlikdə baş verən instinktiv meyllərlə əlaqələndirmək olar. Yaxud dəyişməni instinktin idarə olunmasına məsuliyyət daşıyan “mən-quruluş” da yarada bilər. Belə mürəkkəb bir prosesdə əsas yük sosial keyfiyyətlərin üzərinə düşür. Bu keyfiyyətlər keçid mərhələlərdə, orqanizmin və psixikanın öz imkanlarını tamamilə səfərbər etdiyi, əsas fizioloji mexanizmləri işə saldığı bir dövrdə özünü tam aydınlığı ilə göstərir. Çünki bu arada davranışı əxlaqi normalarla pərdələmək çətinləşir. Eləcə də mənəviyyatın başqalarına xoş gəlməyən tərəflərini gizlətmək üçün əlavə enerji itkisi ayırmaq marağının da az olması insanın əsil mənəvi simasını görməyə imkan verir.

Böhran mərhələlərində dəyişməyə fərdin özünə qoyduğu tələb, məqsəd, ideya, dəyər və məhəbbət obyekt, ümumiyyətlə, şəxsiyyətə aid olan hər hansı digər amillər məruz qala bilər. Belə dəyişmə, istər-istəməz şəxsiyyətin qiymətləndirilməsindəki keçmiş meyarları da dəyişdirir. Bu dəyişmənin nəticəsi olaraq insanların subyektə münasibəti dəyişir. Bir çox hallarda bu, daxili tarazlığın da pozulmasına səbəb olur. A. Freyd belə böhran mərhələlərində metamorfozalar yarada bilən dəyişmələri 4 qrupa bölür:

1. İnstinktiv meyllərə aid olan dəyişmələr;
2. Mən quruluşda olan dəyişmələr;
3. Obyektiv münasibətdə yaranan dəyişmələr;
4. İdeallarda və sosial münasibətlərdə baş verən dəyişmələr;

Bu dəyişmələrin hər birinin psixoloji sağlamlıqla ya birbaşa, ya da dolay yolla əlaqəsi var:

- Bu dəyişmələr insanın münasibətlər sistemində yenidənqurulma zərurəti yaradır;
- Emosional sahədə pozuntu əmələ gətirə bilər;
- Əxlaqi davranış dəyişir;
- Mənəvi maraqların sosial məzmunu eqoizimlə əvəzlənərək motivasiyada möhkəmlənir;
- Mənfi emosiyaların təsiri ilə əmələ gələn fəaliyyətə maraqsızlıq müxtəlif somatik xəstəliklər yaradır;
- İnsan mühitin pozitiv təsirlərinə laqeyd qalaraq özünəqapanmaya, özünəmədafiyyə üstünlük verir və s.

III. Metamorfoza yaradan üçüncü amil hər bir fərdin həyatında baş verən situativ hadisələr ola bilər.

- Ətraf aləm tərəfindən insan bədənində əlaqəsiz neqativ təsirlər - əks istiqamətli hava

- cərəyanı, soyuq, isti, çirkli su, keyfiyyətsiz qida və d. ekoloji təhlükələr;
- Hədsiz yüklənmə, məsələn, çox yemək, həddən çox ağırlıq qaldırmaq, siqaretçəkmə, yaxud çox alkoqol qəbuletmə;
 - Başqa insanlardan yoluxan viruslu infeksiya xəstəlikləri;
 - Orqanizmin hansısa funksiyasının məhdudlaşdırılması (az yemək, az yatmaq, cinsi həvəsin ifrat formada boğulması və d.) nəticəsində həmin orqanizmin normal işini pozan mənəvi-psixoloji təsirlər.

Bilavasitə mənəvi sıxışdırılmalara yönələn mühit təsirləri psixoloji metamorfoza əlamətinin yaranmasının əsas amillərindən biridir. Mənəviyyatın sıxışdırılmasından yaranan psixi problemlər müxtəlif sahələrdə təzahür edir:

- Psixikanın müxtəlif sahələrində patoloji nəticələrə səbəb olan ləngidici reaksiyalar baş verir;
- Şəxsiyyətin motivasiyasında pozuntular yaranır;
- Xarakterin aksentuasiyası əmələ gəlir;
- Mənəviyyat böhranı özünü göstərir;
- Şəxsiyyətdaxili konflikt güclənir, "Mən"lərin mübarizəsi kəskinləşir.

Bütün bunlar orqanizmdə və şəxsiyyətdə patogen təsirlərlə müşayiət edilir. Nəticədə şəxsiyyətin harmoniyası pozulur. İnkişafda əyinti, patoloji hallar təzahür edir. Bu daxili proseslər davranışda, fəaliyyətdə və ünsiyyətdə də problemlərlə nəticələnir.

İlk növbədə, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdə vəziyyət dəyişir. Fəaliyyət uğursuzluğu getdikcə artır. Mənəvi dəyərlərin əhəmiyyəti azalır. Belə insanlar kriminogen meyillərə, təsirlərə açıq olurlar. Mənəvi sıxıntıların kliniki xarakteri də göstərir ki, müxtəlif təsirlərlə orqanizmdə yaranan neqativ psixi enerjinin daşdığı neqativ informasiya sonda həm fərd, həm də ətrafdakılar üçün fəlakətlərə səbəb olur. Bu enerjinin vaxtında sərf olunmaması təhlükənin həcmi, əhatə dairəsini daha da artırır. Dünyada hər gün bu hadisə ilə eyni motivasiyalı onlarla hadisələr baş verir. Bütün bunlar psixikanın pozulması, stress və depressiya əlamətləridir.

Neqativ enerjinin təsiri ilə psixikada qeydə alınan dəyişmələr müxtəlifdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Böhran yaşının törətdiyi dəyişmələr;
- Psixi konfliktlərdən yaranan affektiv vəziyyət;
- Baş beyin qabığındakı ləngimələrin psixi fəaliyyətə, fikri və hərəkət fəaliyyətə motivlərinə, davranışa təsiri;
- Baş beyindəki ləngimələrin yaratdığı intellektual çatışmazlıqlar, nevroitik pozuntular;
- Reaktiv depressiyalar, psixopatik reaksiyalar;
- Cinsi aqressiya, maskulinizasiya, feminizasiya və s.

İnsanda təzahür edən psixi konfliktlərə məhz psixoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmalıdır. Vaxtında aparılan kliniki psixoanaliz inkişafdakı asinxronizasiyanın qarşısını

alaraq münaqişələrin yaranma mənbəyini zərərsizləşdirir. İnsan öz problemlərini başqaları ilə bölüşməyə, onu həll etməyə hazır olur. Bu zaman, həmçinin, müxtəlif affektiv hallar yaranan konfliktlər, travmatik təsirlər məhdudlaşdırılaraq reabilitasiya olunur.

Fiziki sağlamlığı pozulmuş insanların psixikası da dəyişir. Burada əsas məqsəd onların qarşısının alınması və aradan qaldırılması istiqamətində toplanmış təcrübəni öyrənərək onu daha da inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün, ilk növbədə, psixikanı bu vəziyyətə gətirən təbii və sosial amilləri araşdırmaq, onların profilaktikası üçün metodika hazırlayaraq onu tətbiq etmək lazım gəlir. Bu metodika bir tərəfdən psixi sağlamlığın qorunmasına, digər tərəfdən fərdin orqanik fəallığının artırılmasına, özünüfəallaşdırmaya və özünüaktuallaşdırmaya yönəldilməlidir.

Fizioloji amillər

Ali sinir mərkəzi fizioloji cəhətdən zəif olan insanlar ləngidici psixoloji təsirlərə daha tez məruz qalırlar. Psixikanın fiziologiya ilə bağlı olan tərəfləri: hislər, tələbatlar, meyillər, istək və affektler, yönəlişliklər düzgün idarə olunmadığından onların funksiyalaşmasında sistem pozulur. İradi proseslər tələbatların ödənilməsi və yaranması üçün lazım olan fəaliyyəti düzgün tənzimləyə bilmir. Davranışda nizamsızlıq əmələ gəlir. Nəticədə "Mən"lər arasında narazılıq yaranır. Davranış, şüur və düşüncələr müstəqilləşir. Mənəvi aləmə şüurlu nəzarət itir. İnsanın bioloji aləmi ilə bağlı olan tələbatlar fəallaşır. Şüur inkişaf etmək əvəzinə özündə qoruyub saxlaya bildiyi köhnə sistemi, şüuraltını işə salır. Onun nəticələrinə əsaslanaraq qərar qəbul edir, hərəkət planı seçir və s.

T. Ribonun fikirlərinə görə əsəb mərkəzlərinin assosiasiyaların müxtəlif səviyyəli parçalanmaları nəticəsində əmələ gələn bu azadlıq ona aparır ki, əvvəllər mürəkkəb funksiyalarla tənzimlənən hərəkətlər, düşüncələr, intellekt və ağıl psixikanın primitiv qanunları ilə idarə edilir. Nəticədə şəxsiyyətin sosial sahəsində də tənəzzül gedir.

Artıq bizə məlumdur ki, fizioloji yaşın keçid dövrlərində davranışı idarə edən müxtəlif mexanizmlərin dəyişməsi, yeni funksiyaların əmələ gəlməsi insanın mənəvi aləmində özünəşübhəlilik hissi yaradır. Yeni əlaqələr yaranana, orqanizmdə fizioloji sabitlik əmələ gələnə qədər ötürücü funksiyaları yerinə yetirən sintetik aktların gedişindəki köməkədic, icraedic mexanizmlər aldadıcı təəssüratlar əmələ gətirir. Ali əsəb fəaliyyətinin əvəzində meydana çıxan bu köməkçi, ötürücü funksiyalar sanki zəncirdən azadlığa buraxılaraq insanı primitiv hərəkətlərə, düşüncələrə sürükləyirlər: rasionallıq itir, bioloji tələbatlar güclənir, mənəvi tələbatlar şüuraltına qovulur.

Psixi aləmdə gedən bu dəyişmələr insanın intellektual fəaliyyətini nizamlayan mərkəzlərdə də müvafiq parçalanmalara səbəb olur: insan səthi, düşünülməmiş qərarlar qəbul edir, infantillik xüsusiyyətləri dərinləşir, affektiv aləmin harmoniyası pozulur, təfəkkür öz müstəqilliyini itirir, şüura tabe olmaq istəmir. Bəzən patologiya o səviyyəyə çatır ki, normal insanda isteriya, şizofreniya, nevrozlara xas olan əlamətlər müşahidə edilir. Hüquq psixologiyası sahəsindəki çoxsaylı tədqiqatlar da insanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin məhz belə mənəvi patologiya vəziyyətində baş verdiyini sübut edir.

Əsəb-somatik sistemin fəaliyyəti

Dərin mənəvi təəssüratlar xüsusi oyandırıcı gücə malik olub hərəkətlərdə, davranışda gərginliyi artırır. Bu zaman orqanizm özünü təhlükədə hiss edir və bu istiqamətdə daxili orqanlardan beyin mərkəzlərinə fasiləsiz olaraq xəbərdarlıq siqnalları ötürülür. Oyanma və ləngimə prosesləri dinamik şəkildə bir-birini əvəzləyir. Bu zaman ətraf mühitin digər qıcıqlayıcıları ikinci dərəcəli olur. Orqanizm öz enerjisini bütövlükdə onu zəiflədən obyektə qarşı yönəldərək həyat enerjisini həmin obyektin zərərsizləşdirilməsinə sərf edir. Belə hadisələrin təsiri ilə psixi fəaliyyəti nizamlayan qüvvələr zəifləyir. Orqanizm tədricən müdafiə vəziyyətini qoruyub saxlamaq üçün sərf etdiyi enerjinin çatışmazlığından əldən düşür. Ləngimə, halsızlıq, mənəvi sıxıntı, çarəsizlik hissi əmələ gəlir. Müqavimət də tədricən itir. Bütün orqanizmdə həm fizioloji, həm də psixoloji səviyyədə əzabçəkmə baş verir.

Qan-damar sisteminin vəziyyəti

Psixi aləm üçün təhlükəli situasiyalarda qan-damar sistemində sürətli dəyişmələr baş verir. Bu vəziyyətdə qan-damar sistemi də reflektor fəaliyyətə qoşulur. Arxa beyin arteriyasının vəziyyətindən: daralması, genəlməsi, damar əzələlərinin qüvvəsinin dəyişməsi, dayanması, zəifləməsi və s. səbəblərdən bədənin müxtəlif nahiyələrində qıcolma, ağrı, əzabçəkmə yaradan simptomlar əmələ gəlir. Çünki periferik qıcıqlanma nəticəsində reflektor sistem qan damarlarını daraldıb genəldən vazomotor hərəkət yaradır. Nəticədə qan damarlarda tam sürətli axınla qovulur.

Tənəffüs sistemi

Qan hərəkətinin artması ona görə baş verir ki, əsəb gərginliyindən sıxılmış arteriyalar bədəndə kimyəvi dəyişmələr yaradır. Bu dəyişmə tənəffüs sisteminin fəaliyyətini də pozur. Tənəffüs sisteminin kəskin şəkildə dəyişməsi ilə maddələr mübadiləsi də pozulur və oksigen çatışmazlığı əmələ gətirir. Qabıq maddənin hüceyrələrində qidalandırıcı elementlər çatışmır, tənəffüs səthiləşir.

Ürəyin fəaliyyəti

Bu anda hormonlardan qana buraxılan adrenalin qan dövranının fəaliyyətini pozur. Zəifləmiş qan dövrəni ürəyin də işini ləngidir. Ürəyin fəaliyyətində aritmiya əmələ gəlir. Ürəyin zəifləməsi əks reaksiya yaradır. Bu vəziyyət güclü əsəb oyanıqlığına səbəb olur.

Bədənin özünümüdafiə sisteminin vəziyyəti

Oxşar fizioloji dəyişmələrin baş verdiyi anda əzabverici təəssüratlar daha da fəallaşaraq ləngidici təsirlərlə orqanizmi zəiflədir. Bu, orqanizmin özünümüdafiə və özünüyaşatma proqramının oyatdığı təəssüratlardır. Buna cavab olaraq psixi fəaliyyət bütövlükdə özünümüdafiə, özünüqoruma vəziyyətinə keçir. Bu anda insanın şüurunda hər şey dondurulur. Orqanizmdə bioloji və fizioloji funksiyalar hakim olur. Belə hallarda insanın onda narahatlıq yaradan qıcığa qarşı münasibəti kəskin dəyişir. Onu zərərsizləşdirmək üçün müxtəlif yollar axtarır, plan qurur. Bu planlaşdırmada iki istiqamətli özünümüdafiə hərəkətləri komplektləşir: hücum etmək, əzmək, gücünü zəiflətmək, sındırmaq, dağıtmaq, tapdalamaq, cırmaq, parçalamaq, nəhayət, öldürmək. Məsələn, qəflətən qarşımıza çıxmış

ilanı görərkən əvvəl bərk qorxur, qaçmağa çalışır. Qaçmağa imkan yoxdursa özünümüdafinə mövqeyi tuturuq. Əlimizə heç nə keçmədikdə onu diri-diri tutub məhv etməyə qərar veririk. Eyni reaksiya qorxulu heyvanla üzləşərkən də baş verir. Suda boğulan insan qeyri-ixtiyari olaraq yanındakı yoldaşını suyun altına basaraq üstünə çıxmağa, onun sayəsində xilas olmağa çalışır. “Suda boğulan meymun, balasını ayağının altına qoyar”, “Ac pişik balasını yeyər” aforizmləri də canlıların özünüyaşatma instinktinə əsaslanaraq yaranmışdır.

Belə vəziyyətdə bədənin müqavimətliliyi fizioloji səviyyədən psixoloji səviyyəyə keçir. Sanki bədən yuxu vəziyyətindədir və o ağrı, işgəncə, müvazinətin itməsi kimi fiziki təsirlərə qarşı laqeydlik, donuqluq nümayiş etdirir. Belə vəziyyət mühakimə olunaraq edama məhkum olunmuşlarda, müxtəlif xəstəliklər zamanı tez-tez kəskin ağrılı tutmaları keçirən insanlarda qeydə alınmışdır.

Psixoloji amillər

Qavrama, anlama və tanıma pozuntuları

Fərdlərin psixoloji quruluşunu öyrənmək üçün ilk növbədə onun tərəfindən reallığın qavranılması xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır. Məhz burada psixoloji quruluşun bioloji quruluşdan ayrıldığı sərhəd başlanır. Məhz bu məqamda norma və pozuntuların sərhəddi dayanır.

Özünü və dünyanı dərk edə bilən insanlar normal qavrayışa malikdirlər. Onlar öz davranışlarını mühitin norma və tələblərinə uyğunlaşdırmanın zəruriliyini başa düşürlər. Bu, ilk növbədə, onların özləri üçün lazımdır. Aydın olmayan, yanlış qavrama o zaman baş verir ki, subyektin fikirləri, düşüncələri, yönəlişliyi, sosial təcrübəsi və reallıq arasında uyğunsuzluq var.

Hər kəsin qavrama imkanlarının mənşəyinin izahı onun filogenetik və ontogenetik həyatının təhlilini, tərcümeyi-halının araşdırılmasını tələb edir. Bu tarixdə yaşamış, onun əcdadlarının və özünün əhatəsində olmuş insanlar müvafiq görüşlərin, yanaşmaların, zövqlərin yaranmasına, formalaşmasına təsir göstərmişlər.

Əgər biz qavrayışın quruluşuna diqqət yetirsək, görərik ki, yalnız özünün filogenetik mənşəyinə görə deyil, həmçinin insanın ontogenetik inkişaf dövründə də o mürəkkəb proses olaraq qalır. Qavrayışın inkişafı, həmçinin yalnız özündən əvvəlki, duyğularla şərtlənən sadə proseslərdən asılı deyil. O, hafizənin, təfəkkürün, hisslərin və iradənin fonunda inkişaf edir.

Qavrayışın hafizə ilə əlaqəsindən danışarkən söhbət yalnız qavrayışdan sonra baş verən hafizə surətlərindən getmir. Burada maraq doğuran hadisə qavrayışdan əvvəl mövcud olan hafizə surətləridir. Bildiyimiz kimi körpəliyin 5-6-cı aylarında özünü göstərən tanıma aktında şüur tərəfindən idarə olunan qavrayışdan danışmaq tezdir. V. Ştern və K. Şternə görə tanımanın ilk aktı uşağın həmin anda hansısa tanış, yaxın, doğma qəbul etdikləri ilə üzləşdiyinə görə baş verir. Onlar tanıma mərhələlərini aşağıdakı kimi bölürlər:

1. Əşyavi faza;
2. Hərəkəti faza;

3. Münasibətlər və fərqləndirici əlamətlər fazası.

Hər faza bir-birilə əlaqəlidir. Reproduksiya əsaslanan xatırlama bəzən davranışı iradi təsirlərdən təcrid edərək öz təsirinə alır. Bu zaman insan instinktiv davranışa daha çox yaxın olub hiss və emosiyaların təsiri altına düşür. Bu vəziyyət qeyri-müəyyən müddəti əhatə edə bilər. Psixologiyada bu vəziyyət psixikanın qanunları ilə izah olunur. Onun təəssüratlarla bağlı tərəfləri isə gələcəyin öhdəsinə buraxılıb.

Psixologiyada qavrayışın problemləri çox zaman fərdiyyətin mənəvi-əxlaqi, yaxud intellekt problemləri ilə əlaqələndirilir. Məsələn, hallüsinasiyaların baş verdiyi insanlar üçün həmin anda qavranılan obrazlar - real bir hadisədir. Elm isə bunu fərdiyyətin psixikasının problemi kimi təqdim edərək onun izahını öz sərhəddinin kənarına - psixopatologiyaya qovur. Bu zaman qavrayışla birgə insanın şəxsiyyəti, ruhi-mənəvi sağlamlığı şübhə altında olur.

İnsanlarda əksolunma, qavrama və anlama eyni səviyyədə baş vermir. Alman şairi Götenin belə bir aforizmi var: "Hər kəs anladığını eşidir". Təbiidir ki, eyni cür də reaksiya verir. Biz insanı nə qədər differensiallaşdırılmış şəkildə təhlil etməyə çalışsaq da o bütöv, bölünməz və harmonikdir. Bu mənada mədəni və qeyri-mədəni insanların qavrayışı, anlayışı, təəssüratları, məntiqi mühakimələri, nəhayət, davranışı fərqlidir. Biz onları yeri gələndə daha aydın şəkildə izah etməliyik.

Məsələ burasındadır ki, insanda ətraf aləmə qarşı ilk emosional münasibət heç də fərdi şüur səviyyəsində baş vermir. Bu reaksiyaların baş verməsinin ilk mərhələsi uşaqlığın ilk günləri, ayları ilə əlaqələndirilir. Yəni uşaqlar obyektləri ilk dövrlər heç də onların sensor əlamətlərinə görə deyil, hissi təsirlərlə, intuitiv olaraq fərqləndirirlər. Qavrayışın belə ikili təbiəti hələ Empedokl tərəfindən şərh olunub. Platon isə bu ideyanı daha da təkmilləşdirmişdir. "Xarici aləmin obyektləri bizim şüurumuza təsir edir. Onun nəticələri isə şüur tərəfindən anadangəlmə ideyalarla şərh olunur".

Şüuraltı sahədə saxlanılan və xatırlamaya stimül verən, qavramanın qanunauyğun prosesləri sayəsində toplanan təəssüratlar hər cür təsirlərlə möhkəmlənir. Bunun üçün obyekt bir sıra xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Yalnız fərdi şüur tərəfindən hansısa təsirlərinə görə ciddi qəbul edilərək şüurda dərin iz qoyduğu halda onu yenidən canlandırmaq mümkündür. Bunun üçün obyekt həm fiziki, həm orqanik, həm də psixi səviyyədə təsiredici xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Onun hansı duyğu mərkəzlərinə təsir göstərməsi burada ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Təəssürat pozuntuları

Bir çox hallarda psixologiyada qavrayışa, təsəvvürə və təəssüratlara eyni prosesin tərkib hissəsi kimi yanaşılır. Əslində, qavrayışa xarici qıcıqlayıcıların təsiri ilə funksiyalaşan proseslər şamil olunmalıdır. Təsəvvürlər daxildən, şüur və şüuraltı sahədən, müxtəlif assosiasiyalarla göstərilən təsirlərdən yaranır. Bu zaman təfəkkürün keçmiş obrazları qavrama materiallarına həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə təsir göstərir. Orqanik başlanğıca malik olan həssaslıq insanın psixi həyatı, o cümlədən qavrayışı, perseptiv imkanları üçün nə dərəcədə səciyyəvidirsə, təsəvvürlər də əqli obrazların əsası kimi fərdi

şüur və fərdi təcrübə üçün səciyyəvidir.

Təəssüratların pozulması həm fərdi təcrübənin məhdudluğu, primitivliyi, kifayət qədər geniş və müqayisəli həyati situasiyalara əsaslanmaması, həm də qavrama aktının qanunauyğun şəkildə baş verməməsi ilə əlaqəlidir. Bu halda duyğuların senzibilizasiya və sinesteziya xassəsi zəif olur, yaxud bu proseslərin pozulması səbəbindən qavrayışın tamlıq xassəsi kifayət qədər mükəmməl inkişaf etmir, görmə, eşitmə, lamisə və d. qavrayışlar pozulur, tez-tez qavrayış illüziyaları baş verir və s. Bu hadisələri real həyatda bir çox situasiyalarda davranış səviyyəsində müşahidə etmək olar.

İnsanın ilk təəssüratları xatirələr formasında təzahür edir. Xatirənin yaranması psixofiziki funksiyaların birgə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Müəyyən obyektlər, məkanla, zamanla, hərəkətlə, sensor əlamətlərlə (rəng, forma, qoxu, dad, təmas və s.) bağlı olan təəssüratların yenidən təzələnməsi üçün onlar təkrarlanmalıdır. Bu zaman keçmiş təəssüratlar analoji fiziki, psixi vəziyyətdə xatirə formasında təzələnir.

Təəssüratlar emosional sahə ilə sıx bağlıdır. Təəssüratın yarandığı anda hansı əhval-ruhiyyədə olduğumuz onun məzmununa birbaşa təsir göstərir. Məsələn, təsadüfi görüntülərdə üzləşdiyimiz cisimlər, haqqında bəhs olunan hadisələr tez unudulur. Qarışıq, dağınıq, anlaşılmaz təəssüratlar özünün ləngidici təsiri ilə xarakterizə olunur. Necəliyindən asılı olmayaraq, həm məmnunluq hissi yaradan, həm də mənəvi əzablar verən hadisələr hafizədə dərin emosional iz salır.

Həsrətində olduğumuz oyuncağı hədiyyə aldığımız, müsabiqə qalibi olduğumuz, təhqir olduğumuz anlar, həsrətində olduğumuz yerlərə səyahətə getdiyimiz, doğmalarımızı itirdiyimiz, torpaqlarımızın işğalı günləri, keçirdiyimiz qəzalar unudulmur. Xüsusilə, yeniyetməlik və gənclik yaşında insan belə hissi təsirlərə daha həssas olur. Bu dövrdə baş verən hadisələr uzun müddət yaddan çıxmır, hissi aləmdə təəssüratlar şəklində qorunub saxlanılır. Bəzən belə hallar da olur ki, insanda heç bir təəssürat oymayan, ciddi hissi dəyişmələr yaratmayan obyektlər uzun müddət hafizədən silinmir. Bu həmin obyektin beyindəxili hissi mərkəzlərə energetik təsiri ilə bağlıdır. Onun rəngi, forması və d. əlamətləri, eləcə də daxili quruluşu belə təsiretmə imkanına malikdir.

İnsan psixikasına təsir göstərən amillərdən biri də təəssüratlardakı topoqrafik vəziyyətdir. İnsanda hələ uşaqlıqdan bu və digər xatirələrin yaranması üçün situasiyalar çox olur. Müxtəlif tədqiqatçıların uşaqların bu məsələlərlə bağlı söylədikləri fikirləri ilə tanış olsaq bizə bir çox şeylər aydınlaşar. Bu sırada V. Ştern yol xatirələrini xüsusi olaraq vurğulayaraq qeyd edir ki, 1 yaşa qədər görmə körpənin psixikası üçün xas olmayan, məzmunlu təəssüratlarla zəngin olur. Bu təəssüratlar haradansa şüuraltından gəlir. Bu təəssüratlar yalnız uşağın üzləşdiyi obyektlərin xarici əlamətlərinə görə deyil, mahiyyətinə görə də seçici olur. Yolda üzləşdiyimiz hər bir meşə, çöl, dağ, dəniz, bitki, heyvan, hadisə, tikililər, hətta 2-3 yaşlı uşaqlarda elə dərin izlər qoyur ki, həftələr, aylar, illər keçsə də onlar hafizədən silinmir, uşağın ətraf mühitə mənəvi münasibətini stimullaşdırır, təkrar və oxşar situasiyalarda, yaxud təsadüfi sözlərlə, fikirlərlə yenidən canlanır: landsaft, bayrağın dalğalanması, təbiət mənzərələri, heyvanlar, quşlar və s.

V. Ştern müəyyən edib ki, 4-5 yaşlı uşaqlar rəngləri adına görə deyil, bu rənglə bağlı

obyektlərə görə fərqləndirir və tanıyırlar:

- Mavi – səmanın rəngi;
- Göy – dənizin rəngi;
- Qırmızı – lalənin rəngi;
- Sarı – limonun rəngi;
- Yaşıl – zəminin rəngi və s.

Eyni fərqləndirməni rəqəmlərlə bağlı da söyləmək olar. Mexaniki yadda saxlandığı hesab edilən rəqəmlər əslində uşaqlar üçün topoqrafik nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilir:

2 – o necə də sürətlə qaçır;

5 – o sanki yel kimi qaçır;

6 – o sanki yavaş-yavaş gedir.

Bu, proprioseptiv duyğulara əsaslanmaqla orqanizmin yer səthi üzərindəki vəziyyətinə görə psixikanın özü tərəfindən müəyyən olunur. Məsələn, hələ südəmər uşağı əmmə vəziyyətində tutan zaman ağlamağını dayandırmasını heç də şüurlu reaksiya ilə izah etmək mümkün deyildir. Bu məhz bədənin topoqrafik vəziyyəti ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi ətraf aləmə münasibət, heç də həmişə eyni aydınlığı ilə dərk olunmayan daxili qüvvələrin: hiss, emosiya, təəssürat, xatirə, münasibət, istək, meyil tərəfindən, assosiativ qaydada müəyyənləşir. Biz daim davranışımızda, rəftar və münasibətlərimizdə bu təsirləri hiss edirik. Məsələn, müxtəlif istiqamətli xətlərin insana təsiri ilə bağlı kifayət qədər elmi faktlar toplanıb. Bu sahədə bir sıra test nümunələri də işlənilib hazırlanmışdır. Eyni qayda ilə onun əl işləri, çəkdiyi şəkillər, xətlər də diaqnozlaşdırılaraq psixikanın vəziyyəti müəyyən olunur. Həndəsi formalar: dairə, kvadrat, üçbucaq, oval və d. köməyilə insanın daxili vəziyyəti öyrənilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, şəxsiyyətin sosial tərəflərinə qeyri-iradi təsir göstərən şüuraltı qüvvələrə əhəmiyyətsiz amil kimi yanaşmaq olmaz. Bizim bu məqamlar üzərində dayanmağımız da məhz bu səbəblə bağlıdır.

Hissi-emosional pozuntular

Ağlın hər bir səviyyəsində onunla birgə olan hiss və emosiyalar qan dövranında dəyişmələr yaradan başlıca amil kimi qəbul edilir. O cümlədən psixikanın fəaliyyəti daim qan dövranında gedən dəyişmələrlə müşayiət olunur.

Hissi-emosional sahəni zəiflədən amillər çoxdur. Bu amillər onları ya qızıdırır, alovlandırır, ya da zəiflədir və ləngidir. Məsələn, ağıl o zaman özünü zəiflədir ki, nifrət hissi onu bürüyür. Sarmaşlıq bitkiyə sarılıb onun şirəsinə sorduğu kimi nifrət də insanın həyat gücünü zəiflədir, lazımsız işlərə yönəldir. Nəticədə hislərin yaratdığı dəyişmələr emosiyalarda da təzahür edir. Bu isə fərdin mühitlə münasibətlərində bu və d. xarakterli problemlər yaradır.

Emosiya hissetmənin təşkil edilmiş təzahürüdür. Hər bir insan anadangəlmə emosional kompleksə malikdir. İnsanın psixika ilə bağlı olan hissi-emosional sferası bu ardıcılıqla inkişaf edir:

- Qorxu: ikinci gün (Preyer);
- Müdafiə, hiddət: 2-4 ay (Preyer);
- Bağlılıq: simpatiya, antipatiya - 2 ay (Darvin);
- Şəxsiyyətin Mən-i ilə bağlı emosiya: özünüsevərlik, eqoistlik - 3 yaş (Ribo);
- Affekt və ehtirasla bağlı emosiya - 5-7 yaş (Qefdinq).

Dəyişən cəmiyyətdə insanlar üçün daha çox səciyyəvi olan empatik hal əlacsızlıq hissidir. Bu zaman insanda özünəinam hissi də zəifləyir. Öz imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Onlar ictimai proseslərdə, şəxsi həyatında dəyişmələrin baş verməsinin mümkünlüyünə inanmayaraq başqalarına təsir göstərmə imkanına malik olmaması qənaətindədirlər. Bu, həyat reallıqlarına obyektiv yanaşmağa mane olur. Belə vəziyyət elmi ədəbiyyatda psixoloji “donuqluq” kimi izah edilir. Bu zaman istər şəxsi, istərsə də ictimai problemlərin həllində əlacsızlıq hissi emosional-iradi aləmə hakim kəsilir. Belə davranış çox zaman sosial situasiyanın xarakterindən deyil:

1. Situasiyanın qavranılması və cavab reaksiyalarının hazırlanması prosesində iştirak edən psixomotor funksiyaların adəti iş prinsiplərindən;
2. Ənənəvi mənəvi dəyərləndirmədən və düşüncə tərzindən;
3. Cavab reaksiyalarının əmələgəlmə mexanizmini şərtləndirən genotipik amillərdən asılı olur.

Əlacsızlıq və ona məzmunca yaxın olan gücsüzlük, çarəsizlik hislərinin dəf edilməsi üçün sositumda və fərdi şüurda dəyişmənin baş verməsi zəruridir. Belə şəraitdə yaranan psixoloji donuqluq hər bir fərddə özünün bioloji varlığını qoruyub saxlamaq məqsədilə fəallaşır. O, bioloji tələbat kimidir. Şəxsiyyət üçün yaranmış böhranlı vəziyyətə qarşı cavab reaksiyası olub təhlükəli, ekstremal situasiyalarda özünümüdafiə mexanizmi ilə tənzimlənir. Bu zaman təhlükənin mənbəyinə və xarakterinə görə müvafiq psixoloji simptomlar özünü büruzə verir.

Dünya təcrübəsində müxtəlif cəmiyyətlərdə siyasi çevrilişlər, çəkişmələr, müharibələr, epidemiyalar zamanı ümumi donuqluq əhval-ruhiyyəsinin hökm sürməsi məlumdur. Afrikada aclıq, Xirosimada, Naqasakidə atom bombası, I və II Dünya müharibələri dövründə əldə olunmuş çoxsaylı faktlar emosional donuqluq vəziyyətini izah etməyə imkan verir. Belə vəziyyət yalnız kütləvi faciələrlə deyil, hər bir fərdin həyatında yaranmış oxşar situasiyalarda da yaranır.

Bir sözlə, fəvqəladə situasiyalarda insanlar bilərəkdən özlərin psixoloji donuqluq vəziyyətinə salırlar. Belə psixoloji donuqluq vəziyyəti və onun simptomları o zaman yaranır ki, fərd ətraf mühitdə təhlükələrlə üzləşir və onun təkrarlanmasına qarşı müdafiə mövqeyi tutur. Bu zaman insanın davranış və fəaliyyətinə psixoloji susqunluq halı hakim kəsilir.

Susqunluq halının davranışda ifadəsi müxtəlifdir. Ümumilikdə belə davranış fərdin daxili gərginliyini deyil, vəziyyətdən çıxmaq üçün qurulmuş hərəkət planının ayrı-ayrı hissələrini ifadə edir. Hər bir insan özünün şəxsi konstruktlar sistemində malik olduğundan onlar bu hərəkət planına və konstruktlarına görə müxtəlif davranış tərzini nümayiş etdirirlər.

Bütün bunlara baxmayaraq, bəzi insanlar düşükləri bu vəziyyətdən çıxış yolları da

axtarmağa çalışırlar. İ.Kant hər bir fərd üçün müvafiq şəraitdə təzahür edən belə özünümüdafiə cəhdini xarakterizə edərək göstərir ki, insanın məsuliyyət hissini yüksək inkişafı öz vicdanı qarşısında, xalqın mənəvi dəyərləri qarşısında cavabdehliyidir.

Yaşlılıq dövründə davranışın qeyri-ixtiyari tənziyi ilə bağlı da oxşar misallar göstərmək olar. Qorxu, müdafiə refleksləri onların davranışını qocalıq psixologiyası üçün xas olan özünəməxsus vəziyyətə salır. Yaxud sözün təsirinə düşərək emosiyaların dəyişməsi, eyni qaydada əhvalın pozulması baş verir. Dilimizdə işlədilər: “dünya başıma dolandı”, “ayaqlarım səndələdi”, “ayağım yerdən üzüldü”, “özümü itirdim”, “sanki məni götürüb yerə vurdular”, “ayağımın altından yer qaçdı” kimi aforizmlər hiss və emosiyaların təsiri ilə əhvalın pozulmasını, sarsıntıların əhatə dairəsini ifadə etməklə orqanizmin həmin andakı psixoloji vəziyyətinin izahına yönəlib. Deməli, psixikanın hər bir səviyyəsində yaranan problemlər ruhi dünyanın pozulması ilə nəticələnən xoşagəlməz vəziyyət yaradır. Bu nəticələr fərd tərəfindən heç də obyektiv qəbul olunmur. Sonda onunla mühit arasında anlaşılmazlıq yaranır. Ona görə də həmişə emosional vəziyyətin yüksək olmasının qayğısına qalmalıyıq. Əks halda o bizim üçün problemlər yaradaraq başlıca qayğıya çevrilə bilər.

Nitq pozuntuları

Psixolinqvistiklər nitqi səciyələndirərkən onun psixomotorika ilə bağlı tərəflərini önə çəkirlər. Nitqin quruluşu hər bir bölgə üçün xas olan təbiət səsləri, iqlim dəyişmələri, relyef, topoqrafik ölçülərlə eynimənalıdır. Müəyyən olunub ki, hər bir dildə sözlərin enerji yükü, semantik məzmunu dəyişir. Müxtəlif dillərdə sözlərin, sinonimlərin, intonasiyanın müxtəlif variantlarından istifadə edilir. Hər bir dildə daha çox təkrarlanan səslər var. Bütün bunlar psixikanın xüsusiyyətlərindən asılıdır. Eynilə qarşılıqlı qaydada onlar özləri də psixikaya, o cümlədən insanın psixi aləminə təsir göstərir. Ona görə də “Hər bir dilin öz ruhu var” fikrini qəbul etməli oluruq. Əlbəttə, biz xalqları dilinə görə qarşı-qarşıya qoymaq fikrindən uzağıq, lakin xalqların etnopsixoloji fərqlərinin mövcudluğunu və bu fərqlərin, ilk növbədə, dil xüsusiyyətlərində özünü göstərməsi fikrindən də imtina etmirik.

Davranışın verbal tərəflərinin neyro-lingvistik proqramlaşdırma ilə sıx bağlılığını göstərən faktların elmi izahına çoxsaylı cəhdlər olub. Bu sahədə ən böyük uğurlar İ. Seçenov, A. Luriya və b. adı ilə əlaqələndirilir. Azərbaycanda da bu sahədə F. İbrahimbəyov tərəfindən tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar bizə neyro-lingvistik proqramlaşdırmanın bir sıra məsələlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

A.R. Luriya göstərir ki, hərəkətlə bağlı olan beyin proseslərinin başlıca vəzifəsi müxtəlif mərkəzlərdən ötürülən ayrı-ayrı impulsları birləşdirməklə oyanmanın funksional sistemlərini ardıcıl şəkildə inteqrasiya etməkdir. O, məsələn, yazılı nitqi (qrafik fəaliyyəti) bir neçə hissəyə bölərək səs quruluşunun qrafik işarələr sistemi ilə əvəzlənməsi prosesini izah edir. A.R. Luriyaya görə yazı prosesi özündə səs quruluşu ilə yanaşı aşağıdakı prosesləri əhatə edir:

- Qrafik işarələrin mənimsənilməsi;
- Bu qrafik simvolların hafizədə uzun müddət qorunub saxlanılması;
- Onların müstəvidə (kağız üzərində, dəftərdə-məkanda) düzgün, qrafik təsviri.

Bu prosesdə beyin qabığının əmgək-təpə sahəsində yerləşən mərkəzlər xüsusi rol oynayır. Yazı fəaliyyətinin korreksiyanının müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olması haqqında A. Luriyanın mülahizələri göstərir ki, yazı hərəkətləri etnofunksional fərqlərə malik olub milli mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Məsələn, o özünün ehtimallarını aşağıdakı kimi şərh edir: "Yazının əsasları müxtəlif dillərdə eyni psixofizioloji mexanizmlərlə tənzimlənməyə bilər".

Qabığın gicgah sahəsinin işləməyə bağlı, məsələn, rus dili üçün xarakterik olan fonetik yazı akustik analizdə həlledici iştirakı olan mərkəzi aparatın iştirakı ilə həyata keçirilir. Fonetik transkripsiyaların deyil, şərti elementlərin əhəmiyyətli dərəcədə böyük rol oynadığı digər dillərdə, məsələn, fransız, yaxud ingilis dilində digər sistemlərin işi gicgah-təpə nahiyədə ön plana keçir. Təmiz ideoqrafik sistemlərdən istifadə olunan dillərdə göstərilən fakt xüsusi aydınlığı ilə çıxış edir.

Bu fikirlərə əsaslanaraq biz neyro-lingvistik aktların mahiyyətini üç əsas amillə əlaqələndirə bilərik:

- Əsəb sisteminin funksiyalaşmasının psixofizioloji mexanizmləri ilə;
- İnsanın antropoloji-fizioloji (regionalfiziki) quruluşu ilə;
- Dilin xüsusiyyətləri ilə.

Bu xassə və imkanlar nitqi şüurlu və şüuraltı proseslərin etibarlı vasitəsinə çevirir. Nitqin pozulması faktları psixikanın problemlərinin ilk əlamətlərindən biri hesab olunur. Bu göstərici normal nitq və normal psixi fəaliyyət arasında bağlılığın olması faktını təsdiq edir.

Nitqin xüsusiyyəti, eləcə də fərdiyyətin özünəinamını, fəaliyyətin səmərəlilik səviyyəsini də müəyyən edir. Nitqin psixoloji problemlərinin profilaktikası, uşaqlara vaxtında gözəl nitq vərdişlərinin öyrədilməsi onların şəxsiyyətinin inkişafında gələcək uğursuzluqların da qarşısını almış olacaqdır.

Özünüdərkətmənin pozulması

Özünüdərkətmənin xüsusiyyətləri sahəsindəki araşdırmalar onun təbiətinin mürəkkəbliyindən xəbər verir. Özünüdərkətmənin mahiyyəti haqqında psixologiyada çoxsaylı yanaşmalar var. Fəlsəvi-psixoloji izahına görə həmin yanaşmalar empirik, sensualist, realist, qnoseoloji, idealist, metafizik və materialist mahiyyət daşıyır.

Hələ qədimdən başlayaraq özünüdərkətmənin psixoloji təbiəti haqqında fəlsəfi fikirlər formalaşmağa başlamışdır. Sokratın fəlsəfəsində insanın sosiallaşmasında özünüdərkətmə mühüm şərtlərdən biri kimi izah olunur. Məsələn, Sokrata görə özünüdərkətmə insanın birinci borcudur. Səmərəli dərkətmə yalnız özünün daxili aləminə nüfuz etmək, özünün şəxsi düşüncələrini, hislərini ayırd etmək yolu ilə mümkündür.

Özünüdərkətmədə böhran yaranan çoxsaylı amillər var. İnsanın mənəvi harmoniyası, şəxsiyyəti üçün yaranan repressiv təhlükələr özünü, ilk növbədə, Mən obrazın bəsitliyində, sosial baxımdan dəyərsizliyində tapır. Mənəvi sabitliyi pozan hislərdən biri hələ kiçik yaşlardan uşaqlarda yaranan günahkarlıq hissi hesab olunur. Bu hiss özünüdərkətmədə ziddiyyətlər yaradır. Özünüqiymətləndirmə ilə sosial qiymətləndirmə arasındakı tarazlığı pozulur. Anna Freyd günahkarlıq hissinin yaranmasını bir sıra patoloji hallar, xüsusilə sosiallaşma prosesində uşağın qarşılaşdığı əlverişsiz mühitlə əlaqələndirir. Bu amillər həm

daxili, həm də xarici təsirlərə məruz qalır. Xarici təsirlər dedikdə insanın yaşadığı mühitin mədəni səviyyəsi başa düşülür. Burada ailə ənənələri, valideynlərin şəxsiyyəti xüsusi təsir imkanlarına malikdir. Elə xarici təsirlər də vardır ki, onlar ikinci dərəcəli rol oynayır. "Mən" in inkişafında müvəqqəti durğunluq yaradır (mühitin dəyişməsi, xəstəliklər, ailədə baş verən faciə və s.). Nəticədə kəmiyyət baxımından ləngimə zamanı sosializasiyanın yaş dinamikası pozulur, məqsəd və mahiyyət isə qorunub saxlanır. Keyfiyyət baxımından ləngimə isə həm də asosial inkişaf kimi başa düşülür. Bu zaman ailədə, eləcə də uşağı əhatə edən digər insanların təsirindən fərdiyyətdə insanlara, təbiətə qarşı qərəzkarlıq, qisasçı meyillər əmələ gəlir. Belə ləngimə inkişafın növbəti mərhələsində təfəkkürün primitivliyi, infantilizmi, əqli gerilik kimi özünü göstərir. Hər cür gerilikdə qeyri-Mən və "Mən"də baş verən ləngimə xüsusiyyətlərini də tapmaq mümkündür. Ümumi nəticə odur ki, göstərilən vəziyyət insanın təbii və sosial harmoniyasının pozulmasına səbəb olur.

Hansısa səbəbdən sosial Mən zəifləmişdirsə, insan yaşına uyğun olaraq impulsların fəaliyyətinə nəzarət etmək imkanını təcridən itirərək özünün başlanğıc vəziyyətinə - reqressiyaya meyil edir. Belə reqressiya zamanı o yalnız özünün şəxsi arzularını yerinə yetirməyə, başqalarını da bu işə sövq etməyə çalışaraq hər şeydə məmnunluq axtarmağa çalışır. Ona görə də məsuliyyət, cavabdehlik və borc hissənin vaxtında inkişaf etdirilməsi insanın şəxsiyyət bütövlüyünü şərtləndirən mühüm amildir.

A. Freydin maraqlı fikirlərindən biri də sosial adaptasiya üçün təhlükə yaradan səbəblərin izahı ilə bağlıdır. O, hesab edir ki, insanın psixi enerjisinin tərkibində həll olunmayan, ondan ayrılıqda təmiz formada yaranan enerji sosial adaptasiya üçün təhlükə yaradır. Burada əsas günahı heç də uşağın aqressivliyində deyil, onu yaradan səbəblərdə - psixi enerjinin özündə (libido) axtarmaq lazımdır. Problemin həlli bu meyilləri zəiflətmək, zərərsizləşdirmək, məhdudlaşdırmaq üçün kifayət qədər inkişaf etməli, ona qarşı səy göstərməlidir. Bu isə fikri fəallıq tələb edir. Əks halda, zərərli psixi enerji son nəticədə özünüdərkətmənin inkişafını məhdudlaşdırır bilər. Ona görə də Anna Freyd uşaqların inkişafında bir sıra məsələlərin müvəffəqiyyətli həllini vacib sayır. Bu, ilk növbədə, eqoizmdən əməkdaşlığa doğru düzgün inkişafı ilə bağlıdır. Həmin prosesdə aşağıdakı problemlərin həlli tələb olunur:

- Obyektiv aləmə eqoist, özünəvurğun baxış. Digər insanlar sanki mövcud deyillər, ya da onlar hər bir qaydanı pozan, günahkar, ətrafdakıların məhəbbəti uğrunda rəqib kimi qəbul olunurlar.
- Digər uşaqlara öz ürəyincə olmayan obyekt - oyuncaq kimi yanaşmaq. Sanki onlarla hər cür rəftar etmək olar və onlardan asanlıqla yaxa qurtarmaq mümkündür. Bu münasibətə qarşı onların reaksiyasını nəzərə almaq lazım deyil.
- Digərlərinə özünün köməkçisi, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün partnyor kimi yanaşmaq. Onların vasitəsilə nəyi isə qurmaq, düzəltmək, dağıtmaq, pis davranışla başqaları üçün maneə yaratmaq olar. Belə əməkdaşlığın davamlılığı uşağın fəaliyyətdə qarşısına qoyduğu məqsəddən asılıdır. Həmin partnyora qarşı real münasibət ikinci yerdə durur.
- Başqa uşaqlara onların öz qaydaları əsasında partnyor və obyekt kimi yanaşmaq.

Onlardan xoşlana, qorxa, onlarla yarışa bilər. Onları sevər və nifrət edər. Hislərini başa düşər və arzusunu nəzərə alaraq hörmət edər. Bərabərlik zəminində hər iki tərəf üçün dəyərli olanları, maraqlandıqlarını, əhəmiyyətli hesab etdiklərini həyata keçirər.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, özünüdərkətmə normal psixi inkişaf fərdin və mühitin qarşılıqlı adaptasiyası zəminində baş verir. Bu proses arxetiplər, sosial adaptasiya, Mən, qeyri-Mən və ideal Mən arasında münasib əlaqə və inkişaf sayəsində, neqativ hallardan yan keçməklə reallaşır. Problemə psixooanalitik yanaşma bizə onu əhatəli görməyə, kliniki əlamətlərini öyrənərək psixoprofilaktik işi uğurla başa çatdırmağa imkan verir. Bu sahədə aparılan psixoprofilaktik iş aşağıdakı ardıcılıqla təşkil olunur: diaqnostika, inkişafetdirici iş, konsultasiya və korreksiya.

Davranış pozuntuları

İnsan həyatda, xüsusilə, sosial mühitdə, bir qayda olaraq, formal davranış nümayiş etdirir. Bu, hələ uşaqlıqdan tərbiyə olunur. Psixoloqlar da insanın formal davranışa sövq edilməsinin əsas səbəbini mühitin təsiri ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, yaşlılar uşağı hələ 3 yaşdan başlayaraq formal davranışa sövq edirlər. Tədrisən, 6 yaşa qədər uşaqda davranışın real tərəfləri ilə yanaşı formal tərəfləri də möhkəmlənir. Bu dövrdə insan artıq öz davranışını formal planda hazırlayır. Öz davranışını sosial müdafiə olunmuş qaydalara uyğunlaşdırır.

Corc Kelli belə sövqetmənin nəticəsində əmələ gələn davranış formasını “mərkəzi rollar” adlandırır. Valideyn, uşaq, tələbə və s. belə rollardandır, lakin uşağın xarici davranışı onun daxili tələbatı olmadan düzgün istiqamətlənə bilmir. Fərdi-tipik cəhətlərin kənar təsirlərlə sıxışdırıldığı halda psixi proseslərin dinamikası zəifləyir. Ona görə də belə böhran mərhələsində uşağa, xüsusilə, diqqətli yanaşmaq tələb olunur.

Yaşlıların davranışında da oxşar xüsusiyyətlər var. Real davranış - insanın mühitə münasibətinin, əməllərinin real simasıdır. Formal davranış sosial pərdələnmiş, əxlaqi tələblərlə məhdudlaşdırılmış, ciddi prinsiplərə tabe etdiyimiz, müvafiq situasiyadakı tələbləri gözlədiyimiz davranışdır.

Birgəyaşayış normalarının gözlənilməsi baxımından formal davranış normalarının mənimsənilməsi olduqca vacib məsələdir. Bu da həqiqətdir ki, hərəkətlərin mütəmadi olaraq formal planda qurulması insanın mənəvi aləmində aşınmalar əmələ gətirir. Ona görə də həmişə formal davranış nümayiş etdirmək mümkün olmur. Bu o zaman baş verir ki, fərdin dəyərləri ilə mühitin əxlaqi tələbləri arasında konfliktlər, ziddiyyətlər meydana çıxır. Fərd özünün dəyərləri, idealları üçün təhlükəli olan tələblərə tabe olmaq istəmir. Bu zaman fərd özünün inkaredici mövqeyini, etirazını kəskin hərəkətlərlə, aqressiv davranışla bildirməli olur, onunla mühit arasında konflikt baş verir. Bəzən də insan, onu konflikt vəziyyətinə gətirib çıxaran situasiya ilə üzləşir. Əslində, bu məsələdə mühitin tələbləri ilə insanın şəxsi maraqlarının uzlaşdırılması mühüm şərtidir. İnsanların psixoloji sağlamlığı baxımından mühit heç də həmişə fərdləri ifrat formallığa sövq etməli deyil, onları olduğu kimi qəbul etməyə üstünlük verməlidir. Bu, əlbəttə, mübahisəli yanaşmadır, lakin həlli mümkün olan və cəmiyyətdə yeni sosial dəyərlərin formalaşmasını tələb edən yanaşmadır.

Güzəran psixologiyasında pozulmuş davranış “ağılsız hərəkətlər” kimi də qiymətləndirilir. Çünki psixoloji gərginlik vəziyyətində bəzi insanların davranışında, rəftar və münasibətlərində psixiatrik mənşəli xəstəliklərin simptomları müşahidə olunur. Xüsusilə, böhran mərhələsi olan yeniyetməlikdə belə hallar daha çox qeydə alınır. Psixiatriyada bu hal şüurun və şəxsiyyətin pozulması kimi izah edilir. Sosial baxımdan zərərli, normadan yayınmış, qaydaları pozmuş kimi görünən davranışın fərd tərəfindən daxili qiymətləndirilməsi isə çox zaman fərqli olur.

İnsanı belə hərəkətlərə sövq edən bir sıra səbəblər var. Belə davranış məhz hissləri, emosiyaları, bir sözlə, daxili Məni razı salmaq üçün qurulur. Ona görə də tədqiqatçıların gəldikləri nəticələrə görə, yalnız duyğular davranışın daimi, ayrılmaz yoldaşdır, onunla birgə işləyir. Davranışın “şüursuzluq” adlandırdığımız instinkt, hiss və tələbatlarla qurulan səviyyəsində digər idrak proseslərinin iştirakı zəifləyir. Hər şey arxetipik şüurun, stereotip davranışın ixtiyarına buraxılır. Məhz belə davranışda pozulmuş və delikvent hərəkətlər aydınlığı ilə üzə çıxır.

Pozuntunun yaratdığı ən səciyyəvi xüsusiyyət fərdin davranışı və şəxsiyyəti üçün xas olmayan ləngimə, yayınma əlamətləridir. Normal insanda davranışın nizamlanması aşağıdakı istiqamətdə gedir. Pozuntular zamanı mühakimələr quru, emosional boyasız, irrasional, pərakəndə, situativ olur. Bütün bunlar fərdin əvvəlki yaş dövrünün əlamətlərini xatırladır. Yaranmış münasibətin özü də patoloji vəziyyətdə, ötəri hisslərin təsiri altında əmələ gələn təəssürlərə əsalanaraq davranışda qırıqlıq, dağınıqlıq, məqsədsizlik, maraqsızlıq kimi əlamətlərlə təzahür edir.

Psixoloji araşdırmalar ziddiyyətli nəticələr ortaya qoyur. İnsan müvafiq əxlaqi təsəvvürlərə malikdir. O, məsuliyyətsiz davrandıqda da hər bir hərəkətin nə ilə qurtaracağını təxmin edir, real nəticələr haqqında xəyali ölçülərə malik olur, lakin bu reallığa ciddi yanaşmır. Belə demək daha doğru olardı ki, insan çox zaman intellektual davranışa deyil, emosional davranışa üstünlük verir. Bu zaman insanın davranışı özünüyayındırma və özünüaldatma mahiyyəti daşıyır. Aqlın, rasiyal təfəkkürün real nəticələri haqqındakı təəssürlər sıxışdırılır, insan uğursuz nəticələri özünə yaxın buraxmır. Nəticədə insanların etimad və hörmətindən məhrum olur, qəbul edilmir, qınaq obyektinə çevrilir, yaxud törətdiyi əməllərə görə mühakimə edilərək ümumiyyətlə cəmiyyətdən təcrid olunur.

Ziddiyyətli məsələlərdən biri də budur ki, insanlar özünün düşüncə tərzinə adekvat olmayan davranış nümayiş etdirirlər. Cəmiyyətin əksər hissəsi baş verənləri normal cəmiyyətin normal hadisələri kimi qavramağa çalışır, onun kimsə tərəfindən məntiqsiz, ölçülüb-biçilməmiş, dərin təhlilə əsaslanmayan qərarlarla, zərərli stereotiplərlə tənzimlənməsinin fərqiində olurlar. Öz hüquqlarını qoruyaraq özünü dərk edərək mənəvi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq əvəzinə başqalarının hüquqlarını tapdalamaqla özünütəsdiqə can atırlar. Belə mühitdə insanlar özünü reallaşdırmaq üçün fəallıq göstərmək istəmir, dolayı yollarla uğur əldə etməyə meyl edirlər. Belə mühitdə insanların daxili dünyasına pessimist əhval-ruhiyyə hakim kəsilir. Onlarda ictimai normaların gözlənilməməsi səbəbindən əmələ gələn bu pessimizm özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb

edir. Belə ümitsizlik fərdlərin həyatında mənəvi “dramalara” səbəb olur:

- Cəmiyyətdə özünə nə maddi, nə də mənəvi dayaq tapa bilmir;
- Öz fəaliyyətini sosial normalar pərdəsi arxasında gizlədərək az qala bütövlükdə qeyri-“Mən”in diktəsilə hərəkət edir;
- Fərdlərin mənəvi aləmində zaman hissi itir, bu günlə yaşasalar da zaman baxımından özlərini ya keçmişdə və gələcəkdə görürlər;
- İnsanların narahatlıqları məkan hissində də özünü göstərir, sanki “bu məkan”da deyil, özünə münasib olan “əlverişli və ideal məkan”da yaşayırlar;
- Fərdin cəmiyyətdə hansısa etibarlı, dəyişməz, arzuolunan və ürəkaçan obyektə bağlılığı itir.

İnsan özünün psixoloji quruluşuna görə kifayət qədər ətalətlilik xassəsinə də malik olduğundan ictimai-iqtisadi, sosial dəyişmələr zamanı onun psixoloji quruluşu bütövlükdə özünümüdafiə mövqeyi tutur. Bu zaman psixoloji inkişaf dinamikadan qalır. İnsanlar ictimai proseslərə reaksiya verməməyi daha məqbul sayırlar. Bu qapalı mövqe fərdiyyətin təbii xüsusiyyəti olub insanı zəif göstərməklə yanaşı onun mənəvi dəyərlərinin sıxışdırılmasına, son nəticədə aşınmasına səbəb olur. Bu xüsusiyyət, ilk növbədə fərdlərin özünümüdafiə mövqeyində müşahidə olunur: fəallıq məhdudlaşdırılır, bütövlükdə fərdiyyət özü sıxışdırılır, o, əsasən, fiziki tələbatların ödənilməsi qayğısına qalmalı olur.

Belə cəmiyyətdə insanların davranışı qəribəliklərlə doludur. Bu qəribəliklər: mövqələrin uyğunsuzluğu, tez-tez dəyişməsi, ləyaqətsizliyi, gözlənilməz maneələr, ziddiyyətli mənəvi keyfiyyətlərin təzahürü, xüsusilə sərvət meyillərinin ifrat əlamətləri kimi özünü göstərir. Özünüqiyətləndirmədə obyektivlik itir. Hər kəs özünü haqlı hesab edir. Eyni zamanda, insanlara elə gəlir ki, onlar öz yerlərində deyillər, daha böyük şeylərə, daha yüksək yaşam tərzinə, vəzifələrə layiqdirlər. Tamamilə başqa mühitə, başqa şəraitdə yaşamaladırlar və yalnız o bir fərd olaraq buna layiqdir. Məhz bu nəticələrin qarşısının alınması üçün fərd və qruplarda davranış pozuntularının psixoprofilaktikası təşkil olunmalıdır.

Davranışın melanxoliyalı vəziyyəti

Davranışın ziddiyyətli formasına insanın melanxoliyalı vəziyyətini misal göstərmək olar. Sevən insanlar, şairlər, artistlər, vətənpərvərlər, müxtəlif təriqətlərin təmsilçiləri, mücahidlər, kamikadzelər və b. davranışı buna misaldır. Onların davranışı iki istiqamətdə qurulur.

1. Cəmiyyətin normalarına tabe olmayaraq öz “Mən”inin normalarını yaradır, ona uyğun hərəkət edir.
2. Müxtəlif mədəniyyətlərdə əsrlər boyu yaranmış sosial qrupların əqidəsinə, düşüncə tərzinə, əxlaqi dəyərlərinə istinad edərək ciddi spesifik çərçivəyə salınmış, qəliblənmiş qaydalarla tənzimlənir.

Belə insanların davranışı mənəviyyatın bu və ya digər səviyyəsinə münasib qaydada melanxoliya vəziyyətdə olur. Bu vəziyyət günlər, həftələr və aylardan başlayaraq illərlə,

hətta ömür boyu davam edə bilər. Hər bir halda bu insanlar özlərini könüllü olaraq inandıqları, mənəviyyatı ilə ahəngdarlıq yaradan insan qruplarında təmsil olunmağa, onların dəyərlərini qorumağa, arzularını reallaşdırmağa üstünlük verirlər.

Melanxoliyalı vəziyyət bütün insanlara xasdır. Hər kəs kədərli, pərişan ola bilər. Mənəvi dəyəərə, əqidəyə, özünucəzalandırma, əzabçəkmə iradəsinə malik olmayan insan könüllü şəkildə özünü melanxoliyalı vəziyyətə salmır. Çünki melanxoliyalı vəziyyət hərəkəti, reaktiv insanlarda müxtəlif cür problemlər yaradır. İradəsiz insanlarda melanxoliyalı vəziyyət sonda streslərə, depressiyalara səbəb olur.

İnsanın melanxoliyalı vəziyyəti haqqında incəsənətin müxtəlif janrlarında maraqlı mövzular işlənilir. İstər folklorlarda, istərsə də fərdi yaradıcılıqda bu mövzuya geniş yer verilib. Belə mövzular estetikada - eybəcərlikdən, rəssamlıqda - reallığın təhrifindən, məhəbbətdə - üzücülükdən zövq almaq kimi izah olunur.

“Min bir gecə” əfsanələrində gözəl şahzadənin çirkin, şikəst bir zənciyə vurularaq onun xidmətində durması, “Leyli və Məcnun”da Məcnunun Leyliyə qovuşmaq imkanı olduğu halda: “Get-get, sən Leyli deyilsən!” - deyərək ondan imtina etməsi və platonik məhəbbətə üstünlük verməsi, sürrealizmdə Salvador Dalinin dəmir saatları istilikdən ərimiş metal axını formasında, yanan zürafələrin sakit, təhlükəsiz təbiət fonundakı təsviri kimi bədii nümunələr belə melanxoliyalı vəziyyəti ifadə edir.

Mənəvi-əxlaqi pozuntular

Mənəvi əxlaqi pozuntular insanın mənəvi dəyərlərinin sıxışdırılaraq məcburən istəmədiyi hansısa hərəkətə sövq edildiyi zaman baş verir. Hansı ki, bu hərəkət əxlaqi dəyərlərlə də ziddiyyət təşkil edir. Mənəviyyatın sıxışdırılmasından yaranan psixi problemlər müxtəlif sahələrdə təzahür edir:

- Xarakterin aksentuasiyası güclənir;
- Psixikanın müxtəlif sahələrində mənfi nəticələrə səbəb olan ləngidici reaksiyalar, gərginlik, stress və depressiyalar baş verir;
- Ünsiyyət pozulur;
- Mənəviyyat böhranı özünü göstərir;
- Şəxsiyyətdaxili konflikt güclənir, Mənlərin mübarizəsi kəskinləşir;
- İnsanın düşüncələri əxlaq və əxlaqsızlığın sərhəd vəziyyətində olur.

Bütün bunlar orqanizmə və şəxsiyyətə neqativ təsir göstərir. Nəticədə şəxsiyyətin harmoniyası pozulur, mənəviyyatda dizontogenetik parçalanma gedir. Onun inkişafında ləngimə, yayınma, əyinti halları baş verir. Bu daxili proseslər davranışda, fəaliyyətdə və ünsiyyətdə də dəyişmələr yaradır. İlk növbədə insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdə vəziyyət dəyişir. Fəaliyyətin uğursuzluğu getdikcə artır. Mənəvi dəyərlərin əhəmiyyəti azalır. Belə insanlar kriminogen, əxlaqsız, öz dəyərlərinə uyğun gəlməyən, təbiətinə zidd olan asosial meyillərə, təsirlərə açıq olurlar.

Mənəvi patologiyanın kliniki xarakteri də göstərir ki, müxtəlif təsirlərlə orqanizmdə yaranan neqativ psixi enerjinin daşdığı neqativ informasiya sonda həm fərd, həm də ətrafdakılar üçün fəlakətlərə səbəb olur. Bu enerjinin vaxtında sərf olunmaması təhlükənin

həcmi, əhatə dairəsini daha da artırır.

Neqativ enerjinin təsiri ilə psixikada qeydə alınan belə anomaliyalar müxtəlifdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Böhran yaşının törətdiyi patologiyalar;
- Psixi konfliktlərdən yaranan affektiv vəziyyət;
- Baş beyin qabığındakı ləngimələrin psixi fəaliyyətə, fikri və hərəkəti fəaliyyətə motivlərinə, davranışa təsiri;
- Baş beyindəki ləngimə hadisələrinin yaratdığı intellektual çatışmazlıqlar, nevroitik pozuntular;
- Reaktiv depressiyalar, psixopatik reaksiyalar;
- Cinsi aqressiya, maskulinizasiya, feminizasiya və s.

Şəxsiyyət pozuntuları: struktur pozuntuları və münaqişələr. Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin təsnifatı

Şəxsiyyətdaxili konfliktlərin bir neçə təsnifatı mövcuddur. Bu təsnifatların hər biri müxtəlif elmi konsepsiyalara əsaslanır. Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin göstəriciləri çoxdur. Həmin göstəricilərlə tanış olmaq üçün şəxsiyyətdaxili münaqişələrin müasir konfliktologiyada daha çox öyrənilən konkret tiplərinə müraciət edək. Hazırda bu sahədə ən səciyyəvi xüsusiyyətlər aşağıdakı sahələr üzrə fərqləndirilir. Şəxsiyyətdaxili konfliktlərin A.Y. Ansupova və A.İ. Şipilova tərəfindən verilmiş təsnifatı öz əsasını şəxsiyyətin dəyər-motivasiya sahəsindən götürür. Şəxsiyyətin daxili aləminin hansı tərəflərinin konfliktde iştirakından asılı olaraq onların aşağıdakı növləri fərqləndirilir.

Motivasiya münaqişələri

Tarixilik baxımından psixologiyada ən əsaslı tədqiqatlar motivasiya sahəsindəki konfliktlərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu sahənin ilk tədqiqatçısı K. Levin hesab olunur. Onun üçün öyrənmə predmeti uyğunsuzluq səbəbindən mübarizə aparan və eyni anda aktuallaşan motivlərdir. Eyni zamanda K. Levin münaqişələrə bərabər ölçülü, əks tərəfə istiqamətlənmiş motivlərlə təsir edirdi. O, münaqişə vəziyyətinin bir sıra xüsusiyyətlərini fərqləndirir:

- Alternativ münaqişələr - cəlbədicilərlə yanaşı həm də bir-birini inkar edirlər;
- Alternativ münaqişələr - eyni səviyyədə cəlbədicilərlə olurlar;
- Münaqişələr insanda fəaliyyətsizliyə, passivliyə maraq yaradır;
- Münaqişə vəziyyətində insan şüursuzluğa cəhd edir;
- Münaqişə vəziyyətində nailolma və təhlükəsizliyə cəhd zəifləyir.

Koqnitiv münaqişələr

Bu tipli münaqişələrin mənbəyində uyğunsuz təsəvvürlər dayanır. Koqnitivistlərə görə insan bu halda ziddiyyətsiz həyata, daxili sistemin təsəvvürləri, dəyərləri və b. ilə razılığa cəhd göstərir. Bu struktur pozulduğu zaman özünü narahət hiss edir. L. Festingerin *koqnitiv dissonans* nəzəriyyəsində bildirilir ki, insan bu daxili tarazlığa malik olduğu zaman ondan uzaqlaşmağa, tamlığını yenidən qurmağa cəhd edir. Əgər əvvəlki yanaşmalarda qərar

qəbulu prosesinə daha çox diqqət yetirilsə, koqnitivistlər insan psixikasında bu prosesdən sonrakı vəziyyəti, nəyin baş verdiyini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Koqnitiv konfliktlər zamanı şəxsiyyətin koqnitiv sahəsində aşağıdakı dəyişmələr gedir:

- Mən obrazında ziddiyyətlər yaranır;
- Qərar qəbulunda ləngimə baş verir;
- Problemlə situasiyalarda seçim zamanı çətinliklər yaranır;
- Subyektə özünün motiv və prinsiplərin təbiətinə şübhə yaranır və s.

Emosional münaqişələr

Sosial gərginliklərin yaratdığı dəyişmə emosional sferada daha aydın müşahidə olunur: sifət ifadəsinin, mimik sahənin dəyişməsi nəticədə dalğınlıq, biganəlik, pessimizm, itaətkarlıq kimi ifadənin əmələ gəlməsi qamətin pozulması, konfiqurasiyanın əyilməsi, simmetriyasının itməsi.

Emosional sahədə yaranan münaqişələrin həlli psixoprofilaktikanın yönəldilməsi olduğu ən mühüm sahələrdəndir. Çünki emosional münaqişələr öz ardınca digər sahələrə də yol açır. Emosional münaqişələrin əsas və ümumi əlamətləri bunlardır:

- Psixoemosional gərginlik;
- Əksmənalı təəssüratların əhəmiyyətli dərəcədə artması;
- Öz vəziyyətinin çıxılmaz olduğunu düşünmək.

Rol münaqişələri

Rol münaqişələri fəaliyyət subyektini olan bütün insanlar üçün xasdır. Qərb sosial psixologiyasında C. Mid və C. Kulinin bu sahədəki araşdırmaları maraqlı doğurur. Onların nöqtəyi-nəzərinə görə insanın özü haqqındakı sosial müəyyənliyi qrupda başqa insanlarla qarşılıqlı təsir sistemi vasitəsilə əldə edilir. Qrupun gücü onun bütün iştirakçılarının gücünə bərabər deyil. Qrupun müxtəlif üzvləri qarşılıqlı təsirdə rol adlanan müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər.

Qrup prosesində razılıq ona göstərilmiş rol daxilində davranış qaydalarını gözləmələrə uyğun yerinə yetirməsi ilə təmin olunur. Hər bir rol öz məzmununa malikdir: fəaliyyət şablonları, bilik, bacarıq və qabiliyyətlər, başqalarının işlərinə reaksiya və s. Şəxsiyyət öz hərəkətlərinin məntiqini sosial gözləmə və normalar baxımından əlaqələndirə bilər. Burada da şəxsiyyətdaxili münaqişələrin mənbəyi gizləndiyindən şəxsiyyətin müxtəlif rol mövqeləri ilə ziddiyyətin əmələ gəlməsi nəticəsində aşağıdakı sahələr üzrə rol münaqişələrinə gətirib çıxara bilər:

- Adəti sosial rolların yerinə yetirilməsində çətinliklər;
- Bir neçə rolun eyni vaxtda reallaşdırılmasının mümkün olmaması;
- Zaman hissənin zəifləməsi, vaxt çatışmazlığı;
- Sosial rollarla bağlı qiymətləndirmələrin dəyişməsi;
- Rollararası əlaqənin itməsi;
- Öz işini yüksək səviyyədə yerinə yetirmək tələbatının zəifləməsi.

Dezadaptasiya münaqişələri

Bu halda normal adaptasiyanın mexanizmi pozulur, psixoloji stress güclənir. Şəxsiyyətin vəziyyətdən çıxış yolunu tapması üçün əsas şərtlər yaranmış münaqişəni, ziddiyyəti dərk etmə bacarığı ilə izah olunur. Əsas əlamətləri bunlardır:

- Subyekt və onu əhatə edən mühit arasında tarazlığın pozulması;
- Sosial və yaxud professional adaptasiya prosesinin pozulması;
- Miqrasiya səbəbindən yaranan adaptasiya çətinlikləri;
- Yeni mühitdə təhlükəsizliyə inamsızlıq;
- Əhatəsində olduğu insanlara etibarsızlıq və s.

Davranış münaqişələri

Məlumdur ki, insanın həyatda qazanmaq istədiyi hər şey onun davranışı ilə reallaşır. İnsanın həyatdakı uğurlarının başlıca səbəbi - yaxşı fikir, yaxşı əməl hesab olunur. Uğursuzluğun səbəbi düşünülməmiş qərar, affektiv iradəyə əsaslanan məsuliyyətsiz davranışdır. Cəmiyyətin maraqlarına yönəlmiş fəal, məhsuldar, məqsədyönlü və qurucu davranış yüksək qiymətləndirilir.

Burada “qurucu davranış” dedikdə - öz normaları baxımından uğur qazanmaq, müvafiq situasiyalarda əxlaq normalarına hörmətlə yanaşaraq hərəkət etmək, yaşayib yaratmaq başa düşülür. Əksinə, yalnız şəxsi maraqların, tələbatların, zövqlərin, istəklərin ödənilməsinə yönəlmiş, yaxud cəmiyyətin maraqlarına zidd olan davranış “eqoist”, “asosial” davranış kimi qəbul olunur.

Davranış konfliktlərinin xarakterini belə səciyyələndirmək olar:

- Fəaliyyətin keyfiyyət və intensivliyinin enməsi;
- Fəaliyyətdən məmnunluğun enməsi;
- Ünsiyyətin neqativ emosional fonu.

Davranışın nizamlanması üçün bir sıra məsələlər öz həllini tapmalıdır:

- Şəxsiyyətin daxili aləminin aktualizasiyası;
- Tələbat və motivlərin mürəkkəb və inkişaf etmiş iyerarxiyası;
- Hiss, emosiya, tələbat və dəyərlərin inkişafı;
- Mürəkkəb, assosiativ, inkişaf etmiş koqnitiv quruluş formalaşdırmaq;
- Fərdin özünütəhlili, refleksiya bacarığı.

Əxlaqi-mənəvi münaqişələr

Mədəniyyətlər inkişaf etdikcə insan əxlaqı da dəyişir. Bu onunla izah edilir ki, dünyada əhali artımı, demoqrafiya, miqrasiya artdıqca, texnologiya inkişaf etdikcə insanlar arasındakı rəqabət güclənir, özünütəhdid tələbatının ödənilməsi çətinləşir. Nəticədə qarşılıqlı münasibətlərdəki ziddiyyətlər dərinləşir. Bütün bunlar insanların dözümlülük səviyyəsini aşağı salır, depressiv reaksiyalar, stress simptomları dərinləşir, nevrozların, aqressiv davranışın əhatə dairəsi genişlənir.

Mənəvi azadlığı məhdudlaşdıran amillərin birincisi bir insanın digər insan (insanlar) üzərindəki zorakılığı, onun iradəsinə və istəyinə zidd hərəkətlər törətməsidir. Təbii ki, bəzi insanlar öz təbiətinə, yəni şəxsiyyət tipinə görə zorakılığa meyilli olurlar. Onun xislətindəki

özünümüdafiə instinkti bu halların təsiri ilə fəallaşır, qanunlarla, normalarla idarə edilməsi mümkün olmayan, yaxud etmək istəmədiyi problemləri zorakı yolla həll etməyə çalışır. Bu zaman insan başqaları üçün təhlükəyə çevrilir. Belə insanların fəaliyyəti başqalarının azadlığının məhdudlaşdırılmasına yönəldikdə konflikt yaranır. Bütün bunlar insan mənəviyyatından izsiz ötürülür. Bunlar nəzərə alınaraq hazırda əxlaqi konfliktlər daha çox başqalarına qarşı zorakılıq meyillərinin artması baxımından öyrənilir. Mənəvi-əxlaqi konfliktlər zamanı aşağıdakı hallar yaranır:

- İstək və borc hissini zəifləməsi, bəzən itməsi;
- Əxlaqi prinsiplərin dəyişməsi;
- Şəxsi bağlılığın zəifləməsi.

Natamamlıq kompleksi və qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə münaqişələri

Natamamlıq hissi şəxsiyyətdaxili münaqişələr yaradan daxili səbəblərdən biri hesab olunur. Bu hiss insanın həm fiziki mənəvi, həm də sosial problemlərindən yaranaraq inkişaf edir. Natamamlıq hissi yaşayan insanlar qarşısına məqsəd qoyur, lakin qoyduqları məqsədə çatmaq üçün kifayət qədər fəallıq göstərmirlər. Bu vəziyyətdə bir sıra sahələrdə dəyişmələr gedir:

- Adəti şeylərdən həzzalmanın zəifləməsi;
- İstək və gerçəklik arasında ziddiyyətlərin yaranması;
- Özünüqiymətləndirmənin aşağı göstəriciləri;
- Bütövlük hissini zəifləməsi;
- Öz istəyini reallaşdırmağın mümkünsüzlüyü hissini güclənməsi.

Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə konfliktini şəxsiyyətin iddiası və öz imkanlarının qiymətləndirməsi arasındakı fərqə görə meydana gəlir. Bunun nəticəsində emosional həyəcan, gərginlik və utancaqlıq baş qaldırır. Bu halda şəxsiyyətdə aşağıdakı vəziyyət yaranır:

- Başqalarının uğurlarına həsəd hissi;
- Özünün uğur qazana biləcəyinə inamsızlıq;
- Özünüqiymətləndirmənin aşağı həddi;
- İradə zəifliyi;
- Təşəbbüskarlığın enməsi;
- Paxıllıq, qisasçılıq, kin, hiddət hissini yaranması;
- İnsanların, şəraitin və qismətin ona qarşı olduğunu düşünmək.

Nevrotik münaqişələr

Nevrotik münaqişələr şəxsiyyətdaxili münaqişələrin uzun müddət saxlanması nəticəsində baş verir. Belə ki, xarici aləmin mürəkkəbliyi insanın əlverişli davranışı üçün problemlər yaratdıqda əxlaqi aləmdə ziddiyyətlər yaranır. Buna paralel olaraq, daxili aləmin gərginliyi artır, subyektin insanlarla münasibətləri kəsilir, ünsiyyəti pozulur. Vəziyyətdən çıxmaq üçün şüurun fəallaşması nəticəsində insanın mənəviyyatla ziddiyyət təşkil edən hərəkətlərə yol verməsi mümkündür. Bu halda vəziyyətdən çıxış yolu olaraq fəaliyyət

motivlərinin, davranışın daxili aləmlə razılığı ilə ziddiyyətin aradan qaldırılması göstərilir. İnsan şüurlu qaydada motivləri seçməli, onları nizamlamalı, kompromis həll yolu tapmalı, bir sözlə, mürəkkəbliyi aradan qaldırmalıdır. Konfliktli situasiyadan çıxmaq, onu həll etmək mümkün olmadığı zaman böhran vəziyyətinin dərinləşməsi, nevroitik halların artması qaçılmazdır.

Psixologiyada işlənmiş konfliktoloji konsepsiyalarda şəxsiyyətdaxili konfliktlərin müxtəlif tipləri fərqləndirilir. Onlardan bir neçəsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 1.4).

I.	Mənəviyyat və əxlaq, arzulanan və mövcud olan, mənəvi ideal və gerçəklik arasındakı konfliktlər	İ. Kant
II.	Bioloji və biososial xarakter daşıyan istəklər, bioloji tələbatlar və sosial normalar arasındakı konfliktlər	Z. Freyd
III.	Şəxsiyyətə təsir göstərən eyni səviyyəli güc arasındakı seçimin vacibliyi ilə şərtlənmiş konfliktlər	K. Levin
IV.	“Mən-konsepsiyası” ilə “ideal Mən” arasındakı konflikt.	K. Rocers
V.	Özünüaktuallaşdırmaya cəhd və real nəticə arasındakı konflikt	A. Maslou
VI.	Həyatın mənasına cəhd və ekzistensial boşluq arasındakı konflikt	V. Frankl
VII.	Şəxsiyyətin daxili quruluş elementləri ilə motivləri arasındakı konflikt	A. Leontyev

Cədvəl 1.4. Konfliktoloji konsepsiyalar

Münaqişələrin yaranmasının situativ şərtlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xarici təsirlər: əvvəlkilərin təmin olunması nəticəsində yeni motivlərin yaranması səbəbindən təbiətlə, sosial mühitlə mübarizə, cəmiyyət tərəfindən insan üçün vacib motivlərin məhdudlaşdırılması;
2. Daxili təsirlər: şəxsiyyətin Mənləri arasındakı ziddiyyət, vəziyyətin subyektiv həllinin mümkünsüzlüyünün dərk.

Ziddiyyətlər

Göründüyü kimi şəxsiyyətdaxili münaqişələrin yaranma səbəbləri çoxdur. Burada həm təbii, həm də sosial amillərin təsirləri birləşir. Təbii mənşəli konfliktlər, əsasən, kliniki və psixiatrik mənşəli olur. Ona görə də bizi maraqlandıran daha çox sosial amillərin təsirləridir və onların üzərində dayanacağıq.

Psixoloji pozuntuların bir çoxu sosial amillərlə bağlı olan şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası münaqişələrdən yaranır. Bu baxımdan sosial mühitlə subyekt arasındakı ziddiyyətlər də şəxsiyyətdaxili münaqişələrin yaranmasının əsas amili hesab olunur. Situasiya ilə bağlı olaraq tələsik və ya gecikmiş qərar qəbulu, uğursuz fəaliyyət, “Mən”lər arasındakı ziddiyyət şəxsiyyətin daxili quruluşunda meydana çıxan mübarizə nəticəsində əmələ gələn fiziki, kimyəvi, bioloji təsirlərdən yaranan kəskin neqativ təəssürat

şəxsiyyətdaxili münaqişələrin əmələ gəlməsi üçün təkan olur.

K. Xorni münaqişələrin vacib şərtləri kimi fərdin özünün hislərini, emosiyalarını və dəyərlərini dərk etmə imkanları ilə əlaqələndirir. D.Miller və Q.Stivenson şəxsiyyətdaxili münaqişələri "bu və digər impulslara görə özünü günahkar hissetmə bacarığı" kimi xarakterizə edirlər. E. Şostrom şəxsiyyətdaxili konfliktli situasiyanı demokratiyanın ikipartiyalı sistemi ilə müqayisə edərək göstərir ki, bizim hər birimizdə bir qismi hakimiyyət, digər qismi loyallıq mövqedə duran ikipartiyalı sistem var. Bütün bunlar sübut edir ki, münaqişə fərdin mürəkkəb daxili aləminin özünəməxsus problemlə, gərgin vəziyyətdir. Fərddə mühit arasındakı (şəxsiyyətlərarası konfliktlər) narazılıqların bu mürəkkəb vəziyyətdə özünüaktallaşma və özünüreallaşdırma zamanı daha da dərinləşməsi mümkündür.

Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təsvir olunur:

1. Ayrı-ayrı şəxslərin, yaxud qrupların münaqişələrinin başlıca mənbəyi, səbəbkarı gizli qalır. Onların (daxili amillər və ya insan subyektlərinin) üzdə olmaması konfliktin quruluşunun səciyyəvi xüsusiyyətidir.
2. Münaqişə özünü mürəkkəb, ziddiyyətli təəssürat, əhval-ruhiyyə, rəftar və münasibət, məqsədsiz, xaoslu hərəkətlər, motivasiyasız fəaliyyət, fizioloji problemlər (xəstəhallıq və xəstəlik) formasında büruzə verir. Qorxu, depressiya, stress kimi xüsusi vəziyyətlə müşayiət olunaraq nevroz yaxud psixozla qədər ağırlaşma bilər.

Ətrafdakılara olduğu kimi fərdin özünə də münaqişənin əmələgəlmə səbəbləri gizli qalır. Bəzi hallarda fərd aydınlaşmış səbəblərlə barışmaq istəmir, özünüyayındırma mövqeyi tutur.

Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin əsasında duran təbii ziddiyyətlərə istinad edərək onları iki qrupa ayırmaq olar:

- Obyektiv ziddiyyətin insanın daxili aləminə keçməsinin nəticəsi (əxlaqi, adaptiv konfliktlər);
- Şəxsiyyətin daxili aləmində meydana gələn ziddiyyətin onun mühitə olan münasibətində əks olunması (motivasiya konfliktləri, qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə).

E. Dyaçenko və T. Titarenko psixoloji ziddiyyətin üç səviyyəsini ayırırlar:

1. Şəxsiyyətin daxili aləminin psixoloji tarazlığı;
2. Tarazlığın pozulması, fəaliyyətin əsas növlərində mürəkkəblilik, çətinlik, işdə psixoloji diskomfortun, ətrafdakılarla ünsiyyətin proyeksiyası;
3. Şəxsi həyatı ilə bağlı plan və proqramların reallaşmasının, arzulara çatmanın, böhran həll olunana qədər yaşama funksiyalarını yerinə yetirmənin mümkünsüzlüyü, həyatın dağılması.

İnsanda təzahür edən psixoloji münaqişələrə elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmalıdır. Bu halda konfliktin mənşəyini daha düzgün müəyyənləşdirmək mümkün olur. Onun

nəticələrinə əsaslanaraq vaxtında kliniki psixoanaliz aparılır. Onun köməyi ilə kliyent öz problemlərini məqsədqönlü qaydada həll etməyə hazırlanır. Şəxsiyyətin inkişafındakı asinxronizasiyanın qarşısı alınaraq konfliktlərin yaranma mənbəyi zərərsizləşdirilir. Bu zaman, müxtəlif affektiv hallar yaradan münaqişələr, travmatik təsirlər məhdudlaşdırılaraq realbitasiya edilir. Şəxsiyyətdaxili münaqişə yaşayan insanların düşüncələri də dəyişir. Burada aparılan psixokorreksiya işinin əsas məqsədi neqativ düşüncələri pozitiv istiqamətə yönəltmək, əhval-ruhiyyədə yaranan pessimizmin qarşısını almaqdır. Bu zaman praktik psixoloqdan yaranmış pessimizmin aradan qaldırılması istiqamətində toplanmış təcrübəni öyrənərək onu kliyentin fərdiyyətinə uyğun inkişaf etdirmək tələb olunur. Bunun üçün, ilk növbədə, onun psixoloji müdafiə sistemini zəiflədən, şəxsiyyətdaxili münaqişə vəziyyətinə gətirən təbii və sosial mühit amillərini araşdırmaq lazım gəlir.

Psixoanalitik yanaşmada əsas diqqət daxili münaqişələrin biopsixoloji sahəsinə yönəldilir. Belə ki, bu izahlara görə münaqişə vəziyyətində olan insanda *istəklərin toqquşması* baş verir (Z. Freyd). Şəxsiyyətin bir tərəfi müəyyən istəkləri müdafiə edir, digər tərəfi isə onları inkar edir. Burada söhbət psixikanın daim bir-birilə mübarizə aparən strukturları O, Mən və ideal Mən”dən gedir.

Şəxsiyyətdaxili münaqişələr mən və ideal-Mən-in maraqları ziddiyyət təşkil etdiyi zaman meydana çıxır. Onların qarşısını almağa sublimasiya, proyeksiya, rasionalizasiya, repressiya və b. kömək edir, lakin belə proses həmişə uğurlu alınmır.

Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin tədqiqi ilə məşğul olmuş digər tədqiqatçı K. Xornidir. O, şəxsiyyətdaxili münaqişələrə iki mövqedən yanaşır:

- Təmin olunmuş tələbatlarla təhlükəsizliyə cəhd etmə;
- Nevrotik tələbatların yaratdığı ziddiyyətlər.

Təbiətinə görə insan özünümüdafiə qabiliyyətinə malikdir. Bununla belə o özünün şəxsiyyətdaxili ziddiyyətlərini həll etməkdə çətinlik çəkir.

K. Xorniyə görə şəxsiyyətdaxili münaqişələrin əsası hələ uşaqlıq dövründən qoyula bilər. Uşaqlıq dövrü üçün əsas iki tələbat xarakterikdir: məmnunluq və təhlükəsizlik tələbatı. Məmnunluğa bütün bioloji tələbatlar daxildir: yeməyə, yuxuya, qidaya olan tələbatlar. K. Xorni məmnunluq tələbatlarına fiziki həyatın təminatçısı kimi əhəmiyyət verir, lakin şəxsiyyətin formalaşmasında bu tələbatların əsas rol oynadığını qəbul etmir. Onun nöqtəyi-nəzərində uşağın inkişafında təhlükəsizlik ən əsas tələbatdır. Belə olan halda əsas motiv - sevimli, istəkli olmaq, təhlükədən, yaxud qorxulu dünyadan müdafiə olunmaqdır.

K. Xorni hesab edir ki, tələbatın təmin olunmasında uşaq öz valideynlərindən asılıdır. Əgər valideynlər uşağa qarşı dərin sevgi və səmimilik göstərirərsə, onun təhlükəsizlik tələbatı təmin olunmuş olur. Bunun nəticəsində də, hər şeydən əvvəl sağlam şəxsiyyət formalaşır. Əgər valideynlər uşağın təhlükəsizlik tələbatını ödəməzlərsə, şəxsiyyətin inkişafında problemlərin yaranması mümkündür.

Valideynlər öz davranışında bir çox hallara yol verdikləri zaman uşağın təhlükəsizlik tələbatı ödənilmir: qərarlı, dəliso davranışlar, verilmiş sözün yerinə yetirilməməsi, həddən artıq qayğı, eyni zamanda bacı və qardaşa həddən artıq diqqət yetirildiyi halda onun diqqətdən kənar qalması. Beləliklə, valideynlər tərəfindən göstərilən belə davranışın

nəticəsi uşaqda düşmənçilik meylinin yaranmasına gətirib çıxarır, uşaq iki odun arasında qalır: valideynlərindən asılıdır, eyni zamanda onlara qarşı münasibətdə küskünlük və lazımsızlıq hiss edir. Belə münaqişə sıxışdırma kimi müdafiə mexanizmini işə salır. Nəticədə öz ailəsində təhlükəsizliyi hiss etməyən uşaqda köməkçilik, qorxu və günahkarlıq hisləri meydana gəlir.

Humanist psixologiyada şəxsiyyətdaxili münaqişələrin digər tədqiqatçısı K. Rocersdir. Rocersə görə münaqişənin əsasında şəxsiyyətin şüurlu, lakin qeyri-obyektiv özünüqiymətləndirməsi arasındakı ziddiyyət dayanır. K. Rocersin bu nöqtəyi-nəzəri onun insanlarla apardığı psixoterapevtik işdə əldə etdiyi şəxsi təcrübəsi əsasında formalaşmışdır. O, etiraf edir ki, professional köməyə ehtiyacı olan insanlara maraq onun ideyalarının reallaşmasına təkan verdi. Bu insanlarla olan münasibətdə, onlarla keçirilən saatlarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin dinamikası, şəxsiyyətin strukturu və funksiyası barədə terapiyanın əhəmiyyətini bildiren bir çox fərziyyələr əldə edib.

Müşahidələr nəticəsində K. Rocers belə bir qənaətə gəlir ki, insan təbiətinin ən gizli tərəfi onda müəyyən məqsədə doğru irəliləmək üçün toplanmış daxili qüvvələrdir. O, insana gücü olan və onun idarəsi altında yerləşən varlıq kimi deyil, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə doğru irəliləyən fəal canlı kimi baxır. Belə ki, insanlar özlərini daxili təbiətinə uyğun aparmadıqları zaman kobud və dağıdıcı hislər, anomal impuls və hərəkətlər baş verir. Onlar daxili funksiyalarına uyğun gələn, real təbiətini ortaya çıxarmağa maneənin olmadığı hallarda özlərini başqalarına səmimi, harmoniyada yaşamaq istəyən pozitiv, ağıllı varlıq kimi göstərirlər.

K. Rocersin bu yanaşması freydizmlə ziddiyyət təşkil edir. O, insanların təbii inkişafını anadangəlmə imkanlarla: instinktlərlə, təbii istəklərlə, meyillərlə birlikdə “konstruktiv” imkanların da reallaşmasına görə mühakimə edir. Ona görə də, K. Rocers insanı “anadangəlmə zülmkar”, yaxud daha dəqiq desək, “anadangəlmə dağıdıcı” kimi təhlil edən (Karl Menninger) freydistlərin fikirlərini qəbul etmir. Beləliklə, K. Rocers insan təbiətinə dərin, demək olar ki, dini hislərlə hörmət etdiyini göstərirdi.

Humanist psixologiyanın digər nümayəndəsi A. Maslounun şəxsiyyətdaxili münaqişələr konsepsiyası da məşhurdur. A. Maslouya görə şəxsiyyətin motivasiya sahəsinin iyerarxik quruluşu tələbat sırasını yaradır.

- Fizioloji tələbatlar;
- Təhlükəsizlik tələbatı;
- Sevgi və qəbul olunma tələbatı;
- Özünəhörmət tələbatı;
- Özünüaktuallaşdırma tələbatı.

Ən yüksəkdə duran özünüaktuallaşdırma tələbatı insanın qabiliyyət və istedadın, yaradıcılıq potensialının reallaşmasıdır. Özünüaktuallaşdırma qabiliyyəti əksər insanlarda olduğu halda çox az insan onu reallaşdırmağa müvəffəq olur. İnsan daim ola biləcəyi kimi olmağa cəhd göstərir, lakin buna həmişə nail ola bilmir. Özünüaktuallaşdırmaya cəhd və real nəticələr arasında isə şəxsiyyətdaxili münaqişələrin böhranı dayanır.

Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin öyrənilməsi sahəsində mühüm tədqiqatlar aparmış psixoloqlardan biri də K. Levindir. O, şəxsiyyətin sosial mühitlə əlaqəsində baş verən konfliktli situasiyanın üç tipini ayırır:

1. İnsan təxminən eyni ölçülü iki müsbət gücün arasında yerləşir. K. Levin bunu iki eyni ot tayası arasında qalaraq acından ölən eşşəyin vəziyyəti ilə müqayisə edir.
2. İnsan təxminən eyni ziddiyyətli gücün arasında yerləşir. Xarakterik nümunə olaraq cəzalandırma situasiyasını misal göstərmək olar: uşaq cəzalandırılacağından ehtiyat edərək xoşlamadığı məktəb tapşırığını həll etməli olur.
3. İnsana eyni yerdən müxtəlif istiqamətli, təxminən eyni ölçülü güc eyni zamanda təsir göstərir. Məsələn, uşaq həm itə sığal çəkmək istəyir, həm də ondan qorxur.

Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin başqa bir nəzəriyyəsinin əsası avstriyalı psixiatr V. Frankl tərəfindən qoyulmuşdur. O, psixoterapiyada yeni bir istiqaməti – loqoterapiyanı yaratmışdır. Onun müəyyənləşdirmələrinə görə loqoterapiya insanın mövcudluğunun mənası və bu mənanın axtarışı ilə məşğul olur.

V. Franklın konsepsiyasına görə hər bir insanın həyatında hərəkətverici qüvvə həyatın mənasının axtarışı və onun uğrunda mübarizədir, lakin həyatın mənasını tapmaq hər kəsə qismət olmur. Onun tapılması insanda, V. Franklın özünün adlandırdığı kimi *ekzistensial vakuum*, yaxud *natamamlıq və boşluq hissini* əmələ gətirir. Ekzistensial vakuum özü geniş ölçülü şəxsiyyətdaxili konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Ekzistensial vakuum, eləcə də natamamlıq və boşluq hisləri şəxsiyyətin sıxıntı və adaptasiya çətinliklərindən yaranaraq ekzistensial frustrasiya əmələ gətirir.

Zorakılıq

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, şəxsiyyətdaxili münaqişələri yaradan ən təsiredici sosial amil subyektin mühitdə üzləşdiyi bu və digər xarakterli mənəvi-fiziki zorakılıqlardır. Zorakılıq ailədə və cəmiyyətdə baş verməklə müxtəlif formalarda təzahür edir. Məsələn, E. Frommun qeyri-məhsuldar kateqoriyaya daxil etdiyi istismarçı və bazar tipli insanlar zorakılığa meyilli olurlar. Özlərinə lazım olanı, arzuladıqlarını güc yolu ilə əldə etməyə üstünlük verirlər. Onlarda yaradıcılıq qabiliyyətləri zəifdir, ya da yoxdur. Buna görə də başqalarının ideya və qabiliyyətlərindən istifadə edərək ətrafdakıların rəğbətini qazanmağa çalışırlar. İstismarçı xarakterin neqativ xüsusiyyətləri aqressivlik və özündənrazılıqdır.

Bazar tipinə aid edilənlər elə düşünürlər ki, insan şəxsiyyəti satıla, yaxud dəyişdirilə bilən mal kimidir. Onlar öz uğurunu artırma biləcək bütün şəxsiyyət xüsusiyyətlərini göstərməyə hazırdırlar. Ətrafdakılara münasibəti dayaz olub fəaliyyətdə, davranışda mənəvi dəyərlərə deyil, sərvət meyillərinə əsaslanırlar.

Q. Olportun tipologiyasındakı iqtisadi tipli insan, hər şeydən əvvəl, özü üçün lazımlı, yaxud gəlirli olanı qiymətləndirir. Bu tipin nümayəndələri hərtərəfli qaydada pul qazanmağın yolları ilə maraqlanırlar. Texnika və texnologiya sahəsində əldə etdikləri uğurlara öz iqtisadi tələbatlarını reallaşdırma yolu ilə nail olurlar.

K. Xorninin tipologiyasında xüsusiləşmiş tipə aid edilənlər insanların əksinə səmtləşməyə meyilli olurlar. Bu, davranışın elə stilidir ki, onlar üçün qərəzkarlıq və

istismarçılıq xarakterikdir. Öz xülyalarına inanaraq bu təsirdən yaranmış fikirlərlə hərəkət edirlər. “Məndə hakimiyyət var, heç kəs mənə toxunmaz”.

Zorakılıq meyilləri liderlik iddiasında olan insanlarda da müşahidə edilir. İnsanlar arasında öz hakimiyyət mənbələrini yaymağa və genişləndirməyə olan cəhd etmə gücündə isə fərqlər var. Bu öz hakimiyyətinin başqa insana tətbiqi yolu ilə məmnunluq yaşamaq və həzz almaq tələbatından irəli gəlir. Belə insanların hakimiyyətdən əldə olunan məmnunluqla yanaşı başqalarına təsir göstərmək arzusunun, meylinin olması da diqqəti çəkir. Hakimiyyətin arzu olunan mənbələri: nüfuz, mövqe, maddi vəziyyət, rəhbərlik etmək, informasiya üzərində nəzarət, milli maraqlarını, yaxud şəxsi maraqlarını reallaşdırmaq, qisas almaq, toxunulmazlıq əldə etmək və d. səbəblər ola bilər.

Liderlik iddiasında olan şəxsiyyətlərin motivasiyasında sosial məzmununa görə fərqlər olur. Burada liderlərin iradi imkanları, təsiretmə vasitələri, başqa insanların motivlərini nə dərəcədə nəzərə almaları nəzərdə tutulur. Öz hakimiyyətindən istifadə edərək başqalarına qarşı zorakılıq tətbiq etmək meylli bir neçə səbəbdən yaranır.

- Qarşı tərəfə istiqamətlənmiş zorakı, aktiv fəaliyyət, fiziki və mənəvi hücum;
- İnsanın davranışına yaxud həyat şəraitinə birbaşa təsir göstərərək onu idarə etmək cəhdi;
- Yalnız öz şöhrətinin, yaxud adının qayğısına qalaraq fərdlərdə, cəmiyyətdə yaxşı təəssürat yaratmaq cəhdi və s.

Zorakılığa meyilli insanlarda az və ya çox dərəcədə qorxu hissi olur. Xüsusilə, hakimiyyət qorxusu onlarda daha güclüdür. Məhz qorxu hissinə üstün gələrək onlar kiməsə təsir göstərməyə, insanları idarə etməyə, özünün güclü, qüdrətli olması haqda təəssürat yaratmağa çalışırlar. Özlərini qorumaq üçün əsaslı məqsəd olmadığı halda xüsusi imtiyazlar əldə etməklə hakimiyyətə can atırlar. Elə insanlar da vardır ki, onlar müxtəlif situasiyalarda özünün liderlik imkanları, başqalarına təsiretmə bacarığı ilə fərqlənirlər. Şnakers və Klyanbek müəyyənləşdiriblər ki, belə insanlar, məsələn, yüksək hakimiyyət motivi tədqiq olunan “sövdələşmə oyunlarında” özlərini fəal aparır, tərəf müqabillərinə güclü təsir göstərir, tez-tez aldadır, əvvəlcədən böyük qazanca çatmağı qarşılıqlarına məqsəd qoyurlar. Belə iddialı, hər şeyə “oyun psixologiyası” və “oyun qaydaları” prizmasından yanaşan insanların siyasətdə olması böyük fəlakətlərə, cəmiyyətin iqtisadi və mənəvi zorakılığına, sonda tənəzzülünə səbəb olur. Bu tipli insanlarda liderlik iddiasının motivində nə dayanır və onları hakimiyyət iddiasında olmağa nə vadar edə bilər? Bu sual da psixoloqları düşündürən məsələlərdəndir. Əsas səbəb olaraq aşağıdakılar göstərilir:

- Başqa insanlara təsir göstərmək;
- Öz iradəsizliklərini, özünü müdafiə bacarığının zəifliyini ört-basdır etmək;
- Bunun üçün süni müdafiə örtüyü yaratmaq;
- Hakimiyyət mənbələrindən istifadəyə can atmaq.

Hakimiyyət motivinin şəxsi konstrukt kimi fərqi fərqlərin bəzi parametrləri ayırılır. Onlardan biri “dominantlığa tələbat motivi” adı ilə tanınır. Bu istiqamət 1938-ci ildə Mürrey tərəfindən işlənmişdir.

İstək və effektlər. Öz sosial mühitini idarə etmək. Məsləhət, aldatma, təkid, yaxud əmretmə vasitəsilə başqa insanların davranışına təsir göstərmək, onları istiqamətləndirmək; başqalarını özünün tələbat və hislərinə tabeçilik göstərməyə məcbur etmək, onları əməkdaşlığa sövq etmək; başqalarını özünün haqlı olduğuna inandırmaq;

İctimai təsir. Təsir göstərmək, müzakirələr aparmaq, qaydalar yaratmaq, təkidli olmaq, istiqamətləndirmək, təşkil və başçılıq etmək, qərar qəbul etmək, konfliktləri yoluna qoymaq, qadağa qoymaq, məhdudlaşdırmaq, müqavimət göstərmək, cəzalandırmaq, azadlıqdan məhrum etmək və s..

Verrofun hakimiyyət motivi haqqındakı müəyyənləşdirmələri hakimiyyət mənbələrinin mənimsənilməsi, qorxu və itirilməsi, həmçinin istifadəsi mövzuları ətrafında aparılıb. Onların nəticəsi və bu prosesi müşayiət edən emosional hadisələr ön plana çıxarılıb.

- Subyekt hər kəsə təsir göstərən idarəetmə vasitələrinin emosional təəssüratları ilə yaşayır. Mübahisədə qalib gəldiyi zaman məmnun qalır, yaxud istədiyini əldə edə bilmədiyi zaman mütəəssir olur. Zəiflik göstərmək istəmədikdə emosional təəssüratları aydın nəzərə çarpır. Məsələn, yüksək vəzifəli şəxsi təhqir edərək bundan məmnun qalır.
- Subyekt hər hansı səviyyəyə çataraq nəyisə sübut edir, tələb edir və kimisə məcbur edir.
- Özünəməxsus mədəniyyət tipi üzrə müəyyən olunan şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə üstün mövqə tutmağa cəhd göstərir və buna nail olur.

Hakimiyyət motivində tez-tez işlədilən cəhdetmə anlayışı - öz qabiliyyətlərindən istifadə etməklə sosial mühitdə baş verənləri idarə etmək və öz qərarlarını tətbiq etməkdir. Bütün bunlar, bir qayda olaraq, başqa insanların həyatına təsir göstərir. Ümumiyyətlə, başqa insanlara təsir etmək yolu ilə özünü güclü hiss etmək tələbatının ödənilməsi özü zorakılıqdır. Bu, bir tərəfdən hakimiyyət mənbələrinin əldə olunması və onların mənimsənilməsi, digər tərəfdən də hakimiyyət fəaliyyətində özünüreallaşdırma məsələlərinə aydınlıq gətirir. Hər iki halda insanın cəhd etdiyi məqsəd insanlar üzərində zorakı yolla hakim olmaqla öz gücünü hiss etməkdir.

Bütün bunlar başqaları üçün böhran xarakteri daşıyan həyat situasiyaları yaradır. Mənbələrdə böhranlı situasiya anlayışı adı altında subyektin öz həyatının daxili istəklərinin reallaşması mümkün olmadığı zaman qarşılaşdığı çətinliklər başa düşülür. Böhranlı həyatı situasiyanın konkret işi və təsviri onun dörd tipi ilə müəyyən olunur: stress, frustrasiya, konflikt və böhran. Buradan aydın olur ki, konflikt şəxsiyyətin mürəkkəb mənəvi-ruhi quruluşudur. F.E. Vasilyuk tərəfindən böhranlı həyatı situasiyaların tipologiyası aparılmışdır (Cədvəl 1.5).

Böhranlı vəziyyətin tipləri	Ontoloji sahə	Fəallıq tipi	Daxili vəziyyət	Normal şərtlər
Stress	Vitallıq	Orqanizmin həyat fəaliyyəti	İndi və burada təminatlılıq	Həyati rifahın mövcudluğu
Frustrasiya	Xüsusi həyati münasibət	Fəaliyyət	Motivlərin realizasiyası	Çətinlik
Konflikt	Daxili aləm	Şüur	Daxili razılıq	Mürəkkəblik
Böhran	Həyata vahid halda yanaşmaq	İradə	Həyati ideyanın realizasiyası	Çətinlik və mürəkkəblik

Cədvəl 1.5. Böhranlı həyat situasiyaları

Cəmiyyətdə insanlar arasındakı münasibətlərin demokratik məzmununu təmin etməyin ilk və əsas şərti onlar arasında “bərabərhüquqluluq problemi”nin həlli ilə izah olunur. Bu sahədə dövlətin ideoloji strategiyasını müəyyənləşdirənlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Onlar bu mühüm amili nəzərə almalıdırlar ki, insan və cəmiyyət arasında mövcud münasibətlər pozulmuşdursa, deməli, yeni tipli münasibət qaydasına keçmək, cəmiyyəti yeni tələblər və qaydalarla idarə etmək lazımdır. Hazırda bu “demokratik qaydalar” kimi başa düşülür.

Şəxsiyyətin struktur pozuntuları və onun nəticələri, uşaq və yeniyetmələrdə şəxsiyyətin struktur pozuntularının xüsusiyyətləri - uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini təsvir edən bir sıra sorğular vardır ki, onların köməyiylə davranış pozuntularını müəyyən etmək mümkündür. Əgər həmin siyahıdakı əksər mülahizələr uşaq və yeniyetmənin davranışına uyğun gəlsə, o zaman müvafiq profilaktik tədbirlərin görülməsi zəruridir. Belə sorğular yaşa görə fərqli olur. Məsələn, uşaq və yeniyetmələrdə aqressiyanın, delikvent davranışın, diqqətsizliyin müəyyənləşdirilməsində bu xüsusiyyətlərin olub-olmadığı aydınlaşdırılmalıdır. Axenbaxın sorğusuna görə şəxsiyyət pozuntuları zamanı uşaq və yeniyetmələrdə aşağıdakı əlamətlər olur.

Davranışı - özünü qəribə aparır. Müstəqil deyil, yaşlıdan çox asılıdır. Ona görə də öz davranışını təşkil edə bilmir, fikri dağınıq. Bir yerdə otura bilmir, yorulmur, həddən artıq aktivdir. Çox fırlanır, qarışıqlıq salır. Təklidən şikayət edir. Tez-tez ağlayır, məqsədli olaraq özündən və başqalarından şikayətlənir. Hərəkətləri pis koordinasiya olunur, yöndəmsizdir. Başladığı işi sona çatdırmır. Tapşırıq üzərində, lazım olan situasiyada mərkəzləşə bilmir, diqqətini tamamilə əlaqəsi olmayan başqa bir şeyə yönəldərək onun üzərində saxlayır. Qəsdən özünə və başqalarına aid olan oyuncaqları, əşyaları, kitab-dəftəri xarablayır, sındırır, korlayır.

Ünsiyyəti - qapalıdır, yoldaşları ilə ünsiyyət qurmur. Özünü yaşına görə kiçik aparır, davranış yaşa uyğun gəlmir. Bəzən özünü əks cinsdən olan uşaq kimi aparır. Vaxtını ya özündən böyüklərlə, ya da özündən kiçiklərlə keçirməyə üstünlük verir, onlarla oynayır.

Başqalarının xoşlamadıqları, qəbul etmədikləri uşaqlarla birgə olmağa çalışır, hətta belələri ilə ünsiyyəti özü təşkil edir. Digər yaşadlarından, eyni zamanda özündən böyük və kiçiklərdən seçilir. Başqa uşaqlarla yola getmir. Pis iş gördükdə belə özünü günahkar hiss etmir. Dava-dalaş salmağa meyillidir. Başqa uşaqlar tərəfindən sevilir.

Əxlaqı - lovğalıq edir, özünü ədəbsiz, həyasız, boşboğaz aparır. Mırıldanır, donquldanır, dişlərini qıcayır, nəyisə gəmirir, yersiz mübahisə edir, zəhlətökən fikirlərdən uzaqlaşma bilmir. Özünü sayğısız, qeyri-adi aparır. Özünü nümayiş etdirir, hoqqabazlıq, təlxəklik edir. Başqalarını aldadır, hiyləgərlik, dələduzluq edir, fırıldaqçılıqla məşğul olur, sinif tapşırıqlarını başqalarından köçürür. Söhbət zamanı, yaxud dərsdə başqalarının sözünü kəsir. Səliqəsizdir, kitab, dəftərləri ləkəli və çirkli olur. Oğurluq edir. Özünə lazım olmayan şeyləri yığıb saxlayır.

Xarakteri və özünüqiymətləndirməsinə xüsusi diqqət yetirilməsindən xüsusi olaraq xoşlanır. Hesab edir ki, onun tələbləri həmin anda yerinə yetirilməlidir. Bu baş vermədikdə özündən çıxır, hirsələnir. Hesab edir ki, həmişə eyibsizdir. Ona elə gəlir ki, heç kəs tərəfindən sevilir. Özünü natamam hiss edir. Tənqidi ağırlı qəbul edir. Qısqanc, qəddar və qorxaqdır. Başqalarına qarşı öcəşir, dava salır, açıq çıxır. Öz üzərinə hansısa işin məsuliyyətini götürmək, cavabdehik daşımaq istəmir. Onun üçün zəhmət çəkən insanların, o cümlədən valideynlərin zəhmətini qiymətləndirmir.

Təhsiləlməyə münasibəti - məktəbi sevmir və məktəbdə sözə baxmır. Tapşırıqlara, təlimatlara çətinliklə əməl edir. Bəzən qaydalara, təlimatlara, sözsüz, tabe olur. Tədris materiallarını mənimsəməkdə çətinlik çəkir. Dərsə gecikir. Diqqəti tez yayınır, dərsi pozur, hay-küy salır. Dərsdə yatır, dərsdən qaçır və ya buna meyilli olur. Apatiyalıdır, heç nə ilə maraqlanmır. Kifayət qədər fəal və enerjili deyil. Öz qabiliyyətlərindən lazımı qədər istifadə edərək var gücü ilə oxumur.

Emosional sahəsi - özünü xoşbəxt hiss etmir, kədərli və qəmgindir. Bir sıra heyvanlardan, situasiyadan, yerlərdən, nə isə pis bir şey düşünmə biləcəyindən, yaxud edəcəyindən qorxur. Ona elə gəlir ki, başqa insanlar ona hücum etmək, yaxud zərər vermək istəyirlər. Tez-tez və hər şeydən qıcıqlanır. Özündən başqa kimsənin eşitmədiyi səslər, siqnallar eşidir. Başqalarının görmədiyi şeylər görür.

Fiziki aqressiya - özünü ələ ala bilmir: impulsivdir, düşünmədən hərəkət edir. Burnunu qurdalayır, bədənini qaşır. Dırnaqlarını gəmirir. Əsəbi, həssas və gərgindir. Tez-tez təkrarlanan hərəkətlər edir: tıqqıltı salır, kipriklərini tez-tez qırpır, dodaqlarını gəmirir, ayaqlarını yerə, başını divara, döşəməyə, digər yerlərə döyəcəyir. Eyni hərəkətləri dəfələrlə təkrarlayır. Məsələn, düyməni didişdirir, yoxlayır, qapıların bağlı olub-olmadığını yoxlayır. Danışmaqdan imtina edir.

Nitq və verbal aqressiya - nitqində çətinliklər olur. Sözləri uzada-uzada danışır. Çox danışır, ağzıboşluq edir. Hay-küylə, ucadan danışır. Adamları hədələyir. Söyüşkəndir, ədəbsiz sözlər işlədir. Dalaşqandır. Başqalarına sataşır, söyür, hövsələdən çıxarır. Həmişə çalışır ki, nəyə isə yaradığını sübut etsin.

Səhhəti - səhhətində tibbi mənşəyi aydın olmayan müxtəlif xarakterli problemlər olur: baş və bədən ağrıları, nəfəs daralması, kefsizlik, əzginlik, gözlərdə, dəridə səpgi, qaşınma və d. problemlər olur. Qarın nahiyəsində ağrı və sancılar, gəyirmə və digər fiziki problemlər baş verir. Çox yorulur. Tez-tez baş gicəllənmələri olur. Çəkisi normadan artıq olur. Qidalara aid olmayan lazımsız şeylər yeyir, içir.

Nəticələrə görə uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyət pozuntularının səbəbləri müxtəlif sahələrlə əlaqələndirilir: somatik problemlər, sosiallaşmanın pozulması, təfəkkürün, diqqətin problemləri, aqressiya, daxili və xarici problemlər.

Şəxsiyyətin struktur pozuntularının nəticələri

Şəxsiyyətdaxili konfliktlərin mənfi nəticələri yalnız şəxsiyyətin öz vəziyyəti ilə bağlı olaraq deyil, qrupda başqa insanlarla qarşılıqlı fəaliyyətdə də meydana gələ bilər: ailədə, məktəbdə, işlədiyi təşkilatda və s. Bu zaman aşağıdakı neqativ nəticələrin ortaya çıxması ehtimalı böyükdür:

- Mövcud şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması;
- Gözlənilmədən şəxsiyyətin qrupdan ayrılması, sakitlik, həvəsin olmaması, "geriçəkilmə" vəziyyəti;
- Tənqiddə qarşı yüksək həssaslıq;
- Qorxduğu informasiya: tənqidolunma, münaqişəyə sürüklənmə;
- Tərəf-müqabilində çaşqınlıq yaradan gözlənilməz, məntiqsiz suallar;
- Günahkarın axatarılması, başqalarını, yaxud özünü bütün baş verənlərdə günahlandırma.

Şəxsiyyətin özünün vəziyyəti ilə əlaqədar olan şəxsiyyətdaxili konfliktlərin mənfi nəticələrini bu şəkildə ayırmaq olar:

- Şəxsiyyətin inkişafının dayanması, deqradasiyanın başlanması;
- Şəxsiyyətin psixi və fizioloji təşkilatsızlığı;
- Fəallığın və səmərəliliyin aşağı enməsi;
- Şübhə, psixi məyusluq, həyəcanlılıq, insanın başqalarından və şəraitdən asılılığı, ümumi depressiya;
- Konfliktlərin insan davranışındakı müdafiə reaksiyası olan aqressivliyin, yaxud tabeçiliyin nəticəsi olaraq əmələ gəlməsi;
- Öz gücünə inamsızlıq, natamamlıq və lazımsızlıq hisləri.

Şəxsiyyət pozuntuları müxtəlif amillərin təsiri ilə yaranan psixoloji vəziyyətlərlə daha da dərinləşə bilər. Əgər şəxsiyyətdaxili konfliktlər vaxtında öz həllini tapmasa onda daha ağır nəticələrə: stress, aqressiya, frustrasiya, nevroz və b. hallara gətirib çıxara bilər.

Stress (ing. stress - *təzyiq, gərginlik*) - insanın müxtəlif obrazlı emosional təsirlər nəticəsində meydana gələn gərgin vəziyyətidir. O, fizioloji, psixoloji və davranış səviyyəsində meydana çıxır. Bu, şəxsiyyətdaxili konfliktlərdə geniş yayılmış reaksiyalardan biri hesab olunur. Nəticədə stress konfliktin sonrakı inkişafına təkan verir, yaxud yenilərini

yaradır.

Stress adı altında xarici və daxili amillərdən yaranan, fizioloji və psixoloji hadisələrlə müşayiət olunan hədələyici vəziyyət başa düşülür. Stress halında insanın xarici aləmə adaptasiyası pozulur, mühit təsirlərinə qarşı cavab reaksiyaları dolaşır olur, situasiyanı düzgün ayırd edərək özünüistiqamətləndirmə çətinləşir. Fərd üçün asan olan sadə məsələlərin həlli də mümkünsüz kimi görünür. Bu halda həyatın istənilən ən əhəmiyyətli pozuntusu fərd üçün özündə məmnunluq yaratmaq cəhdinə qarşı böyük maneəyə çevrilir. Bütün bunlar özündə şəxsiyyətin böhranlı vəziyyətini əks etdirir.

Normal insanlar belə stress vəziyyətinə düşür, ondan çıxış yolları axtararaq çox zaman buna nail olurlar. Stresslə mübarizə onunla qarşı-qarşıya dayanan ümidin, səbrin psixofizioloji mexanizmi hesabına başa gəlir. Bu mexanizmin özünün təbiətən mövcudluğu stresin psixoloji reallıq kimi mövcudluğunu sübut edir. Əgər səbr olmasaydı biz hər dəfə daha dərin böhranla qarşılaşardıq.

Subyekt daim özünün mənəvi rahatlığı üçün mübarizə aparır. Bu səbəbdən hər dəfə üzləşdiyi stresi sərbəst şəkildə yox etməyi hələ erkən yaşlardan sınaqdan keçirir. Stresi dəf etmək üçün aşağıdakı mexanizmlər təklif olunur:

- “Qorxulu heç nə yoxdur” - mövcud motivin əhəmiyyətini azaltmaq;
- Başqa həyatı münasibətlərə qoşulma;
- Səbr etmək – “tezliklə keçəcək, zaman sağaldır” deyərək düşünmək;
- Ümid etmək – “bizim küçəmizdə də bayram olacaq”.

Affekt stresslə mübarizədə ilk iki mexanizm affektə tabe olur. Onların sərhədləri xaricində konflikt başlayır. İnsan üçün bu konflikt şüurun bütün sisteminin tamlığının pozulmasına gətirib çıxarır. Psixoloji sağlamlığa bundan çətin, başqa bir təhlükəli vəziyyət təsəvvür etmək çətindir.

Affekt halında olan insanda “indi”dən kənarında heç nə mövcud deyil. Heç bir “orada” və “sonra” mövcud deyil. Sanki onun həyatı “burada” və “indi” tamamlanır, son nöqtəsinə yığılıb. Hər şey bu an bitəcək, o artıq “heç vaxt” “heç bir yerdə” olmayacaq. “İndi deyilsə heç vaxt”, “burada yoxsa, heç harda” düşüncələri insanın affekt halındakı düşüncələrinin xronikasından xəbər verir. Aydın ki, belə vəziyyət özü artıq böhrandır, psixi sağlamlıq üçün təhlükəlidir. Belə vəziyyətdə insandan sadə, çılgın hərəkətlərdən, nəyisə sındırmaqdan, kimi isə təhqir etməkdən intihara, cinayətə qədər hər şey gözləmək olar.

Q. Qəfətin affekt davamlı, ehtiraslı, güclü emosiyalar kimi qiymətləndirir. Z. Freyd belə emosiyalar sırasına cinsi emosiyaları da əlavə edir. Emosional gərginlik hər bir insan üçün səciyyəvidir, lakin onun xroniki vəziyyəti ehtiraslara, affektlərə çox yaxındır. Şüur normal intellektual fəaliyyət göstərdikdə emosiyalar üçün müvafiq assosiasiya mexanizmləri yaranır. Bu halda emosiyalar üçün heç bir təhlükə yoxdur. Əksinə, psixoloji halət ehtiras vəziyyətində olduqda həm normal emosional, həm də intellektual vəziyyət üçün təhlükə yaranır.

İnsanın affekt halında emosiyaların belə tənzimləyici təsiri bədən hərəkətində də hiss olunur. Utancaqlıq, qorxu, sevinc kimi emosional halətlər bədəndəki hərəkəti dəyişdirir. Bu baxımdan əqli iş zamanı ayrılan enerji ilə müqayisədə emosional fəaliyyət (yaradıcılıq)

zamanı ayrılan enerji daha çoxdur. Ona görə də affektin beyin fəaliyyətinə təsiri digər təsirlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Frustrasiya (latınca frus- tratio - pozğunluq, planların dağılması) - məqsədə nailolma, yaxud tapşırığın həlli zamanı meydana çıxan, insanın keçilməz obyektiv çətinliklərinə səbəb olan psixi vəziyyətdir. Frustrasiya uyğunsuzluğun yaxud həllolunmaz ziddiyyətin ağır təəssüratıdır. Ona psixoloji stressin bir forması kimi də baxılır.

Frustrasiya özü də təbiətinə görə böhranla oxşardır. Bu onunla izah edilir ki, fərd üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən vacib tələb ödənilmədiyi zaman onun mənəviyyəti hədə altında olur və bu psixoloji vəziyyət böhranla eyni gücə malikdir. Elə görünür ki, burada heç bir mürəkkəblik, motivlərin mübarizəsi, nəhayət, heç bir konflikt də yoxdur, hər şey unudulub. Belə yanaşma psixologiyada birtərəflilik kimi qəbul olunur. Əslində, fərdin qapalı görünən, konkret fəaliyyətə yönəlmiş, konkret impulslarla nizamlanan fəaliyyəti yaxşı təhlil olunarsa, əldə olunan nəticələr bizə xarici aləmlə real münasibətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Fərdin daxili aləmində mürəkkəblik yarandığı zaman səbəblərini, istiqamətlərini, başlıca motivasiyasını aydınlaşdırmadan onun aktualizasiyasına çalışmaq konfliktlərin yaranmasını mümkün və qaçılmaz edir, hətta frustrasiya yaradır. Frustrasiya vəziyyəti fərd üçün həlli çətin olan, lakin zəruri saydığı arzularını, meyillərini reallaşdırmaq üçün cəhd etdiyi situasiyalarda bu cəhdlərin xarici psixoloji təsirlərlə sıxışdırılması, neytrallaşdırılması zamanı əmələ gəlir. Bu zaman fərdin daxili narahatlığı digərləri üçün mübahisə mövzusu deyil. Onun narahatlığı heç kəsi maraqlandırmır. Başqaları üçün qəbul olunmayan, özü üçün isə aydın, ideal saydığı material qadağaların təsiri ilə şüuraltına qovulur. Diqqətli insanlar belə frustrativ vəziyyətdə olan insanlarda daxili problemlərin mövcudluğunu hiss edir, duyurlar. Davranışda onun simptomları təsadüfi hallarda, gərgin emosional narahatlıq keçirdiyi zaman müşahidə olunur. Göründüyü kimi mühitin qadağaları açıq şəkildə daxili problemə çevrilir. Sonda frustrasiya vəziyyəti münaqişə üçün material ola bilər.

Nevrozlar (yunanca neuron - sinir) bu qrup psixogen təbiətə malik, sinir-psixi pozğunluğun daha geniş yayılmış formasıdır. Nevrozun əsasında şəxsiyyət və onun üçün əhəmiyyətli olan gerçək faktorlar arasındakı ziddiyyətlər dayanır. Şəxsiyyətin özünün müsbət və rəşional şəkildə həll edə bilmədiyi dərin şəxsiyyətdaxili münaqişələr nevrozların vacib səbəblərindəndir.

Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin insanın psixikası və şəxsiyyəti üçün fəsadlar törətməsi şübhəsizdir. Davamlı, yaxud təkrarlanan münaqişələr, hətta orqanik dəyişmələr əmələ gətirir. Bu baxımdan şəxsiyyətdaxili münaqişələr öz nəticələrinə görə:

- Konstruktiv (funksional, produktiv);
- Destruktiv (disfunksional, qeyri- produktiv) ola bilərlər.

Birinci öz nəticələrinə görə müsbət, ikinci isə mənfi xarakter daşıyır. Şəxsiyyət meydana gələn situasiyadan çıxma bilmədiyi, daxili struktur vəziyyətini müsbət və vaxtında həll edə bilmədiyi zaman şəxsiyyətdaxili konfliktlər destruktiv istiqamətə yönəlir.

Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin ən yüksək həddi olan nevrotik konflikt istənilən yaş dövründə əmələ gələ bilər, lakin əksər hallarda o uşaqlıq dövründə əhatə olunan sosial

mikromühitlə və valideynlərlə münasibətlərin pozulması zamanı toplanır. Yaşanmış təəssüratdan çıxış yolu axtarmaq nəticədə şəxsiyyətin pozulmasına, nevrozların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Təngə gətirən vəziyyət nevrozu nevrotik simptomlardan fərqli olaraq bu nevroz ağır psixotravmalardan sonra yaranaraq çox zaman fobiya şəklində özünü büruzə verir. Nevrotik münaqişələrin və nevrozların ortaya çıxması ilə nevrotikin həll edə və barışa bilmədiyi daxili ziddiyyətli vəziyyətlərlə xarakterizə olunan nevrotik şəxsiyyət formalaşır. Nevrotik şəxsiyyətin normal insandan fərqiindən danışarkən K. Xorni bunu vegetativ sinir sistemindəki pozuntularla əlaqələndirir. Belə ki, bu sistem orqanizmdə: maddələr mübadiləsi, daxili orqanlar və qan dövranı, tənəffüs, qan-damar və başqa sistemlərin fəaliyyətini tənzimləyir. Mərkəzi sinir sisteminin bir halqası olduğundan şəxsiyyətin konfliktləri - psixikaya, psixika-vegetativ sistemə, o da öz növbəsində digər sistemlərə təsir göstərir.

Nevrotikin daim başqalarına qarşı gərgin münasibəti, tənqidə qarşı xəstə reaksiyası, gizli düşmənçilik hissi vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Çünki onların başqalarına münasibəti rəqabət üzərində qurulur. Bununla da nevrotiklər normal insanlardan fərqlənirlər. K. Xorni nevrotik rəqabəti adi rəqabətdən fərqləndirən üç xüsusiyyəti göstərir:

Nevrotik insan, lazım olmayan situasiyalarda belə, daim özünü başqaları ilə müqayisə edir, öz gücünü potensial rəqibi olmayan insanlarla ölçür. Onun həyata olan münasibətini qaçışdakı jokeyin hisləri ilə müqayisə etmək olar. Belə ki, qaçışda digər yarış iştirakçılarının sürətini müəyyən etmək onun üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır;

Nevrotikin rəqabətinin fərqi ondadır ki, o bütün sahələrdə, bütün münasibətlərdə unikal və qeyri-adi olmağa çalışır, düşünür ki, hər şeydə ən yaxşı olmalıdır. Bu, uğur qazanan nevrotik insanların məmnunluq duya bilməməsi səbəbindən irəli gəlir;

Onlar, həm də mühitə qarşı gizli neqativ münasibət bəsləyirlər. Bu münasibət, “mən-dən başqa kimsə gözəl, qabiliyyətli və uğurlu ola bilməz” fikirlərini əks etdirir.

Şəxsiyyətdaxili konfliktin ciddi fəsadlarından biri də suisidə (özünüqəsdə) cəhddir.

Nevrasteniyanın əsas simptomları: yüksək oyanıqlıq, ağlağanlıq, depressiyaya gətirib çıxaran emosiya və əhvalın qətiyyətsizliyi. Bəzi vəziyyətlərdə həyəcan və qorxu, yuxu pozğunluğu neqativ sinir sisteminin müxtəlif problemləri yaranır.

İsteriya nevrozun isterik forması çoxobrazlı olub, tez-tez müxtəlif xəstəliklərin adı altında gizlənir. Onların daha çox rast gəlinən əlamətləri bunlardır: hərəkətin koordinasiyasının pozulması, nitqin dolaşığı, əlaqəsizliyi, anlaşıqsızlığı, iflicolma və s.

Suisidal davranış problemi ənənəvi olaraq hazırda da cəmiyyətin və tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. İctimai şüura görə özünüqəsd özünə ikili münasibətin nəticəsidir. Bir tərəfdən, özünüqəsd edən insan çəkdiyi əzablara görə yazıqlıq hissi oyadır, digər tərəfdən suisid faktının özü xoşagəlməzlik, günah, hətta cinayət hesab olunur. Yaxın adamlar çox vaxt bu qorxunc faktı gizlətməyə çalışırlar. N. Berdyayev qeyd edir ki, intihar edənin dərdinə şərik çıxmaq olar, intihara isə yox. İntihara adətən həyat üzərində deyil, həm də ölüm üzərində zorakılıq kimi baxılır. İslam dinində intihar ən böyük günahlardan sayılır. Bu,

Allahın iradəsinə qarşı çıxaraq onun qanunlarını tapdalamaq qədər ağır günah kimi qiymətləndirilir.

Psixikası pozulmuş insanların suicidal davranışa cəhd etdiyini iddia edən yanaşmalar elm tərəfindən təkzib olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, özlərini həyatdan məhrum etmiş insanların 80%-dən çoxu kəskin psixotraumatik vəziyyətə düşən, psixi cəhətdən sağlam insanlardır. Davranışın belə qəribəliyini necə izah etmək olar?

Mütəxəssislər suicidal cəhdlərə aid olan bir sıra faktorlar sadalayırırlar. Onların tərkibinə günəş fəallığının artması, maqnit sahələrinin yerə təsiri, ətraf mühitin çirklənməsi də daxildir. 1908, 1923, 1933, 1937, 2008-ci illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranlar suiisidi pik nöqtəsinə çatdırdı. Bu depressiya dövrlərində dünyada intiharların sayı iki dəfədən çox artmışdır. Bütövlükdə suicidal davranış daxili və xarici faktorlarla əlaqədardır.

Suicidal davranışın daxili faktorlarına suisident şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri: xarakter, psixofiziki, emosional vəziyyəti, suisidin yüksək riski, xarici faktorların əks olunması üçün daxili mühitin formalaşması da aid edilir.

Xarici faktorlara bunlar daxildir: ailə tərbiyəsi, referent qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər, ailədə, dostluqda, yaxud peşəkar fəaliyyətdə fəvqəladə situasiyalara adaptasiya çətinlikləri: münasibətlərin, sosial-iqtisadi əlaqələrin birdən-birə, kəskin şəkildə dəyişməsi, öz fəaliyyətinə həddən artıq məsuliyyətli yanaşma və s.

Suicidal böhranın əmələgəlmə səbəbi şəxsiyyətin həyati əhəmiyyət kəsb edən tələbatlarının ödənilməsinə maneçilik törədən situasiyalardır. O, münasibətli situasiyalardakı müxtəlif tipli təsirlərdən yarana bilər. Məsələn, kimsə özünün şəxsi problemlərini zorla, başqasını təhdid etməklə onun hesabına həll etməyə cəhd göstərir. Özünü köməksiz, çarəsiz, lakin haqqı tapdanmış və təhqir olunmuş hesab edən qarşı tərəf özünə qarşı yönəlmiş, mühitin normaları ilə ziddiyət təşkil edən müxtəlif zorakılığa qarşı etiraz edərək özünə qəsd edir. Yaxud övladın, valideynin, sevgilinin, həyat yoldaşının, yaxın dostunun xəyanətinə, ölümünə qarşı dözümsüzlük zamanı da suisidə cəhd yarana bilər. Nə qədər ki, şəxsiyyətdaxili konfliktlərdən qaçmaq mümkün deyil, onların neqativ nəticələri barədə xəbərdarlıq edən şərtlər yaratmaq, profilaktikası üçün çoxobrazlı vasitələrdən istifadə olunaraq meydana gəlmiş disfunksional konfliktləri vaxtında həll etmək lazımdır.

1.3.3. Psixoloji resursların təsnifatlaşdırılması

Psixi proseslər

Diqqət - insanda hissetmə səviyyəsinin artması müvafiq mərkəzin hissetmə mərkəzi ilə bağlı olan molekulyar dəyişmələrindən asılıdır. Belə dəyişmələr hissi təsirlərlə baş verir. Müvafiq hisləri oyatmaq üçün müvafiq mərkəzləri oyatmaq lazım gəlir. Burada diqqətin rolu böyükdür. Diqqət hansı təəssüratlar üzərində uzun müddət saxlanılırsa, həmin təəssüratların təsiri ilə yeni təəssüratlar yarana bilər. Psixikanın bu vəziyyətində qan dövranının vəziyyəti dəyişir. Xoş təəssüratların təsiri ilə baş verən kimyəvi reaksiyalar bioloji hadisələrə, onlar da öz növbəsində fizioloji və psixoloji hadisələrə təsir göstərir. Məsələn, narahatlıq hissi oyadan xarici və daxili təsirlərlə qan dövranının dəyişməsi

nəticəsində narahatlıq hissi daha da artır. Belə hisləri gücləndirən qıcıqlandırıcı özünün hissi təsirinə görə beyin mərkəzlərində qeydə alınır. İnsan yenidən həmin obyektlə qarşılaşdıqda onda oxşar hislər oyanır.

Duyğular - hər şey ətraf aləmi hissetmədən - duyğulardan başlanır. Duyğular ətraf mühitin və daxili aləmin qıcıqlayıcıları: səs, işıq, forma, ölçü, hərəkət, ağrı, aclıq, yuxusuzluq, istək, narahatlıq və d. təsirlərdən yaranır. Spenserə görə xarici stimullardan asılı olan spesifik mənşəli hissetmə daxili stimullardan asılı olan periferik hissetmədən daha çox anlaşılır. Onların şüur tərəfindən təhlil olunma imkanları da fərqlidir. Biz daxili reseptorlardan gələn qıcıqları çox zaman ayırd etməkdə çətinlik çəkirik. Çünki daxili hissetmə bilavasitə deyil, dolay yollarla münasib orqanlara ötürülür. Onları aydınlaşdırmaq o qədər də asan olmur. Əgər duyğular hansısa orqandan ötürülürsə onları aydınlaşdırmaq çətin deyil. Qarışıq, zəif, bir orqandan digərinə keçən qıcıqlar isə çətin hiss olunur. Onlar əhval-ruhiyyəyə təsir göstərərək günlərlə bizi öz təsiri altında saxlasa da, onun mənşəyi və yaranma səbəbləri haqqında məlumat almaq çətinidir. Bu xüsusiyyət daxili reseptorların böyük əksəriyyəti üçün xasdır. Əvəzində onlar şüuraltı proseslərin köməyi ilə bədən hərəkətlərini öz məzmununa münasib qaydada stimullaşdırır. Nəticədə bədən daxili hislərə münasib ifadəli hərəkətlər nümayiş etdirir: dalgınlıq, laqeydlik, hikkə, hədə, ehtiyatkarlıq, tələskənlik, qapalıq, həyatsevərlik və s.

Qavrayış qavramanın hələ sistemləşdirilməmiş fəaliyyəti dərk etmədə əyani vasitələrdən istifadənin və perseptiv fəaliyyətin zərurətini artırır. Perseptiv fəaliyyətin inkişafı üçün müşahidəçilik qabiliyyətinin formalaşması zəruridir. Müşahidə - qavrayışı məqsədemüvafiq, planlı qaydada inkişaf etdirir. Obyektlər dəqiq qavranılır. Görmə, eşitmə hərəkət qavrayışının qarşılıqlı inkişafı bu yaşda hələ çətinliklə həyata keçirilən məkan, zaman qavrayışına da inkişafetdirici təsir göstərir. Qavrama analizatorlarının birgə fəaliyyəti dərk etməni intellektual səviyyəyə çatdırır.

Dərketmə - dərk etmə qanunu və yeni biliyin yaranması bütün təcrübəni, mənimsəməni, daha yüksək səviyyədə - mənəvi aləmin qanunlarının dərkinə doğru yeni addım atmağı tələb edir. Son illər Səbəbiyyət Nəzəriyyəsinin yaranması ilə bağlı olaraq belə bir dərk etməyə doğru yeni addımın - sağlamlaşmanın metodlarının yaradılması zəruriliyini önə çəkir. Hesab edilir ki, məhz dərk etmənin bu yeni elmi əhəmiyyətini inkişaf etdirərək tədqiqatçılar insan ruhunun yeni fəaliyyət formalarını, dünyanın yaradıcı gücü ilə harmonik inkişafın yollarını tapmalıdırlar. Bu halda insan ruhunun mənəviyyat, dərk etmə və qarşılıqlı təsir kimi sahələri onu yeni enerji informasiya texnologiyalarına uyğunlaşdıracaqdır. Bu istiqamətdə atılan addımlar Amerika və Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində müasir insanın formalaşmasının səmərəli yolu kimi qəbul edilir. Özünüaktuallaşdırmağa aparan bu yol kainatın üçvahidli harmonik sahələrini: məkan-zaman-hərəkət amillərini əhatə edir. Belə ki, zamanın dəyişməsi, dövrün növbələşməsi insanı yeni təkamül yoluna yönəldir, yeni məzmununda inkişafa sövq edir.

Hissi-emosional sahə. Hislər insanın psixi həyatında mühüm rol oynayır. O, mürəkkəb və hazır hissi-emosional sahə ilə dünyaya gəlsə də, bütün həyatı boyu hislər aləminin

formalaşması gedir. Müxtəlif yaş dövrlərində bu inkişaf müxtəlif qaydada baş verir. İnsan xarici aləmi daha çox görmə vasitəsilə hiss edir. Bayrağın üç rəngi, səmanın mavi rəngi, təbiətin yaşıl rəngi, qarın ağ rəngi bizim şüurumuza maneəsiz, aydınlığı ilə daxil olur. Bu hislərin aydınlaşdırılmasına ehtiyac qalmır. Həmin hislər müvafiq duyğular oyadır. Sensor təsirlərlə oyanmış duyğular daha məzmunlu hislərə təsir göstərir: ülvilik, təbiətə, vətənə bağlılıq, şəfqət, qayğı, azadlıq və s.

Ayrı-ayrı sözlər və söz birləşmələri, axıcı fikir və bu fikrin məna yükü də insanı asanlıqla duyğulandırır. Mehriban, nəvazişli oxşamalar özünəinamı, soykökə bağlılığı artırır. Özünümüdafə hislərini möhkəmləndirir. Kobud səsle, hikkəli tonla deyilmiş eyni sözlərin təsiri eyni olmur. Səsin və semantikanın belə harmonik pozuntusu insanda çaşqınlıq yaradır. Davranış qeyri-müəyyən hərəkətlərlə nizamlanır. Bir sözlə, hansı qıcıq insan təbiətinə xoş təsir bağışlayırsa, ona qarşı tələbat da güclü olur. Bu hissi bir daha yaşamaq, ondan həzz almaq arzusu davranışa da, motivasiyaya da hakim kəsilir.

Bir qayda olaraq, 6-10 yaşlı uşaqlar üçün müsbət emosiyalar, sevinc hisləri, sağlam əhval-ruhiyyə xarakterikdir. Eyni zamanda onlar emosiya və hisləri həmişə idarə edə bilmirlər, hislər davamsız olur. Hansısa kiçik müvəffəqiyyətsizlik, kobud söz, təhqir onların halını tamamilə dəyişdirir. Bədbinlik, pərişanlıq, kövrəklik hissi yaranır, lakin bu hislər tez yarandığı kimi də uşağın hafizəsindən tez silinib gedir. Bu dövrdə *ali hislərin* davamlı tərəfləri inkişaf edir:

- Yaşadığı mühitin əxlaq normalarına bəslədiyi münasibətlə bağlı əxlaqi hislər;
- «Mən-obraz»la bağlı olan mənəvi hislər.

Estetik hislərin inkişafı. Bu hislər müxtəlif emosiyalar şəklində özünü göstərməklə, əxlaqi hislərin, mühitin, təlim vasitələrinin təsiri ilə yaradılır. Yaradıcılıq fəaliyyətinə, xalq sənətinə, təsviri fəaliyyətə, musiqiyə, təbiət gözəlliklərinə və s. maraq məhz estetik hislərin zənginləşməsi sayəsində əmələ gəlir. Kiçik məktəb yaşının sonunda biz artıq estetik zövqünə, gözəlliklərə münasibətinə görə heç də yaşlılardan fərqlənməyən şəxsiyyətlə üzləşirik.

Zehni hislərin inkişafı. Kiçik məktəb yaş dövründə uşağın intellektual fəaliyyəti özündə zehni hislərin məzmununu əks etdirir. Uşağın intellektual fəaliyyəti də onun zehni inkişaf səviyyəsi kimi başa düşülməlidir. Zehni inkişaf idrak proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Bunlar idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar uşağı ətraf aləmi daha dərindən və ətraflı dərk etməyə yönəldən mürəkkəb hislərdir. Təlim prosesində zehni hislər yeni təəssüratlarla daha da zənginləşir. Tapşırıqların həlli şərti onu bu məsələlərlə şüurlu münasibət bəsləməyə sövq edir. Bu hislərə daha ciddi yanaşır. Onları inkişaf etdirmək üçün səy göstərir. Bu inkişafetdirici qüvvə uşağı daha səmərəli intellektual fəaliyyətə yönəldir. Ali hislər qrupundan olan zehni hislər əmələ gəlir. Yetkinləşmiş hər bir insan bilməlidir ki, psixi hadisələrin gedişindən, əsəb proseslərinin fəaliyyətindən asılı olaraq orqanizmdə mürəkkəb psixoloji proseslər baş verir. Nəticədə orqanizmdə müəyyən enerji yükü toplanır. Mənfi enerji yükünün toplanması psixi gərginliyə, narahatlığa səbəb olur. Bu zaman inkişafda harmoniya pozulur.

M.V. Borisova hazırda əksər tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən kənar qalmış bu

fenomenin mahiyyətini aydınlaşdırmışdır. Onun izahına görə müəllimin şagirdlərə (tələbələrə) canıyananlıq, insanpərvərliyi fiziki, emosional və əqli yorğunluqla əlaqəlidir. Bu gün insanlarda emosional yorğunluqdan qaynaqlanan emosional boşluq özünü göstərir. M.V. Borisova bu münasibəti “emosional canıyananlıq” anlayışında ümumiləşdirərək təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, həmin anlayışı hazırda heç də bütün müəllimlərə şamil etmək olmaz. M.V. Borisovanın qənaətinə görə bu keyfiyyəti sosial sahələrdə çalışanlara xas olmaqla onu yaranma səbəbini aşağıdakı tərkib hissələrə ayırmaq olar:

- Professional fəaliyyətlə məşğul olmaq, əsas enerjini bu sahəyə yönəltmək;
- Emosional enerjinin tükənməsi: hədsiz iş yükü, emosional boşluq, üzüntü;
- İnsanın özününizamlamasına mane olan emosional çatışmazlıq, enerjinin tükənməsi;
- Depersonalizasiya - insanlara qarşı neqativ münasibət, onlara obyekt kimi yanaşmaqla, aşağı qiymətləndirmək, inkaredici münasibət.

İnsanın emosional gərginliyi, bu və digər tələbatlarının ödənilməməsi onu yadlaşmaya doğru aparır. Tədqiqatçılar müasir insanların da üzləşdikləri buna bənzər problemlərin həllinə nikbin yanaşırlar. Səbəbi bununla əlaqələndirilir ki, hazırda bu fenomenin təzahürü, onun qanunauyğunluqları haqqında fikir yürütmək çətinidir. Mövcud tədqiqatlar onun öyrənilməsinə və inkişafına, bu fenomenin psixoloji determinantlarının vahid sisteminin ayırd edilməsinə imkan vermir. Belə ki, interpersonal yanaşmanın tərəfdarları emosional üzüntünün səbəblərini insanların çoxsahəli fəaliyyəti, fasiləsiz işləmələri, xüsusilə, zehni yorğunluqları ilə əlaqələndirirlər.

Təəssüratlar sahəsi

Bütün bu situasiyalarda qan-damar sistemində sürətli dəyişmələr əmələ gəlir. Qan damarlarda tam sürətli axınla qovulur. Tənəffüs sistemi kəskin şəkildə dəyişir, maddələr mübadiləsi pozulur, ürəyin fəaliyyətində aritmiya əmələ gəlir. Bir sözlə, orqanizm özünü təhlükədə hiss edir və bu istiqamətdə daxili orqanlardan beyin mərkəzlərinə fəzilətsiz olaraq xəbərdarlıq siqnailləri ötürülür. Həmin anda yaranan dərin təəssüratlar xüsusi oyandırıcı gücə malik olub hərəkətlərimizdə, davranışımızda dərin iz qoyur. Xüsusilə, yeniyetməlik və gənclik yaşında insan belə hissi təsirlərə daha həssas olur. Oyanma və ləngimə prosesləri dinamik şəkildə bir-birini əvəzləyir. Bu dövrdə baş verən hadisələr uzun müddət yaddan çıxmır, hissi aləmdə təəssüratlar şəklində qorunub saxlanılır. Bu təəssüratlar orqanizmin zəiflədiyi, oxşar hadisələrin baş verdiyi anda daha da fəallaşır. Zəifləmiş qan dövrəni ürəyin də işini zəiflədir. Ürəyin zəifləməsi güclü səbəb oyanıqlığına səbəb olur. Bu, orqanizmin özünümüdafiə və özünüyaşatma proqramının oyatdığı təsirdir. Bu zaman ətraf mühitin digər qıcıqlayıcıları ikinci dərəcəli olur. Orqanizm öz enerjisini bütövlükdə onu zəiflədən obyektə qarşı yönəldir. Bu enerjini həmin obyektə zərərsizləşdirməyə sərf edir. Psixi fəaliyyət bütövlükdə özünümüdafiə, özünüqoruma vəziyyətinə keçir. Hələ kiçik məktəb yaşından başlayaraq təəssüratlar səbəb-nəticə əlaqələri baxımından xeyli möhkəmlənməlidir. A.Rean bu dövrdə uşaqların təəssüratlarını: reproduktiv, produktiv, statik olmaqla 3 hissəyə bölür.

1. Reproduktiv təəssürlər - real aləmin hafizədəki obrazlarının hazırkı anda mexaniki canlanmasıdır;
2. Produktiv təəssürlər yeni cəhdlərlə bağlı olub hazırkı anda tətbiq olunmayan əşya obrazlarının, istifadə edilən əşyaların təsiri ilə canlanmasıdır. Təəssürlərin bu növü öz məzmununa görə təxəyyülə yaxındır;
3. Statik təəssürlər - yeni fikri fəaliyyət kontekstində əşyaların obrazlarının canlandırılmasının mümkün olmaması ilə səciyyələnən xüsusi növüdür.

Fəaliyyətin təlim elementləri ilə zənginləşməsi məktəbəqədər yaşlılar üçün daha çox xarakterik olan bu təəssürat növünü sıxışdıraraq öz yerini birinci 2 növə verir. 7-9 yaşda produktiv təəssürlər fəal şəkildə inkişaf etməlidir. Belə ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi bəzi uşaqlarda statik təəssürlərin üstünlük təşkil etməsi onların psixoloji problemlərindən xəbər verir. Bu sahədə bir sıra test nümunələri işlənilib. Məsələn, həndəsi formalar: dairə, kvadrat, üçbucaq, oval və d. köməyi ilə insanın daxili vəziyyəti müəyyənləşdirilir. Eləcə də onun əl işləri, çəkdiyi şəkillər, xətlər də eyni qayda ilə diaqnozlaşdırılaraq psixikanın daxili vəziyyəti müəyyən olunur. İnsanda silinməz təəssürlər o zaman yaranır ki, onu yaradan qıcıqlar həyat enerjisini artırır, məmnunluq hissi güclənir, ürəyin fəaliyyəti ritmik olaraq tənzimlənir.

Hafizə

Xüsusi təlim şəraiti hafizənin inkişafına təsir göstərir. Kiçik məktəblilər konkret cisimləri, faktları, hadisələri yaxşı yadda saxlayırlar. Bu zaman obyektin emosional, eləcə də estetik məzmunu mühüm rol oynayır.

Uşağa yaddasaxlamanın səmərəli yolları sadə elmi biliklər formasında öyrədilməlidir. Şagird bilməlidir ki, səmərəli yaddasaxlamaya nail olmaq üçün materialı diqqətlə qavramaq, çalışma və təmrindən istifadə zəruridir. Səmərəli yaddasaxlama bir sıra amillərlə şərtlənir:

- Fikri əlaqələndirmə və fikri qruplaşdırma;
- Ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə;
- Motivləşdirmə;
- Təkrar, yadasalma, təxəyyül, emosiya.

Hafizə ideyaların saxlanması və fikirlərin canlanmasıdır. İnkişafın əsas göstəriciləri mexaniki, əyani-obrazlı, daha sonra məntiqi hafizədə özünü göstərir. Təəssürlərlə sıx bağlı olan bu inkişaf ətraf aləmdən alınmış informasiyaların zənginliyi ilə yanaşı sistemlilik və ardıcılıqla, fikri fəaliyyətlə əqli fəaliyyətin sıx əlaqəsi ilə şərtlənir. Ona görə də hafizədəki ləngidici xüsusiyyətlərin korreksiyasında təəssürlərin zənginləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Təsadüfi görüntülərdə üzləşdiyimiz cisimlər, haqqında bəhs olunan hadisələr tez unudulur. Qarıışıq, dağınıq, anlaşılmaq təəssürlər özünün ləngidici təsiri ilə xarakterizə olunur. Bəzən belə hallar da olur ki, insanda heç bir təəssürat oymayan, ciddi hissi dəyişmələr yaratmayan obyektlər uzun müddət hafizədən silinmir. Bu həmin obyektin hissi mərkəzlərə təsiri ilə bağlıdır. Onun rəngi, forması və d. əlamətləri, eləcə də daxili quruluşu

belə təsiretmə imkanına malikdir. Məsələn, müxtəlif istiqamətli xətlərin hislərə müxtəlif təsiri ilə bağlı kifayət qədər elmi faktlar toplanıb.

Hafizənin inkişafına mənfi təsir göstərən amillər az deyil. Aqressiya, stress, frustrasiya kimi təsirlər hafizəni iradi baxımdan zəiflədir. Bu amillərin qarşısının alınması aşağıdakı yollarla aparılır:

1. Retroaktiv ləngiməni aradan qaldırmaq.
2. Yadda saxlanması nəzərdə tutulan materialı təcrübəyə tətbiq etmək.
3. Onu xüsusi nəzarətdə saxlamaq.

Bu zaman materialın xüsusiyyətləri, keyfiyyəti və informasiya dəyəri, əlverişli tətbiqi imkanları da yaddasaxlamaya təsir göstərir. Yaşlının nəzarət və tələbkarlığı, düzgün istiqamətləndirməsi özünənəzarəti gücləndirir, tədricən məsuliyyət hissini artırmaqla fəaliyyətini məhsuldar formada qurur. Bu zaman uşağı mənfi psixoloji təsirlərdən qorumaq vacibdir. Əks halda hafizə təfəkkür proseslərini normal qidalandıra bilmir. Hafizənin inkişafı məqsədlə müxtəlif təlim situasiyalarında inkişafetdirici işlər tətbiq etmək lazım gəlir. Məsələn, kiçik məktəblilərdə oxu zamanı yaddasaxlamanın səmərəliliyi bir sıra şərtlərlə bağlıdır.

- Mətnə əsas cəhətlərə yarımşərtləndirmələr vermək;
- Əsas cəhətləri qeyri-standart üsullarla göstərmək;
- Əsas cəhətləri iri şriflərlə nəzərə çarpdırmaq;
- Materialın əyaniliklərlə müşayiət olunaraq yadda saxlanması;
- Hafizə prosesinin hissi-emosional məzmunu və s.

Bu şərtlər materialın hissələri arasında möhkəm əlaqə yaradır. Mətn hissə-hissə, müqayisə edilməklə və fərqləndirilməklə yadda saxlanılır. Material tam təfərrüatı ilə dərk edilir. Mahiyyət başa düşüldükdə daha əhatəli yadda qalır. Bu, seçici yaddasaxlama əməliyyatı üçün vacib məsələlərdir. Seçici hafizənin inkişafında onlara verilmiş təlim tapşırıqları mühüm rol oynayır.

Təfəkkür

Təfəkkürün möhkəmləndirilməsi, hər şeydən əvvəl, çətin həyati situasiyalarda düzgün qərar qəbulunu asanlaşdırmaq üçün vacibdir. Buna hazır olmadıqda insan səhvlərə yol verir. Bəzən belə səhvlər ona həyatı bahasına başa gəlir. Ona görə də dərkətmə fəaliyyətinin profilaktikasında təfəkkür və intellektin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılır.

Baş vermiş gözlənilməz hadisələri dəf etmək təfəkkürün bir sıra keyfiyyətləri, sensomotor hərəkətlər, qərarın strategiyası və s. əhatə edir. Təfəkkür və təxəyyül adekvat olaraq hərəkət məqsədini müəyyənləşdirərək "hadisə-obraz" formalaşmaqla fəaliyyət situasiyası yaradır. Fəaliyyətdə hərəkətin motiv və məqsədi şəxsiyyətin emosional-iradi tərəfləri ilə eyni məzmununda olur. Xarakterin davamlı tərəfləri, mənəvi keyfiyyətlər, xüsusi psixi hazırlıq səviyyəsi, özünütənzimləmə imkanları tam çılpalığı ilə üzə çıxır.

Belə psixoloji vəziyyətdə uşağın ümumi intellektual fəaliyyətinin daha spesifik hissəsini əmələ gətirən elementləri fərqləndirmək mümkündür. Onun spesifikliyi: qarşısına

qoyulmuş məqsədin həllini təmin edə bilməsi, prosesin gedişini izləmək imkanına malik olması, öz hərəkətinin nəticəsini proqnozlaşdırma bilməsi və onun reallaşdırılmasındakı maraqları ilə izah olunur. Bu zaman fəallaşdırılmış əməli təfəkkür yalnız uşağın malik olduğu biliklər sayəsində özünü aktiv fəaliyyətə yönəltməsilə deyil, gördüyü işin əvvəlkindən kəmiyyət və keyfiyyətə fərqlənməsilə ayırd edilir.

Uşaqlarda intellektual fəaliyyətin, onun mexanizmini təşkil edən interiorizasiya və eksteriorizasiyanın əlaqəli, spontan inkişafı o zaman baş verir ki, əməli təfəkkürün nəticələri uşağın məntiqi təfəkkürünü də inkişaf etdirmək gücündə olsun. Belə kombinasiya əqli nəticə, müqayisə, analiz və sintez proseslərinin köməyilə uşaq üçün diqqətsizlik üzündən naməlum qalan təsirlərin dərk olunmasını intensivləşdirir. Əməli təfəkkür sadəcə intellekti deyil, şəxsiyyətin bütün sahələrini hərəkətə gətirir. Uşaq praktik psixologiyasında öz həllini tapmış bu mexanizm L. Vıqotskinin “yaxın inkişaf zonası” nəzəriyyəsinin köməyilə izah olunur.

Altı-yeddi yaşda insan üçün cisimlər hansısa bir fəaliyyətin vizual predmetinə çevrilə bilir. Uşaq həmin əşya haqqında düşünərək onunla bağlı əməliyyat aparır, fəaliyyətini düşünərək qurur. Bu, məktəbəqədər dövrdə üstünlük təşkil edən əyani-obrazlı təfəkkürün öz yerini məntiqi təfəkkürə verməsi, fəaliyyətdə tədrisən üstünlük təşkil etməsi sayəsində mümkün olur. Ona görə də təfəkkürün fəallaşdırılmasında başlıca vəzifələr bunlardır:

- Məfhum, hökm və əqli nəticə kimi təfəkkür formalarını inkişaf etdirmək;
- Məntiqi və mücərrəd təfəkkür elementlərini formalaşdırmaq;
- Təfəkkür və nitq arasında əlaqəni inkişaf etdirmək;
- Koqnitiv əməliyyatları təkmilləşdirmək.

Məsələn, kiçik məktəblilərin apardığı əməliyyatlar daha çox konkret cisimlərlə, həmin cisimlər arasındakı əlaqələrlə bağlı olur. Onlar ümumiləşdirmə zamanı xarici əlamətlərə əsaslanırlar. Bu cəhət məktəb həyatının ilk mərhələlərində keçid dövrünün qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Məhz bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq J. Piaje kiçik yaşlı məktəblilərin təfəkkür fəaliyyətini konkret əməliyyatlar mərhələsi adlandırır. Bu dövrün əsas cəhəti onunla izah edilir ki, uşaq tərəfindən yerinə yetirilən əqli əməliyyatlar dönmə xarakterinə malik olur. Əgər uşağın intellektual fəaliyyətinin əvvəlki mərhələsində o, xarici hərəkətlərini tədrisən daxilə transformasiya edirdisə (interiorizasiya), artıq bu dövrdə koqnitiv sferada apardığı əməliyyatları elə həmin sferada əşyavi əməliyyatlara ötürür. Bu imkanlar nəzərə alınaraq 7 yaşla 12 yaş arasında profilaktik işlər fikri əməliyyatların möhkəmləndirilməsinə yönəldilir. Bu iş aşağıdakı qaydada aparılır:

Məntiqi bələdləşmə hərəkətlərini sadədən mürəkkəbə, mücərrəddən konkretə prinsipi ilə yerinə yetirməyə alışdırmaq.

1. Obyektləri bir və ya bir neçə əlamətinə görə ayırmaq.
2. Hadisələrin gedişi, səbəb-nəticə əlaqələri haqqındakı təsəvvürləri genişləndirmək.

İntuitiv dərkətmə

Şagirdlərin tədris materialının mənimsəməsində intuisiyanın rolunu onun özünün xüsusiyyətlərini öyrənməklə müəyyənləşdirmək olar. Ona görə də intuitiv təfəkkür hazırda

tədqiqatçıların maraq dairəsində olan aktual mövzudur. Bu sahədə praktik psixologiyada psixoprofilaktik və korreksiyaedici məqsədlərlə tətbiq edilən bir sıra diferensiallaşdırılmış metodikalar məlumdur. A.V. Stepanosova intuitiv fərqlərin ya şəxsiyyətin, ya da koqnitiv stilin parametri kimi fərqləndirilməsini məqsədəuyğun hesab edir.

Psixoloji təcrübədə şagirdlər informasiyanın qavranılmasındakı fenomenal bacarıqlarına görə intuitiv və həssas tipə bölünürlər. Ümumilikdə belə şagirdlər özünəməxsus koqnitiv stilinə, verilmiş tapşırıqları intuisiyanın köməyiylə böyük əminliklə həll etmək bacarıqlarına görə ayırd edirlər. Belə şagirdlər intuisiyanın köməyiylə şüur və şüursuzluq səviyyəsində xarici və daxili hadisələri bütöv ideya, yaxud assosiasiyalar halında potensial reallıq kimi qəbul edirlər. Koqnitiv stilin əsas komponenti kimi çıxış edən intuitiv qabiliyyətlər onların istedad və qabiliyyətlərinin ən mühüm kateqoriyasını təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji təcrübədə informasiyanın qavranılmasının koqnitiv stilinin özü iki əsas parametərə uyğun olaraq fərqləndirilir. Onlar informasiyanın qəbul olunmasında və işlənməsində iki mümkün əksqütblü vasitə kimi çıxış edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İnformasiyanın intuitiv qaydada qəbul olunması;
2. İnformasiyanın analitik qaydada işlənməsi.

Bəziləri hesab edir ki, intuitiv və analitik stil bir-birilə bağlıdır. Sadəcə olaraq yaradıcı şagirdlər müvafiq situasiyalarda onlardan münasib qaydada istifadə edirlər. Əslində, bu vasitələrin heç biri digərindən təcrid olunmuş şəkildə baş vermir. İntuitiv üslubda - koqnitiv, koqnitiv üslubda - intuitiv vasitə bu və digər səviyyədə iştirak edir. Ona görə də bizim əksqütblü saydığımız hər iki əməliyyat üsulunu aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

- İnformasiyanın intuitiv-koqnitiv qaydada qəbul olunması və işlənməsi;
- İnformasiyanın analitik-intuitiv qaydada qəbul olunması və işlənməsi.

İntuitiv-koqnitiv stilə malik olan şagirdlər problemləri dinamik qaydada qiymətləndirir, hissetməyə görə qərar qəbul edir, qlobal, hamı üçün ümumi olan, təcrübədən çıxmış, perspektivli nəticələrdən yararlanmağı bacarırlar. Onlara asan yolla nəticələr əldə etmək xas deyil. Mühakimədən ardıcıl, sistematik qaydada tədqiqat metodları kimi istifadə etmirlər.

Analitik-intuitiv üsluba malik olanlar təhlilə hörmət qoyanlardır. Onlar intuitiv olaraq qəbul etdikləri hazır informasiyanı da təcrübədə, tədris metodlarından ona məlum olan vasitələrlə sınaqdan keçirməyə üstünlük verirlər. Alınmış nəticələrin doğruluğunu yoxlamaq məsuliyyəti bu stilə malik olanların əsas xüsusiyyətidir. İntuisiya insanın mənimsəmə prosesində onların dərk etmə imkanlarının əsas tərəfi kimi çıxış edən təbii saydığımız amildir. İntuisiyası güclü olan şagirdin uğurları çox olur, ancaq intuisiyanın özünə də şüurlu yanaşma lazımdır. Bəzən intuisiya yanlış məlumatlar da verə bilər. Bu halda mənimsəməyə yeni tələblər və şərtlər əlavə olunur:

- Mənimsəmədə kəşfetməyə geniş şərait yaratmaq;
- Şagirdlərə öz potensialını stimullaşdırmanın yollarını tapmağı öyrətmək;
- Dərk etmə tələbatlarını yeni şəraitə münasib məzmunə yönəltmək;

- Yalnız yaxın gələcək üçün deyil, yaşlılıq həyatına özünü hazırlamaq, bunun üçün karyera qurmağın yollarını öyrətmək;
- “Mən-İdeala” məxsus şəxsiyyət keyfiyyətləri formalaşdırmağın yollarını öyrətmək.

Bu məsələlər hazırda şagirdlərdə aşkar edilməsi və inkişafı nəzərdə tutulan metakoqnitiv keyfiyyətlərə uyğun gəlir. Metakoqnitiv proseslərin təsnifatı üçün 2 əsas yanaşmanı ayırd etmək olar:

1. Mənşəyinə görə;
2. Öyrənmənin parametrinə görə.

Metakoqnitiv proseslərə yanaşmaların “genetik” və “mühit” amilləri əsasında fərqləndirilməsinə görə də müvafiq konsepsiyalar əmələ gəlmişdir. Y.V. Skvorsova şagirdlərdə bu keyfiyyətlərin formalaşdırılması ilə bağlı işlənmiş konsepsiyalara və onların reallaşdırılması məsələlərinə münasibətini belə bildirir: “genetik” baxımdan metakoqnitiv qabiliyyətlərə şəxsiyyətin ümumi qabiliyyətləri kimi baxılır. Erkən təzahür edən fikri proseslərin təzahürü və müəyyənləşdirilməsi göstərmişdir ki, istedadlı uşaqlar xüsusi təhsil almadan variativ qaydada metakoqnitiv strategiyanın əhəmiyyətli imkanlarından istifadə edirlər. “Mühit” yanaşmasının təmsilçiləri metakoqnitiv bacarıqların uşağa vaxtında təsirinin formalaşmasının vacibliyini göstərirlər.

Zaman-zaman metadərketmə ilə bağlı olaraq yaranmış konsepsiyalar bu sahədəki metodoloji bazanın əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə, tədqiqatların sayının artırılmasına səbəb olmuş, faktların metadərki sahəsində əldə olunmuş dəlillər artmışdır. Bu gün həmin faktlar sayəsində şagirdlərin ən yüksək səviyyədə, təbii qaydada formalaşmış koqnitiv imkanlarını diaqnozlaşdıraraq istiqamətləndirmək məktəbin başlıca vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə, aydın məsələdir ki, praktik psixoloqsuz keçinmək mümkün deyildir. Ona görə də məktəbdə inkişafetdirici təhsilin qurulması zamanı bu prosesdə psixoloqun rolu aydınlaşdırılmalıdır. Eyni qayda ilə məktəb psixoloqu şagirdləri özünüinkişafa yönəltmək üçün məqsədyönlü qaydada iş aparmalıdır. Bunun ən səmərəli yollarından biri psixoprofilaktika sahəsində inkişaf proqramlarının hazırlanmasıdır.

Dil mədəniyyəti

Söz başqalarını istiqamətləndirmə, izahetmə, yönəltmə və tabeetməni funksiyalaşdırmaq məqsədilə yaranmışdır. Məsələn, yaşlıların sözü uşaqlar üçün istiqamətvericidir. Nitqi anlama (fonetik eşitmə) sayəsində onlar davranış və hərəkətlərini yaşlıların söz siqnalları vasitəsilə nizamlayırlar. Sözü qarşı belə reaksiya insanın şüurlu, iradi davranışının başlanğıc formasıdır.

Yaş ötdükcə sözü qarşı cavab reaksiyalarının mahiyyəti dəyişir. Buna paralel olaraq söz və hərəkət arasındakı əlaqənin məzmunu da dəyişir, rabitəli nitqin köməyi ilə uşaqlar davranışı sosial qəliblənmiş normalara uyğunlaşdırırlar. Bu zaman diqqətin iradi inkişafı da nitqlə birgə davranışın nizamlanmasına kömək edir. İnsan öz fəaliyyətini iradi yönümdə tənziqləməyə cəhd göstərir. Söz siqnalları diqqətin hər hansı obyektə yönəlməsi üçün qıcıqlandırıcı rolunu oynaya bilir.

Davranışın etik məzmunu nitqlə də bağlıdır. Belə ki, bədən hərəkətləri sayəsində

yerinə yetirilən saysız-hesabsız psixomotor aktlar hər bir xalqda özünəməxsus konfigurasiya formalaşdırır. Mütəxəssislər antropologiyanın köməyiylə artıq hər bir millətin davranış hərəkətlərinin sxemini müəyyənləşdirməyə müvəffəq olublar. Bəs bu necə baş verir?

Dil bizim reallıq kimi qəbul etdiklərimizə böyük təsir göstərərək bizi istiqamətləndirir. Bəlkə də, məhz buna əsaslanaraq Aristotelin sözü insanın əqli təcrübəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Nitqin formalaşması şəxsiyyətin inkişafı ilə sıx əlaqədə gedir. Hələ 1-2 yaş dövründə ana dilində şərh olunan fikirlər uşaqların mənəvi tərbiyəsinə, estetik hislərinə güclü təsir göstərir. Nitqin semantik quruluşu uşaqda özünütanıma hissini gücləndirilir. Nitq mədəniyyətinin yaradılması yolu ilə uşaq öz adını söyləyir, bədən üzvlərini adlandırır. Nitqin semantik qavranılması onun özünə məxsus olan əşyalara (paltarlarına, yataq ləvazimatına və s.) seçici münasibətinə imkan yaradır. "Mən" təsəvvürün məzmununu müəyyənləşdirir. Bu təsəvvür bütövlükdə yaşadığı ev, bu evlə bağlı olan mədəni-mənəvi, canlı, cansız nə varsa, hər bir şeyi əhatə edir.

İnsan yaşa dolduqca davranışın sözdən asılılığı azalır. Nitq daxili planda qurularaq davranışı istiqamətləndirməyə başlayır. Söz və hərəkət arasındakı bu təcəlliğin azalması 4-6 yaş mərhələsinə təsadüf edir. Bu dövrdə davranış ciddi keyfiyyət dəyişmələrinə məruz qalır. 5 yaşlı uşaq artıq hər hansı deyil, lazım bildiyi sözlərin təsiri ilə davranışını istiqamətləndirir. O, söz əlaqələrini təhlil edir, yaşlının keçmiş təlimatlarındakı fikirləri ilə yeniləri modifikasiya edir, özünə, öz davranışına uyğunlaşdırır. Beləliklə, insan davranışının yeni keyfiyyətli mərhələsi başlanır. Bütün bunlar söz sayəsində mümkün olur. Söz, ünsiyyətin əsas təsiredici amili olaraq davranışı təkmilləşdirir.

Nitqin inkişafı insanın hərəkəti fəallığı ilə paralel baş verir. İnsanlarla ünsiyyət zamanı müxtəlif əşyalardan, oyuncaqlardan istifadə edilməsi ətraf aləmdə milli mədəniyyətlə bağlı olanların da dərk olunmasını şərtləndirir. Belə müntəzəm əlaqələr onunla mühit arasında emosional ünsiyyəti daha da möhkəmləndirir. Hər bir insana, əşyaya qarşı münasib davranış tərzini formalaşdır.

Davranışda belə verbal rabitənin yaranması yaşlılarla ünsiyyətin məzmunundan çox asılıdır. Psixologiyada nitq imkanları baxımından 5 yaş dövrü yüksək qiymətləndirilir. İddia edilir ki, hətta ana dilinin mənimsənilməsi ilə yanaşı digər dillərin də öyrənilməsində 5 yaşlı uşaqlar böyük uğurlar əldə edə bilirlər. Bu dövrdə nitqin leksik tərkibi də zəngin olur. Beləliklə, insanın sosial standartlaşmış nitqinin formalaşması davranışda sosial standartların sabitləşdiyi dövrə, 5-6 yaşa təsadüf edir. Bu dövrdə insan ünsiyyət bacarığına və davranış mədəniyyətinə yiyələnərək ətraf aləmlə birbaşa əlaqə qura bilir. Təbiət, mədəniyyət hadisələri ilə bilavasitə tanış olur, onların iştirakçısına çevrilir. Bu zaman davranışa nəzarət baxımından nitqin quruluşuna: rabitəliliyinə, mənalılığına, intonasiyasına, leksik tərkibinə, riyazi ölçülərinə də tələbkarlıq artır. İctimai mühitin tələblərinə münasib elementlər, maneralarla uyğunlaşdırılmış münasib ifadə tərzini seçilir. Bu, empatik sahənin koqnitiv imkanlarla əlaqələndirilməsi sayəsində mümkün olur. Davranışın verbal səviyyədə insan münasibətlərinə uyğunlaşdırılması göstərilənlərlə yanaşı

idrakin, hislərin və iradənin assosiativ əlaqəsi ilə, yüksək şüurluluq zəminində tənzimlənir.

Ontogenezdə davranışda əldə edilən bu uğurları heç də yalnız nitq mədəniyyətinə şamil edə bilmərik. Bunun səbəbini aydınlaşdırmaq üçün özümüzə bu sualı verək: “Biz başqaları ilə söhbət edə bilirikmi?” Bu fikri dialoq mədəniyyətinə də şamil etmək olar. Çünki “söhbət” və “dialoq”u şərti olaraq sinonim anlayışlar kimi qəbul etmək olar. Bu anlayışlar insanın mənəvi mədəniyyətinin mühüm tərəfləri olub onun strukturunda da önəmli yer tutur. Deməli, nitq mədəniyyətinin profilaktikası, çoxlarının düşündüyü kimi psixoloji xidmət işində ikinci dərəcəli deyil, prioritet sahədir.

Refleksiya

Refleksiyanın xüsusiyyətləri - psixoloji və fizioloji proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi hələ qədim dövrlərdən insanları düşündürüb. Bu fikirlərin ilk empirik izahı Dekarta məxsusdur. İnsanın psixi fəaliyyəti ilə bağlı olaraq ali sinir sisteminin dərinliklərinə nüfuz etdikcə əmin oluruq ki, psixi fəaliyyətin əsasında duran şərti refleks fizioloji anlayışdır. Davranışın sosial-fizioloji izahı özünü refleksiya anlayışında tapır.

Refleksivlik qabiliyyəti özünü həm də psixi proseslərin tənzimlənməsində göstərir. Bu aktual problem psixoloji xidmət işində həlli daha çox tələb olunan məsələlərdəndir. Adətən bu sahədə o zaman problem yaranır ki, uşaq əvvəllər ona məlum olmayan hərəkətlər sisteminin qurulması, yenidən qurulmuş bu sistemin fəallaşdırılması zərurəti ilə üz-üzə qalır. Pedaqoji praktikada belə vəziyyət “problem-situasiya” adlanır.

Müasir uşaq praktik psixologiyasında refleksiyanın profilaktikası önə çəkilir. Bir sıra mütəxəssislər bu sahəyə kliniki problemlər kimi yanaşsalar da hazırda psixoloji xidmətdə aktuallaşmaqdadır. Çünki uşağın inkişafında fiziki dayanıqlıq bacarığının formalaşdırılması bilavasitə refleksiya ilə bağlıdır. Bunun əsasında isə onun refleksivlik qabiliyyəti durur.

Bədən müvazinətinin düzgün tarazlaşdırılmasının mahiyyəti böyükdür. Uşağın bacarığından asılı olaraq bədən çəkisi dayaq nöqtəsi üzərində düzgün paylanır. Nəticədə o, fiziki və əqli proseslərin mütəhərrikliliyini təmin edir. İradi-emosional sferanın formalaşması da bədən tarazlığını təmin etmək bacarığı ilə şərtlənir. Bu istiqamətdə verilən xüsusi tapşırıqlar vasitəsilə uşaq böyük sağlamlaşdırıcı və tərbiyəvi mahiyyəti daşıyan müvazinətlik vərdişləri qazanır. Bu vərdişlər: düzgün qamət, xüsusi əxlaqi-mənəvi, iradi keyfiyyətlər, qətiyyətlilik, qorxmazlıq, təkidlilik formalaşdırır.

Məsələn, adi şəraitdə 5 yaşlı uşaq kifayət qədər iki ayaq üstündə inamla dayanır. Bədənin titrəyişi, yırgalanması hiss olunmur. Əgər həmin uşaq əlini yuxarı qaldırıb ayaq barmaqları üzərində dayanırsa, dayaq sahəsinin kiçilməsi ilə bədənin əvvəlki tarazlığının qorunub saxlanması çətinləşir. Gövdənin ləngərlənməsi, titrəməsi müşahidə olunur. Həmin anda əzələlər və diqqətin gərginliyi artır. Eyni nəticə uşaqda mənfi emosiyalar yarandıqda da baş verir. Düzgün qurulmuş tərbiyə şəraitində uşaq belə hərəkət şəraitinə alışır. Məktəb təliminə psixofizioloji hazırlığı təmin etmək mümkün olur. Uşaq praktik psixoloqu uşaq psixikasının müxtəlif sahələrindəki problemlərin profilaktikasına bu məsələlərin həllindən başlamalıdır.

Psixi geriliyin mühüm cəhəti ümumi davranış fonunda az nəzərə çarpmasıdır. “Uşaq şıltaqlığı”, “ərköynlük”, “təcrübəsizlik”lə səciyyələndirilən davranış əlamətləri psixi

geriliyin mövcudluğunu müəyyənləşdirməkdə problemlər yaradır. Valideynlər bütün bunlara: “məktəbə gedər, düzələr”, “böyüyər, düzələr” prinsipi ilə yanaşırlar. Belə uşaqlar ətraf aləmə çətin bələdləşir, ürkək, qorxaq, yaxud həddən artıq ehtiyatsız, məsuliyyətsiz, sosial həssaslıq minimum səviyyədə olur. Maraqlandığı məşğuliyyət üzərində bəzən saatlarla mərkəzləşdikləri halda yaşlının tələb və tapşırıqlarına etinasız yanaşır, nitqi anlamaqda, qavramaqda, istiqamətlənməkdə çətinlik çəkirlər.

Ətrafdakıların emosional vəziyyəti belə uşaqları ya ciddi narahat etmir, ya da rastlaşdıqları sadə qorxulu səhnələrdən dəhşətə gəlirlər. Bu halda onların hərəkətləri “intellektual çatışmazlıq” təsiri bağışlayır. Bilik və bacarıqları təlimin tələblərinə cavab vermədiyindən oyun fəaliyyətinə daha çox meyil edirlər. Vaxtında aşkar edilən belə ləngimələri kompleks formada həyata keçirilən pedaqoji-psixoloji təsirlərin köməyiylə bir qədər aradan qaldırmaq mümkündür. Bu prosesdə iki mühüm amil diqqət mərkəzində saxlanılır: uşaqda məsuliyyət və özünəinam hissənin inkişafı.

Problemlə situasiyalara hazırlıq

Problemlə situasiyalarda yalnız yeni hərəkətlərin icrası narahat vəziyyətdən çıxmaq üçün yetərli olmur. Əsas məsələ həmin hərəkətlərin yeni situasiyalar üçün nə dərəcədə yararlı olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün anlaşılmaz və çətin situasiyaların yenidən təhlili, onun maraqlarına zidd olan sosial təsirləri dəqiq müəyyənləşdirmək vacibdir. Yeni situasiyada dəqiqlik, çeviklik, cəldlik, dezadaptasiya hallarına qarşı iradə güc də tələb olunur.

Psixoloji gərginliklər zamanı sadə həyat hadisələri də uşaqda problem-situasiya təəssüratı yaradır. Hər şey onun üçün gözlənilməz, qeyri-adilik təəssüratı əmələ gətirir, çünki o, yenilikləri qəbul etməyə hazır deyildir. Bunun üçün hazır hərəkət sxemi, motivasiyası yoxdur. Mövcud senso-motor biliklərin əsas mexanizmi, qorxu və həyəcan instinktlərinin yaratdığı reflekslər isə hərəkətlərin zəruri səmərəliliyini təmin edə bilmir. Bir neçə tapşırığı, hərəkəti ardıcıl yerinə yetirməli olduğundan psixikada gərginlik artır. Nəticədə belə vəziyyət: aydın olmayan hislər, dolaşq düşüncələr, çaşqınlıq, vahimə əmələ gətirir. Davranışda subyektiv təşviş, həyəcan müşahidə olunur. Yeni hərəkət planı qurmaq bacarığı olmadıqda fəallıq daha da ləngiyir. Vəziyyətin aydınlaşdırılmasına yönəldilmiş intellektual proseslərin ardıcılığı pozulur.

Uşaq üçün yeni olan obyektlər və hadisələrin mütəmadi olaraq bir-birini əvəzləməsi zamanı belə hallar daha çox baş verir. Diqqət, ümumi psixi fəallıq təəssüratların yeniliyinə, qeyri-adiliyinə yönəlir. Orqanizmin digər qayğıları unudularaq ləngidici qıcıqlayıcıların təsiri altına düşür.

Belə məqamlarda uşağa göstərilən profilaktik təsirlər beynin müdafiə qabiliyyətini artırır. Ləngidici proseslər əqli və hərəkəti fəallığı məhdudlaşdırdığı anda yeni instinktlər oyanır. Müdafiə xarakterli bu instinktlər yeni hərəkət obrazının bütün beyin quruluşu boyu fəallaşmasına səbəb olur. Korreksiya müddətindən və onun təsiredici effektindən asılı olaraq nizamlaşdırma sistemi işə düşür. Bütün bunlar dinamik stereotiplərin iş prinsipi əsasında reallaşır.

Profilaktika zamanı psixi inkişafı zəiflədən proseslərə qarşı aktivləşdirilməli olan ilk

hərəkət - diqqətin yenidən qurulmalı, yaxud möhkəmləndirilməli olan fəaliyyət, hərəkət üzərinə keçirilməsidir. Bu halda yalnız müəyyən edilmiş sensomotor bacarıq deyil, həm də psixi fəaliyyət uşağa uğur gətirə biləcək sahəyə yönəldilməlidir. Məhz belə uğur onun özünəinam hissini qaytararaq yeni tələbatlar yarada bilmək gücünə malikdir.

Psixoloji gərginlik halında uşağın yeni situasiya sistemində müstəqil hərəkəti olduqca çətindir. Bu zaman onun hərəkətləri qısa əsəb sıçrayışları formasında qurulur. İdrak proseslərinin intellektual baxımdan əlaqəli tənzi mi pozulur. Digər tərəfdən müxtəlif insan tipləri arasında psixoloji vəziyyətdə hərəkətseçmə imkanları arasında da ciddi fərqlər özünü göstərir. Hər bir uşaq situasiyalara subyektiv yanaşır, çünki ali sinir fəaliyyətinin vegetativ nizamlanması psixofizioloji təşkilatın fərdiliyinə əsaslanır.

İradi iş qabiliyyəti

Uşağın iradiliyi və özünəinam hissini formalaşdırılması bu sahədə aparılmalı olan işlərin mühüm tərkib hissəsidir. Xüsusilə, məktəbəhazırlıq ərəfəsində bu daha vacibdir. Çünki onu gərgin iş rejimi gözləyir. Yaş dinamikası baxımından 5 yaşlı uşaqda iradi hərəkətlərin əsas elementlərinin qurulması gedir. O, məqsəd qoymaq, qərar qəbulu, hərəkət planı qurmaq və yerinə yetirmək, çətinliyin dəf olunmasında xüsusi səy göstərmək, öz hərəkətini qiymətləndirmək bacarığı nümayiş etdirmək imkanına malik olmalıdır.

Məktəbəqədər yaş dövründə oyun motivasiyasında və davranışın qiymətləndirilməsi zamanı qarşıya qoyulmuş məqsəd müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir. 6 yaşda uşağın hərəkətlərinin iradilik səviyyəsi dəyişir. Hərəkətlər özü şüurlu iradi fəaliyyətin obyektinə çevrilir. İnkişaf edən uşağın öz hərəkətlərini və diqqətini fəaliyyətin dəqiqliyinə yönəltməsi onun məktəb şəraitinə fiziopsixoloji hazırlığından, əqli və hərəkəti tapşırıqları düşünülmüş şəkildə qavramaq, dərk etmək və icra etmək imkanlarından, bilik, bacarıq və vərdişlərin mürəkkəb formalarına müstəqil yiyələnmək marağından xəbər verir.

Bu məsələlərin həlli müvafiq psixoloji xidmət metodlarından istifadə etməklə, əlverişli yollarla həyata keçirilir.

1. Problem-situasiyaların həlli üzrə təlim hərəkətlərinin icrası yolu ilə çətin hərəkətlərə alışdırılma.
2. Mürəkkəb əqli hərəkətlərlə müşayiət olunan təlim məşğələlərinin təşkili.
3. Refleksivlik tələb edən situasiyaların səhnələşdirilməsi: tamaşa-oyunlar və treninqlər.
4. Problem-situasiyalar haqqında hazırlanmış səhnəciklərin təşkili.
5. Tədris filmlərinin nümayişi.

Şəxsiyyətin strukturları

Şəxsiyyət hər şeydən əvvəl insan bədənidir. İnsan bədənini qanunauyğun şəkildə bir-biri ilə assosiativ əlaqəsi olan somatik sistemlərin, morfofunksional və fizioloji baxımdan diferensiaslanmış proseslərin baş verdiyi orqanizmdir. Nəzəri baxımdan bu orqanizm Yer kürəsinin quruluşuna, zaman, məkan, hərəkət kateqoriyalarına uyğun olaraq yaradılmışdır. Bu yaradılış ən yeni psixologiyada enerji informasiya fenomeni ilə əlaqələndirilir. Bu enerji

balansının pozulduğu orqanizmlərdə şəxsiyyət çətinliklə formalaşır, yaxud formalaşa bilmir.

Sağlam insanın tələbatları, motivasiyası, maraq və qabiliyyətləri, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri və davranışı qarşılıqlı, iyerarxik əlaqə zəminində inkişaf edir. Maddi tələbatlardan yeni məzmunlu mədəni tələbatlar yaranır. Sosial motivlərin diferensiasiyası hələ 5 yaş ərəfəsində müşahidə olunur. Psixi ləngimə zamanı isə şəxsiyyətin inkişafı, onu fəaliyyətə, inkişafa təhrik edən yeni motivlərin yaranması ləngiyir. Dərketmə proseslərinin müxtəlif ləngimələri də şəxsiyyətdə reqressiv əlamətlər yaradır. Bu halda insanın şəxsiyyəti ilə yanaşı davranışı da bir-iki il əvvəlki ölçülərə uyğun gəlir.

Şəxsiyyətin ləngiməsi özünü daha çox insanın təəssüratlar aləmində, əxlaqında, mənəviyyatında göstərir. Onlar, ya həddən çox utancaq, çəkingən, ya da həya hissindən uzaq olurlar. Əxlaqda normal əlamətlərin olması hallarına da təsadüf edilir. Bu halda ləngimə şəxsiyyətin digər sahələrində, məsələn, mənəvi keyfiyyətlərin qeyri-sabitliyində, insanlarla qarşılıqlı münasibətində özünü göstərir. Yaşlıları ilə normal ünsiyyət qura bilmir, sosial normaları, oyun qaydalarını gözləmək, tələb və tapşırıqlara tabe olmaq üçün iradi imkanları məhdud olur.

Bu, onun emosional sferasında da müşahidə edilir. İnsanların hiss və həyəcanlarına biganə yanaşır, situasiyaya müvafiq davranış tərzi seçmək imkanları məhdud olur. Əhval-ruhiyyələri kiçik təsirlərdən belə kəskin dəyişir. Aqressivlik, başqalarına qarşı qərəzkarlıq, özünəqəsd, başını və bədənini yerə, divara çırpma kimi cılığın hərəkətlər edirlər. Bəzən əsəb gərginliyi o həddə çatır ki, nevroitik tutmalar, qıcolmalar əmələ gəlir. Nəticədə ona hər şeydə güzəştə gedilir, hər bir arzusu yerinə yetirilir. Bu isə çox zaman uşaqda yeni-yeni assosial keyfiyyətlər yaradır. Ona görə də belə uşaqların psixoloq nəzarətində olması, lazım gəldikdə psixiatriyanın tibbi müdaxiləsi vacibdir.

Motivasiya sahəsinin inkişafı - şəxsiyyətin profilaktikasında motivasiya sahəsi önə çəkilir. Profilaktikada motivlərin məzmununu nəzərə alınmalı, kliyentə göstərilən inkişafetdirici təsirlər bu kontekstdə həyata keçirilməlidir. Bunu zəruri edən bir çox amillər var. Məsələn, məktəb həyatının başlanması ilə əlaqədar kiçik məktəblinin tələbat və maraqlarının məzmununu dəyişir. Fəaliyyətin motivi yeni sosial təsirlərlə qurulur. Bu təsirlər müxtəlif və çoxcəhətlidir.

Təlim prosesində yaranan tələbat və maraqları təmin etmək üçün yeni vasitələrə, bacarıqlara yiyələnmək lazım gəlir. Bu zəmində yeni-yeni idrak, təlim maraqları bir-birini əvəz edir. Təlim motivləri uşağın ətraf aləmə marağı ilə əlaqəli şəkildə yaranır. Əvvəllər maraqlar oyun motivləri ilə ödənilirdisə, məktəb yaşından onları təlim motivləri əvəz edir. Motiv insan fəaliyyətinin istiqamətini tənzimləyən qüvvədir. Bu baxımdan təlim motivlərinin yaranması ilə əlaqədar olaraq məktəbəhazırlıq dövründə uşaqda intellektual fəaliyyətə olan marağın mahiyyəti aydın olur. Məktəb həyatı ilə bağlı müxtəlif psixi hadisələr: özünüqiymətləndirmə, özünənəzarət, özünüreallaşdırma tələbatı, bu tələbatdan yaranan maraq və məqsəd, arzu və meyillər, emosiyalar, hislər, həvəs, istiqamət və təhriklər təlim motivlərinin məzmununda birləşir.

Motivasiyanın formalaşması üçün əqli fəaliyyətin səmərəliliyi kifayət etmir. O, zəruri hallarda özünün psixi imkanlarını, hərəkəti fəallığını səfərbər etməyi bacarmalıdır. Bunun

üçün müntəzəmlik, sistemlilik, tələblərdə təcridlik gözlənilməli uşaqların imkanları, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, maraq və tələbatları ödənilməlidir. Bu prosesdə fəaliyyətin həm fikri, həm də hərəkəti planının qurulmasında, uğurlu nəticə əldə edilməsində motivləşmə əsas şərtədir. Psixoloq da bu sahədə apardığı fərdi profilaktik işdə uşağa məhz bu mövqedən yanaşmalı, hər hansı fəaliyyətin başlanğıcından onun əldə edə biləcəyi imkanı, nailiyyəti və uşağın həyatındakı rolunu müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman gözlənilən nəticələrin tələbat və maraqlarla əlaqələndirilməsi motivlərin şəxsiyyətə təsir imkanlarını artırma bilər.

Maraqların inkişafı - maraqlar çoxsahəli olur. İlk dövrlər onlar fərqləndirici xarakter daşır. III və IV siniflərdə müstəqilliyin artması ilə bağlı əsas və ikinci dərəcəli maraqların diferensiasiyası gedir. Bu dövrdə uşaqlar müxtəlif vasitələrlə: təsviri fəaliyyət, kinofilmlər, gəzintilər, idman oyunları, əmək məşğuliyyəti və s. maraq göstərir. Uşaqlığın sonunda onlar artıq fənləri fərqləndirir, bəzilərini daha çox maraqla mənimsəyirlər. Kiçik məktəblilərdə uşaqlığın I mərhələsinə xas olan bir sıra maraqlar qalmaqda davam edir. Onlar fantastik bədii nümunələrə, sərgüzəştlərə, macərələrə həvəs göstərir. Uşağın həyatı üçün vacib olan fəaliyyət növlərini düzgün qiymətləndirmək, öz qabiliyyətlərini maraqları əsasında formalaşdırmaq bacarığı məhz bu dövrdə aparılan profilaktik işin əsasını təşkil edir.

Dünyagörüşün inkişafı - təhlil-tərkib proseslərinin təkmilləşməsi, intellektual imkanların, maraqların inkişafı, təəssüratların zənginliyi, motivlərin differensiallaşması, özünüqiymətləndirmə və özünüdərkətmənin formalaşması kiçik məktəb yaşının sonunda mütəşəkkil məzmun alır. Bu dövrdə iş özünüidentifikasiyanın düzgün istiqamətləndirilməsi yolu ilə özünü və dünyanı dərk etməyə yönəldilir. İşin belə təşkili dünyagörüşün normal inkişafını təmin etmiş olur.

Hələ məktəb həyatının ilk dövrlərindən uşağın dünyagörüşü əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Burada yalnız onun qazandığı elmi biliklər, bacarıqlar rol oynamır, eyni zamanda təbiətlə, inslarla, həyatı hadisələrlə, ictimaiyyətlə daha yaxından tanışlıq onun ətraf aləm haqqındakı təsəvvürlərini konkretləşdirir və dəqiqləşdirir. Buna səbəb yalnız təlim prosesi deyil, məktəb həyatı ilə bağlı təəssüratlar: ümumi qaydalar, kollektiv gəzinti, bayram şənlikləri, əyaniliklər, insan münasibətləridir.

Dünyagörüşün artmasında sinif kollektivi də mühüm rol oynayır. Həmyaşlıqları ilə fikir mübadiləsi, diskussiya apararaq uşaq müsahibinin həyat təcrübəsi ilə bağlı olanları təsəvvüründə canlandırır. Yaxud əşyalarla, mühitlə, insan xarakterləri ilə tanış olur. Onun təsəvvüründəki bəsitlik itib gedir. Başa düşür ki, hər şey onun gördüyü və təsəvvür etdiyi kimi deyildir. Həyatda daha müxtəlif, daha maraqlı obyektlər, insanlar da var. O, rastlaşdığı yenilikləri müqayisə edir. Bu zəmində dünyagörüşü formalaşır.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. “Resurs” anlayışı və psixoloji resursların xüsusiyyətləri haqqında praktik işləri həyata keçirin:
 - Modellər quraraq onun əsas keyfiyyətlərini əhatə edin: inkişaf etdirilməsi mümkün olan potensial; şəxsi gücün mənbəyi; özünü inkişaf etdirmək üçün iradə, motiv, bilik, bacarıq; daxili potensialı xarici fəallığa yönəltmək istəyi və imkanları; özünəhərmət hissinin, özünü adekvat qiymətləndirmə bacarığının olması; davamlı Mən quruluş; “istəyirəm” və “bacararam” arasında ziddiyyətlərin olmaması; özündə inkişaf edənləri görə bilmək və dəyərləndirmək bacarığı.
 - Daxili, xarici, gizli və qeyri-verbal resursların biri-biri ilə əlaqəsini izah edin;
 - Şəxsiyyətin resursları arasında iyerarxik sistem yaradın;
 - İntellektual və mənəvi resursların quruluşunda duran komponentləri izah edin;
 - Psixoloji resursları insan bədənləri arasında paylayaraq onların qarşılıqlı əlaqəsini izah edin;
 - İnsan psixikasının üçvahidli quruluşunu şərh edin;
 - İnsan şəxsiyyətinin üçvahidli quruluşunu psixanalitik nöqteyi-nəzərdən əsaslandırın.
2. Psixoloji resursları zəiflədən amillərin əsas təsiredici xüsusiyyətlərini ümumiləşdirin:
 - Bioloji amillər;
 - Fizioloji amillər;
 - Psixoloji amillər.
 - Şəxsiyyət pozuntuları: struktur pozuntuları və münaqişələri təsnifatlaşdırın.
 - Konfliktoloji konsepsiyaların müəllifləri haqqında şərhlər hazırlayın.
 - Şəxsiyyətdaxili münaqişələri yarıdan sosial-psixoloji amilləri qruplaşdırın.
 - Şəxsləndirmə üsulu ilə şəxsiyyətin struktur pozuntularını təsvir edin.
 - Şəxsiyyətin struktur pozuntuları nəticəsində yaranan problemlə emosional vəziyyətlər haqqında qısa referat hazırlayın.
3. Psixoloji resursların təsnifatlaşdırılmasını aparın:
 - Psixi proseslər; hissi-emosional sahə; təəssüratlar sahəsi; hafizə; təfəkkür; intuitiv dərkətmə; dil mədəniyyəti; refleksiya; problemlə situasiyalara hazırlıq; iradi iş qabiliyyəti; şəxsiyyətin strukturları.

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Kliyətin vəziyyətinə uyğun resurslar seçir”.

1. “Resurs” anlayışının mahiyyətini daha geniş araşdırın, öz mülahizələriniz əsasında səciyyələndirin.
2. Psixoloji resursların xüsusiyyətləri haqqında modellər quraraq onun əsas keyfiyyətlərini göstərin.
3. Qurduğunuz modellər əsasında psixoloji resursların inkişaf potensialını peşələr üzrə fərqləndirin.
4. Daxili, xarici, gizli və qeyri-verbal resursların biri-biri ilə əlaqəsini sxemlərlə qurun.
5. Konkret bir peşə sahəsində uğur qazanmaq üçün vacib olan intellektual və mənəvi resursları ayırd edin və əsaslandırın.
6. Kamil şəxsiyyət üçün psixoloji resursların qarşılıqlı əlaqəsinin vacibliyini əsaslandırın.
7. Psixoloji resursları zəiflədən amillərin zəiflədilməsi üçün korreksiya nümunələri göstərin.
8. Müxtəlif peşə sahələri və psixoloji resurslar arasında əlaqə qurun.

1.4. Təhsilalanların ehtiyaclarına uyğun fərdi və qrup korreksiyası üçün proqram tərtib edir

Fərdi və qrup korreksiya üçün proqram tərtibatı

1.4.1. Psixokorreksiya üçün proqramlaşdırma texnologiyaları

Psixologiyada korreksiya proqramlaşdırılma texnologiyaları XX əsrin ortalarından başlayaraq tətbiq edilməkdədir. Psixokorreksiya texnologiyaları - bu prosesin təşkili vasitələri haqqında biliklərin qarşılıqlı uyğunluğudur. Hazırda psixokorreksiya prosesinin proqramlaşdırılması texnologiyaları geniş yayılmışdır. Praktiki psixologiyada kommunikativ, diaqnostik, proqnostik, psixoterapevtik, profilaktik və reabilitasiya işinin reallaşdırılması texnologiyaları psixologiya ictimaiyyətinə yaxşı məlumdur. UNESCO tərəfindən "pedaqoji texnologiya" anlayışına belə tərif verilir: pedaqoji texnologiya - texniki və insan resurslarını, onların qarşılıqlı təsirini nəzərə almaqla öz qarşısına təhsil formalarını optimallaşdırmaq vəzifəsi qoyaraq bir sistem, proqram yaratmaq üsuludur".

Psixokorreksiyanın strategiyasının qurulmasında əsas götürülməli olan məsələlər bunlardır:

1. Ayrı-ayrı psixoloji funksiyaların psixoloji korreksiyası (diqqət, hafizə, təfəkkür, dərkətmə fəaliyyəti, yaxud bütövlükdə şəxsiyyətin özü):
 - Dərkətmə sahəsi;
 - Koqnitiv sahə, davranış-motivasiya sahəsi, tələbat sahəsi, emosional-iradi sahə, bütövlükdə şəxsiyyətin fəaliyyətinin korreksiyası;
2. Direktiv və qeyri-direktiv psixokorreksiya;
3. Konkret şəxsiyyətə və ya konkret qrupa mərkəzləşdirilmiş korreksiya;
4. Qrup məşğələləri və ya fərdi korreksiya formasına təşkil edilən işlər;
5. Kliniki terapiyanın elementi kimi (əsəb-psixi xəstəliklərin müalicəsində kompleks həyata keçirilən), yaxud davranışında, sosial uyğunlaşmasında ləngimələri olan şəxslərə tətbiq edilən psixokorreksiya.
 - Burada başlıca vəzifələr kimi aşağıdakılar götürülür:
 - Korreksiya nəticəsində baş verəcək dəyişmələrin mümkün və ehtimal edilən tərəflərini proqnozlaşdırmaq;
 - Mərhələli planlaşdırma aparmaq;
 - Mərhələli addımlar atmaq.

Q.L. Selevko bildirir ki, idrakı fəallaşdıran yeni texnologiyalar və onların reallaşdırıldığı texnoloji prosesin planlaşdırılmasının özünəməxsus meyarları vardır. Yəni digər hər hansı pedaqoji texnologiya kimi bu texnologiyalar da bir sıra metodiki tələblərlə həyata keçirilir.

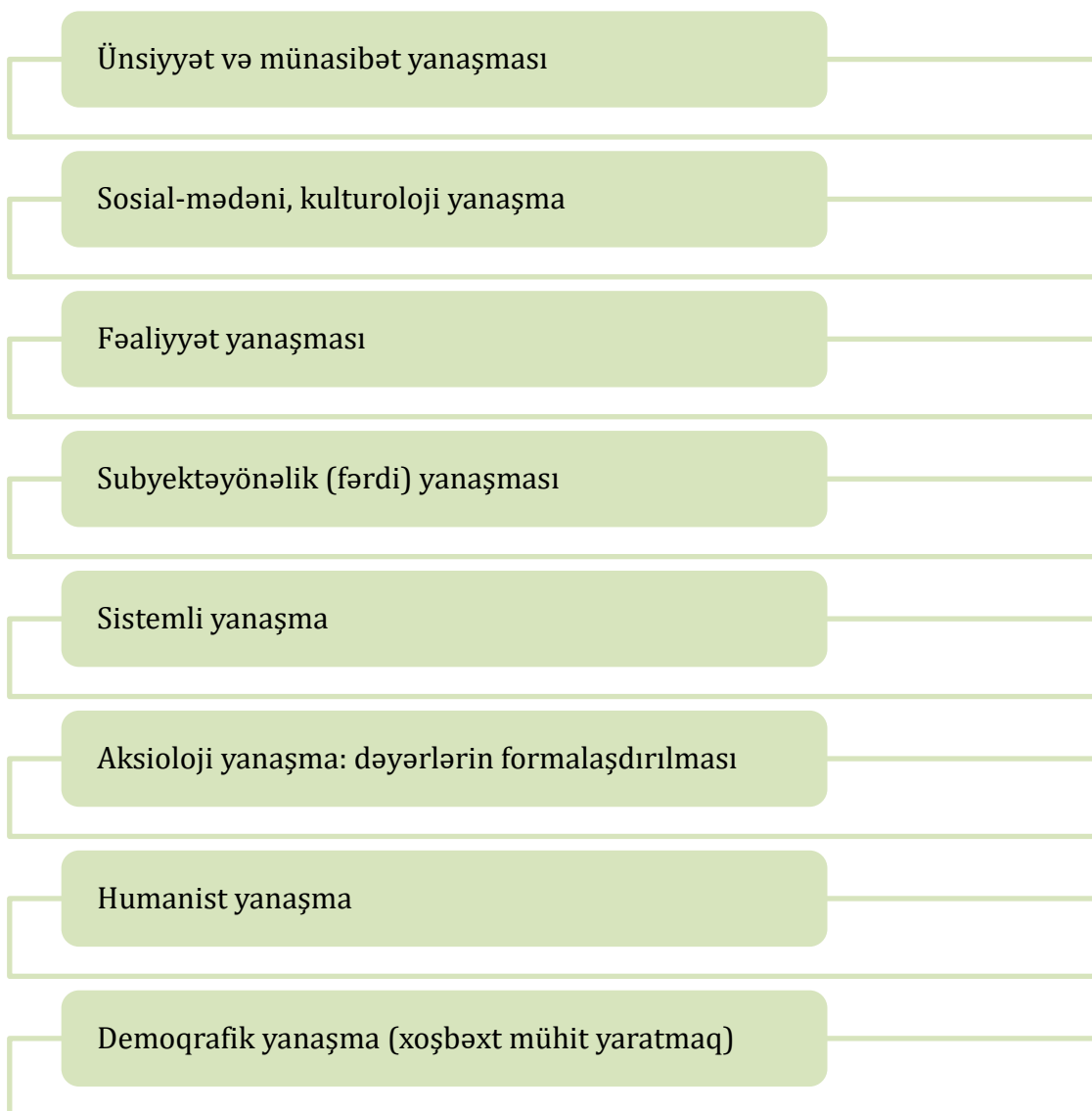
Konseptuallıq. Hər bir texnologiya fəlsəfi, psixoloji, didaktik və sosial-pedaqoji nəzəriyyələrlə tənzimlənən müvafiq elmi əsasa malik olmalıdır.

Sistemlilik. Texnologiya sistemin bütün əlamətlərinə: prosesin məntiqinə, onun hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə, bütövlüyə sahib olmalıdır.

İdarəolunma. Diaqnostik ehtimalların mümkünlüyü, planlaşdırma, təlim prosesinin layihələşdirilməsi, mərhələli diaqnostika və nəticələrin korreksiyası məqsədilə vasitə və metodların variasiyasına malik olmalıdır.

Səmərəlilik. Müasir texnologiyalar konkret şəraitdə tətbiq edilir və onlar nəticələrə görə səmərəli olmalı təlimin müəyyən standartlarına təminat verməlidir.

Təkrar tətbiqetmə. Texnologiyanın digər müəssisələrdə də tətbiqi mümkün olmalıdır. Hazırda təhsil sistemində tətbiq edilən texnologiyalar aşağıdakı yanaşmalara əsaslanır (Sxem 1.7)

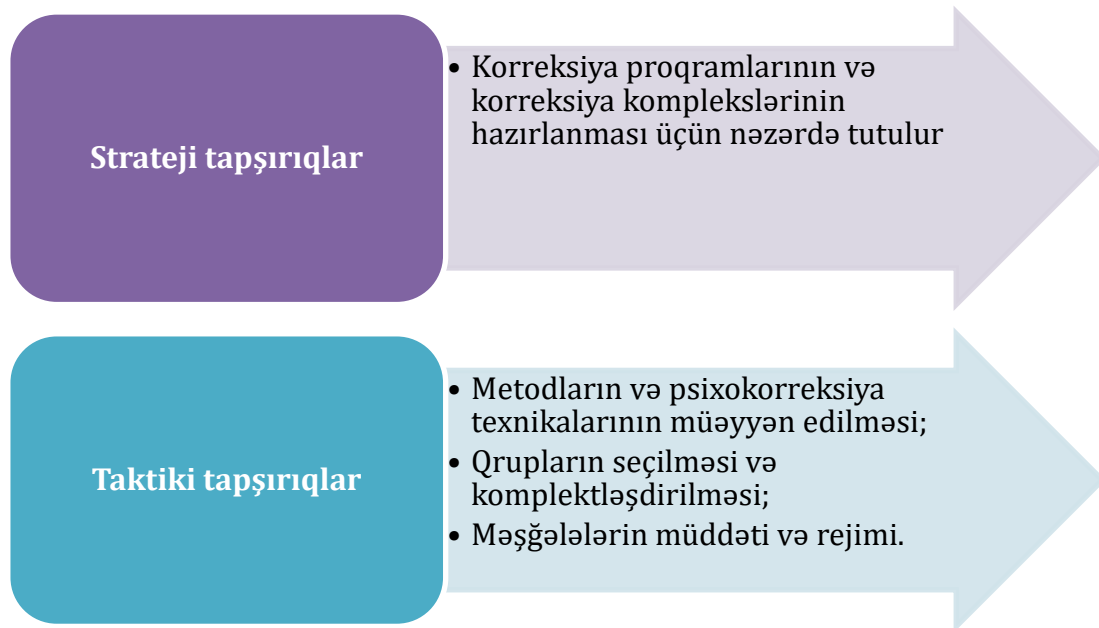

Sxem 1.7. Müasir təhsil texnologiyalarına fəlsəfi yanaşmalar (Şurkova)

Göründüyü kimi müasir psixokorreksiya proqramlarının hazırlanmasında psixoloji texnologiyalara müraciət edilməsi təsadüfi deyildir. Artıq pedaqoji elmlər sistemində istər

normal uşaqların təlim fəallığı, istərsə də problemlə inkişafın korreksiyası üçün texnologiyaların hazırlanmasında qaydaya salınmış yanaşmalar mövcuddur. İnkişafın ləngimə səbəblərinin öyrənilməsi və korreksiyası prosesi də texnologiyaların hazırlanmasına sistem yanaşma tələb edir. Sistem yanaşmanın nədən ibarət olduğunu nəzərdən keçirək.

Birinci, korreksiya prosesi özündə strateji və taktiki məsələləri əhatə edən mürəkkəb sistemdir. Bu baxımdan korreksiya proqramları iki əsas tapşırıq əsasında hazırlanır (Sxem 1.8):

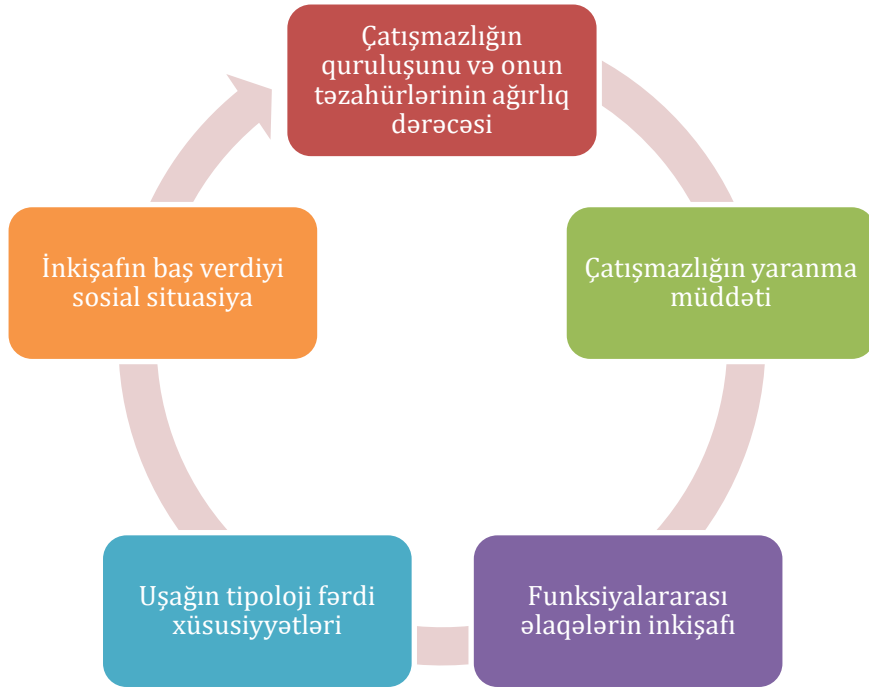
Sxem 1.8. Müasir korreksiya texnologiyaların hazırlanmasının strateji və taktiki məsələləri

Strateji tapşırıqlar - korreksiya proqramlarının və korreksiya komplekslərinin hazırlanması üçün nəzərdə tutulur. Taktiki tapşırıqlara isə bunlar daxildir:

1. Metodların və psixokorreksiya texnikalarının müəyyən edilməsi;
2. Qrupların seçilməsi və komplektləşdirilməsi;
3. Məşğələlərin müddəti və rejimi.

İkincisi, inkişaf problemləri olan kliyentlər, xüsusən, uşaqlar üçün universal texnologiyalar hazırlamaq mümkün deyildir. Çünki psixokorreksiya texnologiyaları işlənildikən çoxsaylı məsələləri əhatə etmək tələb olunur. Onlar aşağıdakılardır (Sxem 1.9):

- Çatışmazlığın quruluşunu və onun təzahürlərinin ağırlıq dərəcəsi;
- Çatışmazlığın yaranma müddəti;
- Funksiyalararası əlaqələrin inkişafı;
- Uşağın tipoloji fərdi xüsusiyyətləri;
- İnkişafın baş verdiyi sosial situasiya.

Sxem 1.9. Psixokorreksiya texnologiyaları işlənildikən əhatə edilən məsələlər

Üçüncüsü, psixokorreksiya kliyentdə yalnız vərdiş və bacarıqların yaradılması prosesi, psixoloji fəaliyyətin ayrı-ayrı tapşırıqlar hesabına təkmilləşdirilməsi demək deyildir. Bu, bütöv düşünülmüş fəaliyyətdir. Ona görə korreksiya işi kliyentin əhatəsində olduğu təlim-tərbiyə mühitindən başlayaraq onun psixikasının ayrı-ayrı sahələrinin yenidənqurulması prosesidir.

Dördüncü, inkişafda problemləri olan kliyentlərin psixoloji korreksiyasının məsuliyyətli, gözləndiyi kimi aparılması olduqca vacibdir. Bunun üçün kliyent korreksiya işinə tapşırıq kimi deyil, malik olduqlarının daha da inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi prosesi kimi yanaşmalıdır. Yaxın perspektivdə inkişaf qanunlarına və tələblərinə uyğun olaraq şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün bu ən səmərəli yoldur. Yəni psixokorreksiyanın strateji əsasları inkişaf perspektivlərinə istiqamətlənməlidir. Bunun üçün psixokorreksiya texnologiyaları hazırlanarkən L.S. Vıqotskinin aktual və yaxın inkişaf zonası nəzəriyyəsinə əsaslanmaq məqsədəuyğundur¹.

¹L.S.Vıqotskinin formuluna görə əqli inkişafın iki səviyyəsi vardır: özünün bir sıra tamamlanmış dövrləri ilə qeydə alınan - aktual inkişaf zonası və hələ tamamlanmamış dövrlərlə cəmləşən - yaxın inkişaf zonası.

I səviyyəni – “aktual inkişaf zonası”nı uşaqların yaşına müvafiq olaraq nəzərdə tutulan tapşırıqdan istifadə etməklə müəyyənləşdirmək olar. Belə ki, uşaqlar bu tapşırığı müstəqil, tam yerinə yetirirlər. Ona görə də bu səviyyəni həmin yaşda uşağın yaşlı və yaşlılarla əməkdaşlıq şəraitində, onların köməyi ilə yerinə yetirdikləri tapşırığı təhlil etməklə aydınlaşdırmaq mümkündür. Bir müddət keçdikdən sonra uşaqlar aktual inkişaf zonası üçün nəzərdə tutulmuş bu tapşırıqları özləri müstəqil olaraq da yerinə yetirə bilirlər.

II səviyyə – “yaxın inkişaf zonası” elə səviyyədir ki, uşağa verilmiş tapşırıq onun tərəfindən yaşlı və daha ağıllı yaşlılarla əməkdaşlıq şəraitində, onların köməyi ilə müstəqil həll edilir. Bu səviyyə aktual inkişaf zonasına ən yaxın olan mümkün inkişaf səviyyəsi, yəni əqli inkişafın mövcud vəziyyəti ilə aktual inkişaf səviyyəsi arasındakı məsafədir.

Bəşinci, psixokorreksiya proqramındakı konkret tapşırıqların spesifikasiyası bu prosedurun təşkil edildiyi müəssisənin tipindən də asılıdır: uşaq bağçası, məktəb, xüsusi tipli müəssisə, yardımçı müəssisə, inkişaf mərkəzi, psixoloji xidmət mərkəzi, poliklinika, klinika və d.. Bu baxımdan proqramın texnologiyası işlənildikən digər mütəxəssislərlə də məsləhətləşmək, həmçinin konsiliumlar keçirmək məqsədəuyğundur. Belə konsiliumlarda müvafiq qaydada loqoped, defektoloq, korreksion pedaqoq, həkim-psixiatr, həkim-nervpatoloq, müəllim, valideyn və digərlərinin də iştirakı təmin edilir.

Fərdi və qrup korreksiyası üçün proqramın tərtibi

Fərdi və qrup korreksiyası üçün proqram tərtib edilərkən bir sıra prinsiplər gözlənilir:

- Sistemlilik prinsipi;
- Korreksiya və diaqnostikanın vahidliyi prinsipi;
- Kauzal tipli korreksiyanın hazırkı vəziyyət üçün prioritet olması prinsipi;
- Fəaliyyət prinsipi;
- Yaş və fərdi xüsusiyyətlərin qeydiyyatı prinsipi;
- Psixoloji təsir metodlarının kompleks tətbiqi prinsipi;
- Yaxın sosial mühitdəkilərin korreksiya prosesinə cəlb edilməsi prinsipi;
- Mürəkkəbləşdirmə prinsipi;
- Materialların qeydiyyatı və mərhələli tətbiqi prinsipi;
- Materialın emosional mürəkkəbliyi prinsipi.

Fərd və ya qrup psixokorreksiya proqramları tərtib edilərkən əvvəlcə onun modeli müəyyən edilir. Psixokorreksiya proqramlarının işlənilməsi 3 əsas modelə əsaslanır (Sxem 1.10):

Sxem 1.10. Psixokorreksiya modelləri

1. Ümumi korreksiya modeli - bütövlükdə şəxsiyyətin optimal inkişaf səviyyəsinə əsaslanır. Bu model özündə uşağın psixoloji vəziyyətinə uyğun olaraq ailədə və digər sosial qruplarda yükləməni tarazlaşdırmaq üçün incə qoruyucu stimullaşdırıcı rejimi ifadə edir.
2. Tipoloji korreksiya modeli - oyun terapiyası, ailə terapiyası, psixonizamlayıcı məşqlər və bu kimi müxtəlif metodlardan istifadə edərək konkret psixokorreksiya təsirlərinin təşkilinə əsaslanır.
3. Fərdi korreksiya modeli - uşaq və yeniyetmələrin, o cümlədən yuxarı yaş qrupuna aid olan şəxslərin fərdi-tipoloji, psixoloji, kliniki-psixoloji xüsusiyyətlərinin müxtəlif pozuntularının korreksiyasına istiqamətlənir. Buna fərdi amillərin qeydə alınmış çatışmazlıqlarının korreksiyası üçün fərdi proqramların yaradılması yolu ilə nail olmaq mümkündür.

Hər üç model bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

Ümumi model - kliyentlə psixoprofilaktik işə yönəlir.

Tipoloji model - bu prosesi optimallaşdırır, psixi inkişafı stimullaşdırır.

Fərdi model - kliyentin kliniki-psixoloji və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindəki çatışmazlıqlar üçün korreksiyanı təmin edir. Bu modellərin hər biri üzrə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan işlər ayrı-ayrı bloklarda yerləşdirilir. Kliyentə məqsədyönlü korreksiya təsirləri göstərmək qarşılıqlı əlaqədə olan 4 əsas bloktan ibarətdir: diaqnostik blok; korreksion blok; qiymətləndirici blok; proqnostik blok.

1-ci blok – diaqnozlaşdırma. Psixi inkişafın diaqnostikası özündə kliyentin şəxsiyyəti, onun valideynləri, eləcə də yaxın ünsiyyətdə olduğu insanların münasibətlər sisteminin hərtərəfli kliniki-psixoloji tədqiqi:

- Kliyentin özünün və ailə üzvlərinin motivasiya-tələbat sahəsinin təhlili;
- Sensor-perseptiv və intellektual proseslərin və funksiyaların inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- Kliyentin sosial mühitinin diaqnostikası (sosial mühitin insanda travma yaradan, psixi inkişafını zədələyən xoşagəlməz amilləri öyrənilməsi, şəxsiyyətin formalaşması və sosial uyğunlaşmasının tədqiqi).

2-ci blok – korreksiya.

- Tərbiyənin uşaqlarda mikrososial boşluq yaradan qeyri-adekvat metodlarını aradan qaldırmaq;
- Uşaq və yeniyetmələrdə psixoloji travma yaradan situasiyalara üstün gəlməyə köməklik göstərmək;
- Kliyentdə ətraf mühitlə fəal qarşılıqlı münasibətlər formalaşdırmaq;
- Kliyentin üzvü olduğu sosial qruplardakı sosial statusunu qaldırmaq;
- Uşaq və yeniyetmələrin normativ davranış səriştələrini inkişaf etdirmək;
- Uşaqlarda sensor-perseptiv və intellektual prosesləri stimullaşdırmaq və formalaşdırmaq;

- Kommunikativ funksiyaların inkişafı və təkmilləşdirilməsi, davranışın emosional-iradi nizamlanması;
- Yaranmış sosial-psixoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün valideynləri korreksiya prosesinə fəal şəkildə cəlb edərək onlarda adekvat valideynə müvafiq münasibət formalaşdırmaq;
- Kliyentin olduğu kollektivdə xeyirxah, səmimi, qəbuletmə, qarşılıqlı anlama mühiti yaratmaq.

3-cü blok – qiymətləndirmə və ya korreksion təsirlərin səmərəliliyi bloku korreksiyaedici təsir nəticəsində dərkətmə proseslərdə, psixoloji vəziyyətdə, şəxsi reaksiyalarda baş verən dəyişmələrin təhlilinə yönəlir. Psixoloji korreksiyanın qiymətləndirilməsinin səmərəliliyinin meyarları çatışmazlığın quruluşunun, onun təzahür mexanizmləri, korreksiyanın məqsədinin təhlili və istifadə edilən metodların psixoloji təsirlərinin qeydə alınması üçün müəyyənləşdirilir. Korreksiya işinin nəticəsində kliyentdə iş prosesində və ya korreksiyadan bir müddət sonra üzə çıxa bilər.

Korreksiyanın təsirlərinin səmərəliliyi obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Obyektiv amillər bunlardır:

- Çatışmazlığın ağırlıq dərəcəsi;
- Qoyulmuş korreksiya vəzifələrinin dəqiqliyi;
- Korreksiya prosesinin dəqiq təşkili;
- Korreksiya prosesinin başlanma müddəti;
- Psixoloqun peşə və şəxsi təcrübəsi.

Subyektiv amillərə aşağıdakılar aiddir:

- Kliyentin və məsul şəxslərin psixoloji korreksiyaya qərar verməsi;
- Onların psixoloji korreksiyaya və psixoloqa münasibəti.

Korreksiyanın təsirləri qiymətləndirilərkən müxtəlif metodlar seçilir. Məsələn:

- Emosional pozuntuların psixoloji korreksiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində korreksiyaya qədər və sonra kliyentin davranışı haqqında valideynlərin fikirləri öyrənilir.
- Kliyentin davranış və emosional pozuntularının psixoloji korreksiyası qiymətləndirilərkən müşahidə metodu proyektiv metodlarla birgə şəxsiyyətin tədqiqi üçün istifadə olunur (rəng-assosiativ test, tamamlanmamış cümlələr, şəkil, test və s.).
- Dərəkətmə proseslərinin qiymətləndirilməsində dərəkətmə proseslərinin öyrənilməsinə xidmət edən funksional testlərdən, pedaqoji müşahidə nəticələrindən istifadə olunur.

4-cü blok – proqnozlaşdırma psixokorreksiyanın proyektiv, psixofizioloji, psixoloji və sosial-psixoloji funksiyalarına istiqamətlənir. Aşkar edilmiş psixoloji problemlərin korreksiyasının mümkünlüyü, ilk növbədə, problemin yaranma səbəbləri və mənşəyini

öyrənərək (təbii və ya sosial), onun inkişafının proqnozlaşdırılması və tətbiq edilən korreksiya işlərinin pozulmuş inkişafa qarşı yönəldilməsi ilə bağlıdır. Bu amil kliyentlə aparılacaq işlərin strategiyasını da düzgün qurmağa kömək edir. Ona görə də proqnostik təhlilində bunlar nəzərə alınır:

- Problemin yaranma səbəbləri, müddəti, təbii və sosial amillərlə bağlılığını aydınlaşdırmaq;
- Kliyentin somatik xəstəliklər keçirib-keçirmədiyini, eləcə də xroniki olub-olmamasını müəyyən etmək;
- Problemin stress amillərlə əlaqəsini aydınlaşdırmaq;
- Şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- Kliyentin sosial inkişaf şəraiti haqqında məlumatları nəzərdən keçirmək;
- Ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- Kliyentin hazırkı psixoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun korreksiya yolları seçmək.

1.4.2. Korreksiya proqramlarının tipləri

Psixoloji korreksiya və ya inkişafetdirici proqramlar çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirməklə müxtəlif tipli problemlərin həlli məqsədilə təşkil olunur. Məktəb təcrübəsində, ailəyə psixoloji xidmətdə aşağıdakı məzmununda korreksiya və inkişafetdirici proqramlar həyata keçirilir:

1. Kliniki-psixoloji problemlərin həlli;
2. Pedaqoji-psixoloji vəzifələrin yerinə yetirilməsi;
3. Şagirdlərin sosiallaşdırılması;
4. Demografik amillərin təsirinə məruz qalmış fərdlərlə iş və s..

Kliniki-psixoloji korreksiya proqramları təhsil subyektlərinin tibbi-psixoloji problemlərinin həllinə yönəldilir (Şəkil 1.2 və Şəkil 1.3). Belə korreksiya proqramları diaqnostik nəticələr əsasında aşkar edilmiş problemlərlə bağlı olaraq tibbi personal (həkim, tibb bacısı) və psixoloqla birgə aparılır. Birgə rəy əsasında vəzifələr planlaşdırılır, problemin həlli yolları göstərilir.

Kliniki-psixoloji korreksiya proqramları nitq, eşitmə, əqli qüsurların müxtəlif ağırlıq dərəcəsinə görə müəyyən edilmiş təhsilalanlar üçün hazırlanır. Belə proqramlar məktəbdə,

Şəkil 1.2. Fiziki travma almış uşaqla posttravmatik stresin korreksiyası

Şəkil 1.3. Daun sindromlu uşaqlarda dərk etmə prosesinin korreksiyası

poliklinikada, xüsusi təhsil müəssisələrində və d. yerlərdə təşkil edilir. Bu prosesdə defektoloq, loqoped, tiflopedaqoq, surdopedaqoq, psixiatr, həkim, pedaqoq və digər mütəxəssislər iştirak edirlər. Bu proqramlarda təhsilalanların fizioloji problemləri ilə əlaqədar olaraq pediatr, fizioloq da iştirak edə bilər. Buraya antropometriya da daxildir. Məsələn, uşaqlarda 1 il müddətində antropometrik göstəricilərin dəyişməməsi belə proqramların hazırlanmasına səbəb ola bilər, çünki bu ləngimə uşaqda ciddi fizioloji və ya kliniki problemlərinin olmasından xəbər verən faktdır. Onun yaranma səbəblərinin aşkar edilməsi, aradan qaldırılması zəruridir. Yaxud yeniyetməlik dövründə fizioloji anomaliyalar: qızlarda maskulinizasiya, oğlanlarda feminizasiya, eləcə də cinsi inkişafın getməməsi, bəzən də sürətli, normadan daha çox irəli getməsi hallarında ilkin nəticələrə gəlmək məqsədilə psixoloq fiziologiya sahəsində çalışan mütəxəssisləri dəvət edərək belə proqramlar hazırlanır. Proqramlar uşaq bağçasında, məktəbdə, ailədə, eləcə də poliklinikalarda, tədqiqat laboratoriyalarında və digər münasib yerlərdə reallaşdırılır.

Pedaqoji-psixoloji vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə proqramların tətbiqi məktəb təcrübəsində daha geniş yayılmışdır. Çünki məktəb praktik psixoloqunun fəaliyyəti bütün təhsil subyektlərinin əməkdaşlığını tələb edir. Bunun üçün psixoloq vaxtaşırı konsiliumlar keçirir. Bu sahədəki işin təşkili forması (tədris-tərbiyə problemlərinin həlli metodları) pedaqoji-psixoloji proqramlardır. Tematik mövzularla bağlı pedaqoji-psixoloji proqramlar uşaqların, şagirdlərin, müəllimlərin, idarəetmə sahəsində çalışanların, valideynlərin pedaqoji xarakterli psixoloji problemlərinin həllinə xidmət edir. Buraya fərdlərin psixoloji durumu: təlim çətinlikləri, adaptasiya problemləri, asosial davranışı, qarşılıqlı münasibətlərdəki gərginliklər kimi məsələlər əhatə edilir.

Şagirdlərin sosiallaşdırılması və demoqrafik problemlərin həlli üzrə proqramlar məzmun baxımından biri-birinə yaxın olub şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında yarana biləcək münasibət, ünsiyyət, fəaliyyət, həmçinin ailədə yaranmış müxtəlif xarakterli: maddi, mənəvi-psixoloji, sosial problemlərin həllində yardımçı olmaq məqsədi daşıyır.

Daha əhatəli proqramlar təhsilin strategiyası və taktikası ilə bağlı olaraq konsepsiyaların, modellərin, paradigmalardan, texnologiyaların, dərsliklərin, metodların müzakirəsinə həsr edilir. Yeri gəldikdə müəllif proqramları da psixoloji-pedaqoji konsiliumların müzakirə mövzusu olur.

Psixoloji tipli proqramlar praktik psixoloqların öz həmkarları ilə təcrübədə üzləşdikləri problemlərlə bağlı ya planlı, yaxud gözlənilmədən qarşıya çıxmış problemlərin, faktların, situasiyaların hərəkət planının həllinə həsr olunur.

Psixoloji proqramların daha geniş yayılmış forması planlı layihələrdir. O, psixoloji xidmət şəbəkəsinin müxtəlif statuslu mütəxəssisləri: inspektor, məsləhətçi, koordinator, kabinə müdiri, praktik psixoloq və b. tərəfindən təşkil edilərək aşağıdakı məsələlərin həllinə həsr olunur:

- Şagirdlərin psixoloji problemlərinin həlli: nitq, davranış, şəxsiyyət, cinsi inkişaf pozuntuları (frustrasiya, sıxışdırılma, aqressiya, stress, depressiya, apatiya, maskulinizasiya, feminizasiya və s.);
- Məktəbə hazırlığın psixoloji problemlərinin həlli;

- Yeniyetmələrin özünüidentifikasiya probleminin həlli;
- Peşəyönümü üzrə bacarıqların artırılması;
- Psixokorreskiyanın təşkili qaydalarının təkmilləşdirilməsi;
- Psixokorreskiyanın təşkili metodlarının yeniləşdirilməsi;
- Psixoloji vəziyyətin diaqnostikasının nəticələrinə görə korreksiya növlərinin tayıni;
- Psixokorreksiya texnikalarının tətbiqi bacarıqlarının artırılması.

3-10 yaşlı uşaqlarda davranış pozuntularının qrup korreksiya proqramı

Uşaqlarda rol davranışın formalaşdırılması məktəbəqədər və ibtidai təhsilin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Bu məsələyə son illər təhsil proqramlarının (kurikulumlarının) hazırlanmasında və tətbiqində xüsusi diqqət yetirilir. Bu proqramlarda uşaqların sosial və emosional inkişafında onların da davranış mədəniyyətinin formalaşdırılmasına ayrıca standartlar qoyulur. Bununla yanaşı tədqiqatçılar uşaqların davranışının nizamlanması vasitələri (N.E. Veraksa və O.M.Dyaçenko), uşaqların davranışının korreksiyası və qrup terapiyasından (oyunlardan, T.P. Smirnova) istifadə böyük məktəbəqədər, eləcə də kiçikyaşlı məktəbli uşaqların mədəni davranışının formalaşmasının pedaqoji şərtləri (İ.V.Maksimova), uşaqların sosial tərbiyəsində korreksiya-pedaqoji işin məzmunu (E.M. Alekseyeva), tərbiyə müəssisələrində uşaq oyunlarına rəhbərlik (M.D. Vasilyeva), uşaqların qarşılıqlı münasibətlərində süjetli-rollu oyunların rolu (O.N. İvanişina), ailədə oyun psixoterapiyası (Ç. Şeffər) mövzularında davranışın korreksiyası üzrə müxtəlif texnologiyalar təklif edirlər.

Təhsil sistemində psixokorreksiya metodları artıq özünə etibarlı vəsiqə qazanıb. Təhsil və inkişaf müəssisələrində belə korreksion vasitələrə tez-tez müraciət olunur. Onlardan biri də qrup korreksiyasıdır. Uşaqların rol davranışının korreksiyası da ümumi korreksiyanın prinsipləri, model, metod və vasitələri əsasında aparılır.

Psixokorreksiya insanların emosional sahəsində və davranışında yaranmış müxtəlif xarakterli problemlərin həlli yolu ilə onların həyat və sağlamlığının qorunması, əhval ruhiyyəsinin yaxşılaşdırılması, davranış ləngimələri, yayınmaları və pozuntularının aradan qaldırılmasına yönəldilmiş psixoloji müdaxilə, kömək, yardım kimi də dəyərləndirilir.

Uşaqların psixokorreksiyasının isə bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır. Bu, bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birinci yerdə uşaqların hələ kamilləşməməsi, bir çox məsələlərə səbirsiz yanaşması, reflektor sahənin iradi-emosional tənzimlənməsindəki çətinliklər, təcrübəsizlik, oyanıqlıq, əsəbilik, affektivlik, aqressiya, təəssürat yaratmağa meyillilik, fantaziyalaşdırma və s. hesab olunur. Bu xüsusiyyətlər, düşünürük ki, tətbiq edilən metodların qarşıya qoyulmuş vəzifələrinin həllində çətinliklər yaradır.

Uşaqlarda rol davranışın korreksiyası məqsədilə tətbiq edilən hər bir vasitə onların davranış problemlərinə uyğun seçilir. Bu, uşaqların çətinlik çəkdikləri problemlərin aradan qaldırılmasının ən səmərəli yollarından biridir. Metodların işlənilməsində, adaptasiya edilməsində onların yaş xüsusiyyətləri, qrupun xüsusiyyətləri, terapevtik təsirlərə münasibəti də nəzərə alınır. Onlara uzunmüddətli, neqativ təsir göstərə biləcək terapevtik vasitələri ola bilsin ki, əvvəlcədən müəyyənləşdirmək çətinidir. Bəzən bu proses terapiya

işinin gedişində özünü göstərə bilər. Ona görə də işin mərhələlərlə aparılması, hər bir mərhələnin nəticələrinin nəzərdən keçirilməsi, uşaqların emosional vəziyyətinin diqqətlə işlənilməsi lazım gəlir. Müsbət nəticələr izlənilərək qeydə alınır, bu tipli işlərin davam etdirilməsi üçün məqsədyönlü vasitələrin siyahısına daxil edilir. Bu və digər səbəblərdən tətbiq edilən metodlar bəzən aradan qaldırılması nəzərdə tutulan problemin həllindən daha çox inkişaf ləngimələrinin korreksiyasına kömək edir. Adətən inkişafetdirici işlər uşaqda dəyişmələr yaratmaq üçün istifadə edilir, lakin bu zaman konkret məqsəd olmalıdır, halbuki uşaqlarla aparılan işlərdə ciddi tələblər gözlənilmədikdə, uşaqların yaşı, cinsi və problemləri nəzərə alınmadıqda nəzərdə tutulmuş işləri tam olaraq yerinə yetirmək mümkün olmur. Bu kimi hallara təcrübədə tez-tez rast gəlirik. Problemi həll etmək üçün uşaqların qrup korreksiyasını aparən mütəxəssislər (psixoloq, pədaqoq, defektoloq) özünün şəxsi metodikasına malik olmalıdır. Fərqli təsir metodlarından yararlanaraq onları yaradıcılıqla, özünəməxsus tərzdə tətbiq etməlidir. Ümumilikdə qrup korreksiyasında istifadə edilən metodlar mütəxəssisin hansı nəzəriyyəyə üstünlük verməsinə görə (psixozanaliz, biheviyor, humanist, koqnitiv, transpersonal və s.) fərqlənir. Bunların heç biri ayrılıqda uşaqlarda rol davranış problemlərinin həllini tam əhatə etmək imkanında deyil. Ona görə də bu sahədə bir neçə metod və vasitələrə, terapiya növlərinə üstünlük verilir. Məsələn, biheviyor korreksiya bilavasitə davranışın nizamlanmasına yönəldilmiş yanaşmadır. Burada toplanan metod və vasitələr məhz davranış problemlərinin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Təhsildə davranış problemlərinin həllində yalnız bu yanaşmadan istifadə etmək hər zaman səmərəli nəticələr vermir. Ona görə bu sahədə digər konsepsiyaların tətbiqi təcrübəsindən istifadə də əhəmiyyətlidir.

Psixozanaliz uşaqlarda bir-birini daha yaxından tanımaq, onları narahat edən məsələləri aydınlaşdırmaq və həmyaşıdlarını bununla bağlı məlumatlandırmaq məqsədilə tətbiq edilir. Normal inkişaf qrupunda təşkil edilən qrup korreksiyasında psixozanaliz metodundan az istifadə olunur, çünki bu metod fərdi korreksiya üçün daha əlverişlidir. Bununla belə son illərin təcrübəsində şəxsiyyətin şüuraltı sahəsinin açılmasında qrupun müsbət təsiri nəzərə alınaraq bir sıra hallarda qrup korreksiyasında psixozanalizə də müraciət edilir.

Transpersonal korreksiya uşağa özünütanıma, özünəmərkəzləşmə imkanı verir. Bu məqsədlə autogen məşqlərdən istifadə etmək məqsəduyğundur. Nəticədə uşaqda özünə münasibət dəyişir, o öz davranışını kənardan izləmək imkanı əldə edir. İntensiv tənəffüs, musiqi, bədənə mərkəzləşmə və d. mediativ texnikalar belə təsirlərdən hesab olunur.

Psixosintez bir neçə nəzəriyyənin konsepsiyası əsasında işlənilmiş istiqamətdir. Bu, uşaqlarda iradi hərəkətlərin artırılmasına yönəldilir. Bu zaman tətbiq edilən metodlar psixikanın müxtəlif sahələrinə təsir göstərir. Bu zaman uşaqlarda baş verən dəyişmələr həm şəxsi, həm də sosial sahələri əhatə edir. Onların davranışı, fəaliyyəti və ünsiyyəti konstruktiv, yaradıcı istiqamətə meyillənir.

Uşaqların qrup korreksiyasında istifadə edilən vasitələr, əsasən, 3 istiqamətə yönəldilir:

- Fərdi inkişafa (temperament tiplərinin yaratdığı çətinliklər, qabiliyyətlərin aşkar edilməsi və inkişafı, xarakterin aksentuasiyası);
- Kommunikativ problemlərə (sosial qrup münasibətləri, tərbiyəçilərlə münasibətlər);
- Sosiallaşmaya (əlaqələrə uyğunlaşma, rol davranış normalarına yiyələnmə).

Qrup korreksiyasını 3 yaşdan başlayaraq aparmaq mümkündür. Bununla bağlı olaraq psixologiyada hər bir yaşda daha səmərəli təsir göstərən terapevtik sahələr aydınlaşdırılmışdır:

- 3 yaş - somatovegetativ səviyyə;
- 4-7 yaş - psixomotor səviyyə;
- 5-10 yaş - affektiv səviyyə;
- 11-17 yaş - emosional-idemotor səviyyə;
- 17 yaşdan yuxarı - əsəb-psixi xüsusiyyətlər.

Şəxsiyyət nəzəriyyəçilərinin təsnifatına görə 2,5-4 yaşlı uşaqlarda özünütanıma, özünəhörmət, özünüqiymətləndirmə, bu zəmində şəxsiyyətin və sosial münasibətlərin, davranış normalarının formalaşması mərhələsidir (A. Maslou, Q. Olport). Bu mərhələdə korreksiya kompleks metodlarla həyata keçirilir. 4-7 yaşda utancaqlıq dövrü gəlir (E. Erikson).

Psixokorreksiyada əsas iş uşağın ailədaxili münasibətlərdə, sosial mühitdə, başqa insanlarda ünsiyyətdə özünüifadəsinə, özünüizamlamasına və tənzimlənməsinə yönəldilir. Bu baxımdan rol davranışın korreksiyası üçün 4-7 yaş daha əlverişlidir. Çünki bu dövrdə artıq bir sıra idrak prosesləri, o cümlədən diqqətin iradi imkanları da artmağa başlayır. Belə uşaqlardan ibarət qrupda səmərəli nəticələr əldə etmək mümkündür. Məsələn, beş yaşlı uşaq qrupu mağaza oyununu oynayır. Bu zaman süjetlər əsasında konkret rollar yerinə yetirilir: biri malları sərgiləyir, digəri aldığı "malın" müqabilində "pul" verir, üçüncüsü kassada oturub "alıcılara" ödəniş çekləri verir. Oyun prosesinə yaradıcı yanaşa bilən uşaqlar ona əlavələr də edirlər. Bilirik ki, yaradıcı oyunlar uşaq ağılının nəticəsidir. Bütün bunlar biri digərinə bənzəməyən yaradıcı uşaq oyunlarıdır və məhz belə oyunlar uşağın sosial rolları mənimsəməsinə kömək edir. Qrup korreksiyasında uşaqlara bu kimi imkanlarına görə fərqli təsirlər göstərilir. Qrup korreksiyası hazırda eyni problemlə uşaqların inkişafını nizamlamaq məqsədilə tətbiq edilir. Rol davranışı üzrə qrup korreksiyasını təşkil etmək üçün bir sıra tələblərə əməl edilməlidir:

- Korreksiya işinin funksiyası, məqsədi və vəzifələri;
- Qrup üzvlərinin sayı;
- Qrup üzvlərinin yaşı;
- Korreksiya aparılan problemin eyniliyi;
- Qrup korreksiyasının təşkili forması;
- Korreksiyanın proseduru, onun mərhələləri, gedişi və nəticələri.

Qrup korreksiyasını aparmaqda əsas məqsəd uşaqlarda rol davranışla bağlı qarşıya

qoyduğumuz vəzifələrin yerinə yetirilməsidir:

1. Özünəxidmət: soyunma-geyinmə, yemək, öz əşyalarına diqqətli olmaq;
2. Fəaliyyətə maraq, səs siqnalları üzrə verilən tapşırıqları yerinə yetirmək;
3. Həmyaşıdlara pozitiv münasibət, onlarla paylaşmaq, razılığa gəlmək, birgə oynamaq.

Uşaqların qrup korreksiyanın aparıldığı otaq xüsusi avadanlıq və vəsaitlərlə: müxtəlif xarakterli oyuncaqlar, kuklalar, maşınlar, təbiət, sosial obyektləri və hadisələrinin şəkilləri, karandaş, rəngli boya, plastilin, rəngli və ağ kağız, qayçı, stolüstü teatr, kölgə və flaneloqraf tamaşaları üçün personajlar, cizgi filmi personajları, flomaster, qumluq və s. təchiz edilir.

Rol davranışın korreksiyasında tətbiq edilən qrup korreksiyanın funksiyaları

Rol davranışının korreksiyasında tətbiq edilən qrup korreksiyanın funksiyaları aşağıdakı diaqramda verilib (Sxem 1.11):

Sxem 1.11. Qrup korreksiyanın funksiyaları

Qrup korreksiyasında emosional yönəlməyə və bələdləşməyə nailolma, münaqişədən qaçmaq, yaxud həll etmək, uşaqları xəyalında gəzdirdikləri təhdidedici obrazlardan azad etmə əsas vəzifədir. Bunlar yaradıcılıq, oyun, rol vasitəsilə təsvir olunaraq yox edilir, zəiflədir, unudulur. Ç. Şeffər, Y.A. Barkova, J.M. Qlozman, O.N. İvanişina, İ.V. Vaçkov və b. uşaqların korreksiyasının metod və texnikalarını şərh edirlər. Burada dünya təcrübəsində geniş yayılmış bir sıra müasir texnologiyalar öz əksini tapır.

1. Ümumi korreksiya. Burada təsirlər problemin mənşəyinə yönəldilir. Ona görə də ümumi (əsaslı, köklü) korreksiya zamanı aparılan qrup işində psixoloq hər bir uşağın diaqnostik xəritəsi ilə yaxından tanış olmalıdır. Əsaslı korreksiya peşəkar mütəxəssisin nəzarəti və tövsiyəsi, yaxud təyinatı ilə də aparıla bilər. Bu halda qrup korreksiya ümumi psixoterapiyanın funksiyalarını yerinə yetirmiş olur.

Ümumi korreksiya özünün funksiyalarına görə bir sıra növlərə bölünür. Hər bir növün məqsəd və vəzifələri biri-birindən fərqlənir. Ümumi korreksiya funksiyalarını həm də rasional (idrakı inkişaf etdirən) korreksiya növləri kimi səciyyələndirmək olar.

Rol davranışın korreksiyasına yönəldilmiş bütün qrup korreksiya növlərində bu funksiyaların biri və ya bir neçəsi öz həllini tapmalı olur.

2. Hissəli korreksiya - korreksiya vasitələrin mərhələli tətbiqidir: rasional, oyun, geştalt, psixosintez, psixoanaliz, trenspersonal, artterapiya, psixodramatik terapiya, bədənin istiqamətləndirilməsi, təlqin, autogen məşqlər və s. korreksiya növlərini buraya daxil edə bilərik.

Həm ümumi, həm də hissəli korreksiya müxtəlif təsirlərin köməyiylə bilavasitə davranışda və ona neqativ təsir göstərən psixoloji faktorlarda bir sıra problemlər aradan qaldırılır: psixoloji ləngimə, psixoloji yayınma, deviant davranış, nevroitik davranış, komformlu davranış, xarakterin aksentuasiyası, sosial-psixoloji inkişafın disharmoniyası, nitq problemləri və s.

Bu kimi problemləri həll etmək üçün qrup korreksiyasının bir sıra növlərindən istifadə edilir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

“Proqram” üzrə tətbiq edilən terapiya növləri üzrə işlərin məzmunu aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 1.6)

İşi adı	İşin məzmunu
1. Qrupun xüsusiyyətləri - psixoloji xəritə	Qrupdakı uşaqların davranış problemləri, qrupun hər bir üzvünün fərdi xüsusiyyətləri ilə tanışlıq, işin məzmunu, prinsipləri, məqsədi, metod və vasitələr, resurslar, vaxt, şərait, əməkdaşlar.
2. Oyun terapiyası	Oyunun növü (rollu, süjetli, qaydalı, didaktik, mütəhərrik, yaradıcı, kompüter və s.), funksiyası, gedişi, mərhələləri, texnikalar, iştirakçıların rolları, məqsəd və vəzifələri, tələblər, əlaqə, dialoq, fasilasiya vasitələri.

İşi adı	İşin məzmunu
3. Art-terapiya və yaradıcılıq	Davranışın korreksiyasında art-terapiyanın (rəsm, yapma, düzmə, yonma, cızma, tikmə, heykəltəraşlıq, quraşdırma, kəsib-yapışdırma və s.), qrim, maska, rollar, nümunələr, obraz və hadisələr, alternativ yaradıcılıq sahələri, forma və vasitələr, onlayn texnikalar, qrupda cərəyan edən proseslərin, davranışa təsir effektlərin, korreksiya edilmiş hərəkətlərin qeydə alınması yolları. Davranışda icra edilən hərəkətlərin yeni quruluşlarını möhkəmləndirən yaradıcılıq nümunələrinin operativ seçilməsi və tətbiqi yolları, bədənə, konstitusional quruluşla, incə və böyük motor sahə, jest, mimika və maneralarla işin xüsusiyyətləri.
4. Nağıl-terapiyası	Nağılların mahiyyəti, dinamikası, nağıl süjetinin spontan xarakteri, metaforalar, arxetipik mahiyyət, rollar, səhnələşdirmələr, intonasiya, texnikalar.
5. Biblioterapiya	Bədii nümunələrin seçilməsi, rolların və obrazların təyini, süjetin gözlənməsi və ya modifikasiyası, rolların ifası, səhnələşdirmə, nəqlətmə.
6. Psixodrama	Psixodramatik prosesin mahiyyəti, süjet, ssenari, tələb, forma, şərait və obrazlar, texnikalar, resurslar, inteqrasiya (nağıl terapiyası, təlim üsulları).
7. Qum terapiyası	Uşaq üçün əhəmiyyət kəsb edən obrazların seçilməsi, fiqurların düzəldilməsi süjetli hadisələrdən ibarət komplekslərin hazırlanması və bölgüsünün aparılması.

Cədvəl 1.6. Terapiya növləri üzrə işlərin məzmunu

Oyun korreksiyası psixoloq və uşaqlar arasında etibara, uyğunlaşmağa, emosional bağlılığa əsaslanan terapiya növüdür. Oyunla qrup korreksiyasında problemlər oyunun gedişində açılır, aydınlaşdırılır, detallaşdırılır. Psixoloq oyunun gedişində əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi məqsədə doğru addım-addım irəliləyir, süjeti başa vurur. Oyunda qoyulmuş problemləli situasiya uşağın probleminin aydınlaşdırılmasında və həllində əsas rol oynayır. Ona görə də problemləli situasiya uşağın davranış probleminə uyğun seçilməlidir. Davranışın korreksiyası üçün tətbiq edilən oyunlarda problemin aydınlaşdırılması elə bir məqamdır ki, bu zaman uşaq öz hisləri və hərəkətləri ilə sanki yeni tanış olur, yaranmış bu məqamdan istifadə edərək ondan könüllü azad olmaq üçün şəxsən təşəbbüs göstərir, bəzən özü yollar təklif edir: “Gəlin onu çaya ataq”, “Torpaqda gizlədək”, “Üstündən qara rəng çəkək”, “Onu bağışlayaq ki, bir də belə etməsin”, “Daha ondan qorxmayaq, axı o, qorxulu deyil” və s. Oyun terapiyasında süjetli-rollu oyunların bir sıra növlərindən istifadə etmək

mümkündür:

- Sadə qaydalı-süjetli oyunlar.
- Süjetli-qaydalı oyunlar.
- Süjetli-dramatik oyunlar.
- İdman-yarış xarakterli oyunlar.

Nağil terapiyası uşaqların korreksiyanın ən uğurlu metodlarından biridir. Nağil uşağın davranışında çətinlik yaradan daxili problemlərinə, kobud davranış göstərən insanın, heyvanın, quşun, bitkinin və ya cansız obyektlərin gizli dünyasının açılmasına, onunla yaxından tanışlığa yönəldilir. Onun üstün və müsbət tərəfləri qabardılır, mənfi tərəflərindən qorunmağın yolları nağil səhnələrində rolların köməyiylə aydınlaşdırılır, izah edilir. Problemə uyğun nağıllar seçilir və ya psixoloq tərəfindən uydurulur.

Biblioterapiya - burada bədii əsərlərin qəhrəmanları çıxış edir (nağil, hekayə, şeir, cizgi filmi, uşaq filmləri və s. personajları). Biblioterapiya, əsasən, bədii əsərin personajları və süjetini ifadə edən obrazlar, illüstrasiyalarla bəzədilmiş otaqda, yaxud uşaq kitabxanasında aparılır. Bu təcrübə hazırda dünyada geniş yayılmışdır. Hər bir qrup üçün fərqli formalardan müxtəlif vasitələrlə istifadə edilir: nağil süjetlərini ifadə edən irihəcmli şəkillər, cizgi filmləri və s.

Aretepsixoterapiya uşaqlarla müxtəlif mövzularda söhbətlər əsnasında aparılır. Bu söhbətlər onlar üçün əhəmiyyət kəsb edən yaxın və uzaq (tanıdıqları) insanlar, qəhrəmanlar, onların özləri ilə bağlı aparılır. Onların taleyi, başına gələn hadisələr, hərəkətləri, davranışı, münasibətləri, məşğuliyyətləri və d. məsələlər söhbətlərin əsas mövzusu olur. Belə söhbətlər zamanı uşaqlara başqalarının nümunəsi əsasında tələqinedici və öyrədici təsir göstərilir. Başqalarının bu məsələyə münasibətini öyrənir. Öz istəklərini, rəylərini, düşüncələrini açıqlayır, qeyri-müəyyənliklərdən yaranan qorxu hissi, mühitə neqativ münasibəti dəyişir. Alternativ və cəsarətli hərəkət etmək üçün yeni imkanlar əldə edir.

Art-terapiya incəsənətin bir sahəsi olub qrup terapiyasında da geniş yayılmışdır. Metod, əslində, psixozanaliz konsepsiyasına əsaslanır. Belə ki, inkişafetdirici və öyrədici istiqamətə yönəldilmiş art-terapiya son nəticədə psixikanın bir çox sahələrini də inkişafa yönəldir, uşaqda pozitiv əhval-ruhiyyə yaradır. Art-terapiya nümunələrinə bunlar daxildir: rəsmetmə, abstrakt rəsmlər, qrafika, boyama, yapma, yonma, aplikasiya, musiqi, rəqs, qiraət, qrimləmə, maskalama, səhnələşdirmə və s..

Psixodrama metodu tətbiq edilərkən qrupun ya bir, ya da bütün üzvlərinin problemləri nəzərə alınır. Məqsəddən asılı olaraq mövzu və onun süjeti müəyyənləşdirilir. Ya uşaqlara müstəqillik verilərək özləri üçün aktual olan rolu götürmələrinə imkan yaradılır, ya da psixoloq rolları özü müəyyənləşdirir. Oynanılmış dramatik hadisələr, onun yaratdığı təəssüratlar uşağın davranışında dəyişmə yaratmaq gücündədir.

Qum terapiyası uşaqlara daxili aləmində gizlətdikləri, bir çoxları üçün anlaşılmaz, əslində isə daim narahatlıq verən həyəcanlarını, düşüncələrini qiymətləndirmələrini açmaq

üçün həm hissi, həm də məntiqi imkanlar yaradır. Müxtəlif fiqurlar düzəldərək onlara münasibətini ifadə edir, azad və təhlükəsizlik şəraitində real davranışında real münasibət göstərir. Qum seanslarında qrup işi zamanı öz yoldaşları ilə münasibətlərini də qaydaya salmaq üçün yeni birgə fəaliyyət imkanları yaranır.

Dünya təcrübəsində istifadə edilən qrup terapiyası metodikalarının köməyi ilə 5-6 yaşlı uşaqlarda rol davranışın korreksiyasını aparmaq üçün eksperiment keçirdik. Metodologiyani bu sahədə öz təsdiqini tapmış konsepsiya və nəzəriyyələrə münasib qaydada hazırladıq: geştalt, bihevioral, psixanalitik, kliyentəyönəlik, koqnitiv və sosial koqnitiv.

Uşaqlarla rol davranışın korreksiyasında qrup terapiyası keçirilməzdən əvvəl onların davranışının problemlərinin fərdi tədqiqatı aparılır, sosial rollara yiyələnmə çətinlikləri və səbəbləri, qrupun yaradılması şərtləri ayrılıqda nəzərdən keçirilir, nəticələr ümumiləşdirilir. Bu işlər "Davranış pozuntularının korreksiya modeli" əsasında tənzimlənir.

Məlumatlar toplandıqdan sonra bir neçə istiqamətdə təhlillər aparılır. Təhlillər psixoloji nəzəriyyələrin metodologiyasına əsaslanmaqla bir neçə mərhələdən ibarət olur.

1. Kliniki-psixoloji təhlil: uşağın sağlamlıq vəziyyəti, inkişafda bu və digər xarakterli problemlərin, xəstəlik və sindromların olub-olmaması.
2. Psixoloji diaqnostika: uşağın psixi inkişafının yaş səviyyəsi müəyyənləşdirilir, real nəticələr və psixoloji yaşın xronoloji yaşa uyğunluq dərəcəsi üzrə korrelyasiya aparılır, rol davranışın xüsusiyyətləri, forması təyin edilir. Davranışın qiymətləndirilməsi və hansı qrupa daxil edilməsi müəyyənləşdirilir. Bu mərhələdə aparılan iş seçilmiş qruplardakı problemlərə xas olan müdafiə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və korreksiya işinin tətbiqində aradan qaldırılması məqsədilə istifadə ediləcək metod, vasitə, texnika və priyomların ayırd edilməsidir.

I qrup sağlam uşaqlar üçün spesifik müdafiə mexanizmləri, onların xüsusiyyətləri, davranışda təzahürü, reaksiyalar, refleksiv xarakteri, təsviri, onlara təsir texnikaları, müdaxilələr, terapevtik proseslər, öyrədici, inkişafetdirici və təlqinedici təsirlər.

II qrup davranış ləngimələri olan uşaqlarda müdafiə mexanizmlərinin xüsusiyyətləri, quruluşu, inkaredici reaksiyalar, loqonevroz, neqativizm, strateji planlaşdırma, prinsiplər, müdaxilə və texnikalar, üstüngəlmə.

III qrup autizmlı uşaqlarda problemlı inkişafın xüsusiyyətləri, sindromlar, neqativ reaksiyalar, davranışın və sosiallaşmanın autizmi (asosializasiya), təfəkkürün ləngliyi, neqativizm, qapalılıq, davranış pozğunluğu, nitq pozğunluğu, kompleks yardım, sadə özünəxidmət hərəkətlərinin təkrarı, kiçik və böyük motor sahənin fəallaşdırılması, əlaqələrin qurulması, münasibətin sosiallaşması, təkraretmə, təlqinetmə, hərəkətlərin avtomatlaşdırılması, oyun, təlim, əmək vərdişlərin yaradılması.

3. Korreksiya metodlarının müəyyənləşdirilməsi və keçirilməsi

I və II mərhələdə nəzərdə tutulmuş işləri həyata keçirdikdən sonra III mərhələ üzərində daha geniş dayanmaq lazımdır. Buna səbəb qrup korreksiya üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. "Korreksiya şəraiti" nə uşaq qrupunun tərkibinin düzgün

müəyyənləşdirilməsi daxildir. Bunun üçün hər bir qrupa oxşar problemləri və psixoloji yaş uyğunluğu olan uşaqlar seçilir. Uşaqlar üzərində davranış normalarının qrup daxilində tətbiqini təcrübədən keçirilir. Bu məqsədlə uşaqların qrup korreksiya üçün nəzərdə tutulmuş bir neçə metodu təhlil edilir. Əvvəlcə qrup terapiyası üçün "Uşaqlarda rol davranışın qrup korreksiya proqramı" hazırlanır. Proqramda psixanalitik təsir, psixodramatik situasiyalar, gestalt-terapevtik vasitələr, nağıl terapiyası, art-terapiya, qum terapiyası, oyun terapiyası və digər konsepsiyalara müraciət olunur.

Uşaqlarda rol davranışın qrup korreksiya proqramı

Proqramın məqsədi: uşaqların davranışında dəyişmələr yaratmaq, onları sosial rollara, yaşlılar və həmyaşıdlarla empatik münasibətlərə, səmərəli ünsiyyətə alışdırmaq.

Proqramın vəzifələri: proqram iştirakçılarını (psixoloq, pedaqoq, defektoloq, loqoped, art-terapevt) həyata keçirəcəkləri işlərin, tematik proqramların məqsəd və vəzifələri ilə tanış etmək:

- Qrupların xüsusiyyətləri, onların davranışında yaranmış problemlərin sosial, psixoloji, kliniki mənşəyi, sosial-psixoloji və kliniki-psixoloji xəritəsi;
- Qrup korreksiya üçün vacib olan vasitələrin məzmunu;
- Qrup korreksiyasında istifadə edilən baza texnikalarının tətbiqi qaydaları;
- Qrup işində fərdi yanaşmanın qaydaları.

Tətbiq ediləcək bu işlər nəticəsində hər üç qrupda rol davranışın korreksiyasında müsbət nəticələr əldə ediləcəkdir. Nəticələr tam qanəedicilərsə olmasa da uşaqların rol davranışında qrup terapiyasının üstünlüklərini bir daha sübut edəcəkdir.

1. Zəif davranış ləngimələri olan uşaq qrupu: bu qrup üzrə aparılan korreksiya işləri uşaqların həmyaşıdlarla münasibətlərinin korreksiyasına yönəldilir. Tətbiq edilən oyun, nağıl, qum, art-terapiya, təsviri fəaliyyət məşğələləri üzrə kollektiv işlər və qrup treninqləri sayəsində onlarda öz həmyaşıdlarına anlaşıqlı, empatik münasibətlər yaradılır. Bununla belə həmyaşıdlara münasibətlərdəki fərqliliklər öz mahiyyətini qoruyub saxlayır. Yaşlıların iştirakı, onların nəzarəti altında rol davranış qaydalarını gözləməyə üstünlük verməyə sövq edir. Təbii şəraitdə əvvəlki neqativ münasibətin elementlərinin bir qismi təkrarlanacaqdır. Korreksiya edilmiş hərəkətlər daha çox uşaqlara təklif edilən və oyunların gedişində öyrədilən alternativ, rəğbətləndirilmiş hərəkətlər olacaqdır.
2. Psixoloji ləngimələri olan uşaq qrupu: bu qrupda daha çox art-terapiya, qum terapiyası və oyun terapiyasına üstünlük verilir. Dəyişmələr daha çox istəklərin ödənilməsindəki ləngimələrə qarşı dözümlülüğün artırılması və tapşırıqlara mərkəzləşmə vaxtının uzadılmasıdır. Bu vaxt 4-6 dəqiqədən 12-15 dəqiqəyə qaldırıla bilər. Fraqmental tapşırıqlar və neqativ enerjiden azadolma sayəsində onların maraqlarına uyğun təlim şəraitində qrup terapiyası aparılır. Birgə fəaliyyətdə həmyaşıdlara və ekspertin tələblərinə qarşı rol davranışdakı aqressiya azalır, dözümlülük artır. Hərəkətlərdə qarışıqlıq, impulsivlik, yüksək aktivlik,

hövsələsizlik, koordinasiyasızlıq, yöndəmsizlik, çərçivəyə salınmayan məqsədyönlülük zəifləyir. Rol davranışın korreksiya nəticələri üçün proqnozlaşdırılmış müsbət dəyişmələr qeydə alınır.

3. Kliniki-psixoloji problemləri olan uşaq qrupu: qrupa daha çox tələqinedici, öyrədici və inkişafetdirici metodikalar tətbiq olunur: art-terapiya (kollektiv aplikasiya, düzmə, rəsm), nahar süfrəsini bəzəmək, komanda oyunları (topu ötürmək, atmaq, nağılların səhnələşdirilməsi, qum terapiyası, çöl oyunları: suda kağızdan qayıqlar üzdürmək, çərpələng uçurtmaq, milli oyunlar oynamaq, zooterapiya (dovşan və balıqlara qulluq, zooparka ekskursiya) və s. Nəticədə bu qrupa aid olan dəyişmələr bir neçə istiqamətdə, lakin az fərqlərlə sabitlənmiş formada qeydə alınır. Digər uşaqların davranışına uzunmüddətli nəzarət tələb olunur:

- Sifətin mimikasında az da olsa marağ ifadəsi;
- Yeni tapşırıq qarşısında çaşqınlıq, sifətdəki özünüitirmişlik ifadəsinin zəifləməsi;
- İnkaredici təbəssümün zəifləməsi;
- Gözlərini çəkmədən qarşısındakı adamın gözünə bir neçə saniyə baxa bilmək;
- Qarşılıqlı münasibət situasiyasında poza dəyişmələrinin inkişaf etməsi (çevrilmək, baxmaq, yaxınlaşmaq, maraqlanmaq, almaq, vermək və s.);
- İnkaredici, paradoksal, indiki anla əlaqəsi olmayan jestlərin, lənglik, azhərəkətlik və donuqluğun azalması, emosionallığın artması.

Dəyişmələr oyunlarda bir-birinə topun ötürülməsi, oyuncaqların hərəkətə gətirilməsi, onlar üçün ayrılmış rolun və komandada idman hərəkətlərinin icrasında da baş verir:

- Koordinasiya olunmamış, biçimsiz, yöndəmsiz yerləşmə dəyişir;
- Obyektlərə diqqət artır;
- Həmyaşıdlarının oyunlarını kənardan izləmək, biganəlik, onların hərəkətlərinin fərqi varmamaq kimi hallar azalır, onlarla paralel deyil, birgə oynamaq marağı artır;
- Onunla əlaqə qurmağa fəal şəkildə inadkarlıq göstərmir, qorxu ilə yanaşmır.

1.4.3. Korreksiya proqramlarının müzakirəsi

Müzakirələrin təşkili formaları

Korreksiya proqramlarının nəticələrinin müzakirəsi formaları müxtəlifdir. Belə müzakirələrin aşağıdakı forma və yollarla aparılması məqsədəuyğundur:

I. Müşavirələr - bu zaman diaqnozun nəticələri əsasında görüləcək korreksiya işlərinin gələcək planı qurulur. Şagirdin (şagirdlərin), uşağın (uşaqların) şəxsiyyətinin inkişafı nəzərə alınmaqda onun mexanizmi müəyyənləşdirilir.

II. Konkret proqramların müzakirəsi tərbiyəvi, inkişafetdirici və korreksiyaedici işlərin həyata keçirilməsi üçün proqramlar müzakirə olunur. Onun müəllifi psixoloq, yaxud işçi qrup ola bilər. Bu halda psixoloq müəllif, yaxud ekspert rolunda çıxış edir. Korreksiyanın

nəticələrinin səmərəliliyində məsul şəxs psixoloqdur. Bu baxımdan psixoloqun işi aşağıdakı şərtlərlə müəyyənləşir:

1. Seçilmiş metodun yaş, fərdi, qrup xüsusiyyətlərinə, psixoloji prinsiplərə uyğunluğu;
2. Tərbiyəvi, inkişafetdirici və korreksiyaedici proqramın uşaqların, şagirdlərin yaş, fərdi, qrup xüsusiyyətlərinə uyğunluğu;
3. Bu proqramın icraçılarının şəxsi keyfiyyətlərinin şagirdlərin şəxsi və qrup xüsusiyyətlərinə uyğunluğu;
4. Şagird kollektivinin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişaf meyarlarının və korreksiya proqramının effektivliyi arasındakı uyğunluq.

III. İşgüzar görüşlər - eyni fəaliyyət sahəsində çalışanlar, burada isə psixoloqlar arasında təşkil olunan plandankənar görüşlərdir. Bütün (yaxud əksər) kollektivlər üçün spesifik olan, ixtisas baxımından həllində çətinliklər yaranan, eləcə də gözlənilmədən qarşıya çıxmış problemin müzakirəsi konsiliumlarda aparılır (Şəkil 1.4).

Şəkil 1.4. Konsiliyumun keçirilməsi

IV. Seminarlar - seminarlar planlı şəkildə, tematik mövzular əsasında təşkil olunur. Onun təşkilatçısı - praktik psixoloq öz həmkarlarını seminarın gündəliyi ilə əvvəlcədən tanış edir. Eyni zamanda onların rəy və təkliflərini də nəzərə alır. Seminarları aşağıdakı mövzular üzrə keçirmək olar:

- Ümumi xarakterli məsələlərin müzakirəsi;
- Fərdi xarakterli məsələlərin müzakirəsi.

Ümumi xarakterli məsələlər:

1. Məktəbə hazırlıq ərəfəsində uşaqların diaqnostikası və korreksiya problemlərinin həlli yolları;
2. Təlim materiallarını mənimsəmə zamanı uşaqların yaş, fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması yolları;
3. Ünsiyyət problemi olan uşaqlarla işin təşkili;
4. Liderlik problemi;
5. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması sahəsində pedaqoji kollektiv və ailə ilə birgə işin təşkili.

Fərdi xarakterli məsələlər:

1. İstedadlı və qabiliyyətli şagirdlərin korreksiya;
2. Melonxolik tipli şagirdlərdə natamamlıq hissinin korreksiya;

3. Qaçqın, köçkün uşaqlarda streslərin korreksiyası;
4. Yeniyetmələrdə "Mən-konsepsiya"nın formalaşması üzrə iş;
5. I və V sinif şagirdlərində dezadaptasiya probleminin həlli;
6. "Risk qrupu"na daxil edilmiş şagirdlərlə iş;
7. "Çətin" şagirdlərin motivasiya və davranışının korreksiyası.

V. Diskussiyalar. Diskussiyaların mövzusu psixoloqları narahat edən, həllində çətinliklər yaranmış problemlərlə bağlı hazırlanan proqramların təhlili ilə bağlı olur. Burada məqsəd problemin mahiyyətini aydınlaşdırmaq, fikir və təcrübə mübadiləsi aparmaq, məsləhətləşməkdir. Müzakirənin bu formasına psixoloqlar üstünlük verirlər, çünki diskussiya problemlərin operativ müzakirəsi, nəticələrin ümumiləşdirilməsi baxımından əlverişlidir.

Psixoloji korreksiya proqramlarının daha geniş yayılmış forması planlı müzakirələrdir. O, psixoloji xidmət şəbəkəsinin müxtəlif statuslu mütəxəssisləri (inspektor, məsləhətçi, koordinator, kabinə müdiri, praktik psixoloq və b.) tərəfindən tərtib edilərək aşağıdakı məsələlərin müzakirəsinə həsr olunur:

- Korreksiya proqramının tərtibi qaydaları;
- Korreksiya proqramının tətbiqi metodları;
- Psixoloji vəziyyətin qısamüddətli və uzunmüddətli korreksiyasının mərhələli tətbiqi;
- Autogen məşqlərin tətbiqi qaydaları;
- Şagirdlərin psixoloji problemləri: nitq, davranış, şəxsiyyət, cinsi inkişaf pozuntuları (frustrasiya, sıxışdırılma, aqressiya, stres, depressiya, apatiya, maskulinizasiya, feminizasiya və s.) üzrə fərdi və qrup korreksiyalarının həyata keçirilməsi;
- Yuxarı siniflərdə peşəyönümü üzrə özünüdərk etmə və özünüməyyənləşdirmə;
- Yeniyetmələrdə özünüidentifikasiyanın həllinə kömək;
- Məktəbhazırlığın psixoloji problemlərinin həlli və s.

Psixoloji korreksiya proqramının nəticələri müzakirə olunan problemin xarakterinə görə müəyyənləşdirilir. Onun həlli məqsədilə işçi qrup da yaradıla bilər.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. Fərd və ya qrup psixokorreksiyası üçün proqramlaşdırma texnologiyaları hazırlayın:
 - Psixokorreksiyanın strategiyasını qurun;
 - Başlıca vəzifələrini və meyarları göstərin;
 - Psixokorreksiya texnologiyaları haqqındakı fəlsəfi yanaşmaları sistemləşdirin;
 - Korreksiya texnologiyaları hazırlayarkən onun strateji və taktiki məsələlərini əhatə edin.
2. Fərdi və qrup korreksiyası üçün proqram tərtib edin.
3. 3 modeldən (ümumi korreksiya, tipoloji korreksiya, fərdi korreksiya) biri əsasında proqram hazırlayın. Modeldə 4 blok üzrə görüləcək işləri sistemləşdirin:
 - Diaqnozlaşdırma;
 - Korreksiya;
 - Qiymətləndirmə;
 - Proqnozlaşdırma.
 - Korreksiya texnologiyası hazırlayarkən onun səmərəliliyinə obyektiv və subyektiv amillərin təsirini göstərin.

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

Müxtəlif yaş dövrləri üzrə fərdi və qrup korreksiyası üçün proqramların hazırlanması səriştələri nümayiş etdirir.

1. 3 yaşlı uşaq üçün konkret emosional problemin həlli üzrə (məsələn, qorxu) korreksiya proqramını hazırlayın.
2. 5 yaşlı uşaq üçün konkret dərkətmə probleminin həlli üzrə (məsələn, qavrama çətinliyi) korreksiya proqramını hazırlayın.
3. 7 yaşlı uşaq üçün konkret intellektual problemin həlli üzrə (məsələn, məsələ həlli) korreksiya proqramını hazırlayın.
4. Verilmiş korreksiya nümunəsinin hansı yaş və hansı problem üçün tətbiq edilməsinin əlverişli olmasını təyin edin.
5. Kliniki-psixoloji yönümlü korreksiya proqramı hazırlayın.
6. Pedaqoji-psixoloji yönümlü korreksiya proqramı hazırlayın.
7. Fərdi korreksiya üçün proqram nümunələrini hazırlayın.
8. Qrup korreksiyası üçün proqram nümunələrini hazırlayın.
9. Müvafiq forma seçərək hazırlanmış proqramın müzakirəsini aparın.

TƏLİM NƏTİCƏSİ 2

PSIXOKORREKSİYA
PROSESİNİ HƏYATA
KEÇİRMƏK

2.1. Problemə uyğun hazırlanmış korreksiya və ya inkişafetdirici proqramı tətbiq edir

Korreksiya proqramının tətbiqi

2.1.1. Psixoloji korreksiya prosedurunun təsviri

Psixoloji korreksiya işi əlverişli mühitdə peşəkar mütəxəssis tərəfindən həyata keçirilən, şəxsiyyətin psixi fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş prosedurdur. Təhsil sistemində fəaliyyət göstərən psixoloqlar daha çox uşaq, yeniyetmə və gənclərlə işlədiyindən bu yaş dövrlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar. Xüsusilə, uşaqların psixoloji korreksiyasında mühit şərtləri ciddi şəkildə gözlənilməlidir (Şəkil 2.1).

Şəkil 2.1. Uşaqlar üçün yaradılan korreksiya şəraiti

Psixoloji korreksiya prosesində müxtəlif cihazlardan, texniki vasitələrdən istifadə olunur. Korreksiya işi ya təbii şəraitdə (ailədə, sinif otağında, ictimai yerlərdə), yaxud xüsusi olaraq hazırlanmış korreksiya otaqlarında aparılır.

Psixokorreksiya işi özünün üsul və vasitələrinə, qaydalarına, özünəməxsus çətinliklərə və onun həlli yollarına malikdir. Onun gedişində qarşıya qoyulmuş məqsədin nədən ibarət olmasına baxmayaraq prinsipcə hər bir korreksiya prosesi özünün təşkili qaydalarına və istifadə edilən metodikasına görə seçilir. Bəzi korreksiya işləri nisbətən qısa müddətdə, bəziləri isə uzunmüddətli aparılır. Belə korreksiyalar daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. Nəticələrin səmərəli olması üçün korreksiya ediləcək kliyentin asan fəaliyyət göstərməsi üçün məqsədli şəkildə lazım olan əlverişli mühit – korreksion şərait yaradılır.

Korreksiya prosesi heç də həmişə əvvəlcədən qarşıya qoyulmuş məqsədlər çərçivəsində həyata keçirilmir. Bəzən prosesin gedişində təsadüfi halların baş verməsi gözlənilməz problemlə şərait yaradır. Bu zaman əsas məqsəd saxlanılmaqla yaranmış problemi həll etmək lazım gəlir. Nəticədə problemin aradan qaldırılmasına ləngidici təsir göstərən digər amillər də aşkar edilmiş olur. Yalnız sadalanan məsələlərin növləri korreksiya-inkişafetdirici işlərin uğurlarını və səmərəliliyini təmin edə bilər.

Psixokorreksiya situasiyası

Nəzəriyyədə, məqsəddə, prosedurunda və formasındakı fərqlərə baxmayaraq psixoloji təsir ona aparıb çıxarır ki, bir şəxs digərinə təsir edir. Belə təsirlə müşayiət edilən korreksiya situasiyası özündə 5 əsas elementi birləşdirir:

1. Əziyyət çəkən, narahatlıqlar yaşayan insan öz problemlərinin həlli üçün yollar axtarır. Bir çox problemlər yaşayan, psixoloji yardıma, psixokorreksiyaya ehtiyacı olan insan kliyentdir. Kliyent normal, fiziki və psixi baxımdan sağlam insandır. Onun

həyatında psixoloji və davranış səbəbindən problemlər yaşanır. Bu problemləri müstəqil şəkildə həll etmək gücündə olmadığından, psixoloji köməyə ehtiyac hiss edir. Psixoloji təsir obyektı olaraq fərd və ya qrup götürülür;

2. Özünün biliyi və təcrübəsi sayəsində ona yardım edən insan – psixoloq, psixokorrektordur;
3. Kliyentin problemini izah etmək üçün istifadə edilən mənbə nəzəriyyədir. Psixoloji nəzəriyyəyə dinamika, öyrənmə prinsipi və digər psixoloji faktorlar daxildir;
4. Prosedur dəstindən (texnikalar, metodlar) kliyentin problemlərinin həlli üçün istifadə olunur. Bu prosedurlar bilavasitə həmin nəzəriyyə ilə əlaqəlidir;
5. Kliyent və psixoloq arasındakı birinci tərəfin problemlərinin həllinə kömək edən xüsusi sosial münasibətlər. Psixoloq kliyentə öz problemlərini həll etməkdən ötrü optimist mühit yaratmağa cəhd etməlidir. Belə özəl münasibət bütün təsir vasitələri üçün xas olan xüsusi münasibətlərin amili adlanır.

Psixokorreksiyanı psixoterapiyadan fərqləndirən spesifik xassələr vardır:

- Psixokorreksiya kliniki baxımdan sağlam, lakin gündəlik həyatında psixoloji çətinliklər, problemlər yaşayan, nevroitik xarakterli şikayətlər edən, eləcə də özünü yaxşı hiss etməsinə baxmayaraq həyatını dəyişməyi qarşısına məqsəd olaraq qoyan, şəxsiyyətini inkişaf etdirmək istəyən şəxslərə yönəldilir;
- Pozuntunun xarakterindən asılı olmayaraq korreksiya insan psixikasının və şəxsiyyətin sağlam tərəfinə istiqamətlənir;
- Psixokorreksiya daha çox insanın indiki dövrünə və gələcəyinə istiqamətlənir;
- Psixokorreksiya adətən ortatezlikli köməyə (15 dəfəlik qısamüddətli görüşdən fərqli olaraq daha çox, konsultasiya da daxil olmaqla uzunmüddətli, bir neçə il, psixoterapiyanın köməyilə davam edən) istiqamətlənir;
- Psixokorreksiyada psixoloqun göstərdiyi, kliyentin ehtiyac hiss etdiyi dəyərli xidmətlər toplanır;
- Psixokorreksiya təsirləri kliyentin davranışına və şəxsiyyətinə yönəlir. Psixokorreksiyanın insanın psixi inkişafına yönəldilmiş korreksion təsirlərdən fərqli olaraq o artıq şəxsiyyətin formalaşmış keyfiyyətləri, yaxud davranış növləri üzərində aparılan qaydaya salma prosesidir.

Təbii təsirdən fərqli olaraq psixokorreksiya zamanı kliyentin psixoloqla qarşılıqlı təsiri planlaşdırılmış və məqsədyönlü, müəyyən normalarla, tələb və qaydalarla, elmi yanaşmalarda tənzimlənən prosesdir. Korreksiya işi psixoloq-mütəxəssisin kliyentə psixoloji yardımı olaraq müəyyən situasiyada və müəyyən prosedurlarla həyata keçirilir. Psixokorreksiya zamanı inkişafın psixoloji ləngiməsinin iki forması fərqləndirilir:

- Əsəb sisteminin orqanik pozuntuları ilə bağlı, kliniki-tibbi-psixoloji köməyə ehtiyac olan ləngimələr;
- Psixi inkişafda müvəqqəti ləngimə. Praktiki baxımdan sağlam olan insanın inkişafının daxili və xarici şərtlərlə bağlı olan uğursuz, qeyri-adekvat davranışı.

- Korreksiya prosesində yeni vərdiş və bacarıqları mənimsəmə bir sıra sahələrdə gedir.

1. Sosial təcrübənin mənimsənilməsi:

- Yaşlı və yaşlılarla birgə fəaliyyətə qoşulma, ictimai təcrübənin daha geniş mənimsənilməsi;
- Uşağın cəmiyyətə adaptasiyası;
- Simvollar, işarələr, dil, sosial normalar və kulturoloji amillərlə bağlı olan digər nümunələrin uşağın mədəniyyət subyektinə çevrilməsi;
- Davranış tərzinin sosiomədəni aspektdə formalaşması;
- Rollu oyunlar təcrübəsinin vaxtında mənimsənilməsi.

2. Fəaliyyət sahəsində mənimsəmə:

- İnkişafın yaradıcı xarakteri;
- Birgə fəaliyyət şəraitində hiss və emosiyaların tənzimlənməsi;
- Dərketmədə, sosial norma və qaydaların reallaşmasında sensitiv faktorların şüurlu nizamlanması;
- Əşya və hərəkətlər arasındakı əlaqənin qurulması üçün işarə-simvol prinsipinin tətbiqi təcrübəsi;
- İnteriorizasiya və eksteriorizasiya proseslərinin fəallaşması;
- Affektiv sferanın və intellektin inteqrasiyası.

3. Fərdiyyətin və şəxsiyyətin inkişafı sahəsində mənimsəmə:

- Xarakter əlamətlərinin möhkəmlənməsi;
- Fərdi iş üslubunun formalaşması;
- Ətraf aləmə mənəvi münasibətin yaranması;
- Şəxsiyyətin quruluşunu əmələ gətirən faktorlar: özünəbələdləşmə, özünəhörmət, özünüqiymətləndirmə, özünüistiqamətləndirmə, özünənəzarət, özünütənzimetmə və s. intensiv inkişafı.

Psixokorreksiya işində dəyişmələrin prosesin gedişindən asılılığı

Psixokorreksiya zamanı baş verən psixoloji dəyişmənin məzmunu müəyyən dövr ərzində insan həyatında rolunu oynayan amillərdən: maraqlar, əxlaq, motivasiya, emosional-iradi aləm və s. asılıdır. Hər bir dəyişmə yeni korreksiya yollarının seçilməsi üçün əsas verir.

Korreksiya zamanı dəyişmələr onun baş vermə şəraitindən, təsir edən amillərin nəzərə alınmasından çox asılıdır: iş şəraiti, iştirakçıların tərkibi, mərhələlərin ardıcılığı, öyrənilən mövzunun xarakteri və s.

Korreksiyanın gedişində baş vermiş dəyişmələr həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından təhlil olunur. Məsələn, bildiyimiz kimi şəxsiyyət müxtəlif xüsusiyyətlərin, qüvvələrin inteqrasiyasından yaranır. Eksperimentlərin korreksiyanın təşkilində bu qüvvələrin qarşılıqlı təsiri öyrənilir. Alınan nəticələr psixoloji dəyişmə mahiyyəti daşıyır. Onlar bioloji və psixoloji dəyişmələr kimi izah olunur. Bu dəyişmələrin təsiri ilə şəxsiyyətin

keyfiyyətində və psixikada yaradılmış dəyişmə təxmini və mərkəzi dəyişmə adlanır.

Təxmini yaradılan dəyişmə sosial amillərlə daha sıx bağlı olur. Sosial şəraitin kəskin dəyişməsi ilə də belə dəyişmələr yaratmaq mümkündür. Mərkəzi dəyişmə, daha çox davranış, fərdi üslub, mənəvi keyfiyyətlər, əxlaqi dəyərlər kimi sahələrə uzunmüddətli təsirlərlə yaradılır.

Hər bir korreksiya işində hərəkətin planlaşdırılması və fərziyyələrin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Fərziyyə - hazırlıq zamanı psixoloqun nəzərdə tutduğu mühakimənin elə bir yaradıcı fazasıdır ki, bu zaman o, iki və daha çox fakt arasında mövcud olması ehtimal edilən asılılıqları təsəvvür edir. Aparılacaq korreksiyanın nəticələri bu rəyi təsdiq, yaxud təkzib edir. Ona görə də fərziyyənin müəyyən edilməsində təsadüfə faktlara istinad etmək olmaz.

Məsələn, ilkin müşahidədən sonra tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlir: “Yuxarı sinif şagirdlərində özünüqiymətləndirmə əksinsli həmyaşıdların qiymətləndirməsindən çox asılı olur”. Bu nəticə əsasında belə bir fərziyyə müəyyənləşdirilir. “Əksinsli həmyaşıdları yuxarı sinif şagirdlərini qeyri-adekvat qiymətləndirsələr, onlarda özünəinam hissi zəifləyə bilər”. Fərziyyənin işlənməsi təfəkkürlə yanaşı, təxəyyülün də məhsuludur. Fəal müşahidə və eksperimentləşdirmə fazasından fərqli olaraq bu mərhələdə psixoloq göründüyü kimi heç bir iş görmür. Ancaq məhz bu mərhələ onun fəaliyyətinə yenilik mahiyyəti verir.

İnduktiv fərziyyə

İnduktiv fərziyyələr müşahidədə əldə olunan faktlardan yaranır. Bu fərziyyə: “xaricdən-daxilə”, “məlumdan-məchula”, “aşağıdan-yuxarıya” prinsipinin şərtləri ilə formalaşır. Bu halda fərziyyə psixoloqun öz qarşısına məqsəd olaraq qoyduğu məsələlərlə əlaqələndirilir. Həmin məsələlərin aydınlaşdırılması üçün verilməli olan mümkün cavabları özündə ifadə edir.

Fərziyyədə faktlar arasında hansısa asılılığın olması ehtimal edilir. Belə asılılığın aydın göründüyü situasiyalarda onlardan biri dəyişdiyi zaman öz ardınca digər faktlarda da hansısa təzahür və dəyişmə əmələ gətirdiyini izləmək mümkündür, lakin həmişə belə olmur. Bir çox dəyişmələr daxili planda baş verir. Səriştəli psixoloq öz fərziyyəsində məhz belə dəyişmələrin başvermə ehtimallarını ifadə etməyi bacarmalıdır. Ona görə də tədqiqatın fərziyyəsində göstərilən fikirlər bilavasitə həm daxili, həm də xarici dəyişmələrin izahına xidmət edir.

Deduktiv fərziyyə

Tədqiqatın bir qədər dərinləşmiş mərhələsində bir sıra ümumiləşmiş fərziyyələr meydana çıxır. Məsələn, qavrayışda yönəlişliyin rolunu müəyyənləşdirən nəzəri tərkib yaranır. Bu, aşağıdakı qanunlarla ifadə olunur:

- Öyrənilən söz dildə nə qədər çox işlədilsə, onun qavranılması müddəti də o qədər az olacaqdır;
- Sınanılana təqdim olunan informasiyanın təbiəti nə qədər çox tanışdırsa, persepsiyaya qədərki yönəlişlik varsa, onun tanınması müddəti də o qədər az olacaq.

Bu iki qanundan çıxış edərək aşağıdakı fərziyyəni söyləmək olar: sözün daha tez tanınması bu prosesə qədər baş verən yönəlmə sayəsində artır, yaxud əksinə, sözün tanınma tezliyi bu sözə yönəlmənin özünün səmərəliliyini artırır.

Göründüyü kimi Fress və Blanstonun müəyyənləşdirdikləri bu fərziyyə müşahidə əsasında yaranmayıb. O, əvvəllər əldə edilmiş biliklərə əsaslanır.

Deduktiv fərziyyədə daha uzağa getmək olar. Elmlərin kifayət qədər inkişaf etmiş olduğu müasir mərhələdə sübutsuz olaraq bir sıra fərziyyə irəli sürmək də mümkündür, lakin bunun üçün iki mühüm şərt qoyulur:

1. Onun nəticələrinin yoxlanılması mümkün olsun;
2. Belə fərziyyənin yoxlanılması üçün lazım gələn yollar, vasitələr, metodlar elmi mühitə yaxşı məlum olsun. Bu zaman fərziyyənin əsası ardıcıl yoxlamalarla təsdiq olunur.

Deduktiv fərziyyənin daha sadə izahı aparılan korreksiyanın ümumidən xüsusiyyətlərinə yönəldilməsi ilə izah olunur. Bu halda qoyulan fərziyyə hansısa ziddiyyətli faktlardan onun ayrı-ayrı elementlərinin xüsusiləşdirilməsinə yönəlir.

Fərziyyənin doğruluğunun əsas şərtləri

Məhsuldar və elmdə səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan verən fərziyyə yaxşı fərziyyə hesab olunur. Bu tələblərdən irəli gələn şərtləri ümumiləşdirərək hansı fərziyyənin daha doğru olduğunu aşağıdakı qaydalarla müəyyənləşdirə bilərik:

- Fərziyyə - qoyulmuş məsələyə adekvat cavab olmalıdır. O, hamıya məlum olan, lakin izah edilməsi çətin olan həqiqətdir. Bununla belə fərziyyənin "adekvat" olduğunu demək heç də onun tam mükəmməl olduğu demək deyildir. Fərziyyə hər şeydən əvvəl yalnız faktların bir hissəsini izah edir;
- Fərziyyə artıq əldə olunmuş bilikləri və təcrübəni nəzərə almalıdır. Bu nöqtəyi nəzərdən ondan həqiqətə uyğunluq tələb olunur. Yaxşı fərziyyələr yeni yollar açmasından asılı olmayaraq heç vaxt eksperimentlərdə əldə edilmiş nəticələrlə ziddiyyət təşkil etməməlidir;
- Fərziyyənin yoxlanılması mükəmməl olmalıdır. Yoxlama fərziyyənin mahiyyəti ilə bağlı olan bir sıra məsələlərin nəzərə alınmasını tələb edir:
 1. Fərziyyənin əməliyyat xarakterini. Fərziyyə faktların iki sinfi arasındakı asılılıq əsasında formalaşdırılır;
 2. Fərziyyənin birbaşa, əsaslı qaydada yoxlanılmasını. Bu fikir onu ifadə edir ki, eksperimentdə fərziyyənin yoxlanılması birbaşa aparılır. Dəyişənlər arasındakı münasibətin hər iki tərəfi (müstəqil və asılı dəyişən) bilavasitə müşahidənin obyektinə ola bilməsi üçün mümkün olan bütün şərait hazırlanır. Təlim şəraitində dilin öyrənilməsi ilə bağlı nümunə bu qəbildəndir. Burada tanınanların sərhəddinin müəyyən olunması effekti artdıqca, mənimsəmənin tezlik effekti də artır. Ancaq bir sıra hallarda fərziyyə daha çox mürəkkəb olur. Belə fərziyyələrin aralıq mərhələdə mövcud olması hesab edilir. Onları birbaşa yoxlamaq səmərəli

nəticə vermir;

3. Yoxlamanın hissəvi xarakter daşmasını. Belə sınaqlarla daha dəqiq faktları fiziologiyada sübut etmək mümkündür. Orqanın dağıdılması, bölünməsi, ayırd edilməsi üsulu orqanizmin hər hansı hissəsinin dəqiq funksional rolunu öyrənməyə imkan verir. Psixologiyada bu üsul həm əlçatmaz, həm də gərəksizdir. Çünki psixologiyayı psixikanın belə "parçalanmış" halı az maraqlandırır. Həm də parçalanmış psixika orqan kimi bərpa olunmur.

Psixologiyada fərziyyənin hissəli yoxlanılması dedikdə proqnozlaşdırılanların mərhələdən-mərhələyə sınaqdan keçirilməsi nəzərdə tutulur. Proqnozun yoxlanılması daha çox statistik ölçmələr vasitəsilə həyata keçirilir. Fərziyyə yoxlanılaraq, mənimsəmə faizinin, məsələn, 0,45 səviyyədə olduğu aydınlaşdırılır. Bu o deməkdir ki, şagirdin 100 %-dən yalnız 45 % -də mənimsəmə şansı var. Burada müəyyən olunan fərq (yaxud korrelyasiya) müşahidələrdə ortaya çıxan ayrı-ayrı əlamətlərin hər birinə aid olmur. Bu o deməkdir ki, tədqiq olunan dəyişmə mənimsəmədə hansısa rol oynayır, digər dəyişmələr isə onun mənimsəmə imkanlarını ya gücləndirir, ya da zəiflədir.

Təlimatın işlənməsi

Veriləcək tapşırığın həlli üçün, ilk növbədə, nəzəri material - təlimat (instruksiya) işlənir. Belə təlimatın köməyiylə psixoloq şəraiti nəzarətə götürə bilir. Onu təhlil edərək qiymətləndirir. Təlimat hazırlamaq çətindir. Hətta ən sadə idrak proseslərinin korreksiyasında belə çətinliklər mövcuddur.

Təlimat, həmçinin insanın motivasiyasını müəyyən etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təlimatın hazırlanması prosesi istiqamətləndirə bilən bütün proseslərin ümumi ifadəsidir. Əgər şagirdin sensor bilikləri, forma haqqındakı təsəvvürü, onun sabitliyi inkişaf etdirilsə, bu, iki aspektdən izah edilir. Şagird həm gördüyünü, həm də əvvəlki təcrübəsində obyektə bağlı təsəvvürlərini izah edir. Faktların ümumiləşdirilməsində isə bunlar nəzərə alınır:

1. Kəmiyyət və keyfiyyətin müvafiqliyi;
2. Situasiya;
3. Stereotiplər.

Təlimat işin gedişinə nəzarət baxımından da çox mühümdür. O, korreksiyanın əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Təlimatın köməyiylə psixoloq situasiyanı özünün istəyinə görə müəyyənləşdirir, özü üçün vacib olan şərtləri daxil edir. Məsələn, bura müstəqil dəyişənlərin mahiyyəti ilə bağlı tapşırıqlar salır. Bundan əlavə gözlənilən cavabın təbiətini: sürətli reaksiyanı, öyrənməni, tapşırığın həllini və s. dəqiqləşdirir. Bütün bunlar öyrənilən problemin müəyyən və qeyri-müəyyənliyindən asılı olaraq işlənir.

Təlimatda həm də kliyentin motivasiyası mümkün qədər nəzərə alınır. Burada motivasiyanın müvafiq səviyyəsinin əhəmiyyəti, onun müstəqil dəyişənə müsbət, yaxud mənfi təsir göstərmə ehtimalı qeyd edilir. Bunlar təlimatda mümkün uğur və uğursuzluq ehtimalları kimi əvvəlcədən müəyyən olunur.

Sualların formalaşdırılması

Korreksiya işində suallar həm planlı hazırlanır, həm də situasiyaya görə verilir. Planlı suallar təlimatın işlənməsi zamanı müəyyənləşdirilərək uyğun mərhələyə daxil edilir. Suallar həm müəyyənəddici, həm tədqiqəddici, həm də ümumiləşdirici xassəyə malikdir. Korreksiyanın gedişində suallar müxtəlif yollarla: müsahibə, söhbət vasitəsilə aparılır. Sualların hazırlanması zamanı psixoloq müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Burada iki əsas problem öz həllini tapır: sualların formalaşdırılması, cavabların şərhli.

1. Sualların formalaşdırılması. Sualların hər biri korreksiyanın predmeti ilə məntiqi baxımdan bağlı olmalıdır. Sualların formalaşdırılması korreksiyanın gedişinə mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan sualların işlənilməsinə verilən əsas tələblər gözlənilir: aydınlıq, dəqiqlik və müvafiqlik. Suallar kliyent üçün aydın olmalı, yaş xüsusiyyətlərinə, psixofizioloji inkişaf imkanlarına görə müvafiq qaydada seçilməli, dəqiq cavab alınmalıdır.

Mürəkkəb, çətin sözlər, terminlər, müxtəlif mənalı ifadələr, alternativ və mücərrəd fikirlər sualların məqsədyönlüyünü şübhə altına alır. Hər bir sual yığcam fikri əhatə etməlidir. Suallar çoxmənalı olduqda müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən qavranılır, mənimsəmə və nəticəyəgəlmə əlverişli olmur. Kliyentin əlverişli cavablara və motivləşməyə sövq edən suallar vermək nəticələrin obyektivliyinə zəmin yaradır. Ona görə də verilən sualın cavabları nəticələrə yönəldilməlidir.

Sualların formalaşdırılmasındakı nöqsanlar həm də onunla izah edilir ki, alınan cavablar situativ əlamətlərin öyrənilməsi ilə kifayətlənməklə məhdudlaşdırılsın. Suallar hazırlanarkən onların məzmunu şəxsi maraqlar kəsb etməməli, sosial baxımdan neytral olmalıdır.

Formasına görə suallar açıq və qapalı olur. Açıq suallar sınılanına fikrini sadə sözlərlə ifadə etmək imkanı verir. Belə suallara birbaşa, çox vaxt sərf etmədən cavab verilməlidir. Qapalı suallara müxtəlif variantda cavab almaq lazımdır. Qapalı sualların bir neçə növü var:

1. Dixotomik (ikiyə bölünən) tipli suallar iki mümkün cavabdan birini seçmək imkanı yaradır;
2. Alternativ tipli suallar bir neçə variantda cavab almaq üçün xüsusi tələblər əsasında hazırlanır.

Xüsusilə, qapalı suallar cavabların ciddi şərhini tələb edir. Onlar, nəticələrin işlənməsi üçün də əlverişlidir. Belə suallara daha çox intellektin öyrənilməsi zamanı müraciət olunur.

2. Cavabların şərhli. Bu prosesdə bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Ona görə də cavabların variantları sınılanın yaş qanunauyğunluqları əsasında hazırlanmalı, obyektivlik maksimum təmin olunmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir kliyent öz fikrini çatdırmaq üçün kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmur. Eyni zamanda prosesin gedişində əlavə suallar vermək onu məqsəddən yayındırır. Çalışmaq lazımdır ki, verilmiş cavabların ən münasibi əsas cavab kimi seçilsin. Bunun üçün sosial normalara, psixoloji qanunauyğunluqlara daha çox uyğun gələnələr üstünlük verilir. Bu ənənə təcrübədə artıq öz təsdiqini tapmışdır.

Uşaqların korreksiyası zamanı bəzən sınılanlar özünüqiymətləndirmənin qeyri-

normal səviyyəsi ilə bağlı olaraq, yaxud qavrayışın tamlıq xassəsi ilə uyuşmayan fikirlər söyləyir sanki gerçəkliyi təhrif edirlər. Bəzən isə onlar bilərəkdən səhv cavab verirlər. Belə məqamları ustalıqla seçmək, cavabların şərhində aldadıcı cavablardan istifadə etməmək, əlavə təsir tədbirləri görmək mühümdür. Nəyin öyrənilməsindən asılı olaraq cavablar kliyentin digər mümkün və uyğun keyfiyyətləri ilə tutuşdurulmalıdır.

Korreksiya işində eyni məzmunlu qrupların yaradılması

Təhsil sistemində korreksiya işi daha çox qruplarla aparılır. Bu problemin həllində əsas çətinlik qrup üzvlərinin psixoloji inkişaf baxımından eyni məzmunlu olmalarıdır. Onun həlli üçün düzgün ölçü meyarı, məsələn, test nümunəsi tapmaq məsləhətdir. Məsələn, uşaq qrupu yaradılarkən onların şəxsiyyətinə təsir göstərən yolları da nəzərə almaq zəruridir. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq müxtəlif təsir mexanizmlərindən istifadə etmək də onun obyektivliyini şərtləndirən vacib amildir.

Kənar təsirlərin izolyasiyası və onlara nəzarət

Psixokorreksiya prosesini kənar təsirlərdən qorumaq üçün şəraitin izolə edilməsi tələb olunur. Bu problem həll olunmadıqda kənar təsirlər dəyişənlərin xarakterinə təsir göstərə bilir. Təcrübə bütün ehtiyat tədbirləri görüldüyü zaman bunun mümkünlüyünü sübut edir.

Bəzən elə hallar da olur ki, psixoloq yaranmış kənar təsirlər nəticəsində baş verən pozitiv dəyişmələrlə üzləşirlər. Bəzən isə bu təsirlər neqativ olur. Xüsusilə, təhsil sahəsində aparılan korreksiya və inkişafetdirici işlərdə belə problemləri həll etmək çətinidir. Belə problemlər qarşıya çıxdığı zaman yaranmış suallara əminliklə cavab verə biləcək, onun həllinin mümkünlüyünü sübut edəcək metodlar olsa da, bizim üçün yenə də bu prosesin izolə etmək asan olmur. Bu halda iki qayda gözlənilməlidir:

1. Hansısa səbəblərdən yaranan bir və ya bir neçə gözlənilməz təsiri neytrallaşdırmaq. Bu zaman lazım olan dəyişmələri əldə etməyin konkret vasitəsini, yəni məhz bizə lazım olan təsiri göstərə biləcək mühit yaratmaq;
2. Bu zaman korreksiya işi bir neçə ehtiyat variantları üzrə iş aparmaq üçün planlaşdırılır. Bu, nəticədə hər bir prosesə uyğun gələn təsirin əhatəli təhlilinə imkan verir.

Burada söhbət korreksiyanın gedişi üçün nəzərdə tutulmuş ayrı-ayrı situasiyalardakı dəyişənlərə edilən təsirlərdən gedirsə buna cəhd etmək lazımdır. Ancaq ardıcıl olaraq stereotip tapşırıqlar yerinə yetirən şəxsiyyətin öyrənilməsində buna daha ehtiyatla yanaşılmalıdır, çünki onlarda hər cür təsirə qarşı adekvat reaksiya olmur. Onlara təsir göstərmək üçün əvvəlcə diqqət, motivasiya, subyektin imkanları dəyişdirilməlidir. Nəticədə məhz bu dəyişmələr izolə edilir. Belə arzuolunmaz hallardan qaçmaq üçün şəxsiyyətin öyrənilməsi çox zaman ardıcıl aparılmır. Bu iş həm göstərdiyimiz, həm də başqa səbəblərə görə yenidən qurulur.

2.1.2. Psixoloji korreksiya şəraitinə verilən tələblər

Artıq məlumdur ki, psixokorreksiya - iki adamın bir-birinə qarşılıqlı təsiridir. Təbii təsirdən fərqli olaraq korreksiya məqsədyönlü, planlaşdırılmış, müəyyən normalarla, tələb və qaydalarla, elmi yanaşmalarla tənzimlənən prosesdir. Korreksiya işi psixoloq-mütəxəssisin kliyentə psixoloji yardımını olaraq müəyyən situasiyada və müəyyən prosedurlarla həyata keçirilir.

Psixokorreksiya prosedurunda bir sıra amillər mühüm şərt kimi iştirak edir. Ümumilikdə korreksiya-inkışafetdirici işlərin həyata keçirilməsində 3 mühüm qaydalar toplusu gözlənilir:

- 1. Psixometrik qaydalar.** Kiyentin subyektiv cəhətlərini, qrupun xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün müxtəlif kontekstdə iş aparıla bilər. C.Kelli belə məsələlərin öyrənilməsində psixometrik qaydalara - sosial bələdləşməyə, qrup və fərdi konsiliumlara üstünlük verir, eyni zamanda əhəmiyyətini göstərir. Sosial bələdləşmə və korreksiya arasında oxşarlıqlar var. Hər ikisi insanın fərdiliyinin izlənməsinə imkan verir.
- 2. Nəzəri qaydaları** korreksiyanın metodologiyasını müəyyən edir. Düzəldilən sahənin hansı əsaslarla nizama salınacağından, problemlərin hansı metodikalarla aradan qaldırılacağından asılı olaraq onun nəzəri qaydaları dəqiqləşdirilir. Burada üç komponent iştirak edir:
 - Problemin şərh (interpretasiyası) üçün münasib nəzəriyyə;
 - Onun aradan qaldırılması yolu - diaqnostika, konsultasiya, yaxud korreksiya;
 - Problemin həllində tətbiq olunacaq metodika: psixoanalitik, koqnitiv, ekzistensial, humanistik və b.
- 3. Etik qaydalar** psixoloqun peşə fəaliyyəti üçün müəyyənləşdirilmiş etik normalarla tənzimlənir. Kliyentin hüquqlarının və psixoloqun vəzifələrinin inteqrasiyası yolu ilə bu qaydalar konkret problemin həlli ilə əlaqədar olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Şəraitin əlverişliliyi

Əhəmiyyətli psixoloji nəticələr əldə etmək üçün korreksiyanın təsirləri birbaşa olmalıdır. Bu üstünlüklər daha çox əlverişli şərait yaradır. Ona görə ki, psixoloq özü lazımı şərait yaradaraq ona nəzarət edir. Bu şəraiti prosedur qaydalar gözlənilməklə lazım olan vaxt dəyişir. Həmçinin insan amili ilə əlaqədar olaraq işin çətinlikləri də çoxdur. Məsələn, öz üzərində korreksiya aparıldığını hiss edən şəxslərin rəftar və davranışında, fəaliyyətində istər-istəməz müəyyən dəyişikliklər baş verir. Nəticədə korreksiya işi çətinləşir. Həmin çətinliyi aradan qaldırmaq üçün nisbətən süni səciyyə daşıyan korreksiya şəraiti ilə yanaşı təbii şəraitdən də geniş istifadə olunur. Bu zaman psixoloji hadisə təbii şəraitdə yaradılmaqla yanaşı onların gedişinə kənardan məqsədli şəkildə təsir göstərilərək asılı dəyişmələr də yaradılır. Şəraitin əlverişliliyi iki nöqtəyi-nəzərdən ümumiləşdirilir:

1. Ətraf mühitdən təcridetmə imkanları;
2. İşin gedişində verilən tapşırıqların dəqiq həlli imkanları.

Ətraf mühit adı altında izah etdiyimiz fiziki və sosial mühitin əlverişliliyi də şəraitə təsir edən amildir. Belə ki, fiziki mühit sensor, məkan və zaman şərtlərindən yaranır. Tədqiqatçı bu şərtlər daxilində qarşıya qoyduğu məqsədi yerinə yetirməlidir. İşin gedişində tədqiq olunan şəxsin davranışına təsir göstərməsinin qarşısını almaq üçün şərait hərtərəfli nəzarət altına alınmalıdır. Çünki fiziki mühitin təsirləri öz növbəsində eksperimental tapşırıqın stimullaşdırılmasına birbaşa təsir edir.

Məsələn, səs vasitəsi ilə keçirilən bütün işlərdə belə vəziyyətin yaranması ehtimalı çoxdur. Bu halda hər hansı əlavə səs otaqdakı şəraitə təsir göstərir. Həmçinin görmə və qavrayışın tədqiqi üçün keçirilən bir çox işlərdə də belə təsirlər gözləniləndir. İş birbaşa, ya da dolayısı ilə həyata keçirilir.

Psixokorreksiya elmi əsaslara və təcrübi nəticələrə əsaslanır. Onun metodları bir sıra vasitələrlə: təlimat, avadanlıq, didaktik materiallar, şərait və d. köməyi ilə tətbiq edilir. Məsələn, konkret olaraq bir sahəni, pedaqoji prosesin psixoloji tədqiqi ilə bağlı aparılan işləri bu baxımdan təhlil edək.

Pedaqogikada aparılan korreksiyanın keçirilməsi məhz insan amili ilə bağlı olduğundan psixologiya elmi üçün spesifik olan nəzəri-təcrübi imkanların yaradılması, tələblərin dəqiqləşdirilməsi və məqsədyönlü nəticələrin əldə edilməsi mühüm şərtidir. Əks halda nəticələr özünün elmi mahiyyətini itirir. Korreksiyanın tətbiqi qaydaları da əvvəlcədən müəyyən edilmiş və uyğun olaraq hazırlanır. Korreksiyanın əhəmiyyəti, dəqiqliyi, etibarlılığı bu məsələlərlə bağlıdır:

- Korreksiya edilən sahənin aktuallığı və konkretliyi;
- Prosedurun tələblər əsasında təşkili;
- Fərziyyəni dəqiq müəyyənləşdirməklə problemi düzgün görə bilmək;
- Təlimatın işlənməsi və şərh;
- Qrupların məqsədəuyğun müəyyənləşdirilməsi;
- Əlverişli şəraitin yaradılması;
- Müqayisəsi mümkün olan nəticənin əldə edilməsi;
- Nəticələrin korrelyasiyası.

Xüsusilə, nəticələrin müqayisəsi zamanı korrelyasiya sxemində yaranan uyğunsuzluq nəticələrin etibarlılığını şübhə altına alır. Bu halda proses öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməmişdir. Çünki müqayisə yolu ilə nəticələrin əsas mahiyyəti müəyyən olunur.

Pedaqoji prosesdə tətbiq olunan korreksiyanın hər hansı elementinin dəyişdirilməsi minimum olmalıdır. Həmin psixi xassənin, şəxsiyyət göstəricisinin xarakterinə münasib metodika seçilir. Davranışın öyrənilməsi sadə üsullarla tədqiq olunur. İntellektin, emosional-iradi aləmin, özünüqiymətləndirmənin tədqiqində mürəkəb vasitələrə üstünlük verilir.

Elə problemlər də vardır ki, onların ilkin mərhələsi kliniki əlamətlərin tədqiqinə - psixi sağlamlıq vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsinə, psixi gerilik, travmatik ləngimələr və d. halların aşkar edilməsinə yönəldilməlidir. Bu yolla şagirdlərdə normadan yayınma, geriqalma, yaxud istedadlılıq səviyyəsi ayırd edilir və korreksiya olunur.

Şəraitin əsas komponentləri

Şəraitdə 3 əsas amil önə çəkilir: situasiya, şəxsiyyət və nəticə.

1. Situasiya - korreksiya işində məqsəd maksimal situasiya və onun dəyişənlərini yaratmaqdır. Buraya dəyişənləri qeydə almaq, mühitin nəzarət olunan, onu ölçmək üçün istifadə olunan vəsaitlər, cihazlar: videoyazı, səs yazısı və d. aparatlar daxildir.

Sensomotor tədqiqatlar və təlim problemləri öyrənilərkən tapırığı müəyyən edən təchizatdan istifadə olunur. Məsələn, nitqin öyrənilməsində simvolik avadanlıqlar minimuma endirilir.

2. Şəxsiyyət - şəxsiyyətin dəyişənlərinə nəzarət etmək lazım gələndə ən geniş istifadə olunan material müxtəlif tapşırıqlardır. Hazırda şəxsiyyətin strukturunda duran və situasiyaya görə dəyişməyə məruz qala bilən bütün sahələri: motivasiya, yönəlişlik, maraq, refleksiya, empatiya, nitqin dinamikliyi və s. dəyişmək mümkündür.

3. Nəticə - korreksiya situasiyasında aparılan işin əsas vəzifəsi nəticə əldə etməkdir. Nəticələr fərziyyə ilə üzləşdirilir. Əgər fərziyyə özünü doğrultmayıbsa, gözlənilən nəticə alınmayıbsa, korreksiya işini yenidən, digər yollarla qurmaq lazımdır.

Avadanlıqla təchizat

Ən sadə tədqiqatın da əsas vəzifəsi fərziyyəni sübut etməkdir. Ona görə də korreksiyanın gedişində əldə olunan məlumatların sınaqdan keçirilməsi, nəticələrin dəqiqliklə qeydə alınması lazımdır. Yüksək səviyyəli analiz aparmaq üçün işin xüsusi hazırlanmış şəraitdə təşkili tələb olunur. Belə şərait laboratoriyada, yaxud uyğunlaşdırılmış otaqlarda yaradılır.

Avadanlıqların olması, onun xüsusi tələbləri ödəyən otaqda yerləşdirilməsi məqsədəuyğundur, ancaq həmişə vacib deyildir. Bu işlərin istehsal, təhsil, səhiyyə müəssisələrində, hərbi hissə, insan icmaları və d. yerlərdəki adi şəraitdə aparılması faktları çoxdur və bu ənənə davam edir. Həmçinin uşaqların tədqiqi zamanı çoxsaylı cihaz və avadanlıqla təchiz olunan otaq süni mühit təsiri yaradır. Burada əsas məsələ prosedurun aparılması üçün əlverişli, münasib əşyalarla (maqnitofon, mikrofon, kinoaparat, oyuncaq, məişət əşyaları, didaktik materiallar, dəftərxana ləvazimatı, kompüter və s.) təchiz edilmiş otağın təşkilidir. İstifadə olunan şeylər - adi kağız parçasından tutmuş mürəkkəb kompüterlərə qədər hər şey avadanlıq anlayışına aid edilir.

Avadanlıqlarla təchizatda məqsəd işin gedişində baş verən hadisələri: söz siqnallarını, jesti, mimikası, fikri, pauzanı və d. qeydə almaqdır. Bunlar maksimum dəqiqləşdirmə tələb edir. Şəraitə həm ölçmə, həm də reaksiyaları qeydə alan vəsaitlər daxildir. Praktik psixologiyada bu məqsədlə: lüksmetr, desibelmetr, audiometr, olfaktometr kimi diqqəti, qavrayışı, səsi, hissi reaksiyaları ölçən cihazlardan istifadə olunur. Məsələn, taxistoskop - qavrayışın sürətini ölçmək üçün əlverişli cihazdır. Hafizənin öyrənilməsində xatırlamanın müddətini, intervalını ölçmək üçün xüsusi işarələrlə şifrələnmiş silindirdən, proyeksiya aparatından istifadə edilir. Sensomotor və təlim problemləri ilə bağlı tədqiqatda istifadə olunan aparatlarla, hətta veriləcək tapşırığın məzmununu belə müəyyən etmək mümkündür. Nitq prosesləri və təfəkkürün öyrənilməsi zamanı avadanlığın sayı minimuma endirilərək sadə məişət şəraiti yaradılır. Eksperimentin keçirilməsində avadanlığın rolu üç

amillə əlaqələndirilir: şəraitin əlverişliliyi, sınımlananın psixo-sosial, psixo-fizioloji analizi, eksperimentdə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli.

2.1.3. Psixokorreksiya prosesinin subyektləri və təşkili prinsipləri

Psixoloq və kliyent

Korreksiya psixoloq tərəfindən aparılır. O, dərinləşmiş psixoloji biliklərə, praktik psixologiya təcrübəsinə malik olan mütəxəssisdir. Onun başlıca vəzifəsi diaqnostik yolla əldə edilmiş faktlar əsasında korreksiya işini həyata keçirməkdir. Kliyentdə yeni və pozitiv dəyişmələr yarada bilməsi üçün bir sıra imkanlara malik olmalıdır:

- Psixologiya elmi ilə bağlı tətbiq etdiyi sahə üzrə dərin biliklər;
- Psixologiya elmi ilə bağlı olan bir sıra: fiziologiya, antropologiya, biologiya, genetika, sosiologiya, pedaqogika və digər elm sahələri üzrə əlavə biliklər;
- Yüksək professionallıq: analitik təfəkkür, ümumiləşdirmə və korrelyasiya qabiliyyəti;
- Yardımçı heyətlə işgüzar münasibətlər;
- Kliyentlərlə işləmək bacarığı və s.

Bu imkanlara malik olan psixoloq faktları əvvəlcədən görə, onları psixi hadisədən ayırd edə bilir, korreksiyası üçün normal şəraitin yaradılmasına nail olur. Bunlarla yanaşı psixoloq aşağıdakı məsələlərlə bağlı elmi-praktik təcrübəyə malik olmalıdır:

- Əldə olunmuş nəticələrin əsas faktorlarının sxemini yarada bilməlidir;
- Onun interpretasiyasını verməlidir;
- Dəyişməni fərziyyə ilə uyğunluğunu sübuta yetirməlidir.

Psixoloji korreksiya kliyentlə (uşaq, yeniyetmə, gənc və ya yaşlı insan) aparılır. Ona görə də nəticələr bilavasitə kliyentin diaqnostik nəticələrinə müvafiq olur. Elə qaydalar da vardır ki, onlar bütün kliyentlərə şamil edilir:

1. Korreksiya zamanı tapşırıqları yerinə yetirməyə hazır olmalıdır;
2. Yaradılmış şəraitə görə ona ediləcək hər hansı təsirləri qəbul etməli, özündə əmələ gələn nəticələri hiss etməli, diqqətlə izləməlidir;
3. Kliyentin üzərində aparılmış korreksiyanın nəticələri onun özünə və ya valideyninə izah olunmalıdır;
4. Aparılan iş ayrı-ayrı elementlərdən başlayaraq mürəkkəb hərəkətlərə doğru getməlidir. İstisna hallarda, məsələn, təxəyyül və yaradıcılıq kimi sahələrin korreksiyasında bunu nəzərə almamaq olar.

Psixokorreksiya prosedurunun tənzimlənməsi prinsipləri

Hər bir korreksiya texnologiyası müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər təhsillə bağlı olan məsələlərin reallaşmasını təmin edir. Bu baxımdan korreksiya işini tənzimləyən çoxsaylı prinsiplər mövcuddur. Biz burada həmin prinsiplərdən bir neçəsi ilə tanış olacağıq.

Şəxsiyyətyönümlülük prinsipi: kliyentin fərdi xüsusiyyətləri, maraqları və

tələbatlarının nəzərə alınması. Məsələn, uşaq dünyanı tədqiqatçı kimi dərk edir: verdiyi suallara cavab tapmaq üçün müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə edir və təcrübəsinə əsaslanır. O, ətraf aləmi dərk etmək üçün öz maraqlarına görə fəaliyyət göstərir. Gələcək şagirdin fəallaşması üçün, ilk növbədə, onun təlim prosesinin mərkəzi subyekti kimi çıxış etməsi vacibdir. Təlim uşağın maraq və tələbatlarına, bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətlərinə yönəlməlidir. Təlim zamanı özünüqiymətləndirməyə, özünə inamlı olmaya diqqət verilməlidir. Bu keyfiyyətlərin inkişafı sonrakı məktəb təliminin uğurlu olmasına zəmin yaradır. Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşması üçün ona azad seçim təcrübəsi qazandırmaq lazımdır. Bu xüsusiyyətə malik olan uşaq davranışının arxasında yalnız böyüklərin tələq etdikləri deyil, onların öz şəxsi seçimində əldə etdikləri müstəqil fikirlər durur. Uşaq düşünərək hərəkət edir, öz hərəkət və davranışlarının səbəblərini asanlıqla izah edə bilir.

Diferensiallaşdırma və fərdiləşdirmə prinsipi: kliyentin fiziki və əqli inkişaf səviyyələrini, psixofizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onların təliminin kiçik qruplar şəklində və fərdi qaydada təşkil edilməsi;

Fəallıq prinsipi: kliyentdə təlim materialını öyrənmək üçün müxtəlif fəaliyyət növləri üzrə anlama, planlaşdırma, icra etmə və səmərəli nəticə əldə etmək. Fəallıq prinsipi təlimə şüurlu münasibət tələb edir. Kliyentdə maraqların yaranması və inkişafı idrak proseslərinin fəallığı şəraitində baş verir. Bu zaman o, məlumat almağa, ona seçici yanaşmağa, yenilikləri öyrənməyə və mənimsəməyə öz təcrübəsinə tətbiq etməyə səy göstərir. Psixoloq onların fəallığını motivasiya əsasında istiqamətləndirməlidir.

İdrak fəallığı prinsipi: kliyentin öz fəaliyyətinin təşkilatçısı və icraçısı olması üçün bilik, bacarıq və vərdislərin yaradılması. Təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, o, idrak fəallığına maraq oyatsın, uşağa ilk kəşf sevinci yaşamaq imkanı versin, yeni biliklərə müstəqil yiyələnmək həvəsi yaratsın. İdrak fəallığı, ilk növbədə, təfəkkürün fəallaşdırılması əsasında yaranır. Buna nail olmaq üçün təlim prosesində idrak fəallığını stimullaşdıran problemlə situasiya yaradılmalıdır. Kliyentdə hər hansı problemin həlli tələbatının yaranması nəticəsində bütün idrak prosesləri də fəallaşır, o, yeni bilikləri kəşf etməyə yönəlir.

İnkişafetdirici prinsip: kliyentin müstəqil fəaliyyəti və ya böyüklərin köməyi ilə bilik və bacarıqların əldə edilməsi üçün potensial imkanlarının gerçəkləşdirilməsi. İnkişafetdirici təlim, ilk növbədə, təfəkkürü və yaradıcılığı formalaşdırır. Müasir təhsilin tələblərinə görə təlim inkişafı qabaqlamalı, onu aktual inkişaf zonasına yönəltməlidir. Bu prosesdə uşağın potensial imkanları aşkarlanır, onları gerçəkləşdirmək üçün xüsusi təlim şəraiti yaradılır. Buna görə uşaqlara imkanlarına uyğun, lakin bir qədər mürəkkəb tapşırıqları müstəqil həll etmək təklif olunur. Eyni zamanda tərbiyəçi və digər yaşlılar suallar verməklə onları problemin həllinə istiqamətləndirir.

Əyanilik prinsipi: təlim materialının daha yaxşı mənimsənilməsi üçün əyaniliklərdən istifadə edilməsi. Əyanilik prinsipi didaktikanın qızıl qaydasını həyata keçirməyə imkan verir. Məktəbəqədər dövrdə uşaqların idrak proseslərini fəallaşdırmaq üçün əyanilik vacib

şərtlərdən biridir: onlar əyaniliklərin köməyi ilə əhatəsində olanları görməli, eşitməli, hiss etməli, toxunmalı, əşya və hadisələri bütün hisslərin vəhdəti ilə qavramalıdır. Bu iş sensor tərbiyənin prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Müvəffəqiyyətlik prinsipi: kliyentin hər bir nailiyyətinin, şəxsi və ictimai əhəmiyyətinə görə özü və tərbiyəçi tərəfindən dəyərləndirilməsi. Hər kliyentin öz fəaliyyətində yalnız ümumi tələblərlə kifayətlənməməli, müxtəlif fəaliyyət növlərində, davranışında özünün fərdi və fərqli təcrübəsinə əsaslanaraq, uğur qazanmasına nail olmalıdır. Uğur, nəinki uşağın daxili potensialının üzə çıxmasına, habelə yeni imkanların yaranmasına gətirib çıxarır.

Müvəffəqiyyət prinsipini gözləmək üçün psixoloq-kliyent münasibətlərində qarşısında aşağıdakı tələblər qoyulur:

- Kliyentin yaşlı və yaşıdlarla əməkdaşlıq bacarığını inkişaf etdirmək;
- Kliyentin sərbəst şəkildə çətinliklərin öhdəsindən gəlmələri üçün özünü tənziqləməni gücləndirmək;
- Kliyentində inam və müstəqilliyin inkişafını dəstəkləmək;
- Ünsiyyət vərdisləri formalaşdırmaq, öz mövqeyini izah və müdafiə etmək bacarığını inkişaf etdirmək;
- Məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək;
- Özlərini rahat və təhlükəsiz hiss etməyə, yaşına uyğun aparmağa imkan yaratmaq;
- Öz marağına görə axtarıcılıq və tədqiqatçılıq səylərini artırmaq;
- Davranışın düzgün tənziqləndirilməsinə, hərəkətlərin dərk edilmiş formada inkişafına imkan yaratmaq;
- Yaradıcı oyunların təşkilinə üstünlük vermək;
- Öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün əlverişli mühit yaratmaq;
- "Maraq məşğələləri"ndə iştirakla bağlı uşaqlara seçim imkanı vermək.

Əməkdaşlıq prinsipi: psixoloq-kliyent münasibətləri, birgə fəaliyyətə səy göstərilməsi.

Psixoloq ilk təlim günündən başlayaraq kliyentlərin psixofizioloji xüsusiyyətlərini ayırd etməlidir:

- Onların yaş və fərdi fərqləri nəzərə alınmalı;
- Hər bir kliyentin üçün müşahidə kartı tərtib edilməli;
- Korreksiyaedici və inkişafetdirici işin istiqaməti müəyyənləşdirilməli;
- Bu yolla kiçik qruplarla təyinatı üzrə iş aparılmalıdır.

"Psixoloq-kliyent" münasibətlərində hər iki tərəf subyekt, tərəfmüqabil kimi iştirak edir. Onlar ünsiyyət yaradır, qarşılıqlı anlamaya nail olur, bu şəraitdə onların fərdiyyətinin inkişafını təmin edir. Əməkdaşlıq şəraitində özlərinə inamı artır, onlar fikirlərini yaşıdları ilə bölüşür, yaradıcı fəaliyyət göstərir, təşəbbüskar olur, fəaliyyətini daha müstəqil qurur.

Əməkdaşlıq prinsipi psixoloqdan daha çox istiqamətləndirici rol oynamağı, nailiyyətlərini qiymətləndirməyi, yaradıcı əməkdaşlıq şəraiti yaratmağı tələb edir. Kliyentlər ünsiyyət prosesində, bir-birinin inkişafına zəmin yaradan vərdislərin

formalaşmasına nail olurlar. Qeyd olunan tələblər uğura doğru istiqamətlənmək imkanı verir.

Bundan başqa psixoloq tərəfindən kliyentin fəaliyyətinin idarə edilməsi prinsipləri də vardır:

- Adaptivlik - xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə vaxtında reaksiya verilməsi və nəzərə alınması;
- Əməli əməkdaşlıq - prosesin iştirakçıları arasında əməli ünsiyyət;
- Xoş münasibətlər - hərtərəfli səmərəli münasibətlərin (kommunikasiya) qurulması;
- Loyal münasibət - normal insani münasibətlərin qurulması;
- Motivləşmənin təmin olunması - elə iş metodları tətbiq etməkdir ki, hər kəs razı qalır, fərəh hiss edirlər;
- Məsuliyyət hissənin olması – öz işinə məsuliyyətli yanaşma, əməkdaşlıq mədəniyyətinin formalaşması;
- Perspektivlik - iş şəraitinin təşkil edilməsi və yaxşılaşdırılması;
- Özünüinkışaf - şəxsi işlərin keyfiyyəti və şəxsiyyətin daima təkmilləşməsi;
- Razılaşdırılma - ayrı-ayrı qrupların fəaliyyətində qarşılıqlı razılaşmaların əldə edilməsi;
- Nailiyyətlərin əldə edilməsində iştirak - əldə edilmiş nailiyyətlərdə öz rolunun olması;
- Düzlük - düzgün münasibət, pedaqoji qaydalara əməl olunması;
- Etik münasibət - əməli etik qaydalara və təhsil müəssisəsinin daxili nizamnaməsinə riayət edilməsi;
- Çeviklik - kollektivin idarəetmə sisteminin təşkilatın dəyişilən məqsədlərinə uyğunlaşmasının təmin olunması, iş şəraitinin yaradılması;
- Demokratikləşmə - məsuliyyətin bölüşdürülməsi, hüquqların qorunması;
- Operativlik - baş verə biləcək problemlərin qarşısının alınması;
- İxtisaslaşma – ixtisasın artırılması;
- Effektivlik – faydalılığa diqqətli olmaq.

Bu prinsiplərə riayət etmək uşaqların korreksiyanın səmərəli şəkildə təşkil edilməsinə imkan yaradır.

Uşaqlarla psixokorreksiya işi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Psixodiyagnostika və psixokorreksiyanın vahidliyi. Korreksiya prosesini psixodiyagnostika müşayiət edir. Diaqnostika onu dəqiqləşdirməyə, korreksiya işinin səmərəliliyini artırmağa imkan yaradır;
- Psixokorreksiyanın fəaliyyət prinsipi. Korreksiya-inkışafetdirici işlərin əsas vasitəsi uşağın yaşlı ilə qarşılıqlı təsiridir;
- Uşağı yaxın inkışaf zonasına istiqamətləndirmə. Psixokorreksiya işi uşağın yaxın inkışaf zonasından kənara çıxdıqda səmərəli olmayacaq;

- Psixokorreksiya “yuxarıdan aşağıya”, yəni ali psixi funksiyalarının inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılmasına, elementar psixi proseslərin çatışmazlıqlarının kompensasiya edilməsinə istiqamətlər;
- Normativlik prinsipi. Korreksiya işinin keçirilməsini, müvafiq yaş dövrlərində onun səmərəliliyini qiymətləndirərkən inkişaf etalonlarına istiqamətlənməkdir;
- Psixi inkişafın sistemli xarakterini nəzərə almaq. Korreksiya işi ləngimə və inkişafın səbəblərinin təcrid edilməsinə yönəlir;
- “Qarışıq ontogenez” prinsipi. Korreksiya işi optimal proqramdan yayınmanın başladığı nöqtədən başlanmalıdır;
- Psixokorreksiyanın xəbərdarlıq xassəsi. Psixokorreksiya artıq uşağın əldə etdiklərinin məşqinə deyil, inkişaf qanunlarına uyğun olaraq yaxın perspektivdə əldə edilməsi mümkün olan səviyyəyə çatmağa, fərdiliyi formalaşdırmağa yönəldilir;
- Varislik prinsipi. Hər bir növbəti məşğələ özündən əvvəlki üzərində qurularaq uşağı inkişafa istiqamətləndirir. Əgər uşaq təklif edilən məşğələdə məqsədə çatmayıbsa, növbəti məşğələdə onun digər variantları təklif olunur;
- Uşağın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin qeydiyyatı;
- Emosional yorgunluğunun yolverilməzliyi. Uşaq psixokorreksiya prosesindən zövq almalıdır.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. Psixoloji korreksiya prosedurunun əhatə edən məsələləri ümumiləşdirin.
2. Psixokorreksiyanın inkişafetdirici xarakterini konkret nümunə üzərində əsaslandırın.
3. Konkret yaş mərhələsi seçərək (məsələn, 5 yaşlı uşaq, kiçikyaşlı məktəbli və b.) həmin şəxslə aparılan korreksiya işində təlim fəaliyyəti üçün mənimsədilməsi vacib olan əsas vərdiş və bacarıqları müəyyənləşdirin.
4. Korreksiya prosesində kənar təsirlərin izolyasiyası və onlara nəzarət işini konkret nümunələr əsasında təsvir edin.
5. Korreksiya edilən sosiallaşma, fəaliyyət, ünsiyyət və şəxsiyyətin digər sahələrinin təhsil sistemi üçün səciyyəvi olanları qruplaşdırın.
6. Psixokorreksiya işində dəyişmələrin prosesin gedişindən asılılığını sxemləşdirin.
7. Konkret mövzu üzrə korreksiya prosesində fərziyyələrin qoyulması, təlimatın işlənməsi, sualların formalaşdırılması və eyni məzmunlu qrupların yaradılması prosesini təsvir edin.
8. Risk qrupuna daxil edilmiş yeniyetmə ilə aparılan korreksiya prosesinin təşkili prinsipləri haqqında müzakirə təşkil edin.
9. Psixoloqun peşə bacarıqları və kliyentin vəzifələri haqqında müstəqil iş yazın.
10. Psixokorreksiya prosedurunun tənzimlənməsi prinsiplərinin tətbiqi qaydalarını konkret nümunələr əsasında təsvir edin.
11. Varislik prinsipinin tətbiqinə aid olan korreksiya nümunəsi hazırlayın.

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Problemə uyğun hazırlanmış korreksiya və ya inkişafetdirici proqramı tətbiq edir”

1. Psixokorreksiyanı psixoterapiyadan fərqləndirən spesifik xassələri şərh edin.
2. Korreksiya prosesində böyük məktəblilərə diskussiya mədəniyyəti üzrə mənimsədilən yeni vərdiş və bacarıqları qruplaşdırın.
3. Psixokorreksiya prosesinin gedişində həyata keçirilən işləri sistemləşdirin.
4. Korreksiya işində həyata keçirilən işləri ardıcılıqla şərh edin.
5. Psixoloji korreksiya şəraitinə verilən tələbləri izah edin.
6. Psixokorreksiya situasiyasına aid olan komponentləri səciyyələndirin.
7. Korreksiya iştirakçıları, onun metodologiya və nəzəriyyəsinə açıqlayın.
8. Psixokorreksiya işinin üsul və vasitələri, qaydaları, çətinliklərin həlli yollarını təsvir edin.
9. Psixokorreksiya işində istifadə edilən texniki avadanlıq, psixometrik qaydalar və şəraitin əlverişliliyi üzrə qoyulmuş sualları cavablandırın.
10. Psixokorreksiya prosesinin təşkili prinsiplərini əməl etməyin vacibliyini konkret mövzu üzərində əsaslandırın.
11. Psixokorreksiya prosedurunun tənzimlənməsi prinsiplərini şərh edin.
12. Uşaqların psixokorreksiya prosesindən emosional yorğunluğunun yolverilməzliyi prinsipinə əməl etməyin şərtlərini izah edin.

2.2. Proqramda qoyulan fərziyyəni yoxlamaq üçün metodlar seçir

Fərziyyənin yoxlanması üçün metodlar

2.2.1. Fərziyyənin yoxlanılmasının əsas şərtləri

Hər bir korreksiya prosesində səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan verən fərziyyə yaxşı fərziyyə hesab olunur. Bu tələblərdən irəli gələn şərtləri ümumiləşdirərək hansı fərziyyənin daha doğru olduğunu aşağıdakı qaydalarla müəyyənləşdirmək olar.

- Korreksiya prosesində qoyulmuş fərziyyə həmin problemin hansı yollarla həll edilməsi üçün qoyulan suala adekvat cavab olmalıdır. O, konsultanta məlum olan, lakin ilkin mərhələdə hələlik izah edilməsi çətin olan həqiqətdir. Qoyulmuş fərziyyənin adekvat olduğunu demək isə heç də onun aradan qaldırılacaq problemin həlli üçün tam mənada mükəmməl olması demək deyildir. Fərziyyə hər şeydən əvvəl yalnız faktların bir hissəsini izah edir, ehtimal kimi irəli sürülür, irəli getdikcə onun nə dərəcədə düzgün qoyulduğu aydınlaşır. Burada bir neçə şərt nəzərə alınır.
- Qoyulan fərziyyə problemlə bağlı əldə olunmuş biliklərə və təcrübəyə əsaslanmalıdır. Bu baxımdan fərziyyə qoyularkən onun həqiqətə uyğunluğu gözlənilir. Düzgün müəyyən edilmiş fərziyyə problemin həlli üçün yeni yollar açmaqla əldə edilmiş nəticələrlə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Məsələn, qorxu hissənin zəiflədilməsi üçün aparılan korreksiya üçün qoyulan fərziyyə həyəcanlılığın artmasına səbəb olmamalıdır.

Fərziyyənin yoxlanması prosesin ardıcıl qurulmasını tələb edir. Bu baxımdan, korreksiyanın gedişində fərziyyənin yoxlanması problemin həlli ilə bağlı olan məsələlərin hərtərəfli nəzərə alınması təmin olunur. Fərziyyənin yoxlanması bir sıra sahələri əhatə edir:

1. Fərziyyənin əməliyyat xarakteri. Fərziyyə psixoloji faktlar arasındakı asılılıq əsasında formalaşdırılır. Başqa sözlə, fərziyyə ümumi səciyyə daşıyan xüsusi asılılıqların eyni bir fikirdə konseptuallaşdırılmasıdır. Məsələn, hansısa yeni situasiyada şəraitə uyğunlaşma həmin şəraitdəki təsirlərə qarşı emosional dayanıqlıqdan asılıdır, lakin bu asılılıq konkret bir prosedurd müəyyən edilməyə bilər. Bu çətinliyi həll etmək üçün korreksiya zamanı üzləşilən ən dərin və ən çətin problem hissələrə bölünür, diferensiallaşdırılır, proqramlaşdırılır, hər bir mərhələ üçün ayrılıqda fərziyyə qoyulur. Bu həm də ona görə vacibdir ki, təhsil mühitində uzunmüddətli korreksiyalar az-az aparıldığından, ümumi mahiyyət daşıyan fərziyyə xüsusi hallara şamil edilərək ayrılıqda hissələrlə yoxlanılır. Bununla bağlı keçirilən korreksiya işləri kliyəntə təsir göstərən tipik hadisələri və həmin hadisələrin ümumi xarakterini aşkara çıxarmağa imkan verir. Praktik olaraq təkrarlanan korreksiya prosedurlarında kliyəntə neqativ təsir göstərən müxtəlif obraz, hadisə və situasiyaların ayırd edilməsi təmin edilir. Əldə edilən nəticələrin etibarlılığını uzunmüddətli korreksiya-inkişafetdirici işlərin həyata keçirilməsi sayəsində daha da artır. Hətta başlanğıcda fərziyyə daha ümumiləşdirilmiş olsa da, korreksiyanın mərhələlərində ayrı-ayrı təsirlərin qarşılıqlı asılılıqları yoxlanılır.

Əlbəttə ki, fərziyyənin qoyuluşunda ümumidən-xüsusiyyə gedən yol da var. Bu, deduktiv fərziyyələrə xasdır. Bu onu bir daha təsdiq edir ki, fərziyyə heç vaxt eyni yolla, həmçinin bütövlükdə yoxlanılmır. Əgər bu baş verirsə, konsultant problemin öyrənilməsinə yalnız yaxınlaşmış olacaq. Nəticədə onun mahiyyətinə yaxınlaşmaqda çətinliklər ortaya çıxacaq.

2. Fərziyyənin birbaşa yoxlanılması - bu fikir onu ifadə edir ki, korreksiya zamanı bir sıra hallarda fərziyyənin yoxlanılması birbaşa aparılır. Baş verən dəyişmələrin müşahidə edilməsi üçün mümkün olan bütün şərait yaradılır. Məsələn, uşaqda sosial fobiyanın korreksiyasında onun xarakterinə uyğun olaraq bütövlükdə emosional sahənin, özünümüdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsi hədəf seçilə bilər. Bu zaman ümumi fərziyyə qoyularaq psixikaya birbaşa müdaxilələr edilir, təsir göstərilir.

3. Yoxlamanın hissəvi xarakter daşmasını - bir sıra hallarda fərziyyə mürəkkəb qoyulur. Belə fərziyyələrin aralıq mərhələlərlə, hissəli yoxlanılması məqsədəuyğundur, çünki onları birbaşa yoxlamaq səmərəli nəticə vermir.

Psixologiyada fərziyyənin hissəli yoxlanılması dedikdə həll edilməsi proqnozlaşdırılan sahələrin mərhələdən mərhələyə sınaqdan keçirilməsi nəzərdə tutulur. Hazırda proqnozun yoxlanılması daha çox statistik ölçmələrlə həyata keçirilir. Fərziyyə yoxlanılaraq problemin (mənimsəmə, ləngimə, yayınma, uyğunlaşma) həlli faizinin hansı səviyyədə olduğu aydınlaşdırılır. Məsələn, söhbət təhsildən gedirsə, korreksiya zamanı yeniyetmələrdə təlim motivasiyası zəifləmiş, yaxud öyrənmə çətinlikləri olan şagirdlərdə mənimsəmənin səviyyəsi qaldırılır. Bu o deməkdir ki, məsələn, ilkin mərhələdə şagirdin 100 %-dən yalnız 45 %-də mənimsəmə imkanı var. Korreksiyanın sonunda bu göstərici 65 %-ə qalxır. Burada müəyyən olunan fərq (yaxud korrelyasiya əmsali) fərziyyənin yoxlanılmasında ortaya çıxan ayrı-ayrı ləngidici əlamətlərin aradan qaldırılması sayəsində əldə edilir. Bu o deməkdir ki, baş verən dəyişmə mənimsəmədə hansısa rol oynayan ləngidici amilin qarşısının alınması ilə baş vermişdir. Yəni qoyulan fərziyyənin yoxlanılması üçün seçilən yol şagirdlərin mənimsəmə imkanlarını ya gücləndirir, ya da zəiflədir. Bizə, əlbəttə ki, birinci nəticə lazımdır. Lazım olanı əldə etmək üçün lazım olan təsirlər göstərilir. Bunu qoyulmuş fərziyyənin hansı vasitələrlə, metodlarla yoxlanılması müəyyənləşdirir.

2.2.2. Proqramın məqsədinə uyğun korreksiya növünün seçilməsi

Psixokorreksiya prosesində onun çoxsaylı növlərindən istifadə olunur. Onları qruplaşdırmaq üçün, ilk növbədə, problemin xarakterinə diqqət yetirilir:

1. Psixoloji problemin ağırlıq dərəcəsi;
2. Problemi yaradan amillər;
3. Kliyentin yaşı və problemi həll etmək marağı.

Şəkil 2.2. Psixokorreksiya növünün seçilməsi üçün şərti nümunə

Psixokorreksiya proqramı hazırlayan mütəxəssis aşağıdakı amillər əsasında onun növlərinə müraciət etməli olur. Hər bir kliyent üçün onun probleminə uyğun nümunələr hazırlayır (Şəkil 2.2).

I. Diaqnostik nəticələrə və korreksiyanın xarakterinə görə:

- Simptomatik korreksiya;
- Səbəbiyyət korreksiyası.

Simptomatik korreksiya, adından göründüyü kimi simptomların korreksiyasıdır. O daha çox qısamüddətli təsirə hesablanır və kəskin inkişafdan geriçalma simptomlarını aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Belə korreksiya həm də bir növ “kəşviyyət” xarakterlidir. O, kliyentə yanaşmanın yollarını müəyyənləşdirməyə, onunla ilk tanışlığa və psixoloji təsirlərə qarşı reaksiyalarına bələd olmağa imkan verir.

Praktik psixologiyada simptom korreksiyasında “nişangah” (Osipova) bir sıra simptomlar: həyəcan, qorxu, kəkələmə, psixoloji müvazinətsizlik, yaxud bu kimi sptomlar qrupudur. Belə korreksiya növünə davranış terapiyası da aid edilir.

Səbəbiyyət korreksiyası ləngimələrin mənbəyinə və səbəbinə yönəldilir. Zamana görə korreksiyanın bu növü ya orta, ya da uzunmüddətli olmaqla əhəmiyyətli dərəcədə zəhmət tələb edir. O, simptom korreksiyası ilə müqayisədə daha effektivdir. Ləngimənin eyni simptomları mənşəyinə və pozuntunun psixoloji quruluşuna görə tamamilə müxtəlif təbiətə malik ola bilər. Səbəbiyyət korreksiyası bu anlaşılmazlıqları aradan qaldıraraq kənarlaşdırır.

II. Korreksiyanın istiqaməti və məzmununa görə:

- Dərketmə sferasının korreksiyası;
- Şəxsiyyətin korreksiyası;
- Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin korreksiyası;
- Affektiv-iradi sferanın korreksiyası;
- Davranışın korreksiyası.

III. Korreksiyanın formasına görə:

- Fərdi korreksiya;
- Qrup korreksiyası;

IV. Korreksiya proqramının xüsusiyyətlərinə görə:

- Proqramlaşmış korreksiya;
- İmprovizasiyalı korreksiya.

V. Korreksiya təsirlərinin idarə olunmasının xarakterinə görə:

- Direktiv korreksiya;
- Qeyri-direktiv korreksiya.

Hər iki korreksiya psixoloqun və kliyentin qarşılıqlı münasibəti prosesində onların mövqeyinə görə müəyyənləşdirilir. Psixoloqun direktiv mövqe seçdiyi situasiyada o,

ekspert, yaxud professional mövqedən çıxış edir. Bu halda onun mövqeyi kliyentin mövqeyindən üstün olub rəsmi qaydalarla tənzimlənir. Belə korreksiya 6 yaşdan yuxarı yaş mərhələlərində müraciət edilir. Psixoloq kliyentin problemlərini bilir, onunla necə davranmalı olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirir, korreksiyanın məqsədi onun üçün aydın olur.

Qeyri-direktiv korreksiya zamanı psixoloq kliyentlə birlikdə korreksiya prosesinin bərabərhüquqlu iştirakçısına çevrilir. Bu halda o, kliyenti öz arxasınca aparmır, onunla yanaşı gedir, inkişafına kömək edir. Bu mənada direktiv korreksiya - problemə yönəlik, qeyri-direktiv korreksiya - kliyentə yönəlik yanaşmadır.

VI. Müddətinə görə:

- çox qısamüddətli və çox sürətli korreksiya;
- qısamüddətli korreksiya;
- uzunmüddətli korreksiya;
- çox uzunmüddətli korreksiya.

Çox qısamüddətli korreksiya dəqiqələrlə və saatlarla hesablanır. Konfliktlərin izləsinə, simptomların, aktual problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Onun effektivliyi korreksiya metodunun davamlığı və adekvatlığı ilə qiymətləndirilir.

Qısamüddətli korreksiya bir neçə saatdan bir neçə günə qədər davam edir. Praktiki psixologiyada müstəqil dəyişmələrin həllinə yönəldilən bu korreksiya növü elə aktual problemlərin həllini təmin edir ki, onlar özləri asılı dəyişmələr əmələ gətirmək gücündə olur. Növbəti dəyişmə prosesi kliyentin daxili aləmində öz-özünə, müstəqil dəyişmədən asılı olaraq baş verir. Məsələn, qarşılıqlı münasibətlərdəki konfliktlər zamanı valideynin davranışının korreksiyası son nəticədə uşağın şəxsiyyətində də dəyişmələr yaratmaq gücündədir. Yaxud uşağın fəaliyyətinin məhsuldarlığı və keyfiyyət göstəricisi onun özünüqiymətləndirməsinə, nəhayət, qrupdakı statusuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilir. Bunun üçün psixoloq korreksiya zamanı yalnız uşağın yaradıcı imkanlarını üzə çıxararaq ona müxtəlif texniki üsullar öyrətməlidir.

Uzunmüddətli korreksiya aylarla davam edir. Onun predmeti şəxsiyyət problemi. Belə korreksiya işində bir çox şəxsiyyət komponentləri: motivasiya, hiss və emosiyalar, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, iradə, yönəlişlik, fəaliyyət məqsədi, maraqlar, tələbatlar və d. sahələr izlənilir. Nəticələrin effekti gec ortaya çıxır, lakin davamlı və dəyişməz qala bilir. Bunun üçün göstərilən təsirlər psixoloqun rəyinə əsaslanmalı və vacib elementlər şəxsiyyətdə kök salana qədər davam etdirilməlidir.

Çox uzunmüddətli korreksiya illərlə davam etməklə kliyentin şüur və şüuraltı sahəsini əhatə edir. Vaxtın çoxu kliyentin öz təəssüratlarının mahiyyətini və mənşəyini anlamağa ayrılır. Belə korreksiya inkişafetdirici təsirlərlə paralel olaraq aparılır. Onun məzmununda psixozanalizin elementlərini də görmək mümkündür. Fərq ondan ibarətdir ki, psixozanaliz kliniki əlamətlərin, korreksiya isə psixoloji problemlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir.

Korreksiyanın bu növündə də nəticələr tədricən əldə edilir, lakin çox zaman effektiv

olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə ailə praktik psixoloqları uzunmüddətli korreksiyaya üstünlük verirlər. Bu, kliyentin psixoloji durumunu daim diqqətdə saxlamağa imkan yaradır. Digər tərəfdən korreksiyanın bu növü qeyri-direktiv formada aparıldığından psixoloq onun yaxın adamlardan birinə çevrilərək öz həyatında yer almasına pozitiv yanaşır.

VII. Qarşıya qoyulan vəzifələrin masştabına və həll olunan problemin əhatəliliyinə görə:

- Ümumi;
- Hissəvi;
- Xüsusi korreksiya.

Ümumi korreksiya adı altında kliyentin mikromühitini, onun psixofiziki, emosional gərginliyini yaş və fərdi imkanlarına uyğun olaraq normallaşdırmaq nəzərdə tutulur. Burada, həmçinin şəxsiyyətin psixi xassələrinin canlandırılması prosesini optimallaşdıran ümumi korreksiya qaydaları başa düşülür. Uşaqlara korreksiyanın bu növü valideynlə birgə təyin olunur. Vəzifələrin bir qismi valideynə ötürülür. Yuxarı yaş dövrlərində artıq kliyent öz-özlüyündə psixi pozuntu yaradan, şəxsiyyətin harmonik inkişafına mane olan təsirlərə üstün gələrək özünü istiqamətləndirə bilir.

Hissəvi psixokorreksiya uşaq və yeniyetməlik yaşına adaptasiya edilmiş psixokorreksiya priyom və metodları toplusudur. Onlar ontogenezin müxtəlif mərhələlərində aparıcı fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə müvafiq qaydada tətbiq edilir. Bu zaman ünsiyyət səviyyəsi, sosial təcrübə, təfəkkür tərzii və özünüidarəetmə bacarığı nəzərə alınır. Bu proses psixoloqdan fərd, qrup və yarımqruplarla aparılan işdə seçilmiş psixoloji təsirlərə komplekt yanaşma tələb edir.

Xüsusi psixokorreksiya eyniyaşlı və oxşar problemləri olan uşaqlara tətbiq edilir. Belə korreksiya nəticələrinə görə daha effektivdir. 3 yaşa qədər uşaqlara korreksiyanın bu növü tətbiq edilir. Çünki onlar digər həmyaşının özü ilə bərabər diqqət mərkəzində olmasına qarşı hələ dözümsüz və eqoistdirlər. Xüsusi korreksiya aşağıdakı vəzifələrin həllini təmin edir:

- Şəxsiyyət strukturunun formalaşması, korreksiyası və möhkəmlənməsi;
- Təbii inkişafı psixi funksiyaların bərpası yolu ilə refleksiyanın dinamik inkişafı;
- Davranışın asosial əlamətlərinin və dezadaptasiyanın nizamlanması;
- Oyun, əmək, təlim hərəkətlərinə alışdırmaq, davranış qaydalarına tabe olmamaq;
- Utancaqlıq, inamsızlıq, qorxu hislərinin zəiflədilməsi;
- Münaqişəyə meyillilik, aqressiya, eqoizm, asosiallıq hallarının aradan qaldırılması.

2.2.3. Proqram üzrə metodların seçilməsi

Psixokorreksiya özünün spesifik metodlarına malik deyildir. Bu proses üçün xüsusi metodlar qrupu hələlik müəyyən edilməmişdir. Ona görə də korreksiya prosesində psixoterapiya, pedaqoji psixologiya, kliniki psixologiya, sosial psixologiya, uşaq psixologiyası, eləcə də korreksiyanın aparıldığı sahələrin predmetindən asılı olaraq əhatə

dairəsi çox geniş olan müxtəlif vasitə, texnika, priyom və texnologiyalar tətbiq edilir. Onların seçilməsi və biri-biri ilə əlaqədə qurularaq metodika kimi tətbiq edilməsi də bir çox amillərdən asılıdır. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir:

- Yaş dövrü (klient hansı yaş mərhələsindədir və ya onun psixoloji yaşı hansı mərhələyə uyğun gəlir);
- Klientin fərdi xüsusiyyətləri və şəxsiyyətinin özünəməxsus cəhətləri (şəxsiyyət tipi, intellekt imkanları, təhsil səviyyəsi, mədəni mühiti və s.);
- Somatik və psixi xəstəliklərin olub-olmaması;
- Sosial-maddi imkanları;
- Dini mənsubiyyəti;
- Korreksiya motivləşməsi.

Hələ bunlar da kifayət etmir. Məhz sadalananlar əsas götürülərək hazırda psixoloji korreksiya işi klientəyönəlik olub onun təklif və tələbləri əsasında qurulur. Məhz bu baxımdan metodlar seçilərək tətbiq edilir. Təhsil sistemində uşaq, yeniyetmə və gənclərə, bir çox hallarda isə yetkin şəxslərə (müəllimlər, rəhbərlər, valideynlər) tətbiq edilən korreksiya metodları 5 qrupda toplanır:

1. Oyun terapiyası metodları;
2. Art-terapiya metodları;
3. Davranış terapiyası metodları;
4. Sosial terapiya metodları;
5. Qarışıq ontogenez terapiyası.

Bu metodlardan istifadə edilərkən korreksiya prosesi 3 əsas istiqamətə yönəldilir:

- Psixodinamik istiqamət - Z.Freydin psixozanaliz korreksiyası;
- Humanist istiqamət - A.A.dlerin fərdiyyət korreksiyası;
- Koqnitiv istiqamət – davranış korreksiyasıdır.

Davranış korreksiya prosesi özünü də 3 istiqamətdə aparılır:

1. Rəşional-əmotiv istiqamət (REİ);
2. Koqnitiv istiqamət (A.Bekka);
3. Dialektik davranış yanaşması (M.M.Linexan).

Hazırda psixokorreksiya mütəxəssisləri tərəfindən (S.B.Bajutina, Q.Q.Voronina, İ.P.Bulax və b.) psixokorreksiya zamanı həyata keçirilən işlər üçün bir sıra priyomlar və təsirlər ayırd edilir. Belə təsirlərə sadə cümlələrdən başlayaraq, paradoksal təlimatlar, fantaziyalaşdırma, vizuallaşdırma kimi mürəkkəb əməliyyatlar daxildir:

- Psixoloqun klientə situasiyanı şərh etməsi, ona yeni yanaşma ilə baxması;
- Klientə məsləhət verilməsi;
- Psixoloqun klient qarşısında özünü açması, təqdim etməsi;
- “Əks-əlaqə” mexanizmi;

- Açıq və qapalı suallar;
- Məntiq zənciri;
- Emosional nəticə;
- Təsiredici nəticə və d.

Psixokorreksiyanın metod və priyomları insanın sosial münasibətlərə, yeni fəaliyyət sahələrinə və rol davranışa uyğunlaşmasına yönəldilir. Ətrafda baş verən dəyişmələr uyğunlaşdırılır. Neqativ problemlə situasiyaları dəf etməyə qabillik yaradır. Həmçinin bu metodların köməyi ilə psixokorreksiya zamanı baş verən dəyişmələri ölçmək və qiymətləndirmək mümkün olur. Bunun üçün mütəxəssis bir sıra işləri reallaşdırır:

1. Hər sahə üzrə təkrar diaqnostik meyarlar müəyyənləşdirir;
2. Onu tətbiq edir;
3. İlkin nəticələrlə son nəticələr arasında müqayisə (korrelyasiya) aparır;
4. Korrelyasiya nəticəsində aparılmış korreksiya işinin keyfiyyətini dəyərləndirir.

Hazırda psixokorreksiyanın problemlərinə psixofizioloji, psixososioloji, psixopedaqoji və d. nöqtəyi-nəzərlərdən yanaşılır. Ən yeni yanaşmalarda işlənmiş korreksiya metodlarında psixoloji problemlərin həllində koqnitiv, transpersonal, tibbi, valeoloji və korreksion psixologiya sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilir.

Artıq bizə məlumdur ki, psixokorreksiya proqramları müxtəlifdir. Hər bir problemə uyğun proqram hazırlanır. Burada yalnız problemin xarakteri deyil, həmçinin yaş, cins, fərdi xüsusiyyətlər və d. amillər də nəzərə alınır. Məsələn, uşaqlarda hissi anlamının məzmunu və həcmi üzrə sensor inkişaf proqramları həyata keçirilərkən xüsusi metodlar seçmək tələb olunur. Həmin metodların köməyi ilə psixi inkişafında ləngiməsi olan uşaqların sensorikasının inkişafında fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə əlverişli yollar axtarılır. Təcrübədə öz təsdiqini tapmış nəzəriyyəyə istinad etməklə sensor inkişafda aşağıdakı şərtlərin gözlənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Müəyyənləşdirmə - bu prosesdə duyğu və qavrayış fəal iştirak edir. Əyani vəsait (şəkil, fiqur, oyuncaq, təbiət elementi və s.) də mühüm rol oynayır. Uşaqlar əyaniliyə baxaraq onun əsas hissi əlamətlərini müəyyənləşdirirlər. Pedaqoqun vəzifəsi bu əlamətlərin ifadə tərzini (kiçikdir, sarıdır, gözəldir, yumrudur və s.) öyrətməkdən ibarətdir. Uşağa, ilk növbədə, forma təsir göstərir. Bu zaman keçmiş təcrübə də mühüm rol oynayır. Müşahidə obyektinin bir neçə sensor əlamətinin (forma, rəng, ölçü və s.) eyni vaxtda təsiri səmərəli nəticə verir. Bu prosesdə uşağın yaş xüsusiyyətləri, metodik tələblər nəzərə alınır. Formadan sonra rəng müəyyənləşdirilir. Rənglər cəlbedici olduqda uşaq diqqətini qeyri-ixtiyari olaraq obyektə yönəldir. Diqqətin bu məhsuldar müddətindən istifadə edilərək müşahidənin vəzifələri yerinə yetirilməlidir.

Müqayisəetmə - kiçikyaşlı uşaqların psixikasında ziddiyyətli cəhətlər var. Onlar ayrı-ayrı hissi etalonları müxtəlif cür müqayisə edirlər. Məsələn, üçüncü yaşın sonunda ona qədər rəngi fərqləndirən uşaq yalnız 3 və ya 4 formanı, 3 ölçünü qruplaşdırma bilər. Əşyaları kəmiyyət baxımından iki yerə (az və çox, bir və çox) bölür. Məkan təsəvvürü isə məhdud və

qeyri-sabitdir. Əyani modelləşdirmə bacarığı olmur. Burada söhbət 2-3 yaş mərhələsində sensor tərbiyənin nəticəsi olaraq uşağın əldə edə biləcəyi imkanlardan gedir. Hissi tərbiyə ilə bağlı təşkil edilən oyun-məşğələlərdə ilin əvvəlində 2-3, ilin sonunda 4 əşya müqayisə edə bilirlər. Onların daha asan qavradıqları rəng etalonu müstəsnaqlıq təşkil edir. Uşağın fərdi imkanları nəzərə alınaraq daha çox sayda rənglərlə tanışlıq aparılır.

Fərqləndirmə - bu proses dərkətmənin daha mürəkkəb mərhələsi olub, təfəkkürün inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. 2 yaşlı uşaqda fərqləndirmə bacarığı kifayət qədər inkişaf etmiş olur. O, pisi yaxşıdan, oları olmazdan, qorxulunu qorxusuzdan fərqləndirə bilir. Bu sahədə onun əldə etdiyi ilk təcrübə emosiyalarla bağlıdır. Hələ 5-6 aylığında olarkən valideynin mimikasını, mərhəmət və şəfqətli, qəzəbli və şən olduğunu fərqləndirir. Ona görə də kiçik yaş dövründə şərti təlim fəaliyyətində fəallıq göstərə bilir, bir çox şeyi sensor əlamətlərinə görə fərqləndirərək qruplara ayırırlar.

Fərqləndirmə hissi dərkətmədə mühüm rol oynamaqla yanaşı koqnitiv fəaliyyətə zəmin yaradır. Prosesin səmərəliliyinin mühüm şərtlərindən biri uşağın yaş və fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır.

Qruplaşdırma - bu daha mürəkkəb proses olub uşaqdan müəyyən təcrübə bacarıq tələb edir, çünki qruplaşdırma yeni hissi etalonlarla tanışlıq zamanı deyil, onların artıq tanış olduqları əlamətlər üzrə aparılır. Əşyalar müxtəlif əlamətlərinə görə qruplaşdırılır. Bu zaman uşaqlara tanış olan əlamətlərin, əşyaların seçilməsi mühüm şərtidir. Qruplaşdırma əməliyyatı qavrama və yaddasaxlamanın köməyi ilə təfəkkürün inkişafına, müstəqilliyinə kömək edir. Uşaqların təfəkkür müstəqilliyi ilə şərtlənən ilk fəaliyyət imkanlarına 4 yaşın əvvəllərində rast gəlinə bilər.

3-4 yaşlı uşaqlarla hissi tərbiyə üzrə təşkil edilən məşğələləri artıq təlim formasında qurmaq mümkündür. Məşğələlərdə müxtəlif metodlardan istifadə etməklə uşaqlara hissi anlayışların mənimsədilməsi işini həyata keçirmək mümkündür: oyun metodları, əyani metodlar. Bu metodlar istifadə olunan əşyaların materialına uyğun olaraq bir neçə qrupa (ətraf aləm elementlərini əks etdirən sadə əşya, heyvan, quş və s. şəkilləri) bölünür. Bədii əsərlər üzrə sadə süjetli rəsmlər: insan hərəkətlərinin təsvirləri, illüstrasiyalar və s. fiqurlar. Ətraf aləm elementlərini əks etdirən müxtəlif materiallardan hazırlanmış əşya, heyvan, quş, insan fiqurları: əşyalar, oyuncaqlar, təbiət, tullantı, tapıntı, tikinti materialları, milli sənətkarlıq nümunələri, tərbiyəçi tərəfindən hazırlanmış əl işləri, məşğələ nümunələri.

Hissi etalonların izahı - bu vasitənin tətbiqində tərbiyəçinin nitqi xüsusi təsiredici qüvvəyə malikdir. Burada nitq ifadəli, emosional, cəlbedici, aydın, dəqiq, anlaşılıq, məzmunlu olmalıdır. Nitqdə ardıcılıq gözlənilməli, verilən məlumatda uşağın yaş imkanları nəzərə alınmalıdır. Tərbiyəçinin izahı uşağa obyektin ən vacib, zəruri əlamət və xüsusiyyətlərinin çatdırılmasına xidmət etməlidir. Əlavə məlumat uşağı yorur, marağını azaldır.

Hissi hərəkətlərin icrasının əyani izahı - bu vasitə ətraf aləmlə tanışlıq prosesində görüləcək işin texniki izahına yönəlir. Bütün hərəkətlər ən incəliyinə qədər uşağa göstərilir, izah edilir. Qruplaşdırma, müqayisəetmə, fərqləndirmə, yapma, rəsəmetmə, quraşdırma,

əmaliyyatları uşağa başa salınır.

Uşaq fəaliyyətinin təhlili - bu metod bizə qiymətləndirmə kimi tanışdır. Onun məhz belə ifadəsi illər boyu bir sıra pedaqoqlar üçün uşağı öz nüfuzuna tabe etdirmək silahına çevirmişdir.

Uşaq fəaliyyətinin təhlilində başlıca şərt - uşaq ləyaqətinə hörmətin gözlənilməsidir. Uşağa onun fəaliyyətinin nöqsanlı tərəfləri təhqiredici deyil, təhliledici ifadələrlə çatdırılmalıdır. Uşaq öz nöqsanını bilməklə yanaşı onun həlli qaydalarına da alışdırılmalıdır. Əgər uşaqda özünə hörmət meyli, ləyaqət hissi güclüdürsə o, bütün varlığı ilə buna cəhd göstərəcəkdir.

Bədii vasitələrdən istifadə:

- Hekayə, şeir və folklor nümunələri,
- Ekran vasitələri,
- Bədii əsərlərin səhnələşdirilməsi (kukla, kölgə, flanelqraf, stolüstü və d.) teatr tamaşalarının təşkili.

Praktik metodlardan, əsasən, əl əməyi prosesində, uşaqların təsvirçilik bacarığının inkişaf etdirilməsində istifadə olunur. Orta yaş mərhələsində uşaqlar praktik fəaliyyətə həvəslə yanaşır, lakin kifayət qədər təcrübələri olmadığından xeyli çətinliklərlə üzləşirlər. Maraqlı praktik vasitələrlə onları fəaliyyətə (art-terapiya və b.) alışdırmaq lazımdır. Bunun üçün psixoloji korreksiya işinin aparılmasının məzmunu və priyomları müəyyənləşdirilir (Cədvəl 2.1.):

Təsir vasitələri	Mümkün müraciət formaları	Obrazın məzmunu və tətbiqetmənin tipik şərtləri
Sadə təklif	“Sizə bunu etməyi təklif edirəm...”	Elə situasiyadan istifadə edilir ki, kliyent faktiki olaraq təklif edilən hərəkətə hazırdır, ancaq özünün qətiyyətsizliyi səbəbindən bunu edə bilmir. Bu zaman ona həyati əhəmiyyətli qərarlar qəbul etməyi tövsiyə etmək qadağandır.
Paradoksal təlimat	“Başladığınız işi davam etdirməyi təklif edirəm.”	Kliyent ziddiyyətləri qeyri-konstruktiv xarakterə xas olan səviyyəyə çatdırılır. Bir sıra kliyentlər həmin situasiyada baş qaldıran narahatlıqların primitivliyini dərk etməyə başlayırlar. Bunu özünəqapılmaya meyilli şəxsə təklif etmək olmaz.
Fantaziyalaşdırma	“Probleminiz haqqında düşünün. Hiss etdiyinizi, gördüyünüzü və eşitdiyinizi təsvir edin. Həmin vəziyyətə başqa cür də baxmaq	Hərəkət spektri olduqca genişdir. Travma yaradan vəziyyətlər təsəvvür edilərək təhlil olunur. O, psixogen situasiyaya münasibətindəki açıq ifadə edilən xüsusiyyətləri aydınlaşdırır. Prosesdə kliyentə öz davranışını korreksiya edərək

Təsir vasitələri	Mümkün müraciət formaları	Obrazın məzmunu və tətbiqetmənin tipik şərtləri
	<p>olar. Məsələn, digərləri belə hallarda nə edərdi?"</p>	<p>oxşar situasiyalara köçürməklə refleksiyanın inkişafı əsas priyomlardan biridir. Bu zaman kliyentdə travma yaradan amillərə müxtəlif tərzdə yanaşmaq bacarığı formalaşır. Bunu daim tətbiq etdir. Kliyenti özünə xas olmayan məcburi fikirlərə, mülahizələrə, təəssürlərə və hərəkətlərə yönəltmək yolverilməzdir. Psixoloq sadəcə kliyentin şərhini qəbul edir və bildirir ki, onun situasiyanı düzgün dəyərləndirməkdə yanlışığa yol verməsi mümkündür.</p>
<p>Kliyenti situasiyaya yenidən baxmağa dəvət etmək</p>	<p>"Əgər belə vəziyyətlərlə qarşılaşsanız, nəticəyə gəlməyə tələsməyin. Düşdüyünüz situasiyanı başqa necə görə biləcəyiniz barədə təkrar düşünün."</p>	<p>Kliyentin psixologiya haqqında vacib olan bilik və bacarıqlara onun verdiyi məlumatlar əsasında yenidən baxılır. Oxşar situasiyalarda psixoloji baxımdan nələri etməyin mümkün olub-olmadığı müəyyənləşdirilir.</p>
<p>Psixoloqun etirafı</p>	<p>"Hər kəsin başına buna oxşar hadisələr gələ bilər. Sizin hislərinizi yaxşı anlayıram. Bir çox insanlar buna oxşar situasiyalarda özlərini necə gördüklərini, öz davranışını eynilə bu cür təsvir edirlər."</p>	<p>Psixoloqun öz təəssüratlarını etiraf etməsi bununla izah edilir ki, kliyent həmin problemə münasibətini maksimal qaydada başqaları ilə eyniləşdirsin. Başlanğıc üçün kliyentlə qısa intervü vasitəsilə əlaqə qurmaq olar. Bundan sonra problemin həlli üçün alternativ həll yolları axtararkən psixoloq belə hallarda özünü necə aparmalı olduğunu, o zaman necə hərəkət etməyin mümkünlüyünü nümunələrlə izah edir.</p>
<p>"Əks-əlaqə" mexanizmi</p>	<p>"Sizi çox gözəl başa düşürəm, anlayıram. Belə situasiyalarda konkret nə cavab verəcəyini bilmirsən, ancaq sizi başa düşmək çətin deyil."</p>	<p>Əks-əlaqə zamanı göndərilən siqnalların dəqiqliyindən asılı olaraq kliyentin onun həyat situasiyasının psixoloq tərəfindən necə qəbul edildiyini anlamağa və özünün ona emosional münasibətini ayırd etməyə imkan yaradır.</p>
<p>Açıq suallar</p>	<p>"Kim? Harda? Nə zaman? Necə?" sualları ilə detallar dəqiqləşdirilir."</p>	<p>Kliyentin problemi barədə əlavə etibarlı informasiya əldə etməyə imkan yaradır. Situasiyanın təhlilində ondan mütəmadi olaraq istifadə edilir.</p>

Təsir vasitələri	Mümkün müraciət formaları	Obrazın məzmunu və tətbiqetmənin tipik şərtləri
Qapalı suallar	“Heç cür başa düşə bilmirəm ki, hansı mövqedəsiniz: belə, yoxsa, başqa cür” (müxtəlif davranış variantlarını dəqiq təsvir edin)	Kliyentin aydın olmayan, ziddiyyətli fikirlər söylədiyi, doğru cavablardan yayındığı hallarda tətbiq edilir.
Təkrar-tərcümə	“Sizi düzmü başa düşdüm? Bu situasiya sizdə belə hislər oyadır...” (təsvirini verin).	Kliyentə psixoloqun onu anladığını əmin edərək bir sıra buna bənzər halları izah edir. Psixoloq kliyenti narahat edən vəziyyətlər üçün xarakterik olan situasiyanı, davranışı, hərəkətləri təhlil edir.
Məntiqi zəncir	“Gəlin sizin mühakimələrinizin məntiqini izləməyə çalışaq. Hansı təəssürat və hadisələrin Sizi müsayiət etdiyini, hərəkət və rəftardan təsirləndiyinizi yada salaq.”	Qəbullanmaq kliyentə gerçəklikdə özünün narahatlıqlarının nədən yarandığını göstərir. Gələcəyi proqnozlaşdırmağa imkan yaradır. Kliyenti öyrətmək üçün məntiqi təsəvvürlərin köməyiylə seçdiyi yanlış illüstrasiyanı davranışın proqnozlaşdırılmasından istifadə edin.
Emosional nəticə	“Gəlin sizinlə bir daha həmin məqamı hiss edək. Bütün səhvləri yada salaq. Dediğiniz vəziyyəti yaradan hisləri qeyd edək.”	Qəbullanmadan kliyentə özünün narahatlıqlarını anlamasını asanlaşdırmaq, fikir və hisləri görmək, vərdislər üzərində işləmək, onlar haqqında danışmaq bacarığı yaratmaq üçün istifadə edilir. Bu priyomdan kliyentlə aparılan işin gedişi boyu istifadə etmək olar.
Hazırkı nəticə	“Beləliklə, sizinlə birgə üzləşdiyiniz situasiyaya münasibətinizi dəyişməyə imkan verən bir nəticəyə gəlirik.”	Bu mərhələ intervü əsasında qurulur. Bu, kliyentə öz fikirlərini ümumiləşdirərək real həyat situasiyalarında ümumiləşdirilmiş, konkret addımlar atmağa imkan verir. Bu priyomdan intervünün ayrı-ayrı mərhələlərində olduğu kimi sonda ümumi nəticə çıxararaq danışığa son qoymaqdan ötrü istifadə edilir.

Cədvəl 2.1. Psixoloji korreksiyanın məzmun və priyomlarının qısa təsviri

2.2.4. Proqram üçün psixokorreksiyanın formalarının seçilməsi

Praktik psixologiyada iki korreksiya forması ayırd edilir:

1. Fərdi korreksiya;
2. Qrup korreksiyası.

Öz növbəsində qrup korreksiyası aşağıdakı növlərə bölünür:

- Qapalı təbii qruplar (ailə, bağça, uşaq evi, sinif);
- Açıq qruplar - oxşar problemlərə, əlamətlərə görə seçilmiş qruplardır. Belə qruplar valideynlərlə münasibətlərə, asosial motivlərə, nitq nöqsanlarına, dezadaptasiya problemlərinə, emosional-iradi, refleksiv ləngimələrə görə uşaqlarla da komplektləşdirilir.

Fərdi korreksiya üçün mövzular:

1. İstedadlı və qabiliyyətli şagirdlərin korreksiyası;
2. Melonkolik tipli şagirdlərdə natamamlıq hissənin korreksiyası;
3. Qaçqın, köçkün uşaqlarda streslərin korreksiyası;
4. Yeniyetmələrdə özünüidentifikasiya problemi üzrə korreksiya;
5. Dezadaptasiya probleminin korreksiyası;
6. Təhsildən yayınan şagirdlərin korreksiyası;
7. Çətin tərbiyə olunan şagirdlərdə təlim motivasiyanın və davranışın korreksiyası.

Fərdi korreksiya aşağıdakı vəzifələrin həllini təmin edir:

- Şəxsiyyət strukturunun formalaşması, korreksiyası və möhkəmlənməsi;
- Təbii inkişafı psixi funksiyaların bərpası yolu ilə refleksiyanın dinamik inkişafı;
- Davranışın asosial əlamətlərinin və dezadaptasiya probleminin korreksiyası;
- Oyun, davranış qaydalarına, təlim hərəkətlərinin tələblərinə tabe olmamaq, bunu istəməmək;
- Utancaqlıq, inamsızlıq, qorxaqlıq, stereotiplərə meyillik, aşağı özünüqiymətləndirmə, itaətkarlıq;
- Konfliktə meyillilik, aqressivlik, yüksək özünüqiymətləndirmə, asosiallıq hallarının korreksiyası.

Qrup korreksiyası dedikdə şəxsiyyətin psixi xassələrinin canlandırılması prosesini optimallaşdıran ümumi korreksiya qaydaları və formaları başa düşülür. Məsələn, uşaqlara korreksiyanın bu növü valideynlə birgə təyin olunur. Vəzifələrin bir qismi valideynə ötürülür. Yuxarı yaş dövrlərində artıq kliyent öz-özlüyündə psixi pozuntu yaradan, şəxsiyyətin harmonik inkişafına mane olan təsirlərə üstün gələrək özünü istiqamətləndirə bilir. Eyni zamanda, qrupun hər bir probleminin həllində qrup üzvləri iştirak edirlər.

Ümumi xarakterli məsələlər:

1. Məktəbə hazırlıq ərəfəsində uşaqlarda məktəbli mövqeyinin və təlim motivasiyasının yaradılması üzrə korreksiya və inkişafetdirici işi;

2. Təlim materiallarını mənimsəmə üzrə qrup korreksiyası;
3. Ünsiyyət problemi olan uşaqlarla iş;
4. Liderlik probleminin həllinə kömək;
5. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması sahəsində pedaqoji kollektiv və ailə ilə birgə qrup korreksiyası və s.

2.2.5. Fərziyyənin yoxlanılması təcrübəsi

Biz yuxarıda korreksiya proqramlarının tətbiqində fərziyyənin qoyulması qaydalarından bəhs etdik. Bu qaydaların necə gözlənilməsini ayrı-ayrı nümunələrlə öyrənmək daha məqsədəuyğundur. Həmin prosesi 4-6 yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş sensor inkişaf proqramının tətbiqi üzərində izləyək.

Fərziyyə. "6 yaşlı uşaqların inklüziv qruplarında sensor sahəni inkişaf etdirməkdən ötrü 4-5 yaşlı uşaqların psixi inkişaf proqramı əsasında, perseptiv sahəni ayrı-ayrı hissələrə bölərək inkişafa nail olmaq mümkündür".

Nümunələr:

Forma anlayışının inkişaf etdirilməsi

Məşğələ 1 - "Domino"

Məqsəd: həndəsi formalar haqqında təsəvvürlərin möhkəmləndirilməsi.

Vəsait: həndəsi formalarla doldurulmuş domino kartları.

İşin gedişi: Məşğələ stolüstü çap oyunu metodikası ilə aparılır. Kartlar paylandıqdan sonra hər stolda başçı seçilir və növbəti uşağı istiqamətləndirmək vəzifəsini psixoloq özü yerinə yetirir. Müvafiq kartı seçməkdə uşağa müstəqillik verilməlidir. Oyunda hər uşağa 2-3 müxtəlif həndəsi fiqur olan kartların verilməsi məqsədəuyğundur. Kartlar hazırlanarkən həmçinin eyni formanı müxtəlif rənglərdə çəkməklə uşaqda formanın rəngindən asılı olmaması haqqında təsəvvür yaratmaq oyuna işgüzar əhval-ruhiyyə gətirir.

Məşğələ 2 - "Həndəsi formaya uyğun fiqurları seç"

Məqsəd: əşyaların forma müxtəlifliyi haqqında təsəvvürləri genişləndirmək, onların həndəsi formalara oxşarlığını müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirmək bacarığını inkişaf etdirmək.

Vəsait: həndəsi formalar, əşyalar.

İşin gedişi: Oyun əsasən fərdi formada qurulur. Psixoloq hər bir uşaqla fərdi iş aparır. Uşaq həndəsi formalardan birini götürür, onu müşahidə edir, sonra əşya çoxluğu içərisindən ona oxşar birini, yaxud daha çoxunu seçib adını, rəngini, əlamətini söyləyir. Formanın ifadə edilməsində tərbiyəçi uşağa köməklik göstərir. Həmin əşya digər uşaqlara da göstərilərək adı təkrar etdirilir.

Məşğələ 3 - "Formanı dəyişək"

Məqsəd: həndəsi formaların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, onlar arasında təsəvvürləri möhkəmləndirmək.

Vəsait: kvadrat formalı kağızlar.

İşin gedişi: Kağızı qatlama üsulu ilə kvadratdan üçbucaq və əksinə düzəltmək öyrədilir. Məşğələ quraşdırma metodikası ilə aparılır. Uşaqlara, həmçinin kağızı qatlamaqla sadə üçbucaq formalı papaq, yelpik və s. düzəltməyi də öyrətmək olar.

Məşğələ 4 - "Mənim oyuncaqlarım"

Məqsəd: Rəsmətmə vasitəsi ilə həndəsi formalardan istifadə edərək əşyaların formasının təsvirini vermək bacarığını inkişaf etdirmək.

Vəsait: rəngli karandaşlar, rəsm vərəqləri.

İşin gedişi: Məşğələ rəsmətmə metodikası ilə qurulur. Psixoloq münasib həndəsi formalar seçməklə uşaqlara sevdikləri oyuncaqların rəsm edilməsi qaydasını öyrədir.

Hər uşaq yalnız 1 oyuncağın şəklini çəkir. Uşaqlarda müstəqil işləmək bacarığı zəifdirsə, oyuncağın adını özü söyləyib uşaqlara həmin oyuncağın şəklini çəkməyi təklif edir. İşin gedişində rəsmlərin konturla verilməsi məqsəduyğundur.

Məşğələ 5 - "Meyvəni formasına görə tap"

Məqsəd: uşaqlarda bəzi cisimlərin həmişə eyni formada olması haqqında təsəvvür yaratmaq.

Vəsait: heyva, xurma, göyəm, çiyələk (yaxud moruq), nar şəkli. Şəkillər özlərinə məxsus olmayan rənglərlə çəkilir.

İşin gedişi: Stolun üstünə göstərilən və yaxud digər meyvələrin şəkilləri qoyulur, şəkillər qarışdırılır. Oyunun gedişi izah edilir. Uşaqlar növbə ilə gəlib psixoloqun dediyi meyvənin şəklini seçir, formasını söyləyir, düzüm lövhəsinə qoyur. Oyunu təkrarlamaqla bütün uşaqların iştirakı təmin olunur. Rənglər uşaqlarla düzgün verilməlidir.

Məşğələ 6 - "Eyni formalı oyuncaqları seç"

Məqsəd: əşyanın formasının rəngindən asılı olmaması haqqında təsəvvür yaratmaq.

Vəsait: uşaqlara tanış olan 5 müxtəlif rənglərlə rənglənmiş oyuncaqlar (pişik, tülkü, dovşan, it, ördək və s.).

İşin gedişi: Tərbiyəçi oyuncağın formasını söyləyir, uşaq müxtəlif rənglərdə olan həmin oyuncaqları seçir.

İkinci variant: Eyni formalı, müxtəlif rəngli əşyalar stolun üstünə yığılır. Psixoloq uşaqlara kömək edərək əşya çoxluğundan eyni formalı, lakin müxtəlif rəngli əşyaları seçərək qruplaşdırır. Oyunun gedişində əşyanın adı, rəngi, forması uşağa təkrar etdirilir.

Məşğələ 7 - "Dostlarımıza ev quraq"

Məqsəd: forma və ölçü anlayışlarını, ətraf aləmə qayğılı münasibəti inkişaf etdirmək.

Vəsait: tikinti materialları, seçilmiş heyvanların formasına müvafiq kəsilərək hazırlanmış karton qapı.

İşin gedişi: Məşğələ quraşdırma metodikası ilə aparılır. Psixoloq formasına görə bir-birindən fərqlənən 3 oyuncaq (fil, dələ, siçan) seçir. Sürpriz-oyun quraraq uşaqlara bildirir ki, dostların evi dağılıb, onlara kömək etmək lazımdır, ancaq evlər onların ölçüsünə görə qurulmalıdır. İzahdan sonra o, uşaqlarla birgə hər üçünə ev qurur. Tikinti materiallarını müvafiq ölçüdə seçməkdə uşaqlara kömək edir. 3 qapını yanaşı qoyub onları heyvanlarla

müqayisə edir, onların forması haqqında müsahibə aparır. Qapılar müvafiq qaydada evlərin divarlarında yerləşdirilir.

Məşğələ 8 - "Yuvaları doldur"

Məqsəd: forma haqqında təsəvvürləri möhkəmləndirmək.

Vəsait: kəsmə fiqurlu lövhələr.

İşin gedişi: Vəsait uşaqlara paylanır. Lövhələrdə kəsilmiş fiqurlar çıxarılaq hər uşaq üçün xüsusi qutularda yığılır. Psixoloq lövhədə boş yuvanı dolduraraq işin gedişini izah edir. İkinci mərhələdə vəsaitlər uşaqlara paylanır. Lövhə üzərində 4-6 fiqur kəsmək mümkündür. Uşaqlar yuvaların konturunu barmaqları ilə gəzdirlər.

Məşğələ 9 - "Məhsul yığımı"

Məqsəd: forma anlayışlarını möhkəmləndirməklə ətraf aləm hadisələrinə münasibət bildirməyi öyrətmək.

Vəsait: müxtəlif formalı səbətlər, tərəvəzlər.

İşin gedişi: Düzüm lövhəsinə müxtəlif ölçülü səbət və tərəvəz şəkilləri düzülür. Psixoloq bildirir ki, yetişmiş tərəvəzləri yığmaq lazımdır. Ancaq bunun üçün gərək hər bir tərəvəz üçün öz formasına, həcminə uyğun səbət seçilsin. O, uşaqlarla birlikdə lövhədəki səbətləri və tərəvəzləri qruplaşdırır. İkinci mərhələdə uşaqlar paylama vəsaiti ilə həmin işi eyni qaydada icra edirlər.

Məşğələ 10 - "Əşyaları qruplaşdır"

Məqsəd: forma haqqında təsəvvürləri möhkəmləndirmək.

Vəsait: həndəsi formaların konturu çəkilmiş lövhə, həmin formalara oxşar kəsmə fiqurlar.

İşin gedişi: Lövhənin düzüm xəttinin sol tərəfində həndəsi formaların konturu çəkilir. Stolun üstünə həmin formalara oxşar kəsmə fiqurlar düzülür. Uşaqlar növbə ilə formalardan birinin adını söyləyir, fiqurların içərisindən ona oxşar olanları seçib düzüm xəttinə, konturun qarşısına qoyurlar. Fiqur seçilərkən forması, adı, rəngi söylənilir. Uşaqları müstəqil çalışdırmaq üçün səy göstərilir.

Məşğələ 11 - "Xalçanı bəzəyək"

Məqsəd: forma anlayışlarını rəsmetmə vasitəsi ilə möhkəmləndirmək.

Vəsait: rəngli boyalar, rəsm vərəqləri.

İşin gedişi: Vərəqlərdə xalçanın konturu və onun kənarlarında müxtəlif həndəsi formalar çəkilir. Uşaqlar həmin təsvirləri çəkməkdə davam edirlər. Vərəqlər paylanarkən uşaqların rəsmetmə qabiliyyətini nəzərə almaq lazımdır. İşin gedişində psixoloq uşaqlardan çəkdiyi formanın adını soruşur, çəkilmə qaydasını öyrədir.

İkinci variant - "Xalçanı bəzəyək"

Məqsəd: əşyaların həndəsi formalarla müqayisəsi bacarığını inkişaf etdirmək.

Vəsait: rəngli boyalar, rəsm vərəqləri.

İşin gedişi: vərəqlər və boyalar uşaqlara paylanır. Hər uşağa 11-ci məşğələdə çəkdiyi şəkil verilir. Onlara bildirilir ki, lövhədə qoyulmuş çiçək nümunələrinin ləçəklərinə diqqət

baxaraq xalçadakı naxışlara müvafiq olanı seçsinlər. Rəsmə natura üzrə də aparıla bilər, lakin uşaqların yaş xüsusiyyətini nəzərə alaraq rəsm elementlərini çəkib göstərmək məqsəddə uyğundur.

Məşğələ 12 - "Krossvord"

Müxtəlif həndəsi formalarla krossvord kəsilib yapışdırılır. Sonra psixoloq tərəfindən uşaqların müşahidəsi altında rənglənir. Formaların adlandırılması uşaqlarla birgə aparılır.

Rənglər haqqında təsəvvürlərin inkişafı

Məşğələ 1 - "Meyvəni rənginə görə tap"

Məqsəd: uşaqlarda cisimlərin spesifik rənglərə malik olması, onların bəzilərinin rənginin ölçüsünə görə dəyişməməsi haqqında təsəvvür yaratmaq.

Vəsait: böyük və kiçik ölçüdə heyva, çiyələk, xurma, nar şəklində (başqa meyvə şəkillərindən də istifadə etmək olar).

İşin gedişi: Məşğələ oyun metodikası üzrə qurulur. Əvvəlcə uşaqlara oyunun qaydası izah olunur. Uşaqlar könüllü olaraq psixoloqun köməyi olmadan onun söylədiyi rəngdə olan meyvənin böyük və kiçik şəklini tapır, adını söyləyir, onları düzüm taxtasına qoyurlar. Çətinlik çəkən uşaqları istiqamətləndirmək lazımdır. Bütün uşaqların iştirakını təmin etmək üçün oyun təkrarlanır.

Məşğələ 2 - "Xalçanı bəzəmək"

Məqsəd: rənglər haqqında təsəvvürləri möhkəmləndirmək.

Vəsait: rəngli boyalar, rəsm vərəqləri.

İşin gedişi: İş rəsmə metodikası əsasında qurulur. Vəsaitlər paylandıqdan sonra psixoloq izahat işi aparır. Nümunəyə əsasən uşaqlara tanış rəngdə xalça şəklində çəkilir, lakin iş tamamlanmır. Uşaqlar onun ortasına xalçanın kənarları rəngində həndəsi formalarla naxışlar çəkməlidirlər. Psixoloq nümunəni çəkəndən sonra əsas 4 rəngdə (sarı, qırmızı, yaşıl, göy) çəkilmiş xalçaların uşaqlar tərəfindən hər hansı birinin rənglənməsinə nəzarət edilir. İşin gedişində estetik tələblərin gözlənilməsinə nəzarət edilir. Yaxşı olar ki, psixoloq münasib rəngləri özü uşaqlara təklif etsin. Qiymətləndirmə mərhələsində hər uşaq istifadə etdiyi rəngin adını söyləyir.

Məşğələ 3 - "Oxşar rəngləri seç"

Məqsəd: rəng çalarları haqda təsəvvürləri genişləndirmək.

Vəsait: meyvə, tərəvəz, əşya, oyuncaq və s. mövzularda kəsmə karton lövhələr, bu mövzuda göstərici və paylama vəsaitləri.

İşin gedişi: Məşğələnin başlanğıcında uşaqlara vəsaitlər paylanır. Psixoloq kəsmə lövhə üzərində göstərdiyi işi uşaqlar xüsusi xətlənmiş kartlar üzərində də apara bilər. Fiqurların hazırlanmasında forma və rəng tələbləri gözlənilir.

Psixoloq lövhədə müxtəlif ölçülü, eyni formalı, oxşar rəngli fiqurları qruplaşdırır. Uşaqlar qarşılıqlı qoyulmuş fiqurların içərisindən (hər bir uşaq üçün xüsusi qutu qoyulur) müvafiq olanları seçib lövhənin üzərinə düzür. Psixoloq fərdi yanaşma işini operativ təşkil edərək bütün uşaqları istiqamətləndirməlidir. İşin səmərəli təşkili üçün əvvəlcədən

bir-iki uşağa icra etdirir. O, fiquru öz arzusu ilə seçir.

Məşğələ 4 - "Dekorasiya"

Məqsəd: yaşıl rəng və onun çalarları haqqında təsəvvürləri möhkəmləndirmək. Əşyaları rənginə görə qruplaşdırmaq.

Vəsait: hər rəngdən eyni formada, eyni ölçüdə 4 ədəd yaşıl, açıq yaşıl və tünd yaşıl rəngli yarpaqlar (yarpaqları kağızdan da kəsmək olar).

İşin gedişi: Məşğələni günün müxtəlif vaxtlarında əyləncə formasında təşkil etmək mümkündür. Uşaqlara yarpaqlar paylanır. Psixoloq onların açıq rəngdən tünd rəngə doğru düzülmə qaydasını öyrədir. Uşaqlar nümunəyə baxaraq tapşırığı icra edirlər. İşin gedişində onların nitqinə yaşıl, açıq yaşıl, tünd yaşıl ifadələrini daxil etmək: "Bu açıq yaşıl rəngli yarpaqdır?" kimi formalarla cümlə daxilində işlətmək bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır. Məşğələ, həmçinin digər əsas rənglər və çalarlarının öyrədilməsi üçün müxtəlif vəsaitlərlə vaxtaşırı təkrar aparılır.

Məşğələ 5 - "Nağıl üzrə iş"

Məqsəd: uşaqlarda rənglərə emosional münasibət formalaşdırmaq, əşyaların rəng spesifikasiyi ilə tanışlığı davam etdirmək.

Vəsait: flaneleqraf, kəsmə fiqurlar.

İşin gedişi: psixoloq uşaqlara tanış olan hər hansı nağılı onlara xatırladır. Müsahibə yolu ilə nağılı təkrar etdirir. Sonra flaneleqraf üzərində nağılın hər hansı bir süjetini qurmağı təklif edir. Süjetin personajlarının adını söyləyir, rəngini isə uşaqlardan soruşur. Uşaqların iştirakı ilə süjet qurulur. Bu yolla uşaqların lüğətinə rəng bildirən sözlər daxil edilir, anlayışlar möhkəmləndirilir.

Məşğələ 6 - "Domino"

Məqsəd: rəng çalarları haqda təsəvvürləri möhkəmləndirmək.

Vəsait: əsas rənglər və onun çalarları ilə rənglənmiş domino kartları.

İşin gedişi: Məşğələ stolüstü çap oyunu metodikası ilə keçirilir. Oyun kollektiv formada qurulur. Psixoloq rənglər və onların çalarlarını uşaqlara tələffüz etdirir.

Məşğələ 7 - "Yolkanı bəzəyək"

Məqsəd: rəsətmədə rənglərdən istifadə bacarığını möhkəmləndirmək.

Vəsait: rəsm vərəqləri, yaxud kəsmə yolkalar, rəngli boyalar.

İşin gedişi: Məşğələni yeni il ərəfəsində keçirmək məqsədəuyğundur. Məşğələdə rəsətmə metodikasından istifadə edilir. Uşaqlara çəkilmiş və ya kəsilmiş yolka şəkilləri paylanır. Yolkanı açıq yaşıl rəngdə vermək lazımdır ki, müxtəlif boyaları götürsün. Uşaqlar müxtəlif rənglərdən istifadə etməklə yolkanı dairə, üçbucaq, oval və s. həndəsi formalı oyuncaqlarla bəzəyirlər. Rəngləmədə estetik tələbləri gözləmək lazımdır.

Məşğələ 8 - "Tapmaca-oyun"

Məqsəd: rənglər haqqında uşaqların təsəvvürlərini möhkəmləndirmək.

İşin gedişi: Məşğələ şifahi yolla aparılır. Heç bir vəsaitdən istifadə edilmir. Psixoloq uşaqlara yaxşı tanış olan hər hansı bir rəngin adını söyləyir. Uşaqlara təklif edir ki, onlar

otaqda gördükləri, yaxud xatırladıqları cisimlərdən həmin rəngdə olanların adlarını söyləsinlər. Çətinlik çəkən uşaqları istiqamətləndirmək lazımdır.

Məşğələ 9 - "Suyun rənglənməsi"

Məqsəd: rənglər və onun çalarları vasitəsi ilə suyu rəngləməklə uşaqlarda hissi anlayışları möhkəmləndirmək.

Vəsait: hər uşaq üçün 3 stəkan su, sulu boyalar, şəkillər.

İşin gedişi: Rənglər haqqında vəsaitlər vasitəsi ilə müsahibə aparılır. Sonra psixoloq 3 stəkandan birincinin içinə hər hansı əsas rənglərdən - bir, ikinciyə - iki, üçüncüyə - üç damcı rəng qatır. Uşaqlara rəng tonunun dəyişməsi səbəblərini izah edir.

İkinci mərhələyə başlamazdan əvvəl hər bir uşaqdan hansı rəngi xoşladıklarını soruşur. Hər uşağa xoşladığı rəng və 3 kiçik stəkanda su verilir (stəkan şəffaf olmalıdır). Texniki qaydalara əməl olunmasına nəzarət edilir. Vəsait çatışmazlığı olarsa məşğələ yarımqruplarla təkrar keçirilir. Damcıları rəsm fırçası ilə tökmək əlverişlidir. Bu halda fırça sulu boyaya töküləcək damcıların sayı qədər təkrar batırılır.

Məşğələ 10 - "Krossvord"

Məqsəd: cismin hissələrindəki rəng spesifikliyi haqqında təsəvvürləri möhkəmləndirmək.

Vəsait: "Çiçək" krossvordu, qırmızı və yaşıl rəng çalarları ilə rənglənməmiş kəsmə kvadratlar.

İşin gedişi: Psixoloq uşaqlara bildirir ki, bu gün krossvord həll etməlidirlər. Onun adı Çiçəkdir. Onun ləçəkləri və yarpağı xanalara elə yerləşməlidir ki, çiçəyə oxşasın. Uşaqları istiqamətləndirmək üçün ləçəklərin birləşəcəyi yeri göy rənglə izləyir. Sonra uşaqlarla birgə, onları tək-tək çağıraraq krossvordu doldurur. Oxşar qırmızı rəngli kvadratların içərisindən eyni rəngdə olanların seçilməsinə nəzarət etmək lazımdır. Krossvordu başqa mövzuda da qurmaq olar.

Məşğələ 11 - "Göy qurşağı"

Məqsəd: Rəsmetmə vasitəsi ilə əsas rənglər haqqında təsəvvürləri möhkəmləndirmək.

Vəsait: Rəsm vərəqləri, 7 rəngdə boyalar, göy qurşağı şəkli, nümunə.

İşin gedişi: Məşğələ rəsmetmə metodikası əsasında qurulur. Uşaqların yaş xüsusiyyətini nəzərə alaraq fərdi işin təşkilinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Yaxşı olar ki, rənglər uşağın qarşısına ardıcılıqla düzülsün. İşin gedişində texniki tələblərin gözlənilməsi vacibdir. Yaş xüsusiyyəti nəzərə alınaraq məşğələni iki hissəli təşkil etmək olar. 15 dəqiqəlik fasilədə sakit oyun keçirilir.

Məşğələ 12 - "Dekorasiya"- niyyət üzrə iş.

Məqsəd: əşyaların rəng xüsusiyyətləri haqqında hissi təsəvvürlərin möhkəmləndirilməsi.

Vəsait: 5 həndəsi formalı, hər formadan 2-3 rəngdə kəsmə fiqurlar, ağ vərəqlər.

İşin gedişi: uşaqlara vəsaitlər paylanır. Psixoloq həndəsi formalardan hazırladığı dekorasiyaları uşaqlara göstərir. 2 dekorasiyanı yenidən tərtib edib qaydasını öyrədir.

Sonra uşaqların fəaliyyətini izləyir, onlara fərdi köməklik göstərir. Bu praktik işlərdən sonra yaşa görə uşaqların diaqnostikası aparılır. Diaqnostikada sensor sahənin tədqiqi üçün nəzərdə tutulmuş tapşırıqlardan istifadə olunur. Sonra əvvəlki nəticələrlə sonuncular müqayisə edilir, korrelyasiya aparılaraq uşaqda baş verən dəyişmələr müqayisə olunur. Bu təhlil psixoloqa fərziyyənin doğruluğunu əsaslandırmağa imkan verəcəkdir.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. Korreksiya prosesində fərziyyənin qoyulması qaydalarını sistemləşdirin.
2. Korreksiya prosesində fərziyyənin qoyulması şərtlərini sxemləşdirin.
3. Fərziyyənin yoxlanılmasının hissəli xarakterinə uyğun nümunələr hazırlayın.
4. Konkret problemin həlli üçün qoyulmuş fərziyyəni yoxlamaq üçün əlverişli metodlar müəyyənləşdirin.
5. Psixoloji korreksiyanın məzmun və priyomlarının qısa təsvirindən istifadə edərək fərziyyənin yoxlanılması nümunəsi hazırlayın.
6. Fərdi korreksiyanın vəzifələrinin həlli ilə qoyulmuş fərziyyə arasında əlaqələndirmə aparın.
7. Fərziyyənin yoxlanılması təcrübəsi üzrə nümunələr hazırlayın.
8. Uşaqlarda obyektlərin formaları haqqındakı təsəvvürlərin ləngimələrinin aradan qaldırılması üzrə qoyulmuş fərziyyənin yoxlanılması üçün alternativ nümunələr hazırlayın.
9. Rənglər haqqında təsəvvürlərin inkişafı üçün keçirilən məşğələlər əsasında fərziyyənin yoxlanılması prosesini təsvir edin.

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Proqramda qoyulan fərziyyəni yoxlamaq üçün metodlar seçir”.

1. Verilmiş mövzu üzrə aparılacaq korreksiya işi üçün fərziyyə müəyyənləşdirin.
2. Verilmiş mövzunun proqramı üçün psixokorreksiyanın formalarını müəyyənləşdirin.
3. Verilmiş mövzu üzrə aparılacaq korreksiya üçün fərziyyə müəyyənləşdirin.
4. Fərziyyənin əməliyyat xarakterini əhatə edən məsələləri izah edin.
5. Verilmiş problemin həlli üzrə qoyulmuş fərziyyəni yoxlamaq üçün korreksiya növü təyin edin.
6. Verilmiş proqramda seçilmiş metodların fərziyyənin yoxlanılması üçün məqsədəuyğunluğunu əsaslandırın.
7. Dərketmə sahəsi üzrə korreksiya işi aparılarkən istifadə edilən metodlar əsasında qoyulmuş fərziyyənin yoxlanılması gedişini izah edin.
8. Korreksiyanın gedişində fərziyyənin yoxlanılması prosesini konkret mövzu əsasında izah edin.

2.3. Psixokorreksiya prosedurunun mərhələlər üzrə həyata keçirir

Psixokorreksiya prosedurunun mərhələlər üzrə tətbiqi

2.3.1. Psixokorreksiyanın mərhələləri

Korreksiya nəticələrinin etibarlı olması üçün onun hər bir mərhələsində əldə edilmiş faktlar arasında əlaqə yaradılır. Hər bir əlaqə özü də aralıq əlaqələrlə qurulur. Belə mürəkkəb əlaqə yaratmaq üçün mərhələlər üzrə hərəkət etmək lazım gəlir. Hər bir mərhələ bir və ya bir neçə fakt arasındakı əlaqənin qurulması metodikasına görə xarakterizə olunur. Belə münasibətlərin qurulmasında təcrübənin “aşağıdan yuxarıya, xaricdən mərkəzə doğru sistemlilik” prinsipi diqqət mərkəzində saxlanılır. İş aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır (Sxem 2.1):

Sxem 2.1. Psixokorreksiya proqramlarının mərhələləri

1. Diaqnoz qoyulur. Təsir göstəriləcək sahə seçilir. Dəyişdiriləcək əsas sahə, yaxud sahələr müəyyənləşdirilir.
2. Proqnozlaşdırma aparılır. Korreksiya işi vaxtında aparılarsa, işin nəticəsinə görə psixikada və ya şəxsiyyətdə inkişafın baş verib-verməyəcəyi barədə qərar verilir. Əgər problem psixoloq üçün ağır görünürsə, nevroloji və ya psixiatrik mahiyyət daşıyarsa, psixika özünün sərhəd vəziyyətindən artıq kənara çıxıbsa, yalnız psixokorreksiya prosesində müsbət nəticələrin əldə ediləcəyinin mümkünsüzlüyü əsaslandırılır.
3. Fərziyyə müəyyənləşdirilir. Korreksiya ediləcək bir sahədə baş verəcək dəyişmələr haqqında mülahizə irəli sürülür, eləcə də həmin sahənin digərləri ilə asılılığı haqqında fərziyyə irəli sürülür.
4. Fərziyyəni öyrənmək üçün ilk addımlar atılır. Psixoloji-pedaqoji korreksiya proqramı yaradılır. Proqramda, həmçinin psixoloqun nəzarəti altında valideynlərlə, sosial işçilərlə və pedaqoqlarla həyata keçirəcəyi hissə ayrıca göstərilir. Proqramda aşağıdakılar öz əksini tapır:
 - Məqsəd və vəzifələr, iştirakçılar;
 - İstifadə ediləcək metod və priyomlar;
 - Psixokorreksiyanın istiqaməti, konkret sahə;
 - Məşğələlərin təxmini sayı, müddəti;
 - Korreksiya prosedurunun mərhələliyi.
5. Baş verən dəyişmələrin təhlili aparılır, nəticələr statistik yolla işlənərək korrelyasiya olunur.

Bu məsələlər korreksiya işinin tətbiqində onun mühüm mərhələləri kimi ciddi şəkildə gözlənilir.

Psixoloji korreksiyanın nəticələri problemin həlli səviyyəsinə görə müəyyənləşdirilir. Nəticələrin qiymətləndirilməsi məqsədilə işçi qrup da yaradıla bilər. Psixoloji korreksiya işinin əsas meyarı kliyentdə öz problemi ilə bağlı yeni təəssüratlar yaratmaq, onun həllinə maraq oyatmaq olur.

Təhsil sistemində əldə edilmiş təcrübədə şagirdlərin fərdi və qrup korreksiyası yalnız psixoloqun səlahiyyətlərinə aid olmayıb onun kiminlə və hansı proqramla aparılmasına həm məktəb rəhbərliyi, həm də tabe olduğu peşəkar mütəxəssislər tərəfindən nəzarət edilir.

Nümunə: Neyrolinqvistik proqramlaşdırma (NLP) situasiyasında mərhələlərin ardıcılığı

Bir çox hallarda NLP proqramlaşdırması hansısa situasiya ilə bağlı olur. Tədqiqatçılar (L.F.Burlaçuk, N.B.Mixaylova, M.Tışkova və b.) situasiyanı insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətlərinin sistemi, şəxsiyyətin inkişaf və fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirirlər. Situasiya haqqındakı psixoloji nəzəriyyələrdə (M.Erçayl, A.Förnham, J.Qraham və b.) onun üç əsas xüsusiyyəti ayırd edilir:

1. İnsanın situasiyaya münasibəti ilə situasiyaların real tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsi;

2. Şüurda situasiyanın emosional-koqnitiv izahı;
3. Strategiyalar və konkret situasialar üçün tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan müxtəlif formaların seçilməsi.

Situasiyaların şüura təsirinin səbəblərini onun xarakteristikasından öyrənmək olar. Məlum olduğu kimi situasialar onun iştirakçalarına müxtəlif qaydada təsir göstərir. Buna səbəb situasiyanın xarakteri ilə bağlıdır. Buraya aşağıdakılar aiddir (M.Argle, A.Furham, A.Graham):

- **Ölçmə situasiyası** – situasiya nəyisə ölçmə cəhdinə hesablanıb, məsələn, iştirakçıların hərəkət və davranışının, nitqinin qeydə alınması, izlənməsi və s.;
- **Detallı təhlil situasiyası** – konkret və unikal proseslərin, ayrı-ayrı komponentlərin, elementlərin, qarşılıqlı əlaqəsinin ayırd edilməsi;
- **Öyrənmə situasiyası** – davranışı (hərəkətli, inersiyalı, ləng, cəld və b.), yaxud kommunikasiyanı, məsələn, “psixoloq-kliyənt” kimi münasibətlərin öyrənilməsi;
- **Fərdə yönəlik situasiya** – fərdin özünün zaman, məkan, hərəkət xarakteristikasına yönəlir, bu zaman sosial-psixoloji faktorlar önə çəkilir, sosial epizodlardakı rol və qaydalara riayət etməsinə diqqət yetirilir, təhlil aparılır;
- **Situasiyanın ekoloji parametrləri** – dəyişmənin səmərəli, yaxud uğursuzluğuna səbəb ola biləcək hava, hərərət, təbiət elementləri, ekoloji mühit;
- **Situasiyasının etnomədəni xarakteri** – situasiya mədəniyyət və ya submədəniyyət nümunələri ilə təchiz olunur (məsələn, islam dininin nümayəndəsi üçün xristian, yaxud buddizm dinini təbliğ edən kitab, şəkil, büst, heykəl, eləcə də digər atributların əhatəsində iş aparmaq çətinlik yarada bilər).

Korreksiya situasiyasının xarakteri müxtəlif amillərin təsiri ilə formalaşır:

- **Stimullar** – zaman, məkan, obyekt, hərəkət, bir sözlə, real situasiyanı əmələ gətirən, özünün xarici təzahürləri ilə diqqəti cəlb edən bütün amillər (bəzi situasialarda biz özümüz də stimula ola bilərik);
- **Epizodlar** – xüsusi əhəmiyyət kəsb edən səbəb və nəticələr, situasiyanın vizuallaşdırmaya hazırlaşan fərd tərəfindən necə qəbul olunması - yanaşması;
- **Konstruktlar** – situasiyanın təhlilinə yönələn fiziki, psixi, sosial parametrlər, situasiyanın qavranılması və şərhinə fərdi yanaşma, hadisələrin şəxsi qiymətləndirilməsi, şəxsi düşüncələr əsasında izahı.
- **Səbəb və vəziyyət** – məhz bu situasiyada işin aparılmasını müəyyən edən komponentlər, onların situation xarakteri;
- **Mühit** – korreksiyanın aparılacağı mühitin fiziki, psixoloji və sosial uyğunluğu.

Bunlar korreksiya situasiyasını xarakterizə etməklə “həyati situasiya”, “həyati məkan” kimi anlayışlarda ümumiləşir.

Apardığımız təhlildən sonra artıq bu sualı cavablandıra bilərik: “Əgər situasiyadakı vəziyyət ağılla təhlil olunmursa, kliyənt onu sensor təsirlərə, xarici stimullara görə qiymətləndirirsə, o zaman prosesi necə nizamlamaq olar”?

Bunu təyin etmək üçün ağılın və elmin gücünə arxalanmalıyıq. Sualın cavabı C.Kelli tərəfindən daha əsaslı qaydada verilir. C.Kelliyə görə insanlarda hadisələri qiymətləndirmək və şərh etmək üçün xüsusi konstruktlar sistemi var. Bu konstruktlar hələ uşaqlıqdan müxtəlif təsirlərlə yaranır. Hər kəs hadisəni özünün konstrukt sistemində uyğun təhlil edir. Əgər biz hər hansı situasiyanı təhlil etməkdə çətinlik çəkirsə, demək həmin situasiya ilə bağlı təhlil etmə sistemi – konstrukt hələ formalaşmayıb. Yəni bizim fikirlərimiz, obrazlarımız həmin situasiyanı təhlil etmək üçün uyğun deyil. Bu halda əvvəlcə bizim üçün yeni olan bu situasiyanı öyrənmək lazım gəlir. Situasiya hərtərəfli dərk olunur, onun səbəbi araşdırılır. Əgər ağılınız və elmimiz situasiyanı öyrənmək üçün yetərli deyilsə, vizuallaşma da baş verməyəcək. Beləcə situasiya qarşısında aciz qalacağıq. Vəziyyətdən çıxmaq üçün oxşar tipli situasiyaların təhlilinə kömək edə biləcək təəssürlərə sahib olmaq lazımdır. Fəallığı sayəsində ağıl belə təəssürlərlə zəngin olduqda insan heç bir situasiya qarşısında aciz qalmır. Ağılın fəallığı yeni fikirlər, düşüncələr, konstruksiyalar yaradır. Nəticədə hərəkət inkişafa doğru, ya da onun əksinə gedir.

Biz korreksiya zamanı situativ vəziyyətlə deyil, səbəblə iş görür, ona doğru gedirik. Səbəb prosesin görünməyən tərəfindədir. Biz onu deyil, onun təzahürlərini görürük. Mahiyyətinə görə səbəb - nəticədədir. Proses zamanı biz nəticələrin xarici, səbəblərin daxili aləmində oluruq. İşin keyfiyyəti səbəb və nəticənin biri-birini tamamlamasındadır.

Səmərəli olması üçün NLP proqramlaşdırmasında bir sıra qaydalar gözlənilməsini, düşüncələrdəki hərəkətlərin ardıcılığını izləyək.

Birinci hərəkət: məqsədin aydınlaşdırılması

Əvvəlcə qarşıya sadə məqsədlər qoyulur. Onlar tədricən reallaşdırıldıqdan sonra əsas məqsədə doğru gedilir. Çətin məqsədlərin asanlıqla, birdəfəyə reallaşacağını düşünənlər yanılırlar. Bəzən bizə olduqca sadə görünən məqsədlərə çatmaq bir çox çətinliklər hesabına mümkün olur. Ona görə də çətin məqsədləri reallaşdırmaqdan ötrü onu hissələrə bölmək lazımdır.

Özündə dəyişmə yaratmaq istəyində olan insanlar düşünürlər ki, hər düşüncənin gücü ilə həll olunacaq. Əsla! Korreksiyada məqsəd öz istəklərini kliyent üçün aydınlaşdırmaq, həll yollarını axtarıb tapmaq vacibdir. Əgər kliyentin qarşısına birdəfəlik can qurtarmaq üçün həlli çətin məqsədlər qoysaq, onu əldə etməkdən ötrü aparılan işlər onu yoracaq. Axırda bu fikirdən əl çəkəcək. Sadə məqsəd sadə əşyaları əldə etməkdən başlayır: kitab, çanta, bilet, test kitabçası və s. hər şey arzudan asılıdır.

İkinci hərəkət: məqsədə köklənmək

Proqramlaşdırma rahat, əlverişli, sakit şəraitdə aparılır. Bunun üçün düzgün məkan və zaman seçmək lazım gəlir. Düşüncələr, fikirlər bir mərkəzdə cəmləşdirilir. Bədənin hərəkətliliyi tədricən azalır, sakitləşir. Bütün diqqət daxili-Mənə yönəlir. Bədən özünün ideal iş ritmi ilə çalışır. Kliyent özünü rahat hiss edir. Bu vəziyyət özünü xoşbəxt hiss edən, özünəinamlı insanı xatırladır. O özü də canlanmaya, mübarizəyə tələbat hiss edir. Ağıl və bədəni canlanır, onlar arasındakı əlaqələr mükəmməl səviyyəyə çatır. Özünü yeni arzulara, fəaliyyətə doğru istiqamətləndirir. Özündə yeni güc hiss edir. Bu hiss o qədər güclü olur ki, insan yeni ideyalar yaratmağa, yeni fəaliyyətə başlamağa hazır olur. Bütün diqqət bu

tələbata yönəlir. Nəyə daha çox ehtiyac hiss etdiyini düşünür. Öz yaddaşında bunu həkk etdirir, istəklərini reallaşdırmaq üçün cəsarətli olur. Məsələn, o düşdüyü situasiyadan çıxaraq öz karyerasını qurmaq barədə düşünür. Bunun üçün, ilk növbədə, noutbook almaq istəyir, ancaq bunun üçün vəsaiti yoxdur. Əvvəlcə onu əldə etmək üçün lazım olan vəsaiti hesablamalıdır. Nə etmək lazımdır? İnternetə baş vurmaq, satış şirkətlərinin saytlarında qiymətlərlə tanış olmaq və ya həmin şirkətlərin özündə olmaq, lazım olan informasiyanı əldə etmək. Bunları düşünərək rahat nəfəs alır. Bunları etmək üçün nə qədər xərc tələb edildiyini müəyyənləşdirir. Mümkün deyilsə daha sadə variantlar axtarır. İşlənmiş, lakin yaxşı vəziyyətdə olan kompüter almaq üçün yaxın dostu, tanışını ilə məsləhətləşir: bəlkə, onun tanışını var, pulunu hissə-hissə vermək olar, bu daha asan başa gələr.

Üçüncü hərəkət: təxəyyül işə salmaq

Məqsəd təsəvvür edilir. Təklif edilənlərdən hansı fikir "cibinə" uyğundursa, həmin hərəkət üzərində düşünür. Onu hissələrə bölür. Satış şirkətləri ilə əlaqə qurmaq üçün yollar axtarır. Əgər çətinlik varsa, bu halda dostu (rəfiqəsi) ilə müzakirə edir. Hər ikisi məlumatı hansısa sosial şəbəkədə yerləşdirir. Bunu da etmək istəmirsə, satış saytlarında araşdırma verir. Bu prosesdə müşahidəçi kimi qalmadan fəal iştirak edir, yaxud vaxtını təklidə keçirtmək istəyir, ancaq bunun üçün əlverişli vaxt və yer tapa bilmir. Birinci növbədə, düşünür. Bu hara olmalıdır: dəniz kənarı, çay kənarı, meşəlik, çəmənlik, sakit, rahat otaq. Yanında nələrin olmasını istəyir. Əgər Azərbaycandırsa, bu, ətirli, yaxşı dəmlənmiş çay olacaq. Daha nələr...nələr...Beləcə detalların hər biri aydınlaşdırılır. İstirahət situasiyasında arzuladığı hər bir şeyi ürəyincə seçir. Hələlik arzulayır. Elə aydın təsəvvür edir ki, bu düşüncələri yalnız hərəkətə köçürmək qalır.

Dördüncü hərəkət: nəticəyə gəlmək.

Arzuladığını əldə etmək üçün fikirlər konkretləşdirilir: "Təzə, yoxsa işlənmiş noutbook alım?", "İstirahəti harda keçirim". Bunun üçün iki məqama diqqət yetirilir:

1. Daha yaxşı, əlverişli variant üzərində dayanılır;
2. Fikirlər pozitiv olmalı, növbəti mərhələ üçün stimül verməlidir.

Beləliklə, proqramlaşdırmanın ilkin mərhələsi uğurla başa çatır. Qalır onu reallaşdırmaq. Belə nümunələri hər bir yaş dövrü üzrə müxtəlif xarakterli problemlərin korreksiyası üzrə göstərmək olar. Əsas nəticə budur ki, korreksiya işində kliyentdə yaradılması nəzərdə tutulan dəyişmələr onun istəyi ilə baş versin, bu dəyişmələrin yaratdığı hiss və emosiyalardan məmnunluq duysun, eyni zamanda həmin dəyişmələr ətrafdakı insanlara zərər verməsin, əksinə, hər iki tərəfdə "kliyent-mühit" münasibətlərində harmoniyaya səbəb olsun.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. Psixokorreksiyanın mərhələlərini ardıcıl olaraq təsvir edin.
2. Qoyulmuş diaqnoz üzrə korreksiya ediləcək sahəni müəyyənləşdirin.
3. Aparılacaq korreksiyanın nəticəsində baş verəcək dəyişmələri proqnozlaşdırın.
4. Korreksiya prosedurunun düzgün, aydın təsəvvür etməkdən ötrü konkret problem əsasında mərhələli plan qurun.
5. Fərziyyəni yoxlamaq üçün proqram əsasında atılacaq addımları müəyyənləşdirin.
6. Konkret problem üzrə təklif edilən proqram nümunələrindəki korreksiya prosedurunun mərhələlərində yol verilmiş nöqsanları, çatışmazlıqları müəyyən edin.
7. Verilmiş nümunə üzrə korreksiya nəticəsində baş verən dəyişmələri ilkin və əvvəlki vəziyyətə görə müqayisə edin.
8. Neyrolinqvistik proqramlaşdırma üzrə mərhələlərin ardıcılığını təsvir edin.
9. NLP proqramlaşdırması situasiyalarını, onun ekoloji parametrlərini və etnomədəni xarakterini təsvir edin.
10. NLP proqramlaşdırmasında texnikaların icrası üzrə qaydaları hərəkətlər və mərhələlər əsasında təsvir edin.
11. NLP proqramlaşdırmasına hazırlıq prosesini təsvir edin.
12. NLP proqramlaşdırması üzrə məşqlər aparın.

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Psixokorreksiya prosedurunun mərhələlər üzrə həyata keçirir”.

1. Qoyulmuş diaqnozun nəticəsi ilə tanış olaraq onun hansı yaşda olan şəxsə və hansı problemə aid olduğunu müəyyənləşdirərək aparılmalı olan korreksiya istiqamətini seçin.
2. Konkret problem üzrə təklif edilən proqram nümunələrinin məqsəd və vəzifələrini, istiqamətini, konkret sahəni, istifadə ediləcək metod və priyomları şərh edin.
3. Psixokorreksiyanın iştirakçılarını, məşğələlərin təxmini sayı, eləcə də müddətini müəyyənləşdirin.
4. Psixokorreksiya prosesinin mərhələlərlə təşkil edilməsinin səbəblərini əsaslandırın.
5. Konkret situasiya üzərində psixokorreksiya prosedurunun mərhələlərində yol veriləcək nöqsan, çatışmazlıqları proqnozlaşdırın.
6. Verilmiş mövzu üzrə korreksiya nəticəsində baş verən dəyişmələrin şəxsiyyətə göstərə biləcəyi təsirləri izah edin.
7. Psixokorreksiya işində neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın əhəmiyyətini əsaslandırın.
8. Neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın ilkin mərhələsində şəxsiyyətdə baş verən dəyişmələri təsvir edin.
9. Neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın insanın sosial həyatda üzləşdiyi problemlərin psixoloji nəticələrinə təsirini şərh edin.
10. Neyrolinqvistik proqramlaşdırma əsasında hansısa şəxsi probleminizin həlli gedişini əlaqələndirin.

TƏLİM NƏTİCƏSİ 3

PSIXOKORREKSİYA
İŞİNİN NƏTİCƏLƏRİNİ
QİYMƏTLƏNDİRMƏK

3.1. Kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunu müəyyən edir

Fərziyyənin uyğunluğunun yoxlanması

Psixokorreksiya işinin təşkilində elmi tələblərin gözlənilməsi onun nəticələrinin əhəmiyyətli olmasına zəmin yaradır. Ona görə də korreksiya prosesinə biri-birilə sıx əlaqədə olan elmi-praktik işlərin nəticəsi kimi yanaşmaq lazımdır. Bu sahədə həyata keçirilən işlərdən biri də korreksiya zamanı kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. İlk baxışda mürəkkəb görünən bu proses, əslində korreksiya işinin gedişi ilə paralel olaraq tənzimlənir. Əgər psixoloq korreksiya proqramını düzgün tərtib edibse, onun həyata keçirilməsi ilə baş verən dəyişmələr çox zaman qoyulmuş fərziyyəni tamamlayacaqdır (Şəkil 3.1). Bəzi hallarda belə olmaya da bilər. Səbəbi isə aşağıdakılardır:

Şəkil 3.1. Dəyişmələr və fərziyyə arasındakı əlaqənin təsviri

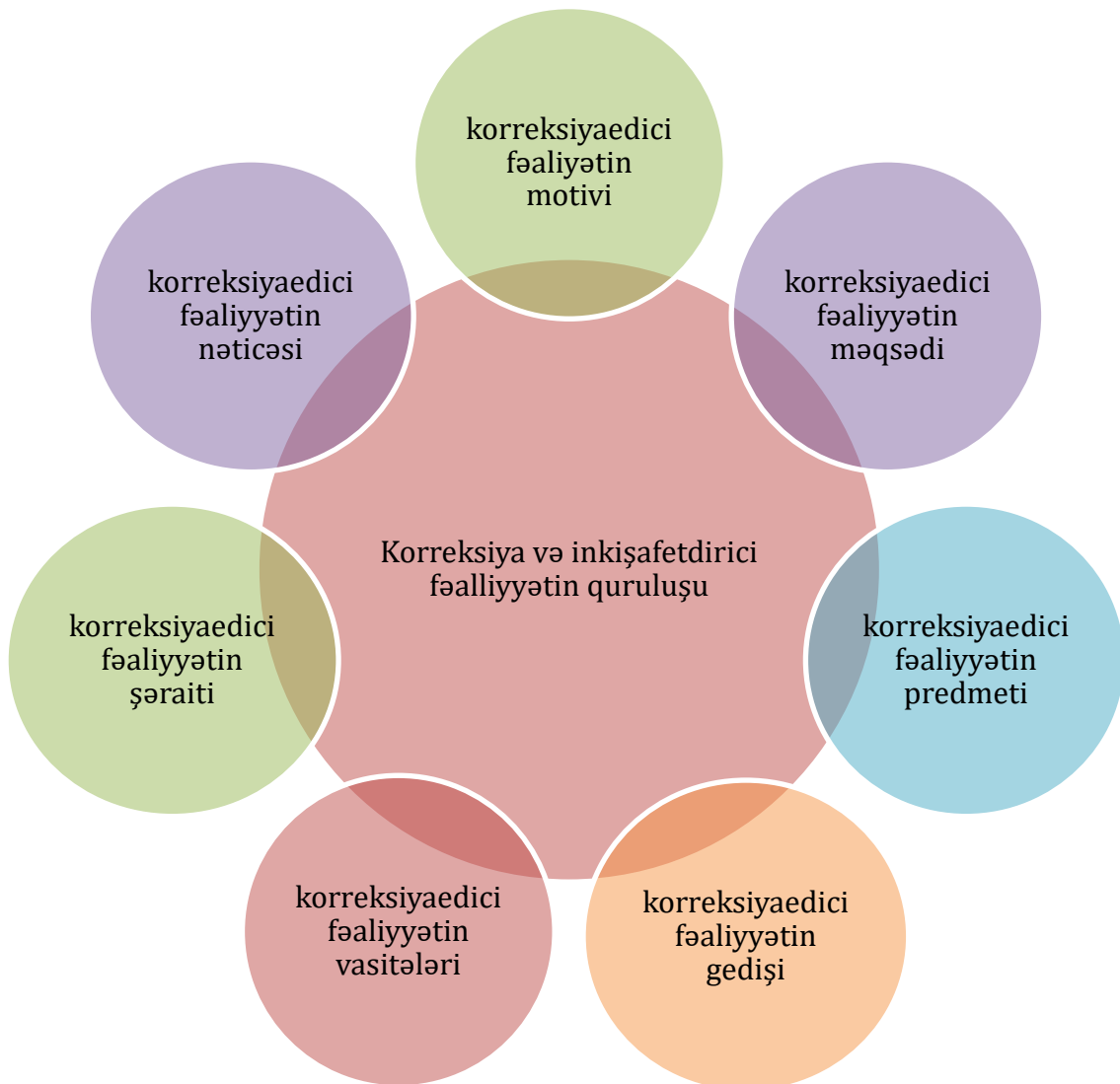
1. Fərziyyə və korreksiyaedici fəaliyyətin proqrama daxil edilmiş quruluşu biri-birini tamamlamır, nəticədə o, problemin yaranma səbəblərinin aradan qaldırılmasına yönəldilən prosesləri əhatə etmir;
2. Korreksiya işi aparılan müəssisədə yaradılan mühit fərziyyənin doğruluğunu yoxlamaq üçün əlverişli deyil və zamanında mühitin monitorinqi keçirilərək kənar təsirlər təcrid edilmir;
3. Fərziyyə mürəkkəb qoyulub, psixoloq onun sınaqdan keçirilməsi üçün düzgün yollar tapa bilmir, nəticədə, psixokorreksiyanın keyfiyyəti və səmərəliliyi təmin edilmir;
4. Fərziyyə ilə seçilmiş korreksiya metodlarının kliyentə təsirinin nəticələri biri-birini tamamlamır, nəticədə, bu təsirlər psixokorreksiya prosesinin fəallaşdırılmasını təmin etmir;
5. Fərziyyənin qoyuluşu və psixokorreksiyanın nəticəyönümlülüyü arasında əlaqələr düzgün müəyyənləşdirilmir və fərziyyə korreksiya prosesini bütövlükdə deyil, qismən əhatə edir.

Bunlardan başqa qoyulmuş fərziyyə ilə korreksiya işində baş verən dəyişmələr arasında uzaqlaşma gedir, lakin psixoloq bunu qeydə alaraq fərziyyədə dəyişmə yarada bilmir. Qoyulmuş fərziyyə ilə korreksiya işində baş verən dəyişmələr arasında ziddiyyət yaranır, lakin psixoloq bu fərziyyəni sınaqdan keçirmək üçün seçdiyi metodlar, yol və vasitələri başqaları ilə əvəz edə bilmir, bu sahədə çətinlik çəkir və s..

İndi isə bu məsələlərə ayrılıqda baxaq.

1. Korreksiyaedici fəaliyyətin fərziyyə ilə müəyyən edilmiş qaydada tənzimlənməsi

Məlumdur ki, hazırda ölkənin təhsil sistemində əsas diqqət şəxsiyyətin formalaşdırılmasına yönəldilib. Aparılan islahatlarda bu məqam əsas götürülür. Tipindən asılı olmayaraq təhsil sisteminin bütün pillələri və sahələrinin monitorinqi və nəticələrin qiymətləndirilməsində müəssisənin yetişdirdiyi məhsulun, yəni şəxsiyyətin keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə üstünlük verilir. Ona görə də istər normal, istərsə də problemlə inkişaf etməyə məğul olan mütəxəssislərin bilməli olduğu bir neçə mühüm məqam vardır. Belə ki, şəxsiyyətin formalaşdırılması üzrə aparılan korreksiya və inkişafetdirici fəaliyyət mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu quruluşa aşağıdakılar daxildir (Sxem 3.1):

Sxem 3.1. Korreksiyaedici fəaliyyətin quruluşu

Hər bir korreksiyaedici fəaliyyətdə bu quruluş əsas götürülür. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş fərziyyələrin sınaqdan keçirilməsi sayəsində baş verən dəyişmələr bu quruluş əsasında izlənilir. İndi isə kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunun necə müəyyən edildiyini bir neçə nümunə əsasında izləyək.

Nümunə 1

Kliyent: Kərimov A.

Təvəllüdü: 08.07.2016

Psixodiyagnostik nəticə: davranış pozğunluğu – konformal davranış

Korreksiya üçün təyinat: konformal davranışın korreksiyası

Fərziyyə: əgər uşaqda konformal davranışın yaranma səbəbləri aşkar edilərək onun aradan qaldırılması üçün fəallaşdırıcı təsirlər göstərilərsə, o zaman ilkin mərhələdə simvolik fəaliyyətə (oyuna), nəticədə isə dərkətmə fəaliyyəti (təlim) və sosiallaşmaya (əmək və ünsiyyətə) maraq yaranar, konformal davranışda müsbət dəyişmələr baş verər və tələbatların ödənilməsində fəallıq artar.

Korreksiyaedici fəaliyyətin fərziyyəsi ilə onun motivi arasında əlaqə: uşaqda konformal davranışın zəiflədilməsi yolu ilə oyun, təlim və əmək fəaliyyətinə marağın yaradılması və sosiallaşma təcrübəsinin inkişaf etdirilməsi.

Korreksiyaedici fəaliyyətin məqsədi: müxtəlif təsiredici vasitələrin köməyi ilə uşaqda öz tələbatlarını ödəməyə, yaşlı və yaşadlarla ünsiyyətə, sosial fəallığa maraq oymatmaq, konformal davranışın qarşısını almaq.

Korreksiyaedici fəaliyyətin predmeti: təsiredici vasitələrlə uşaqda konformal davranışı yaradan amillərin zəiflədilməsi.

Korreksiyaedici fəaliyyətin vasitələri: müxtəlif hərəkət aktlarından ibarət süjetli şəkillər, sosial həyat situasiyalarının təsvirləri, video süjetlər, oyuncaqlar və s. didaktik vəsaitlər.

Korreksiyaedici fəaliyyətin şəraiti: 4 yaşlı uşaqda konformal davranışın zəiflədilməsi üçün əlverişli mühit.

Korreksiyaedici fəaliyyətin gedişi:

- I mərhələ - müəyyənədicə təsirlərlə uşaqdakı konformal davranışın yaranma səbəblərini aşkar etmək;
- II mərhələ - konformal davranışın zəiflədilməsi üçün fəallaşdırıcı təsirlər göstərmək və simvolik fəaliyyətə (oyuna) maraq oymatmaq;
- III mərhələ - dərkətmə fəaliyyəti (təlim) və sosiallaşmaya (əmək və ünsiyyətə) maraq yaratmaq;
- IV mərhələ - konformal davranışın zəifləməsində, tələbatların ödənilməsi üçün fəallığın artmasında baş verən müsbət dəyişmələri qeydə almaq.

Kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunun mərhələlər üzrə müəyyən edilməsi:

- I hissə: uşaqda konformal davranışın yaranma səbəbləri aşkar edilərək... onun aradan qaldırılması üçün fəallaşdırıcı təsirlər göstərilərsə ... (I mərhələdə müəyyən edildi);
- II hissə: ilkin mərhələdə simvolik fəaliyyətə (oyuna),... (II mərhələdə müəyyən edildi);
- III hissə: nəticədə, dərkətmə fəaliyyəti (təlim) və sosiallaşmaya (əmək və ünsiyyətə) maraq yaranar... (III mərhələdə müəyyən edildi);
- IV mərhələ: konformal davranışda müsbət dəyişmələr baş verər, tələbatların

ödənilməsində fəallıq artır... (IV mərhələdə müəyyən edildi).

Nümunə 2

Kliyent: Qəmərli G.

Təvəllüdü: 08.07.2014

Psixodiagnostik nəticə: kiçikhəcmli hərəkət edən canlı və cansız cisimlərə qarşı sosial fobiya

Korreksiya üçün təyinat: dərkətmədə və emosional sahənin möhkəmləndirilməsi üzrə korreksiya işi təşkil etmək.

Fərziyyə: əgər uşaqda kiçikhəcmli cisimlərlə bağlı neqativ təəssüratların xüsusiyyətləri və onların emosional xarakteri aydınlaşdırılar, həmin cisimlərin sensor xüsusiyyətləri və mahiyyəti haqqında təsəvvürlər inkişaf etdirilərək insan həyatındakı rolu öyrədilər və əvvəlki təcrübədə yaranmış neqativ təəssüratların silinməsi üçün təsiredici tədbirlər görülərsə, onda uşaqda kiçikhəcmli cisimlərə seçici münasibət yaranar, onlarla davranma təcrübəsi formalaşar, dərkətmə və emosional sahədə müsbət dəyişmələr baş verər.

Korreksiyaedici fəaliyyətin fərziyyəsi ilə onun motivi arasında əlaqə: uşaqda kiçikhəcmli cisimlərlə davranma təcrübəsinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

Korreksiyaedici fəaliyyətin məqsədi: kiçikhəcmli cisimlərin sensor xüsusiyyətləri, mahiyyəti və insan həyatındakı rolu üzrə təsiredici tədbirlər həyata keçirilərək uşaqda onlara qarşı neqativ münasibəti dəyişmək;

Korreksiyaedici fəaliyyətin predmeti: uşağın dərkətmə sahəsində kiçikhəcmli cisimlərlə bağlı qeyri-müəyyən təsəvvürlərin xüsusiyyətləri və onun yaratdığı emosional gərginliklərin xarakteri;

Korreksiyaedici fəaliyyətin vasitələri: sınaqlar üçün tapşırıqlar üzrə materiallar, İKT vasitələri, fiqurlar, şəkillər, herbarilər, didaktik vəsaitlər və s..

Korreksiyaedici fəaliyyətin şəraiti: 6 yaşlı uşaqda əlverişli şəraitdə təşkil edilmiş inkişafetdirici mühit.

Korreksiyaedici fəaliyyətin gedişi:

- I mərhələ - uşaqda fobiya yaradan kiçikhəcmli cisimlərlə bağlı təəssüratların neqativ emosional xarakterini müəyyənləşdirmək;
- II mərhələ - uşaqda fobiya yaradan kiçikhəcmli cisimlərin sensor xüsusiyyətləri və mahiyyəti haqqında təsəvvürləri genişləndirmək və onların insan həyatındakı rolunu aydınlaşdırmaq;
- III mərhələ - uşağın əvvəlki təcrübəsində yaranmış neqativ təəssüratların silinməsi üçün təsiredici tədbirlər həyata keçirilərək yaranmış neqativ təəssüratların silinməsi və bu tipli cisimlərə seçici münasibətin formalaşmasına nail olmaq;
- IV mərhələ - uşaqda kiçikhəcmli cisimlərlə davranma təcrübəsinin formalaşma səviyyəsi və dərkətmə və emosional sahədə baş verən müsbət dəyişmələri qeydə almaq.

Bu situasiyada kliyentdə (6 yaşlı uşaqda) yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə

uyğunluğunun müəyyən edilməsi işi mərhələlərə bölünür. Prosesin gedişi belədir:

Fərziyyənin qoyuluşu:

- I hissə: əgər uşaqda kiçikhəmcli cisimlərlə bağlı neqativ təəssüratların xüsusiyyətləri və onların emosional xarakteri aydınlaşdırılırsa...(I mərhələdə müəyyən edildi);
- II hissə: həmin cisimlərin sensor xüsusiyyətləri və mahiyyəti haqqında təsəvvürlər inkişaf etdirilərək insan həyatındakı rolu öyrədilsə, əvvəlki təcrübədə yaranmış neqativ təəssüratların silinməsi üçün təsiredici tədbirlər görülərsə...(II mərhələdə müəyyən edildi);
- III hissə: uşaqda kiçikhəmcli cisimlərə seçici münasibət yaranar, onlarla davranma təcrübəsi formalaşar...(III mərhələdə müəyyən edildi);
- IV mərhələ: dərkətmə və emosional sahədə müsbət dəyişmələr baş verər...(IV mərhələdə müəyyən edildi).

Nümunə 3

Kliyent: Əhmədli A.

Təvəllüdü: 10.05.2010.

Psixodiagnostik nəticə: Məntiqi tapşırıqların mənimsənilməsində koqnitiv çətinliklər

Korreksiya üçün təyinat: Məntiqi təfəkkürün inkişafı üzrə inkişafetdirici-korreksiya işinin təşkili

Fərziyyə: Əgər tapşırıqların icrası prosesində onun üzləşdiyi koqnitiv çətinliklərin hansı sahə ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilsə, şagirdə verilən məntiqi tapşırıqlar onun intellekt tipinə uyğunlaşdırılırsa, bir sıra koqnitiv çətinliklərin aradan qaldırılması mümkün olar, fəaliyyətə maraq artar, koqnitiv sahəsində müsbət dəyişmələr baş verər.

Korreksiyaedici fəaliyyətin fərziyyəsi ilə onun motivi arasında əlaqə: şagirdin koqnitiv fəaliyyətini onun intellekt tipinə müvafiq tənzimləmək;

Korreksiyaedici fəaliyyətin məqsədi: şagirdə tapşırıqların həllində üzləşdiyi koqnitiv çətinlikləri dəfətmə bacarıqları formalaşdırmaq;

Korreksiyaedici fəaliyyətin predmeti: şagirdə koqnitiv çətinlikləri yaradan psixoloji maneələri aşkara çıxararaq həlli yollarını tapmaq.

Korreksiyaedici fəaliyyətin vasitələri: müəyyənədic, öyrədici və formalaşdırıcı sınaqlar üçün tapşırıqlar, testlər, İKT vasitələri, şəkillər, didaktik vəsaitlər və s.

Korreksiyaedici fəaliyyətin şəraiti: fərd və qrupla əlverişli şəraitdə təşkil edilmiş inkişafetdirici korreksiya mühiti.

Korreksiyaedici fəaliyyətin gedişi:

- I mərhələ - tapşırıqların icrası prosesində şagirdin üzləşdiyi koqnitiv çətinliklərin hansı sahə ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün sınaq tapşırıqları vermək, tapşırıqların icrası prosesində onun üzləşdiyi koqnitiv çətinliklərin hansı sahə ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək;
- II mərhələ - şagirdin intellekt tipinə uyğun məntiqi tapşırıqlar seçmək və inkişafetdirici fəaliyyəti təşkil etmək;
- III mərhələ - tapşırıqların icrası zamanı şagirdin üzləşdiyi koqnitiv çətinliklərin

aradan qaldırılmasında əyləncəli - öyrədici tapşırıqlardan istifadə edilərək dərkətmə prosesləri və icraedici hərəkətləri fəallaşdırmaq, lazım gələrsə, stimullaşdırmaq;

- IV mərhələ - baş verən dəyişmələri müxtəlif vasitələrlə qiymətləndirərək qeydə almaq.

Bu mərhələlərin hər birində qoyulmuş fərziyyənin hansısa bir hissəsi ardıcıl olaraq sınaqdan keçirilir. Bu işin necə təşkil edildiyinə baxaq.

Fərziyyənin qoyuluşu - (I mərhələdə nəzərə alındı) kliyentin intellekt tipinə uyğunlaşdırılarsa (II mərhələ), o zaman bir sıra koqnitiv çətinliklərin aradan qaldırılması mümkün olar (III mərhələ), şagirdin fəallığı artar (IV mərhələ) və onun koqnitiv sahəsində müsbət dəyişmələr baş verir.

İndi isə kliyentdə (şagirddə) yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunun necə müəyyən edildiyini bu nümunə əsasında izləyək (Cədvəl 3.1):

Fərziyyə	Mərhələ	Dəyişmə
Tapşırıqların icrası prosesində onun üzləşdiyi koqnitiv çətinliklərin hansı sahə ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilərsə...	I mərhələ: tapşırıqların icrası prosesində şagirdin üzləşdiyi koqnitiv çətinliklərin hansı sahə ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün sınaq tapşırıqları verilir və tapşırıqların icrası prosesində onun üzləşdiyi koqnitiv çətinliklərin hansı sahə ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilir.	Hər bir sınaq tapşırığının nəticəsində qazanılan uğur qeydə alınır və ən uğurlu nümunə ayırd edilir.
Şagirdə verilən məntiqi tapşırıqlar onun intellekt tipinə uyğunlaşdırılarsa...	II mərhələ: şagirdin intellekt tipinə uyğun məntiqi tapşırıqlar seçilir və inkişafetdirici fəaliyyət təşkil edilir.	Şagirdin intellekt tipinə uyğun seçilmiş məntiqi tapşırıqların həlli şəraitində inkişafetdirici fəaliyyətin nəticələri qeydə alınır.
Bir sıra koqnitiv çətinliklərin aradan qaldırılması mümkün olar, fəaliyyətə maraq artar...	III mərhələ: şagirdin üzləşdiyi çətinliklər aradan qaldırılır və fəallıq artırılır.	Şagirdin koqnitiv sahəsində üzləşdiyi çətinliyin həlli üzrə işlər davam etdirilərək hər bir məşğələ üzrə baş verən dəyişmələr müəyyənləşdirilir.
Koqnitiv sahədə müsbət dəyişmələr baş verir...	IV mərhələ: baş verən dəyişmələr müxtəlif vasitələrlə qiymətləndirilərək qeydə alınır	Korreksiya nəticəsində baş verən ümumi dəyişmələr qeydə alınır.

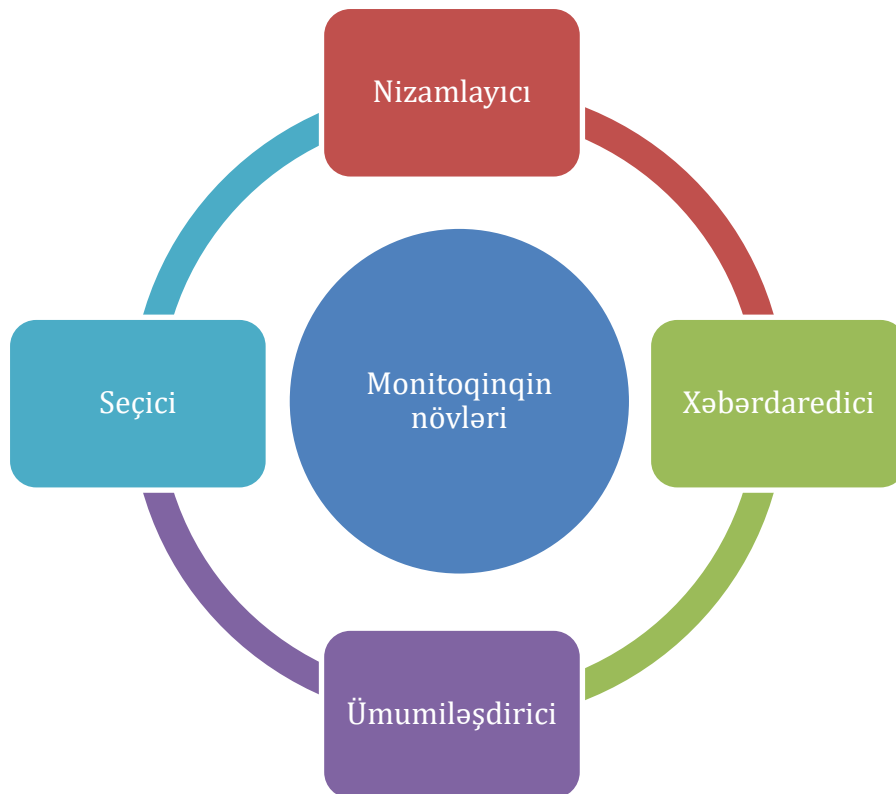
Cədvəl 3.1. Kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunun izlənilməsi

2. Korreksiya işi aparılan müəssisədə yaradılan mühitin monitorinqi

a) Monitorinqin məqsəd və növləri (Sxem 3.2)

Monitorinq psixokorreksiyanın nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm vasitədir. Monitorinq müxtəlif xarakterli ola bilər. Nəzarət işində qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinin psixoloji məsələləri də vardır ki, psixoloq məhz bu sahədə digər iştirakçılarla birgə, yaxud monitorinqlərdən əvvəl görüşlərin keçirilməsi, məlumatların əldə edilməsi üçün əlverişli formalar təklif edə bilər. Monitorinqin göstəricilərinə aşağıdakılar aid edilir:

- Kliyəntin korreksiya zamanı əldə etdiyi nailiyyətlər və baş verən dəyişmələr;
- Korreksiya prosesinin keyfiyyət göstəriciləri;
- Psixoloqun səriştəlilik səviyyəsi, öyrətmə, mənimsətmə, təsir göstərmə və təlqinetmə bacarığı;
- Korreksiya prosesinin didaktik resurslarla təminatı;
- Psixoloqun digər mütəxəssislərlə qarşılıqlı təsiri;
- Valideynlərlə qarşılıqlı əlaqənin təsiri.

Sxem 3.2. Psixokorreksiya prosesinin nəticələr üzrə aparılan monitorinqin növləri

Təhlillərdən bir daha aydın olur ki, psixikanın inkişaf etməsi korreksiya prosesində iştirak edənlərin peşəkarlığının artırılmasında paralel olaraq götürülür. Xüsusilə, kliniki sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərdən geniş biliklər və mükəmməl peşə səriştələrinin tələb olduğu bir dövrdə onların hazırlığına yeni yanaşmaların formalaşdırılması lazım

gəlir. Məhz monitoring onlara təsir göstərir, fəaliyyətini istiqamətləndirir və qarşılıqlı münasibətləri təşkilatın mədəni, sosial və hüquqi maraqlarına uyğun qaydalarla tənzimləyərək digər qurumlarla sosial əlaqələrini nizamlayır, məsələn:

- Valideynlər və digər ailə üzvləri müəssisənin fəaliyyətində yaxından iştirak edirlər;
- Müəssisə əhali və sosial institutların dəstəyindən səmərəli şəkildə yararlanır;
- Təhsilin ərazidə yerləşən yuxarı pillələri ilə qarşılıqlı əlaqələr qurulur;
- Müəssisə kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən, sosial şəbəkələrə açıq olub uşaqların hərtərəfli inkişafında onların dəstəyindən istifadə edir.

Monitoring yalnız texniki sahədə deyil, həm də sosial elmlər, o cümlədən, təhsil sahəsində də zəruridir. Psixologiyada monitoring sosial idarəetmənin metodoloji bazasına əsaslanmaqla özündə təhsilin vəzifələrindən irəli gələn spesifik xüsusiyyətlərini ifadə edir. Psixoloji xidmətdə monitoringin mahiyyəti onun obyektinə və predmetinə, vəzifə, vasitə və metodları, eləcə də psixoloqların əməyinin elmi aspektləri ilə müəyyən olunur.

Monitoringlərin təşkili psixokorreksiyanın funksiyasının ayırd edilməsi və bu prosesə yalnız idarəetmə prosesi kimi baxılmasından ibarət deyildir. Pedaqoji-psixoloji problemləri əhatə edən monitoring korreksiya həm də məsələlərin nəzəriyyəsi və praktikasının bütöv təhlilini aparmaq məqsədi daşıyır. Monitoringlərə psixokorreksiya işlərinə insan fəaliyyətinin genişləndirilməsi, psixoloji resursların aktualaşdırılması və anadangəlmə imkanların üzə çıxarılaraq istifadə edilməsinə dəstək prosesi kimi baxılmalıdır.

Psixokorreksiya prosesinin nəticələrinin monitoringi isə o deməkdir ki, psixoloq əvvəlcə özü və işlədiyi kollektiv qarşısında məqsədə çatmaq üçün real və bütün resurslarla birgə yerinə yetirilən məqsədlər qoymalıdır. Bu prosesin hər bir iştirakçısı öz fəaliyyətini kollektivin digər üzvlərinin ümumi işinə uyğunlaşdırmalıdır. Bundan sonra uğur əldə etməyin vasitələri, texnologiyaları və digər resurslar seçilərək səmərəli qaydada və məqsədə çatmaq üçün mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Həmin prosesdə monitoring və qiymətləndirməyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

b) Planlaşdırma və icraya nəzarət

Planlaşdırmaya daxil edilməli olan sahələri kompleks şəkildə nəzərdən keçirək. Planlaşdırma dərin nəzəri məsələlərə əsaslandırılmalıdır. Məsələn, nəzərə almaq lazımdır ki, idarəetmə prosesi - təşkilatın qarşısına qoyulmuş ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin nizamlanması və koordinasiyası və onun elementlərinin funksiyalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə idarəetmə prosesində bir sıra vəzifələr yerinə yetirilir:

- Taktiki: prosesin davamlılığının qorunması, harmonik qarşılıqlı təsiri və bütün əməkdaşların işəqabilliyi;
- Strateji: onun inkişafı və təkmilləşdirilməsini təmin edir, keyfiyyət və kəmiyyəti bir səviyyədən digərinə qaldırır və bütün işlər kliyətlərin inkişaf səviyyələrinə uyğun qurulur.

Psixoloji xidmət işində planlaşdırma bir neçə istiqamətdə aparılır:

1. Psixoloji xidmət işlərinə rəhbərlik:

- kadrların ixtisasının artırılması;
- yeni təcrübənin öyrənilməsi və yayılması;
- valideynlərlə iş;

2. Müəssisənin iş şəraiti:

- korreksiya otaqları;
- avadanlıq, oyuncaq və ədəbiyyatlar;
- adminstrativ-təsərrüfat fəaliyyəti;
- plan-maliyyə işlərinə rəhbərlik;
- müəssisənin maddi bazasının möhkəmləndirilməsi;
- kliyentin sağlam mühitdə olmasına rəhbərlik;
- fiziki sağlamlıq tədbirlərinin təşkilinə rəhbərlik;
- müəssisənin yeniləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi.

Planlaşdırma hərtərəfli və dərin təhlildən başlanaraq uşaqların inkişafına yönəldilməlidir. Planda qərarların koordinasiya edilmiş sistemi olmalı və həftə, ay və il ərzində müəssisənin ümumi fəaliyyəti, məqsəd və vəzifələrinə əsaslandırılmalıdır. Təşkilətmə işlərində planın reallaşdırılması həyata keçirilir. Bundan başqa xidmət işlərinin keyfiyyətli idarə edilməsi üçün qeyd edilən məsələlərə daha çox diqqətin yetirilməsi vacibdir. Məsələn, qərarların qəbulu heç də asan proses deyil. Bu prosesin uğurlu həlli rəhbərdən bir sıra şəxsi keyfiyyətlərlə yanaşı yüksək peşəkarlıq da tələb edir. Öz xarakterinə görə qərarların məzmunu bir sıra növlərə bölünür:

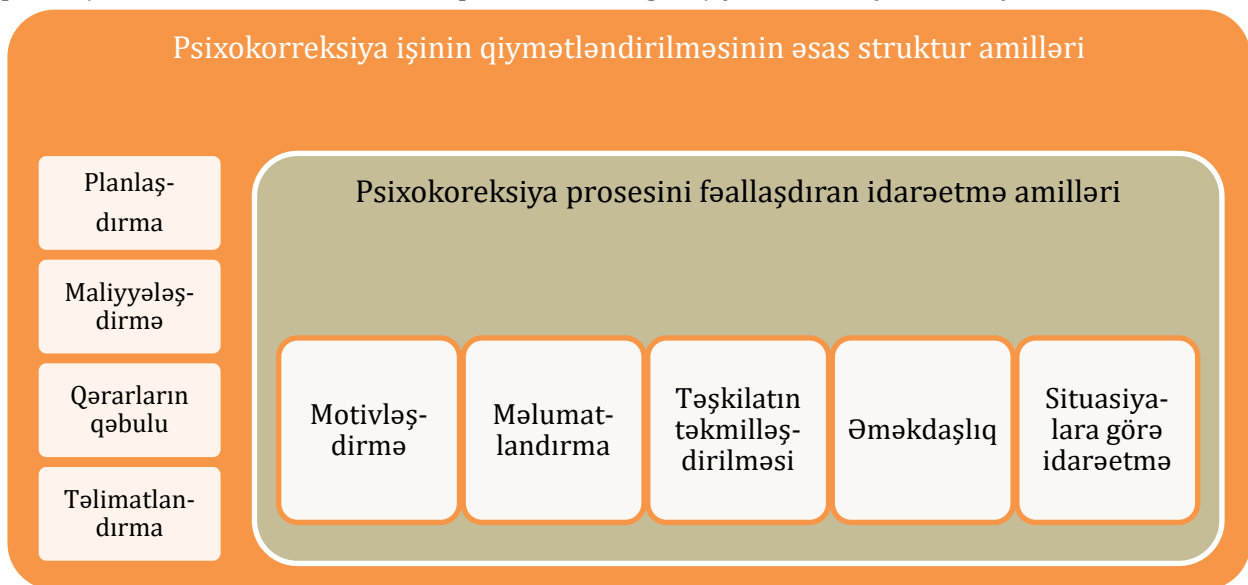
- Operativ-nizamlayıcı;
- Normativ-təşkilati;
- Prosesə rəhbərlik;
- Perspektiv xarakterli işlərin həlli.

Qərarlar fərdi və kollektiv xarakterdə ola bilər: qərarlar elmi əsaslandırılmış, məqsədyönlü, öz vaxtında verilmiş, səriştəli, dəqiq və aydın, qanunlara uyğun və ardıcıl olmalıdır.

3. Psixokorreksiya prosesinin fəallaşdırılması

Bəzi hallarda yaxşı qurulmuş və təchiz edilmiş proses qısa zaman kəsiyində fəaliyyətdə səmərəliliyi təmin edə bilər. Psixoloq heç də həmişə eyni fəallıqla, eyni tələbkarlıqla bütün fəaliyyəti nəzarətdə saxlaya bilmir. Halbuki psixokorreksiyanın keyfiyyəti yaxşılaşdıqca fəallaşdırıcı amillərin səviyyəsi də artır. Bu baxımdan psixokorreksiyanın strukturu elə qurulmalıdır ki, o, rasiona, məntiqi, obyektiv və sistemli yanaşmalarla istiqamətləndirilsin. İştirakçıları fəallaşdıran faktorlar rəhbərin özünün bilavasitə nəzarətində olan sahələrdə - davranış, yaradıcı yanaşma, qiymətləndirmə, situasiya və problemləri hiss etmə bacarığından ifadə edilir. Bu cəhət nəzərə alınaraq

hazırda nəticəyönümlülük rəhbər və idarəetmənin nəticələri ilə müəyyən olunmaqla planlaşdırmada struktur və fəallıq faktorlarına geniş yer verilir (Sxem 3.3):

Sxem 3.3. Psixokorreksiya prosesinə təsir edən quruluş və fəallaşdırıcı amillər

1. Struktur faktorlar - təşkilatı sahəyə tətbiq edilir;
2. Fəallaşdırıcı faktorlar - insanlara tətbiq edilir.

Ən çətin iş insanları idarə etməkdir. Rəhbər bunun üçün situasiyaları idarəetmə incəsənətinə malik olmalı, təhlil etməyi, əsas və ikinci dərəcəli, daxili və xarici situasiya amillərini ayırd etməyi bacarmalıdır. Eləcə də müxtəlif rəhbərlik üslubuna və mürəkkəb situasiyalara təsir göstərmək qabiliyyətinə də malik olmaq lazım gəlir. Situasiyalara rəhbərlik etmək üçün təkidlilik və yaradıcılıq da tələb olunur.

İdarəetmə prosesi, həm də fasiləsizlik, ayrı-ayrı fazaların dövrülüyü (məlumatları toplama, təhlil, qorunma, informasiyalara nəzarət, qərarların işlənməsi və verilməsi, təşkilətmə və icra), o cümlədən, qeyri-müntəzəmlik, inersiyallıq və idarəetmə hərəkətlərinin gecikməsi ilə də özünü göstərə bilər. İdarəetmə prosesi özündə, həm də idarəetmə əməyi və onun predmeti və vasitələrini birləşdirməklə inkişafın nəticələri (məhsulu) qismində reallaşır.

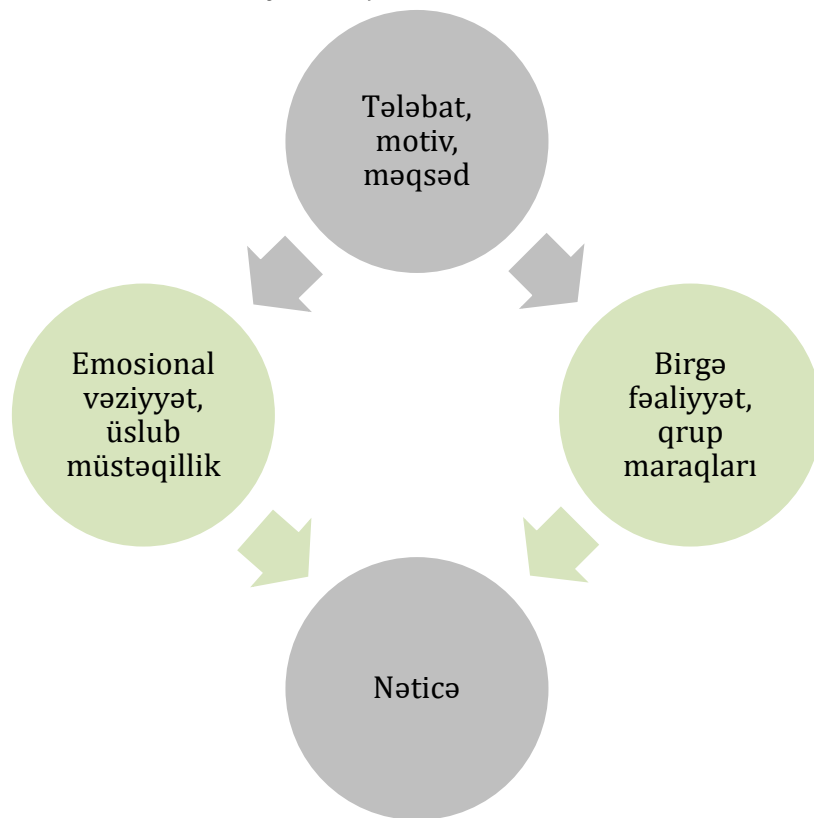
Fəaliyyətdə inkişafetdirici mühit

Psixokorreksiya prosesində qurulan mühit inkişafetdirici olmalıdır. Mühit o halda inkişafetdirici kimi qiymətləndirilir ki, özündə bir sıra cəhətləri birləşdirsin (Sxem 3.4):

- Psixokorreksiya prosesində instinktiv, hissi və emosional reaksiyaların təbiəti nəzərə alınmalıdır. Təcrübələr göstərmişdir ki, insanın həssaslıq dərəcəsinin yüksəldilməsi zamanı səmərəli təsir göstərdiyindən emosional ifadə edilən fakt daha tez qavranılır və yadda qalır;
- Psixokorreksiya prosesində tətbiq edilən üsullar, vasitələr, metodlar mövcud şəraitin tələbləri baxımından tətbiq edilməli, sistemlilik, ardıcılıq gözlənilməlidir;
- Psixokorreksiya prosesində qarşıya qoyulmuş məqsəd aydın məqsədyönlü,

özünüfəallaşdırmaya istiqamətlənmiş olmalıdır. Bu mənada psixokorreksiya prosesində kliyentin özünüfəallaşdırmaya daha çox can atması ehtimalı da artır;

- Psixokorreksiya prosesində fəaliyyətin səmərəli olması təbii quruluşlardan (temperament, tələbatlar, hislər, instinktlər, meyillər və s.) asılı olsa da bələdləyici-tədqiqəddici fəaliyyətlə kliyentin şüuru arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır;
- Problemlə psixikaya malik olan şəxslərdə də şüurla hərəkətlərin əlaqəsi (assosiasiyalar) bələdləyici-tədqiqətdə özünü göstərir;
- Əgər bir kliyentin bələdləyici-tədqiqətdə fəaliyyətini ətraf aləmdən informasiya əldə olunmasına yönəlmiş hərəkətlərini düzgün izləyərək təhlil apara bilsək, onun qiymətləndirilməsini də həyata keçirə bilərik.

Sxem 3.4. İnkişafəddirici fəaliyyətin əsas komponentləri

4. Fəaliyyətə nəzarət dəyişmələrin izah edilməsinin mühüm şərti kimi

Fikri fəaliyyət motivlərinin inkişafı aşağıdakı amillərdən asılıdır:

1. Şəxsiyyətin fəaliyyətə münasibəti;
2. Fəaliyyətin dinamik imkanları: temperament, öz fəaliyyətinə subyektiv nəzarət bacarığı, qabiliyyətlər və üslub;
3. Persepsiya (situasiyaya bələdləşmə);
4. İntuisiya, təfəkkür və intellekt: axtarılmanın müəyyənləşdirilməsi, problem-situasiyanın həlli və fəaliyyətdə iradi-emosional sabillik;
5. Məhsuldar fəaliyyət: idrak qabiliyyəti, seçici hafizə, analiz-sintez, ümumiləşdirmə və müqayisə imkanları.

L.S. Vıqotski hesab edir ki, dərketmədə təkrarlar yalnız hərəki deyil, hissi reaksiyalara da təsir göstərir. Bu baxımdan fəaliyyətdə vərdişlərin də rolu nəzərə alınmalıdır. Vərdiş, bütün idrak prosesləri təfəkkür üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gücləndirilmiş vərdişlər zamanı şüurun fəaliyyəti zəifləyərək, bütövlükdə, diqqəti əhatə edir. Nəticədə, tanımının şüuraltına keçməsi və ona yaxınlaşması ehtimalı artır. Belə fəaliyyət yenilikdən uzaq olub stereotipləşmənin təsir dairəsindədir. Ona görə də idrak fəaliyyətində keçmiş təəssüuratlar içərisindən münasib olanı mənimsəmək üçün keçmişdə qurulan fikir assosiasiyaları və təkrar əməliyyatlardan yalnız keçid mərhələsində istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

N.A.Bernşteyn də hərəkətin yaxşı mənimsənilməsi üçün onun təkrarlanmasını vacib sayır. Əgər tapşırıq düzgün qoyulubsa, bir-birinin ardınca təkrarlanmalıdır. Ya da onun başqa həll vasitəsi həmin hərəki tapşırığı yerinə yetirmək, bu tapşırığın həll prosesi isə tədrici dəqiqləşmələrlə, vasitələrin təkmilləşdirilməsi ilə mümkündür. Ona görə də N.A.Bernşteyn hesab edir ki, hətta ən yüksək səviyyədə inkişaf etmiş vərdişlər və ya bacarıqlar həmişə qarışıq (variantiv) olub biri digəri üzərində hakim deyil. Diqqətli fizioloji təhlil bu qarışıqlıqda eyniyyətin olmadığını göstərir. Belə ki, vərdiş edilmiş hərəkətlər ən çox 3 müxtəlif mənbənin olduğunu göstərir:

- Hansısa təsir altına düşərək uğursuzluqlara alışmaq;
- Öz orqanizmindəki dəyişkən daxili vəziyyətin fasiləsiz qeydə alınmasının nəticəsidir: çoxsaylı əzələ vahidləri və onların qan təchizatı və s. oyanıqlıqdır;
- Bu, axtarıcı variantivlikdir. O halda oyanır ki, beyni idarə edən axtarıcı aparat hər zaman fəal şəkildə həmin hərəki tapşırığın daha yaxşı həll yolunu axtarır.

Fəaliyyətin qurulmasına nəzarət aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

- Verilmiş tapşırıqda qarşıya qoyulan vəzifə aydın izah edilir və nümunələrlə təkrar göstərilir;
- İcra edilən hərəkətlər fəaliyyətin əsas məqsədilə əlaqələndirilir (mümkün qədər motivasiya yaradılır);
- Fəaliyyətdə görülməli işin məzmunu psixoloq tərəfindən sadə, yığcam və konkret sualda ümumiləşdirilir (başlanğıc və son arasında əlaqə qurulur);
- Sadə olsa belə, fəaliyyəti nizamlamaq üçün kliyentin üzləşə biləcəyi yeni hərəkətin icrası ilə bağlı izahlar verilir və nümunələr göstərilir (yeni hərəkət konstruksiyalarının izahı);
- Tapşırıq və onun həlli yolu yeni fəaliyyətin komponentinə və yeni vəzifəyə uyğun olaraq dəyişdirilir, lazım gəlsə, tamamilə yenilənir (işin icrası);
- Görülən işin istiqamətləri, keyfiyyəti və məqsədəuyğunluğu emosional təsirlərlə müşayiət edilir (rəğbətəndirmə və mükafatlandırma);
- Əldə edilmiş nəticə konkret obraz və ya həyat situasiyasına tətbiq edilir (tətbiqetmə);
- Son nəticə (məhsul) psixoloqun qiymətləndirmə və kliyentin özünüqiymətləndirmə, eləcə də qrup qiymətləndirilməsi yolu ilə qiymətləndirilir (qiymətləndirmə və

refleksiya).

Fəaliyyət zamanı bütün idrak prosesləri, o cümlədən, emosional və iradi proseslər sıx assosiativ əlaqələrlə iştirak etməlidir. Digər tərəfdən psixokorreksiya zamanı fəaliyyətdə sadə dərkətmə fəaliyyətindən fərqli olaraq əldə etdikləri bilikləri bacarıqlara çevirməlidirlər. Yalnız belə fəaliyyəti dərk edilmiş fəaliyyət adlandırılmalıdır. Həmçinin fəaliyyətdə kliyentin özünüfəallaşdırması şəraitində onun şüuraltı sahəsinə, təxəyyül proseslərinə və hafizə obrazlarına daha geniş təqdimat imkanları yaranır.

Korreksiya zamanı hissetmə və hafizə arasındakı əlaqənin intensivliyi və davamlılığı psixoloji resursların inkişafında əsas funksiyalardan biri sayılır. Sensor-perseptiv proseslər, praktik təfəkkür və təxəyyül arasındakı əlaqə də nəticələrin səmərəliliyini şərtləndirir. Hazırda korreksiya prosesində kliyentlərin səmərəli fəaliyyəti zamanı intuitiv dərkətməyə ayrıca baxılır. Xüsusilə, autizmlə uşaqlarda dərkətmənin bu səviyyəsi fəal iştirak etdiyi zamanı xüsusi izahlar tələb edir. İntuitiv dərkətməyə bunlar aiddir:

- Axtarılan həqiqətin dərk olunmasında şüura yardımçı olmaq;
- Birbaşa və məntiqi baxımdan qəbul edilməsi mümkün olmayan həqiqətlərin şüur səviyyəsinə keçirilməsi yollarının tapılmasına kömək etmək;
- Nəticələrin uğurlu olmasına inam yaratmaq;
- Gözlənilməz nəticələr haqqında məlumatlandırmaq;
- Psixoloji aktın mexanizmlərinin dərk olunmasını asanlaşdırmaq, onun yol, vasitə və metodlarını müəyyənləşdirməyə kömək etmək və s..

Fəaliyyətin səmərəli nəticələri kliyentin malik olduğu psixoloji quruluşla müəyyən olunur. Bu quruluş özündə kliyentin digər xassə və xüsusiyyətlərinin birliyi və təbii və sosial imkanlarını birləşdirir. Psixoloji quruluşun göstəricisi kliyentin daxili aləminin emosional vəziyyəti ilə bağlıdır. Müxtəlif şəraitdə onlar üçün ən yüksək öyrənmə ətraf aləmin qanunauyğunluqlarının dərkətmə qabiliyyəti ilə izah edilir. Belə dərkətmə, həm də onların daxili aləminin müsbət emosional vəziyyəti ilə müşayiət edildikdə daha səmərəli qurulur.

Səmərəli fəaliyyət kliyentdə formalaşmış “Mən-təsəvvür” və “Mən-obraz”ın məzmunu və onun baş verdiyi situasiya və sosial şəraitə münasibəti ilə də qiymətləndirilir. Psixikası zəif olan kliyentlər emosional situasiyalara həssas yanaşdıqlarından korreksiya fəaliyyəti şəraitdən asılı olaraq müxtəlif səviyyələrdə təzahür edə bilər. Onun keyfiyyəti sosial əlaqələr və rol davranışa malik olması, yeni faktların aşkar edilməsinə maraq göstərilməsi və yeni və orijinal nəticənin əldə edilməsinə motivləşmə ilə qiymətləndirilir.

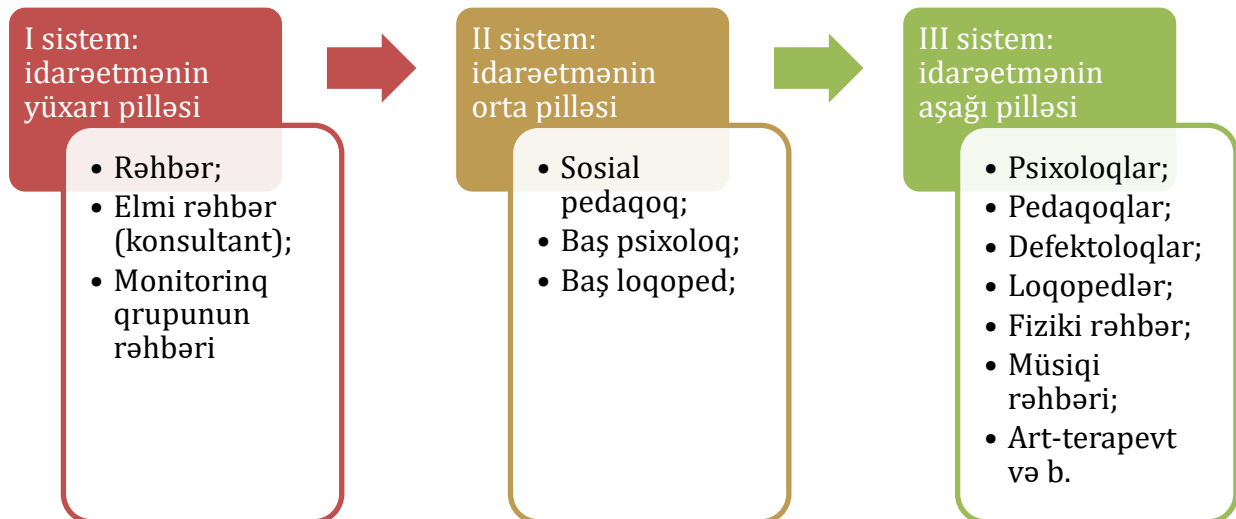
5. Psixokorreksiyanın keyfiyyəti və səmərəliliyi

Psixokorreksiya prosesinin təşkilində keyfiyyət mühüm amildir. Keyfiyyətlik məsələlərinə həsr edilmiş elmi mənbələri araşdırdıqda məlum oldu ki, bu problem hazırda aparılan araşdırmalarda başlıca mövzulardan biridir. “Keyfiyyət” anlayışı çoxölçülü və əhatəlidir. Əməyə sistemli yanaşmanın inkişafı öz başlanğıcını məhsulun keyfiyyət standartlarının işlənilməsindən götürür (Teylor, 1905). “Məhsulun keyfiyyəti” anlayışı altında onun istehlakçı üçün əhəmiyyət kəsb edən istehlakçılıq xassələrinin uyğunluğu başa düşülür. Bu keyfiyyətlər toplusunu standartlar müəyyən edir. Sonra

keyfiyyətin etalonları seçilir və əldə edilən keyfiyyət etalonla qarşı-qarşıya qoyulur.

Söhbət psixokorreksiyadan gedirsə, o zaman keyfiyyətin məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Burada söhbət təhsil subyektlərinin (uşaq, yeniyetmə və gənclərin) səmərəli dərketmə fəaliyyətinin tənzimlənməsindən - özünüidarətməyə, sosial rol davranışına hazırlıma, başqaları ilə əlverişli qarşılıqlı münasibətlər, dialoq qurmaq və əməkdaşlıq etmək səriştlərinin formalaşdırılmasından gəlir.

İdarəetmədə yeni nəticəyönlü texnologiyaların tətbiqi üzrə işlər 3 mühüm sistem tərəfindən həyata keçirilir (Sxem 3.5):

Sxem 3.5. Psixoloji korreksiya prosesinin səmərəli nəticələrini təmin edən idarəetmə sistemi

I sistem (idarəetmənin yuxarı pilləsi): rəhbər, elmi rəhbər (konsultant) və monitoring qrupunun rəhbəri;

II sistem (idarəetmənin orta pilləsi) - bu səviyyədə işçilər üçün inkişafetdirici mühit yaradan və onlarla ayrılıqda işləyən baş psixoloq və baş pedaqoq müvafiq tədbirlər həyata keçirilir;

III sistem (idarəetmənin aşağı pilləsi): reabilitasiya heyəti; korreksiya-inkişafetdirici işləri həyata keçirən peşəkarlar (sosial pedaqoq, pedaqoq, psixoloq, loqoped, idman, musiqi və s. yaradıcı sahələrin mütəxəssisləri).

Fəaliyyətin idarə olunması zamanı rəhbərlər qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqdan ötrü bütün işçilərin fəaliyyətini idarə edərək nəticəyə doğru yönəldirlər: planlaşdırır, icranı təmin edir və nəzarətdə saxlayır. Fəaliyyət nə qədər yaxşı idarə olunursa, nəticələr də bir o qədər məhsuldar olacaqdır. Təhlillər göstərir ki, müasir idarəetmə artıq rəhbərin idarəetmə fəaliyyətini inkişafa doğru aparmağa qadirdir. Bu sahədə aparılacaq işlər aşağıdakı sahələrdə əks olunur:

- Psixokorreksiya edilən sahə üzrə proqramlar və ya inkişaf konsepsiyaları;
- Psixokorreksiya prosesinin modernləşdirilməsi;
- Psixokorreksiya zamanı innovativ proseslərin təşkili;
- İştirakçılar arasında həmrəylik;
- Optimal özünüdərketməyə şərait yaradılması;

- Səmərəli elmi-metodik fəaliyyət üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- Elmi-metodiki bazanın təşkili;
- Kadr potensialının düzgün müəyyənləşdirilməsi;
- Alternativ xidmətlərin təşkili və nəzarət sisteminin düzgün qurulması.

Qeyd edilənlər göstərir ki, psixokorreksiya prosesinin qiymətləndirilməsi şərtləri olduqca geniş və çoxsahəlidir. Onun əsas nöqtəsi hər bir işçi və ya kollektiv üçün bir sıra mühüm nəticələrin və məqsədlərin yerinə yetirilməsidir. Psixokorreksiyanın mərhələli qaydada həyata keçirilən, fasiləsiz, uşaqların dinamik və pozitiv inkişafına yönəldilən, rəhbərlik tərəfindən planlaşdırılan, proqnozlaşdırılan, izlənilən və nəzarətdə saxlanılan, istiqamətləndirilən prosesdir. Belə prosesinin mərhələləri bir neçə hissəyə bölünür.

Sistemlilik və mərhələlilik - qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq səviyyəsi və vacib olan işlərin başa çatdırılmasıdır. Planlaşdırma prosesində qoyulan məqsəd və vəzifələri onun funksiyasının reallaşdırılmasına xidmət edir. Nəticələri ölçmək üçün planlaşdırılan işlərlə faktiki olaraq əldə edilənlərin müqayisəsi aparılır. Deməli, sistemlilik və mərhələlilik məqsədəçatmaya aiddir. O, diqqəti baş verən dəyişmələrin miqyası və keyfiyyətinə yönəltməklə nəticəyönümlülüyün meyarlarından biri kimi çıxış edir. Sistemliliyi bir mərhələdəki dəyişmənin digər mərhələdəki dəyişmə ilə müqayisəsini apararaq müəyyən etmək olar.

Səmərəlilik - korreksiya prosesində insanın psixoloji resurslarından istifadə etmə səviyyəsidir. Kliyəntə aid olan resurslarla faktiki istifadə edilənlərin nisbəti nəticəni göstərir. Nəticə isə kliyəntin daxili potensialı və onun təzahürlər arasındakı faktların uyğunluğudur. Nəticə (dəyişmə) nə qədər yüksəkdirsə, psixokorreksiya sistemi də bir o qədər yaxşı qurulmuşdur.

Keyfiyyət - psixoloji dəyişmə və psixoloji xidmətin xüsusiyyətləri və xarakteristikasının uyğunluğudur. Keyfiyyət kliyənt və ya qrupda lazım olan inkişafı təmin etmə imkanı verir.

Pozitiv dəyişmə - vahid zaman ərzində əldə edilən nəticədir. Resurslardan istifadə edilərək kompleks nəticəyə nailolmanı ifadə edir.

Əməyin keyfiyyəti – psixoloqun özünün peşə fəaliyyətinə münasibəti və bu fəaliyyəti hansı keyfiyyətdə qurmasıdır. Burada söhbət, ilk növbədə, praktik psixoloqun özünü peşəkar kimi dərk etməsindən və öz fəaliyyətinin səmərəli, səriştəli tənzimləməsindən gedir.

Yeniliklərin tətbiqi – yaradıcı tətbiq etmə olub onun köməyilə psixokorreksiya nəticəsində yeni səviyyəyə qalxmaq, daha mükəmməl və yaradıcı fəaliyyət göstərməkdir.

Psixokorreksiya prosesində fəaliyyətin səmərəliliyini yoxlamaq daha çox fayda verir.

İşi daha səmərəli təşkil etmək üçün aşağıdakı məsələlərlə bağlı nəzarət təşkil edilir:

- İnkişaf rejimində işləmək üçün eksperimental tələblərlə fəaliyyət göstərmək;
- Yeni texnologiyaların tətbiqi;
- Korreksiya prosesinin daim təkmilləşdirilməsi;

- Korreksiya və inkişaf proqramlarının korrektə edilməsi və onların nəticələrinin reallaşdırılması işlərinin yeniləndirilməsi;
- Aparılan işin forma və metodlarının vaxtlı-vaxtında dəyişdirilməsi.

6. Psixokorreksiyanın nəticəyönümlülüyü

Təhsil, təlim və tərbiyə prosesinin nəticəyönümlülüyü mövcud vəziyyəti obyektiv qiymətləndirənlər üçün aydın olmalıdır.

Təlim prosesinə nəticəyönümlü yanaşdıqda uşaqlarda vacib həyati bacarıqlar formalaşır. Həmin bacarıqlar uşağın fəaliyyət, ünsiyyət və davranışında özünü göstərir. Verilən qiymət də psixoloji korreksiya işinin nəticələri ilə müəyyən olunur. Müsbət nəticəyə nail olmaq üçün psixoloq hər şeydən əvvəl bu prosesdə özünəməxsus dəyişmə təsirləri tətbiq etməlidir. Bu proses psixoloji quruluşu fəallaşdıran amillərdən ibarətdir. Fəallaşdırma amilləri də öz növbəsində bir neçə yerə bölünür:

- Planlaşdırma - proqramlaşdırma;
- Kliyənt və ya qrupu təlimatlandırma;
- Şəraitin əlverişliliyi;
- Hərəkətlərin ardıcılığı, mərhələliliyi və sistemliliyi;
- Prosesə nəzarət və qərarların qəbulu.

Nəticəlilik korreksiya prosesində müəyyən kəmiyyət və keyfiyyətə nail olmaq, eləcə də dərkətmə, emosional və davranış göstəricilərində nəticələr göstərmək üçün qarşıya qoyulan məqsəd və strategiyaları reallaşdırma səviyyəsidir. Nəticəlilik bir sıra göstəriciləri əhatə edən kompleks kateqoriyaları birləşdirir. Bu baxımdan çoxölçülü sistem olan nəticəlilik hər hansı bir təşkilatın inteqral qiymətləndirilməsini ifadə edir. Göstərilən tələblərdən biri və ya bir neçəsinin təmin edilməsi nəticəliliyi təmin edə bilmir. Onlara aşağıdakılar daxildir: faydalılıq; səmərəlilik; keyfiyyət; nəticəlilik; yeniliklərin tətbiqi; əməyin keyfiyyəti; idarəetmənin keyfiyyəti (Sxem 3.6). Nəticə məqsədə uyğun olmaqla müəyyən strategiya, əsas nəticələr və aralıq məqsədlərə uyğun olmalıdır. Buraya cari və uzunmüddətli işlər, iş rejimi və s. daxildir.

Sxem 3.6. Psixokorreksiya prosesində nəticəyə gəlmənin əsas kateqoriyaları

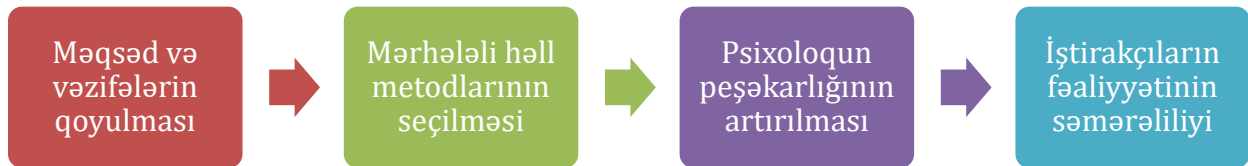
Göründüyü kimi psixokorreksiya prosesi ona rəşional, məntiqi, obyektiv və sistemli yanaşma tələb edir. Fəallaşdırıcı təsirlərin olması həmin prosədə iştirak edənlərin problemə yaradıcı yanaşması, fəaliyyətin bütün sahələri, situasiya və problemləri uğurla həll etmə bacarığında ifadə olunur. Yaxşı nəticə yalnız o zaman mümkündür ki, məqsədlər real olsun, dayanıqlı fəaliyyət qurulsun və nəticəyə istiqamətləndirilərək dinamiklik təmin edilsin. Yaxşı psixokorreksiya yalnız qısa zaman kəsiyində fəaliyyətdə səmərəliliyi təmin etmir, o həm də dəyişmələri aktual olaraq inkişaf etdiyi səviyyədə saxlayır. Ona görə də tətbiq edilən fəallaşdırıcı təsirlər həm psixoloqun işə münasibətinin yaxşılaşması, məsuliyyət hissənin artması və peşə bacarıqları sahəsində yeni səviyyəyə qalxmasına, həm də kliyentin dəyişmələr nəzərdə tutulan sahəsinə tətbiq edilir.

Nəticəyönümlü korreksiyada strategiyanın xarakteri aparılan işin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunmaqla hər bir problemin həllində müxtəlif olur. Nəticəli proses adlandırılan bu sistem bir sıra şərtlərə cavab verməlidir:

- Psixokorreksiya prosesinin iştirakçıları onun məqsədlərindən məlumatlı olurlar;

- Prosesin ayrı-ayrı iştirakçıları (psixoloq, assistent, həkim, valideyn, loqoped, defektoloq, pedaqoq və s.) üçün onun ümumi məqsədə xidmət edən vəzifələri müəyyən edilir;
- Aralıq nəticələr üçün formalaşdırılmış nəzarət və özünənəzarət həyata keçirilir;
- İnkişafın nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosesi təmin edilir;
- Prosesin gedişi, bütövlükdə, səmərəliliyin artırılması baxımından qiymətləndirilir;
- Nəticələrin göstəriciləri haqqında iştirakçıların məlumatlandırılması üçün müntəzəm monitoring prosedurundan istifadə olunur.

Nəticəyönümlü psixokorreksiya qarşıya müəyyən kəmiyyətdə dəqiq məqsəd və vəzifələrin qoyulması, onların icrasına mərhələli nəzarəti təmin etmək üçün metodların seçilməsi, mütəxəssisin öz biliklərini genişləndirmə, özünütəhsili, öz ixtisasının artırılması və ayrı-ayrı şəxslərin, eləcə də kollektivin fəaliyyətinin səmərəliliyi kimi məsələləri əhatə edir (Sxem 3.7).

Sxem 3.7. Nəticəyönümlü prosesin gedişi

- Bəs yüksək nəticə nə hesab olunur?
- Kliyentin öz qabiliyyətlərini maksimal qaydada reallaşdırması necə təmin edilməlidir?
- Psixokorreksiyanın nəticələrini daha da irəli aparmaq yolu hansıdır?
- Yüksək nəticəyə nail olmaqdan ötrü maneələr, neqativ təsirlər və sosial əngəllərdən yan keçmək mümkündürmü?

Qiymətləndirmə zamanı bu sualların cavabları verilməlidir. Əks halda psixokorreksiyanın nəticələrinə verilən qiyməti də obyektiv hesab etmək olmaz. Ona görə də rəhbər bütün bunları nəzarətdə saxlayır, nizamlayır, həll edir. İdarəetmə üslubu kollektivdə açıqlıq, tolerantlıq vəziyyəti yarada bilməsi onun işgüzar əməkdaşlıq, etibarlılıq münasibətləri əsasında baş verə bilər:

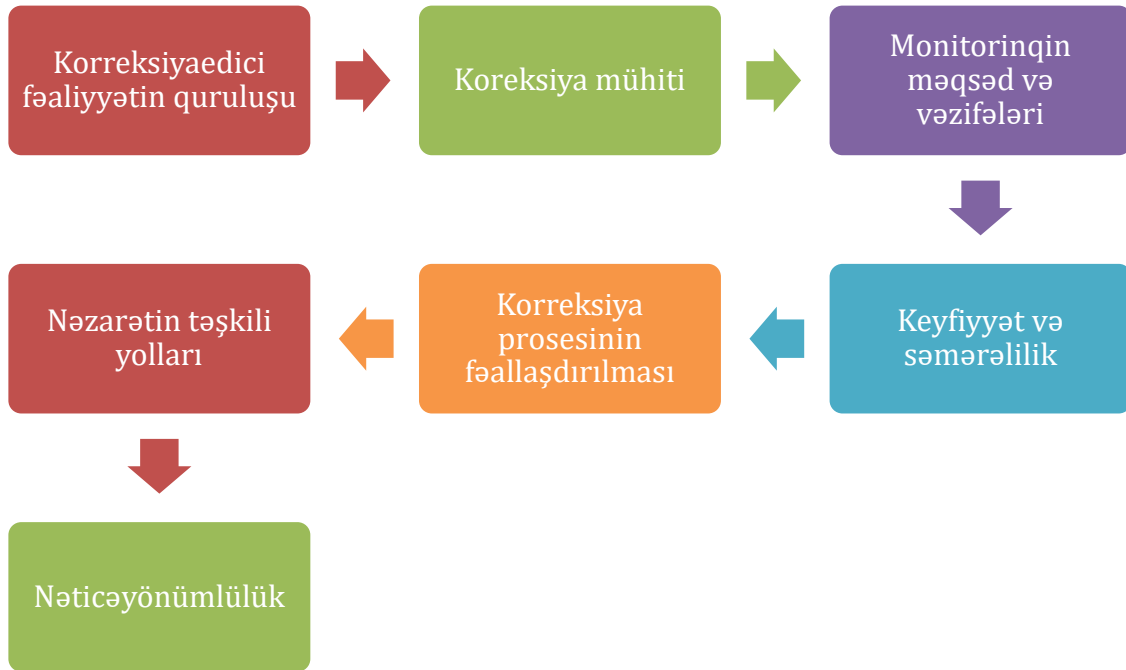
- Kollektivin inkişaf rejimində işləməsi və eksperimental fəaliyyət göstərməsi;
- Yeni texnologiyaları tətbiq etməsi;
- Şəraiti daim təkmilləşdirməsi;
- İnkişaf proqramlarını korrektə etməsi və onların nəticəyönümlü reallaşdırması;
- Sosiumla aparılan metodiki işin forma və metodlarını vaxtında dəyişdirməsi;
- Bazarda müəssisənin göstərdiyi xidmətləri reklam etdirməsi və s..

Psixokorreksiya nəticələrinin ölçülməsinə müxtəlif vasitə, texnika və mexanizmlərlə yanaşılır:

- Səmərəli nəticələrin qiymətləndirilməsi;

- Proqramın vəzifələrində nəzərdə tutulmuş işlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- Ümumi qiymətləndirmə;
- Nəticələrin adekvatlığına nəzarət.

Psixokorreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsi sistemini modelləşdirmək üçün ekspertin bilməli və nəzərə almalı olduğu sistem vardır. Fərqli bir sistemə malik olan korreksiyaedici fəaliyyətin sistemini bir sıra amillər əmələ gətirir (Sxem 3.8):

Sxem 3.8. Nəticəyönümlü korreksiyanın quruluşu

- Korreksiyaedici fəaliyyətin özünəməxsus quruluşu;
- Korreksiya mühiti;
- Monitorinq və qiymətləndirmənin məqsəd və vəzifələri;
- Planlaşdırma və icraya nəzarətin təşkili yolları;
- Psixokorreksiya prosesinin fəallaşdırılması;
- Psixokorreksiyanın keyfiyyəti və səmərəliliyi;
- Psixokorreksiyanın nəticəyönümlülüğü.

Burada verilən məlumatlar korreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmaları əhatə edir. Qiymətləndirməyə qoyulan tələblər bir daha göstərir ki, korreksiya işi aparan mütəxəssis əvvəlcədən bu prosesin nəticələri barədə məsuliyyət daşımalı və apardığı işlərin izahını verməyi bacarmalıdır. Bunun üçün o, əvvəlcədən proqnozlaşdırılan nəticələrin əldə edilməsi üçün korreksiya prosesini düzgün qurmalı və hər bir mərhələdə baş verən dəyişmələri qeydə alaraq müqayisə aparmalıdır. Əks halda psixokorreksiya işi müsbət qiymətləndirilə bilməz. Bütün bunlar korreksiya üçün qoyulmuş fərziyyələrin yoxlanılmasını təmin edən məsələlərdir. İlk növbədə, fərziyyə və korreksiyaedici fəaliyyətin proqrama daxil edilmiş quruluşu biri-birini tamamlamalıdır. Əgər belə olarsa, nəticədə,

fərziyyə problemin yaranma səbəblərinin aradan qaldırılmasına yönəldilən proseslərin səmərəliliyini təsdiqləyəcək və baş verən dəyişmələrlə uyğunluğu təmin ediləcəkdir.

Korreksiya işi aparılan müəssisədə yaradılan mühit fərziyyənin doğruluğunu yoxlamaq üçün əlverişli olmalıdır. Əgər vaxtında korreksiya mühitinin monitorinqi keçirilməzsə, kənar təsirlər təcrid edilməzsə, korreksiya prosesində baş verən yanılmalar qeydə alınmazsa, fərziyyə öz təsdiqini tapmayacaq. Deməli, korreksiya işi də düzgün qurulmamışdır.

Daha bir məsələ fərziyyənin mürəkkəb qoyulmasıdır. Bu halda psixoloq onun sınaqdan keçirilməsi üçün düzgün yollar tapa bilmir. Nəticədə, psixokorreksiyanın keyfiyyəti və səmərəliliyi təmin edilmir. Bunu nəzərə alaraq korreksiya işi mərhələli qurulmalı və hər bir mərhələ üçün qoyulan fərziyyə ümumi fərziyyəyə tabe olmalıdır.

Fərziyyə ilə seçilmiş korreksiya metodlarının kliyentə təsirinin nəticələrin biri-birini tamamlaması üçün həmin problemin həlli üzrə dünya təcrübəsinə istinad etmək olar. Psixoloqun əvvəlki təcrübəsi də ona yaxın problemlərin həllində müsbət nəticələr veribsə, o zaman tətbiqinə səy göstərilə bilər. Hansı tərəfdən yanaşılmasından asılı olmayaraq, qoyulan fərziyyənin sınaqdan keçirilməsi üçün tətbiq edilən metodika əsasında göstərilən təsirlər psixokorreksiya prosesinin fəallaşdırılmasını təmin etməlidir.

Fərziyyənin qoyuluşu və psixokorreksiyanın nəticəyönümlülüyü arasında əlaqələr düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Bu amili zəruri edən səbəb bəzi hallarda qoyulan fərziyyənin korreksiya prosesinin bütövlükdə deyil, qismən əhatə etməsidir. Halbuki gözlənilən nəticələr daha geniş sahəni əhatə edir. Ona görə də korreksiya işində proqnozlaşdırılan nəticələrlə fərziyyənin biri-birini tamamlaması vacib məsələ kimi qarşıya qoyulur. Burada biz kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunun müəyyən edilməsində rolu və təsiri olan əsas məsələləri nəzərdən keçirdik. Həmin məsələlər içərisində bilavasitə korreksiya prosesində, onun mərhələlərində baş verən dəyişmələrin nəzərə alınmasından başlayaraq bu prosesin qurulmasına təsir edən mühit, təşkilatın idarə edilməsi, aparılan monitorinqlər, prosesin fəallaşdırılması, nəticəyönümlüyü, sistematikliyi, səmərəliliyi, o cümlədən mütəxəssisin öz fəaliyyətinə münasibəti və rəhbərlikdən aldığı dəstək və s. daxildir. Qeyd edilənlər nəzərə alınaraq korreksiya işində qoyulmuş fərziyyələrin baş verən dəyişmələrə uyğunluğunun müəyyən edilməsinə sistematik yanaşma tələb olunur.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. Korreksiyaedici fəaliyyətin quruluşunu əsas götürərək “11 yaşlı yeniyetmədə cinsi enerji böhranından yaranan emosional gərginliyin korreksiyası” işində yarana biləcək dəyişmələri mərhələlər üzrə paylaşdırın.
2. Verilmiş ardıcılıqla emosional üzüntü vəziyyətində olan müəllimlə aparılmalı olan korreksiya işinin məzmununu təsvir edin.

Korreksiyaedici fəaliyyətin fərziyyəsi ilə onun motivi arasında əlaqə: _____

Korreksiyaedici fəaliyyətin məqsədi: _____

Korreksiyaedici fəaliyyətin predmeti: _____

Korreksiyaedici fəaliyyətin vasitələri: _____

Korreksiyaedici fəaliyyətin şəraiti: _____

3. Emosional üzüntü vəziyyətində olan müəllimdə baş verə biləcək dəyişmələri ardıcıl təsvir edin.

Korreksiyaedici fəaliyyətin gedişi:

I mərhələ -

II mərhələ -

III mərhələ -

IV mərhələ -

4. Emosional üzüntüsü olan müəllimdə fərziyyəyə uyğun olaraq baş verə biləcək dəyişmələri mərhələlər üzrə müəyyən edin:

I hissə:

II hissə:

III hissə:

IV mərhələ:

5. Böyük məktəbli ilə müəllim arasında yaranmış pedaqoji münasibənin korreksiyası üzrə şagirdlə aparılan işdə qoyulmuş fərziyyə, onun mərhələlər üzrə sınaqdan keçirilməsi və baş verən dəyişmələr arasında əlaqə qurun.

Fərziyyə	Mərhələ	Dəyişmə
	I mərhələ:	
	II mərhələ:	
	III mərhələ:	
	IV mərhələ:	

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Kliyentdə yaranmış dəyişmələrin qoyulmuş fərziyyəyə uyğunluğunu müəyyən edir”

1. Kliyentdə yaranmış dəyişmələrin hansı fərziyyə ilə uyğun olduğunu müəyyənləşdirin.
2. Verilmiş nümunələr əsasında korreksiya prosesini mərhələlər üzrə təsvir edin.
3. Monitorinq və qiymətləndirmə işinin məqsəd və vəzifələrini kliyentdə baş verən dəyişmələrlə əlaqələndirin.
4. Verilmiş nümunələr üzrə psixokorreksiya prosesinin fəallaşdırılması yollarını təsvir edin.
5. Psixokorreksiyanın nəticəyönümlülüyü ilə fərziyyənin əlaqəsini əsaslandırın.
6. Konkret psixoloji problemin qiymətləndirilməsi üçün korreksiyaedici fəaliyyətin modelini qurun.
7. Psixokorreksiya prosesinin nəticələri üzrə aparılan monitorinqin növlərini sistemləşdirin.
8. Konkret mövzu üzrə qiymətləndirmənin taktiki və strateji məsələlərini əhatə edən nümunə hazırlayın.
9. Konkret problem üzrə fərziyyənin yoxlanılması prosesinin nümunəsini hazırlayın.

3.2. Korreksiya-inkışafetdirici işin nəticəsində baş verən dəyişmələri izah edir

Korreksiya zamanı baş verən dəyişmələr

3.2.1. Korreksiya prosesində dəyişmələrin izlənməsi

İstənilən psixi fəaliyyətin gedişi daxili əməliyyatlarla baş verən psixi proseslərdir. Korreksiya prosesində iştirak edən kliyentin fəaliyyəti psixi (idrak) proseslərlə nizamlanan və motivləşmiş hərəkətlərdən asılıdır. Məhz psixi proseslər kliyentin məqsədəyönəlişliyini təmin edir:

- Kliyent hafizədən vacib olan informasiyanı alır;
- Kliyent bacarıqları aktuallaşdırır;
- Kliyent təfəkkürü səmərəli həll axtarışına yönəldir;
- Kliyent lazım gəldikdə situasiyanı dəyişdirmək üçün öz hərəkətlərinə mərkəzləşir.

Normal psixikalı insan özünün mənəvi quruluşlarını da, məsələn, borc, məsuliyyət hissi, öyrənmə, mənimsəmə, özünüinkışaf tələbatını psixi hərəkətlərin idarə olunması və onların nəticələrinə nəzarətə cəlb edir. Bu səbəbdən psixi proseslərdə gedən dəyişmələr, ümumilikdə, fəaliyyətin dəyişməsi tərkib hissəsi olub onun keyfiyyət göstəriciləri kimi çıxış edir. Ona görə də korreksiya zamanı psixoloq diqqətini ayrı-ayrı psixi proseslərin hərəkətdəki təzahürlərini fəaliyyətin gedişi və ya nəticələri əsasında izləyir. Normal və ya problemləli vəziyyətdən asılı olaraq kliyentin psixi prosesləri hərəkətlərin başvermə anı və fəaliyyətin nəticəsində öz imkanlarını təzahür etdirir. Məsələ bundadır ki, korreksiya prosesində, əslində fəaliyyətə daha diferensial yanaşılmalı, problemin səbəbi və onun aradan qaldırılması dəqiq izlənilməli, məhz həmin "Nöqtə"də düzəlişlər aparılmalı və nəticələr də həmin hissədə gedən dəyişməyə görə təhlil olunmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi fəaliyyət hərəkətlərdən ibarətdir. Bioloji yaşın neçə olmasından asılı olmayaraq psixoloji yaş eyni qanunlar və qanunauyğunluqlarla inkışaf edir. Hər bir fərdin psixikası ontogenezin ilk 6 ilində sensor (perseptiv qavrama) inkışaf yolu keçir. Hər bir fərdin fəaliyyəti və hərəkətləri eyni qanunlarla qurulur. Ona görə də biz psixokorreksiya prosesində fəaliyyəti izləmək üçün əvvəlcə bu fəaliyyətin təbii və qanunauyğun quruluşuna - hərəkətlərin mahiyyətinə bələd olmalı və onun hansı hərəkətlərdən ibarət olduğu və hansı mərhələlərdən keçdiyini bilməliyik:

1. Hərəkət həmişə məqsədə yönəldiyinə görə özünün şüurluluq səviyyəsini ifadə edir;
2. Hərəkət motivlərlə təhrik olunmalıdır, əgər bu yoxdursa, deməli, davranış problemlidir və bu problem psixikadan qaynaqlanır;
3. Hərəkətin motivi fəaliyyətdə kliyentin qarşısına qoyduğu məqsədə münasibəti kimi üzə çıxaraq onun bütövlükdə dünyaya münasibətini ifadə edir və ona görə də biz onları müşahidə edərək və izləyərək spesifik problemlər haqqında ilkin mülahizələr söyləyə bilirik.

Psixologiyada fəaliyyətə səciyyəvi iyerarxik quruluşa malik olan və müxtəlif psixi təzahürlərin formasının yaratdığı "Hərəkət" və "Əməliyyat" kimi baxılır. Fəaliyyətdə

“Hissələr” və “Elementlər” deyil, “Vahidliklər” görünür. Müşahidə edilən hərəkət də fəaliyyətlə qarşı-qarşıya qoyulmayıb onun vahid quruluşuna daxildir. “Əgər biz fəaliyyətə nəzər yetirsək, onda onun iki aspektini izləyə bilərik: Motivasiya və əməliyyat-texniki hissə”. Korreksiyanın gedişində fəaliyyətin quruluşu ilə bağlı izlənən məsələlər aşağıdakılardır (Leontyev):

- Fəaliyyətin quruluşunun hissəli deyil, vahid və bütöv halda qanunauyğun olması;
- Fəaliyyətin keyfiyyətinin ayırd edilməsi (plastiklik, xassələrin uyğunluğu və xarici aləmin obyektlərinə münasibət);
- Fəaliyyətdə əşyalardan istifadə bacarığı;
- Fəaliyyətin subyektivliyi və kliyent üçün özünəməxsus dinamika və hərəkətlərlə baş verməsi.

Korreksiya zamanı fəaliyyəti izləmək üçün bizim fikirdə nələrin baş verdiyini görmək imkanımız olmur. Fikirdə nələrin necə baş verməsi yalnız kliyentin icra etdiyi hərəkətlər və ona verilən tapşırıqların icrasında görünür. Deməli, korreksiya prosesində dəyişmələrin gedişini də fəaliyyətin keyfiyyət dəyişmələrində izləməli oluruq.

Çox zaman korreksiyanın əsas məqsədlərindən biri kliyent tərəfindən hərəkət və fəaliyyətin şüurlu şəkildə və özünün yaşına uyğun qanunauyğunluqlarla idarə edilməsinə dəstək olmaqdır. N.A. Bernşteynə görə hərəkət həyat fəaliyyətinin yeganə növüdür. Onun köməkliyi ilə canlı varlıq yalnız xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqədə olmur, həm də fəal şəkildə ona təsir göstərir. Onu özünün tələbatlarına uyğun olaraq dəyişir. Hərəkət beyində hərəkət tapşırığının müəyyən olunması ilə baş verir. Bu proqramın mövcudluğu üçün bədənin hərəkət aparatı və sinir-əzələ sisteminin idarə olunması vacibdir. Bu amilləri nəzərə alaraq L.S. Vıqotski və A.N. Leontyev haqlı olaraq bu fikirdə idilər ki, təlim fəaliyyətinə tələbatların predmeti kimi baxılmalıdır. O öz xarakterini məqsəddə göstərir. Məqsəd hərəkətə, hərəkət isə son nəticəyə aparır.

Korreksiyada kliyentdə baş verən dəyişmələrin izlənməsində ən əlverişli yollardan biri də hərəkət və əməliyyatlarda simvollar, kodlar və işarələr sisteminin necə tətbiq edilməsidir.

Fəaliyyət simvollar, kodlar və işarələr sistemi üzərində əməliyyatların aparılması yolu ilə baş verir. Korreksiyada simvollaşdırma və modelləşdirmənin bir sıra sadə formalarından istifadə edilir. Simvollarla (rəqəm, hərf və işarə) işləməklə aparılan əməliyyatlar kliyenti öz fəaliyyətinə ciddi və diqqətli yanaşmağa vadar edir. Burada əsas şərt anlama, qavrama, dərk etmə və motivləşmədir.

Kliyentə izah edilməlidir ki, dünyanı dərk etmənin yolu şərti işarələr, sxemlər, modellər və çətin biliklərin mənimsənilməsindən keçir. Ancaq təəssüf ki, biz problemlə dərk etməyə malik olan şəxslərdən danışırıq. Onun bioloji yaşının neçə olması fərq etmir. Bəzən qarşımızda 11 və 15 yaşlı yeniyetmə oturaraq hələ 10 dairəsində rəqəmlər və əlifbanın hərflərini yadda saxlamaq üzərində məşq edir və təlim keçir. Öyrədilənləri yadda saxlamaq və yadda salmaq üçün bu məşqləri dəfələrlə təkrarlamağa məcbur olur. Digər hallarda isə biz bunu sadə ləngiməsi olan 5 yaşlı uşaqlara asanlıqla öyrədirik.

Əşyalarla qurulan fəaliyyətin özünəməxsus keyfiyyətləri vardır. Bu zaman biz

fəaliyyətin birinci, ikinci və üçüncü aralıq mərhələləri, nəhayət, sonuncuda nələrin baş verdiyini izləyərək nəticəyə gəlirik. Kliyent öz fəaliyyətində pərakəndə və hərəkətləri müşayiət edən daimi tələblərlə deyil, məqsədə nail olmaq üçün müstəqil olaraq müxtəlif yollarla onu yerinə yetirirsə, o zaman biz fəaliyyətin şüurlu qurulmasına əmin oluruq. Fəaliyyətin irəlidə etməli olduğu hərəkətə və əksinə keçməsi üçün müəyyən vaxt məhdudiyyəti də tələb olunur. Məsələn, rəng və formanı bəzi problemlə uşaqlar 2 yaşa, bəziləri isə 4 yaşa qədər qavrayır. Bəziləri isə bunları heç 10 yaşda da ayırd edə bilmir. Fəaliyyətdəki hərəkətlər həm də əməliyyat xarakteri daşmalıdır. Hərəkətin özünün quruluşu da qanunauyğunluqlara tabe olduğuna görə düzgün qurulmalıdır. Bu səbəbdən hərəkətlərin birindən digərinə keçirilməsi xüsusiyyəti kliyentin həmin hərəkətləri mənimsəmə və avtomatlaşdırma dərəcəsindən asılı olur.

Avtomatlaşdırılmış hərəkətlərdə məqsəd dərk olunmur, ancaq hərəkət özü artıq müstəqil fəallıq kimi çıxış etmir. Ola bilər ki, bir hərəkət digər eyni və daha böyük aralıq nəticələrə yönələn hərəkətlərlə birləşir. Həmin hərəkətin özü də başqa bir hərəkətdə yeni məqsədlərə qoşulur. Beləliklə, fəaliyyət prosesində ilkin birdəstəli hərəkətlər yeni və iki-üçdəstəli hərəkətlərə qoşularaq qarşıya qoyulmuş məqsədə doğru gedir. Beləliklə, psixika əvvəllər onun tərəfindən dərk olunmayan əməliyyatların yeni statusu, ya da yeni hərəkətin özünə yiyələnir.

Problemlə uşaqların korreksiyası çox zaman hərəkətlərin avtomatlaşdırılması üzərində qurulur. Bu yolla yaradılan vərdişlər mexaniki, şüurluluq səviyyəsi aşağı olur. Hətta hərəkətlərin avtomatlaşdırılması səviyyəsində də həmin hərəkətlər avtomatik fikirlərlə nizamlanmalıdır. Avtomatik fikirlərlə stimullaşan hərəkətlərin şüurla tənzimlənən əməliyyata keçməsi üçün mütləq diqqət qarşıda duran situasiyaya yönəlməlidir. Bu, kliyentin nizamlı fəaliyyətini şərtləndirən əsas amildir. Məsələn, uşaq yazmağa başlayanda, adətən onun ilk işi qısa xətlər (çubuqlar), vergül və dairəciklər çəkmək olur. Burada əməliyyat - əlin lazım olan hərəkətidir. İkinci mərhələdə hərəkətin məqsədi hər fərd yazmaqdır, vergül və dairəciklər çəkmək əməliyyata çevrilir. Əlin hərəkəti bu halda ikinci qaydada əməliyyat olur.

İkinci mərhələdə hərəkətin məqsədi hərfin yazılması, vergül və küreciklərin çəkilməsi əməliyyatı olacaq. Əlin hərəkəti bu halda ikinci ardıcılıq üçün əməliyyatdır. Sonrakı məqsəd söz yazmaqdır. Burada əməliyyat ayrı-ayrı hərfləri yazmaqdır. Növbəti mərhələ fikirlərin formalaşması (cümlə) və sözün yazılması, əməliyyat, vergül, kürecik və xətlər isə üçüncü ardıcılıqda əməliyyat olur (Cədvəl 3.2).

Hərəkətin məqsədi	Əməliyyat	Əməliyyat ikinci planda	Əməliyyat üçüncü planda	Əməliyyat dördüncü planda
Xətt, vergül, halqa (/ , 0)	Əlin hərəkəti	-	-	-
Hərflər	/ , 0	Hərəkət	-	-
Söz	Hərflər	/ , 0	Hərəkət	-
Cümlə	söz	söz	/ , 0	Hərəkət

Cədvəl 3.2. Yazı öyrənərkən hərəkətin əməliyyata keçməsi

Əməliyyatda hərflərin və sözlərin yazılması qayğısına qalmaq xəttin gözəlliyini izah etməyə imkan verir. Yeni əməliyyatın nə zamansa hərəkət olması isə yeni əməliyyatlardakı çətinliklər zamanı üzə çıxır. Bu halda əməliyyat yenidən dərk olunaraq hərəkətə doğru inkişaf etməlidir (əgər hərəkət edəninin minik vasitəsində oturub nə isə yazmağa cəhd etsək, o zaman avtomatlaşmış yazı vərdişlərimizə baxmayaraq, sözləri hərf və işarələrlə çətinliklə yazmağa biləcəyik).

Bu, fəaliyyətin texnoloji təhlilidir. Fəaliyyətin texnoloji təhlili zamanı onun subyektiv tərkibində ilk yeri bilik və bacarıq tutur. Hər bir fərdin uğurunda onların yeri çox vacibdir. Bununla yanaşı qeyd edilənlərin hamısı fəaliyyət motivasiyası, yaxud birgə fəaliyyətdə iştirakçıların yerinə yetirdikləri hərəkətlərdən asılıdır. Hərəkət məcburi yerinə yetirilirsə belə motivə cavab verə və məzmunca hərəkətin predmeti ilə bağlı olmaya bilər (cəzadan qaçma). Belə hallarda hərəkətdə az uğur əldə edilir. Həmin fəaliyyət subyektin arzusu ilə qurulmadığından bilik və bacarığın inkişafının da qarşısı alınmış olur. Texnoloji təhlildə motivasiya, demək olar ki, üzə çıxmır. Hər dəfə fəaliyyətin motivasiyası və hərəkətinin xüsusi təhlilini aparmaq və onları qəbul edilmiş hərəkət və fəaliyyətin əsaslarını xaricə verilmişlərlə yerinə yetirilmişlərə ayırd etmək lazım gəlir.

Fəaliyyətdə bələdləşmə hərəkətləri

Biz yuxarıda qısa da olsa, avtomatlaşmış fikirlərdən bəhs etdik. Əslində, hərəkətlərin avtomatlaşmasının özü də mürəkkəb hadisədir. Çünki ən sadə psixi obrazların məzmunu belə təsəvvürlər, anlayışlar və onların əqli törəmələrinin əmələ gəlməsindəki ardıcılıqdan ibarətdir. Psixi obrazlar xarici mühitlə əşyavi-praktik əlaqələr zamanı perseptiv hərəkətlərin daxili plan - təfəkkür və şüura keçirilməsi yolu ilə yaranır. Yalnız əşyavi planda deyil, həm də əqli planda onlarla əlaqə qurulur.

İdrak proseslərinin əsasında duran amillər çoxdur. Birinci növbədə, yaşından asılı olmayaraq dərk etmə fəaliyyəti prosesində insanın aldığı hər bir yeni məlumat az və ya çox dərəcədə perseptiv qavrama tələb edir. Bu prosesdə persepsiyanın xarakteri hissi qavrayış və təfəkkür arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmağa imkan verir. Psixikanın inkişaf səviyyəsini təyin etmək üçün diqqət yetirilməli olan ən incə məqam da kliyentin sensor-perseptiv proseslərinin hərəkətlərdə təzahürüdür. Persepsiya təəssüratlar və duyğular hissi qavrayışa əsaslanır. Sensor-perseptiv fəaliyyətdə müxtəlif analizatorlar iştirak edir. Psixokorreksiya prosesində kliyentin məkanda bələdləşməsi əsas etibarilə motor informasiyasına deyil, görməyə əsaslanır. Ona görə də əqli sahənin əsas bacarıqlarından biri müşahidəçilik, müqayisə və seçmə hesab olunur.

Normal və problemlə psixikaya malik olan şəxslərdə obraz və təsəvvürlərin formalaşması sahəsindəki çoxsaylı psixoloji tədqiqatlar (Bruner, Mayer, Leytes, Manko, Zaporozes və b.) sübut etmişdir ki, perseptiv bələdləşməyə istinad edilən hərəkəti-icraedici əməliyyatlar hiss orqanlar vasitəsilə reallaşır. Perseptiv hərəkətlər və əməliyyatların ardınca eyni vaxtda görülən iş haqqında xülasə - obraz yaranır. Təsəvvür qismində əmələ gəlmiş quruluş-obraz müəyyən hərəkət diapozonunu yerinə yetirmək üçün istiqamətləndirici funksiya daşıyır. Formalaşmış bu obrazlar daxili planda təsəvvürlərin istiqamətlənməsi üçün əsas materiala çevrilir. İnsanın ixtiyari qaydada özü ilə bağlı yerinə

yetirdiyi dərkətmə-bələdləyici (perseptiv) hərəkət və əməliyyatların qeydə alınması ardıcılığı daxili psixi istiqamətlənmə olub subyektiv təsəvvürlər kimi qəbul edilir.

F.İ. Qaaz bildirir ki, hərəkət prosesinin təhlili fəaliyyətin dinamik quruluşunun keyfiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir: istiqamətlənmə, nəzarət, icra və korreksiya. “Bu bələdləyici fəaliyyət subyektin yenilik elementləri olan situasiyanı araşdırması, obyektin fikri və funksional mahiyyətini təsdiq edərək və ya dəyişərək öz hərəkətlərini ölçməsi və formasının dəyişməsi ilə bağlıdır. Bunun ardınca, hərəkətin icra prosesində obyektlərin bir qədər dəyişdirilmiş və yenilənmiş mahiyyətinin fəal nizamlanması gəlir. Hərəkətin başlanğıc hərəkətində olduğu kimi, əşya, vasitə, xarici şərait və hərəkət subyektini olan özü haqqında informasiyalar alınır.

P.Y. Qalperin bələdləşmə aktında informasiyanın qavranılması ilə yanaşı fəaliyyət göstərənin aktual tələbatlarının necə ödənilməsi baxımından qiymətləndirməyi də lazım bilir. Kliyent öz tələbatını ödəmək üçün fəaliyyətdə bələdləşməyə daha yaxşı motivləşir. Məqsəd maddi və mənəvi ehtiyacların təmin olunmasına istiqamətlənir.

Hərəkətin bələdləşmə hissəsi həm də hərəkətlərdə yaranan bacarıqların funksiyalaşmasına yardım edir. Bacarıq kliyentdə olan vərdişlərin müvafiq hissələri əsasında yaranır. Bu zaman kliyent üçün yalnız başlanğıc situasiya barəsində informasiya almaq kifayət etmir. Aktın icra olunduğu bələdləşmə bütün proses boyu davam edir. Bu proses müxtəlif icraedici komponentlərə malik olduğundan kliyent üçün adekvat öyrədici və inkişafetdirici hərəkətlər seçilməlidir. Əgər hərəkətin bələdləyici hissəsi yeni informasiya əldə etmək üçün yerinə yetirilirsə, o halda nəzarətedici hissə informasiya almaq üçün aralıq məhsul və öz hərəkətləri (onun xarakteri və ardıcılığında) olacaqdır. Bu halda nəzarət bələdləşməyə yönəlir. Həmin bələdləşməni hərəkətin orqanik hissəsi hesab etmək lazımdır.

Beləliklə, “Yerinə yetirmə” və “Hazırlama”nın fərqləndirilməsinin mənbəyində aşağıdakı anlayışlar diferensiallaşır:

1. Bələdləşmə (nəzarət) və icraedilmənin (korreksiya) də daxil olduğu hərəkətin reallaşdırılması;
2. Hərəkətin reallaşdırılmasına hazırlıq.

Bu prosesləri bir neçə nümunədə izləyək (Cədvəl 3.3).

	Problem	Bələdləyici hərəkət	İzlənilənlər
Korreksiya	V sinif – qrup korreksiyası Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üzrə iş	İntellekt tipi üzrə diferensial tapşırıqların həlli	Özünün intellekt tipi üçün əlverişli olan hərəkətlərin keyfiyyətli icrası
	VI sinif – qrup korreksiyası İdrak motivlərinin inkişafı üzrə iş	Maraqlara görə seçilmiş hərəkətlər	Motivasiyalı fəaliyyətdə mənəvi keyfiyyətlərin (səy və cəhdətmə) təzahürü
	XI sinif – qrup korreksiyası Seçilmiş ixtisas üzrə hərəkətlərə bələdləşmə	İxtisas qruplarına daxil edilən peşələr üzrə rollu oyunlar	Oyunlarda rolun icra səviyyəsi

Cədvəl 3.3. Qrup korreksiyasında həll edilən problem üzrə bələdləyici hərəkətlərdə izlənilənlər

3.2.2. Korreksiya-inkışafetdirici işdə dəyişmələrin izahına imkan verən metod və üsullar

Psixokorreksiya prosesi problemlı situasiyaların həllinə yönəldilən texnologiyalarla tənzimlənir. Texnologiyaların keyfiyyəti nəticələrin (mərhələlərin də daxil olmaqla) səmərəliliyi ilə ölçülür. Psixokorreksiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirmə vasitələrinin çoxsaylı təsnifatlaşdırılması praktik psixoloqa onlardan istifadə etmə imkanı verir. Vasitələrin çox olması korreksiya edilən psixi xassəyə uyğun olaraq bir neçə variantda sınaq diaqnosikasını işinin aparılması üçün əlverişlidir. Daha dəyərli vasitələr müxtəlif vəzifələri həll etmə imkanına malik olanlar hesab edilir. Psixokorreksiya prosesinin nəticələrini qiymətləndirmək üçün etibarlı və dəqiq metodlardan istifadə edilməlidir. Belə vasitələr metodlarda ümumiləşir. Bu məqsədlə korreksiya işinin qiymətləndirilməsi vasitələrinin toplandığı metodların bir neçə təsnifatı aparılmışdır (Sxem 3.9).

Sxem 3.9. Dəyişmələr yaradan metodlar

I qrup - İntrospektiv

İntrospeksiya klassik psixologiyadan bizə özünümüşahidə kimi tanışdır. Özünümüşahidə metodunun tətbiqi zamanı məsuliyyət həm psixoloq, həm də kliyentin üzərinə düşür. Çünki korreksiya nəticələrinin obyektivliyi onların verdikləri dəqiq cavablar və yerinə yetirdikləri hərəkətlərdən asılı olur. Bu işə kliyentdən aydın özünümüşahidə tələb edir. O özünü müşahidə edərək yaşadıkları haqqında həm verbal (danışiq dili ilə), həm də qeyri-verbal (proyektiv yollarla) məlumatlar verir. Bu məlumatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Kliyentin şəxsi təcrübəsi ilə bağlı verdiyi məlumatlar;
- Kliyentin öz təəssüratları haqqındaki məlumatlar;
- Kliyentin proses və onun iştirakçılara münasibətləri haqqında verdiyi məlumatlar.
- İntrospektiv metodlar yalnız özünümüşahidə ilə məhdudlaşdırılmayıb əhatə dairəsi genişdir.

1. Psixozanaliz - söhbət və təhlil

Söhbətlərin aparılması ekspertdən xüsusi hazırlıq tələb edir. Belə ki söhbətlər xüsusi plan əsasında aparılır. Onun istiqaməti, məzmunu və veriləcək suallar əvvəlcədən

müəyyənləşdirilə bilər. Kliyent və psixoloqun verdiyi cavabların məzmununa sual verənin şəxsi göstəriciləri təsir göstərir. Söhbətləri xüsusi olaraq seçilmiş mövzular, məzmunlu şəkillər, əşyalar və s. obyektlər üzərində də aparmaq olar. Məsələn, uşaqlarla keçirilən eksperimentlərdə bu şəkillər sosial həyat hadisələri, nağıl süjetləri, təbiət mövzusunda və s. istiqamətdə hazırlanır.

Söhbətlərin təşkilində ekspertin xarici görünüşü, davranış tərzini, geyimi, jesti, səsin emosionallığı və digər amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Ekspertin ünsiyyət mədəniyyəti, psixoloji hazırlığı, cavabları düzgün qeydə almaq və nəticəni müəyyən edə bilmək qabiliyyəti də söhbətin müvəffəqiyyətini təmin edən amillərdir.

2. Müsahibə

Psixokorreksiya təcrübəsində müsahibə də ilkin məlumatlar əldə etməyin bir yoludur. Bu metoddan kliyentin psixoloji göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi, təlimatın müvafiq qaydada yerinə yetirilməsi, tamamlanması və nəticələrin əldə edilməsi məqsədilə istifadə edilir.

Müsahibənin nəticələri heç də nəticələr haqqında konkret fikir söyləmək üçün əsas vermir. Bunun səbəbləri aşağıdakı amillər ola bilər:

- Müsahibin şəxsi düşüncələri, hiss, emosiya və münasibətini ifadə etmə bacarığının zəif olması;
- Korreksiya nəticəsində müsahibin özündə baş verən dəyişmələri ifadə etməkdə maraqlı olmaması;
- Müsahibin tapşırığı lazımi səviyyədə anlamaq və yerinə yetirə bilməməsi, bu səbəbdən hansı cavabların tədqiqatın gedişi üçün daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyini ayırd etmədən cavablar verməsi və s..

Müsahibələr fərdi və ya qrup halında aparılır. Bu zaman suallar ya bütöv, ya da yarımçıq variantlarla və aydın ifadə olunmuş tərzdə verilir. Məzmunu dəyişdirilən suallar kliyentin hazırkı vəziyyətinin üzə çıxarılmasına kömək edir.

3. Proyektiv vasitələrlə fəaliyyət məhsullarının təhlili

Psixologiyada yaranan və psixikanın müxtəlif sahələrinin öyrənilməsində istifadə edilən metodlardan hər birinin öz çatışmazlıqları vardır, lakin onların ümumi çatışmazlığı bununla izah olunur ki, korreksiya olunan şəxs (kliyent) özü haqqında informasiya alınacağını düşünərkən psixikanın təbii vəziyyəti dəyişir: özünü kənar təsirə hazırlayır, narahat olur və həyəcan keçirir. Sonda nəticələrin obyektiv olacağına maneçilik yaradan süni əhval-ruhiyyə formalaşır. Bu səbəbdən psixokorreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsində də proyektiv metodikaların tətbiqinə üstünlük verilir. Xüsusilə, uşaqlarla işləyərkən bu metodlar tətbiq olunduqda bir tərəfdən, mümkün psixoloji gərginliklər təcrid olunur, digər tərəfdən psixikanın daha dəqiq öyrənilməsi və korreksiyası üçün obyektiv məlumat əldə olunur.

Proyektiv metodlar yazı və şəkil tapşırıqlarına əsaslanmaqla: sensomotor, hissi-emosional və neyrolinqvistik sahələr üzrə proqramlaşmış şüurlu informasiyaların öyrənilməsinə imkan verir. M.İ. Seçenov, V. Ştern, Z. Freyd, A. Piz və başqalarına görə

psixikada yaranan hər hansı təsəvvür və bu təsəvvürlə bağlı olanlar sonda bədən hərəkətləri ilə ifadə edilir. Bunlara fiziki hərəkətlər, jestlər, səslər, əl yazısı, çəkilmiş şəkillər və s. daxildir. Ona görə də psixikanın vəziyyətinin qeydə alınmasında sensomotor imkanlardan, xüsusilə, psixomotor fəaliyyətin nəticələrindən istifadə təcrübəsi getdikcə aktuallaşmaqdadır.

Müasir psixokorreksiyada kliyent bir çox halda məhsuldar fəaliyyətin nəticələrinə görə qiymətləndirilir. Fəaliyyət məhsullarının təhlili zamanı ekspert psixoloq və kliyentin birgə fəaliyyətində alınan hazır nümunələri təhlil edir: şəkil, yazı, fiqur və s.. Psixologiyada fəaliyyət məhsulları geniş bir sahəni əhatə edir. Xüsusilə, psixi inkişafı ləngiyən və problemi olan şəxslərin korreksiya nəticələrini onların fəaliyyət məhsullarını təhlil etmək və ekspert rəyi verməklə qiymətləndirmək mümkündür. Bu sahədə psixologiyada zəngin təcrübə toplanmışdır. Bu təcrübəyə insanın proyektiv metodikalarla tədqiqi kimi baxılır.

İnsanın, xüsusilə, uşaq və yeniyetmələrin korreksiyasında nəticələrin qiymətləndirilməsi qaydaları proyeksiya mexanizmlərə daha çox əsaslanır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, kiçikyaşlı məktəblilər və yeniyetmələrə proyektləşdirmənin müxtəlif üsullarını tətbiq etmək mümkündür. Bu zaman onlara üsullar təklif olunur: rəsm çəkmək, yazı yazmaq, quraşdırmaq, düzəltmək, düzmək, seçmək, mülahizələr söyləmək və s.. Proyektiv testlər qrupuna daxil edilən: "Mövcud olmayan varlıq", "Ev, ağac və insan", "Ailə" və "Həndəsi fiqurları seç" kimi testlər məhz psixomotor nəzəriyyələr üzərində qurulmuşdur. Onların tətbiqi zamanı əlin motor hərəkətinin şəkildə alınmış qrafik qeydlər öyrənilir.

Hərəkət refleksləri ətrafların sümük-əzələ sistemini məkanda uzlaşdırma xassəsinə malikdir. Əgər hansısa hərəkəti reallaşdırmaq mümkün olursa, həmin hərəkət üçün ayrılmış və sərf olunması lazım gələn enerji fikir səviyyəsində müvafiq sinir mərkəzlərində müvafiq əzələ qruplarını hərəkətə gətirmək üçün toplanır. Bu baxımdan şəkil çəkən uşaq da beyindəki obrazların kağızda qrafik təsvirini vermiş olur.

Şəkilçəkmə prosesində əzələlərin vəziyyəti uşağın qrafik təsvirdə "Psixi enerjinin şəkil yazısı" kimi həkk olunur. Eləcə də burada onun hissi-emosional vəziyyəti, ətraf aləm və insanlara münasibət, keçmiş, bu gün və gələcəklə bağlı təəssüratları ifadə edilir. Qrafik təsvir həm də psixikanın real vəziyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Proyektiv təsvirlərdə subyektin arxada və solda yerləşdirilən təsviri keçmiş zamanla bağlı olub hərəkətsizlik və təsvir olunanların həyata keçirilməməsini ifadə edir. Subyektə sağ tərəfdə, yuxarıda və aşağıda verilmiş məkan elementləri - gələcək və gerçəkliklə bağlıdır. Sağ, yaxud sol əlin dominantlığına uyğun olaraq sağ tərəf müsbət, sol tərəf mənfi çalarlı emosiyalar, enerji yükü, fəallıq və ya passivlik, hərəkətlərin dinamikliyi və passivliyi, inam və inamsızlıqla izah olunur. Buna uyğun olaraq, proyektiv metodların tətbiqi yolu ilə əldə edilmiş materialların şərhində psixomotor əlaqələrin ümumi qanunauyğunluq və məkan münasibətləri öyrənilir. Simvolika və həndəsi elementlər, səs siqnalları haqqında nəzəri mənbələrə istinad edilir. Simvollardan istifadə etmək mübaliğə prinsipinə əsaslanır. Bu mühüm analitik prinsipə görə hər bir obraz və ya şəkil elementində eyni vaxtda insanın həyatının müxtəlif mərhələlərində baş vermiş çoxsaylı hadisələrin simvolik təsviri verilir.

Simvollardan istifadənin digər mühüm analitik prinsipi isə ikimənənlilikdir. Bu onu ifadə edir ki, eyni təsvirdə iki bir-birinə zidd mənalar ola bilər. Təhlil zamanı, xüsusilə, bu cəhəti nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Rəng də insanın müxtəlif emosional vəziyyətini ifadə edir. Rəng simvolikası eyni vaxtda irsən əldə edilmiş faktorlar, eyni zamanda həyatda formalaşan çoxsaylı faktorlarla da müəyyən olunur. Rəngə münasibətin təyini tədqiqatçıya insanın bətdaxili inkişafından başlayaraq adət və vərdişlərin yaranması, sensorikanın inkişafı, eləcə də ətraf mühitin obyekt və hadisələri insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdən yaranan hiss və təəssüratların müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Ona görə də təhsil və tərbiyədə rənglərdən geniş istifadə olunması vacibdir.

Rəng simvolikasında hər bir rəng ikili mənə bildirir. Bu cəhətinə görə hissi-emosional sahənin öyrənilməsində rəng metodikalarına üstünlük verilir. Belə metodikalara: “Üç ağac”, Rorşax və Lüşerin metodikaları aiddir.

Rənglə bağlı qiymətləndirmədə şəklin təhlili zamanı təsvirin əsas rəng fonu, onun ayrı-ayrı elementləri və ağaca verilən adın rəngi şərh edilir. Bu cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, eyni rəng bir-birinə zidd olan iki fərqli təəssürat və fikri ifadə edə bilər.

Göstərilən sahələr üzrə əldə edilən fəaliyyət məhsulları nəticələrin qiymətləndirilməsində aparılan psixoloji tədqiqat üçün dəyərli material hesab olunur. Əldə edilmiş bu nəticələr uşağın psixi xassələri, imkan və qabiliyyətləri, o cümlədən qorxu və həyəcan hissi, narahatlıq və insanlarla qarşılıqlı münasibətin vəziyyətini müəyyən etməyə imkan yaradır. Proyektiv metodikalar bizə bir sıra nəticələr üzrə dəlillər verir. Həmin dəlilləri aşağıdakı yollarla əldə etmək mümkündür:

- 1. Konstitutivləşdirici:** Bu halda Rorşax testində olduğu kimi kliyent ona təqdim olunan stimulları mahiyyətinə görə ayırd edərək strukturlaşdırır;
- 2. Şərhedici:** R. Temml, M. Dorkli və V. Amenin uşaqlar və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulan həyəcanlılıq testində olduğu kimi bir sıra situasiyalar, hadisələr, obrazlar və onların mahiyyəti və məzmunu şərh edilir, yaxud qiymətləndirilir;
- 3. Konstruktiv:** “Süjetli əlavələr” testində olduğu kimi ayrı-ayrı hissələrə bölünmüş detallar vahid şəkildə birləşdirilir;
- 4. Katartik:** (Yunanca - təmizlənmə) müəyyən ideya, hislər, xüsusi təşkil edilmiş psixodrama və proyektiv oyun şəraitində ifadə olunur;
- 5. Additiv:** Cümlə, fikir, nağıl və s. davam etdirilməsi tələb olunan əlavəetmə metodikası: “Tamamlanmamış cümlələr”, “Kim üçün mən kiməm”, “Yunqun assosiativ testi” və s.;
- 6. Yaradıcılıq məhsullarının təhlili:** Nəsr, şeir, rəsm, və digər yaradıcılıq növləri üzrə fəaliyyət məhsullarının təhlili: M.A. Panfilovun “Kaktus” metodikası, Koxxun “Üç ağac” metodikası, “Ev, insan və ağac”, “Mövcud olmayan varlıq” testləri və s.);
- 7. Ekspressiyanın öyrənilməsi:** Xətt, ünsiyyət tərzini və bədən hərəkətlərinin təhlili - Mira-Lopes metodikası, xəttin diaqnostikası (Polşa) və s..

Bu nəticəyə gələ bilərik ki, proyektiv metodikalar insan psixikasının bir çox sahəsi, xüsusilə, psixi inkişafın səviyyəsi, hissi-emosional vəziyyəti, insanlarla qarşılıqlı münasibətin xarakteri, sosial mühitə münasibəti, eləcə də şəxsiyyətin bir sıra xassə və keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Xüsusən, ontogenezin aşağı mərhələlərində bu metodların tətbiqi daha səmərəlidir. Həmin metodikaların bəziləri ilə tanış olaq.

Uşaq rəsmlərinin interpretasiyası

“Kaktus” qrafik metodikası (M.A. Panfilov)

Metodika 4 yaşdan yuxarı və 15 yaşa qədər uşaq və yeniyetmələrlə keçirmək üçün nəzərdə tutulur.

Məqsəd: Uşağın emosional sferasındakı mövcud vəziyyət və aqressiya onun intensivliyi və istiqamətinin öyrənilməsidir.

Təlimat: Uşağa A4 formatındakı kağız vərəqində özünün təsəvvür etdiyi kimi kaktus çəkmək tapşırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın bu bitki ilə bağlı anlayışı və təsəvvürləri olmalıdır. Əlavə izahlar və suallara yol verilmir. Uşağa şəkil çəkmək üçün kifayət qədər vaxt verilir. Şəkil çəkilib qurtardıqdan sonra uşaqla söhbət aparılır və nəticələrin şərhinə imkan yaradan suallar verilir:

- Kaktus ev bitkisidir, yoxsa vəhşi?
- Kaktusa toxunmaq olarmı? Tikanları çoxmu batır?
- Kaktusa qulluq edəndə, su verəndə və nəvaziş göstərəndə onun xoşuna gəlirmi?
- Kaktus təkmi bitir, yoxsa hansısa bitkinin qonşuluğundamı yaşayır? Əgər onun qonşuluğunda hansısa bitki bitirsə, o zaman o hansıdır?
- Böyükdə kaktusda hansı dəyişmələr baş verir?

Nəticələrin işlənməsi və interpretasiyası

Nəticələrin işlənməsində bütün qrafik metodlar üçün xas olan dəlillərə diqqət yetirilir:

- Təsvirin məkanda yerləşdirilməsi;
- Şəklin ölçüsü;
- Xətlərin xarakteristikası;
- Karandaş hərəkət etdirilərkən gücün verilməsi.

Nəticələrin interpretasiyası aşağıda təqdim olunur:

- Aqressiya – iynələrin sayının çox olması, güclə cızılması və uzunluğu. İynələrin bir-birinə yaxın məsafədə yeləşdirilməsi aqressiyanın yüksək səviyyəsini ifadə edir;
- İmpulsivlik – qırıq xətlər və güclü basma ilə ifadə edilir;
- Eqoizm və liderliyə meyiletmə – şəklin kağızın ortasında və böyük çəkilməsi ilə fərqlənir;
- Asılılıq və özünəəminliyin olmaması – kağızın aşağı hissəsində kiçik şəkil;
- Nümayişkarənəlik və açıqlıq – çıxıntıların olması və formanın qeyri-adiliyi;
- Qapalılıq və ehtiyatkarlıq – kaktusun konturları boyu, yaxud onun gövdəsində ziqzaqların yerləşdirilməsi;

- Optimizm – parlaq rənglərdən istifadə və “Şən” kaktus təsviri;
- Həyəcan - tünd rənglərdən istifadə, çizgilərin daxilə doğru olması və fasiləli xətlər;
- Qadınlılıq- bəzəyin çoxluğu, çiçəklər, yumşaq xətlər və incə forma;
- Eksrtovertlik – əlavə kaktuslar və rənglərin olması;
- İnrtovertlik – yalnız bir kaktusun olması;
- Ailə tərəfindən müdafiə olunmağa ehtiyac və ailə mühitinə tələbat hissi - ev dibçəyinin çəkilməsi və evdə yetişdirilən kaktus;
- Tənhalığa meyillik – vəhşi təbiət və səhrada bitən kaktus.

Nəticələr ümumiləşdirilərkən uşağın verdiyi izahlar və şərhləri nəzərə almaq lazımdır. Çünki rəngə münasibətdə onun fərqli mövqeyi də ola bilər. Digər tərəfdən uşağın böyüdüüyü sosial mühit və mədəniyyət amilini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu vacib amildir.

“İnsan” şəkli

İnsanın fəaliyyət məhsullarına, o cümlədən çəkdiyi şəkillərə görə diaqnozlaşdırılması artıq sınaqdan çıxarılmış üsuldur. Bu sahədə aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar çəkilmiş şəkillərlə sınılanın əqli inkişaf səviyyəsi arasında ciddi əlaqənin olduğunu sübut etmişdir. Bu metoddan hazırda uşaq, yeniyetmə və gənclərin əqli inkişaf səviyyəsi emosional sahə, xəstəlik və sağlamlıq halı ilə yanaşı, müxtəlif xarakterli kliniki problemlərin müəyyənləşdirilməsində də tətbiq olunur. Bu zaman bir sıra mühüm şərtləri gözləmək lazım gəlir:

- Diaqnostik şəraitin düzgün qurulması;
- Sınılanın diaqnozlaşdırmada könüllü iştirakı;
- Şəkillərin yaş xüsusiyyətləri baxımından şərhli;
- Sınılanın keçirdiyi xəstəliklərin psixoloji əlamətləri və psixikaya təsirinin nəzərə alınması və s..

İlk insan rəsmlərinin çəkilməsi 3 yaşa təsadüf edir. Bu yaşa qədər uşaq çizgilər çəkərək insana oxşarlığı olmasa belə onu adlandırır. 3 yaşdan sonra insan şəkillərinin detalları aydınlaşdırılır. Bu sırada baş öndə durur. Uşaq, ilk növbədə, böyük baş çəkir. Onun personajı isə yaxın insanlardır: ana, ata, nənə, baba, xala, əmi və b..

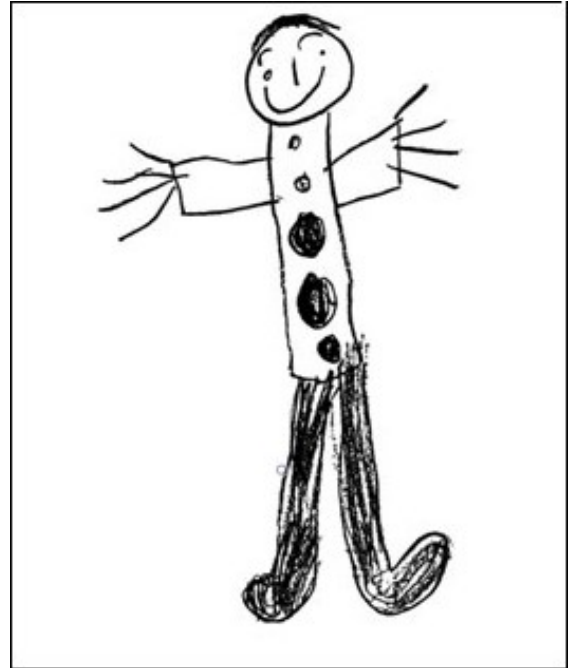
3 yaşda çəkilən ilk insan rəsmi psixologiyada “Ayaqlı baş” adlandırılır. Bu təsvirlər böyük başı gəzdirən bir, yaxud iki nazik çubuğu xatırladır. Uşaq üçün bu özünün qavradığı səviyyədə ifadə etməyə çalışdığı insan obrazıdır (Şəkil 3.2).

Şəkil 3.2. 3 yaşlı uşağın çəkdiyi insan rəsmi

3-4 yaş ərəfəsində uşağın şəkilləri bir qədər mürəkkəbləşdirilir. Başdan bədəni ifadə edən ayaqlarla yanaşı, əllər də ayrılır. Onların sayı bir və çox ola bilər (iki, üç və dörd). 4 yaşa qədər bu sxematik təsvirlərə ayrı-ayrı detallar əlavə olunur: gözlər, ağız, burun, qulaqlar, bəzən də saçlar. Şəkillər heç də səliqəli olmayıb cızmaqaranı xatırladır. Bəzi uşaqların təsvirlərində estetika və simmetriya gözlənilir. 4 yaşdan sonra təsvirlər bir qədər aydınlaşdırılır. Baş, ayaqlar və əllər bədənə bitişik çəkilir. Bir çox halda bunlar bitişik deyil, ayrılıqda verilir, lakin uşaqda insan bədəninin üzvləri olması haqqındakı təsəvvürlər bu rəsmlərdə aydın ifadə olunur. Bəzən bədən üzvləri bir-birinə birləşdirilmiş, bəzən ayrı, bəzən isə yerləri dəyişik ola bilər. Normal halda uşaq yanlışlığa yol vermədən bədən üzvlərini yerli-yerində birləşdirir.

5 yaşlı uşağın çəkdiyi insan rəsminə məkana bələdləşmənin elementləri özünü göstərir. Yuxarı, aşağı və yanlar haqqındakı anlayışlar əsasında bədən məkanda yeri müəyyənləşdirilir. Bədən şaquli, qollar üfüqi, bəzən də şaquli istiqamətdə təsvir olunur. Qamətin düzlüyü və bədən sxeminin simmetrik verilməsi beşyaşlı uşaqların rəsmləri üçün xarakterikdir. Onlar həm də bədəni bir deyil, iki xətlə təsvir edir və ayaqları bədənə birləşdirirlər. Beşyaşlı uşaq artıq asanlıqla ayaqları iki xətlə çəkir. Əllər heç də həmişə düzgün birləşdirilmir, gah boyun nahiyə, gah da gövdənin orta hissəsinə əlavə edilir. Beş yaşın sonunda bu səhvlər düzəldilir. Onların rəsmlərində ikinci dərəcəli bədən üzvləri çox zaman olmur: qulaqlar, barmaqlar və s. (Şəkil 3.3).

Şəkil 3.3. 5 yaşlı uşağın çəkdiyi insan rəsmi

6 yaşda uşağın çəkdiyi insan şəkilləri öz məzmununa çox yaxın olur. Onların rəsmləri üçün bütün detalların ifadə olunması xarakterikdir. Bütün bədən üzvlərini çəkirlər. Şəkillər sxematik xarakterini dəyişir və obrazlı olur. Xətlər oval fiqurlarla əvəzlənir. Baş, saç, qulaqlar, əllər, ayaqlar və barmaqlar orqanlara, eləcə də bədənə lazım olan yerdən birləşdirilir. Bəzi uşaqlar ən incə detalları da ifadə edirlər: dırnaqlar, saçda bant, qulaqda sırğa, bəldə kəmər, ayaqqabılar, onun bağları və s.. Belə rəsətmə yalnız yaradıcı uşaqlara xasdır.

Kiçik məktəbli yaşında uşaq rəsmlərində insan obrazını aydın görmək mümkündür. O həm forma, həm də məzmununa görə obraza uyğunlaşdırılır. 6-7 yaşlı uşağın rəsmləri çox zaman plastik, hərəkətli və ifadəli olur. Bütün bədən və onun üzvləri təsvir edilir, detallar göstərilir, bədən üzvləri iki xətlə və əyində paltar (cinslərə görə fərqli olmaqla) çəkilir. Bununla yanaşı kiçikyaşlı məktəblilərin rəsmlərində də çatışmazlıqlar olur. Bədən üzvlərini dəqiq birləşdirə bilmir və sərhədlər çətinliklə ayırd edilir.

8-10 yaşda rəsmlərdəki plastik və sxematik elementlər bədən üzvləri və onun

hissələrinin funksiyalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, qolun bazı hissəsini düz, bilək hissəsini əyilmiş və oval xətlə göstərərək hansısa hərəkət təsvir edilir. Eyni qaydada ayaqlar, boyun və başa da hərəkət ifadəsi verə bilirlər.

Yeniyyətlərin rəsmlərində yaradıcı elementlər və insan xarakterinin ifadəsi olur. Şekli cinsi xüsusiyyətlərinə görə yaxşı ifadə edirlər. Onlar öz cinsinə aid olan şəkillərə xüsusi həssaslıqla yanaşırlar. Oğlanlar kişiləri, qızlar isə qadınları müvafiq xüsusiyyətlərinə görə daha yaxşı səciyyələndirirlər. Əksinə də ola bilər. Bəzi yeniyyətlər əks cinsə olan həssas münasibət səbəbindən rəsmlərə xüsusi diqqətlə yanaşırlar. Ümumilikdə, yeniyyətlər kişiləri ucaboylu, yaraşlıq və düzqamətli, qadınları isə incə, zərif və müasir dəbli paltarda və müasir saç düzümü ilə çəkirlər (Şəkil 3.4). Burada qeyd edilməli olan digər məsələ oğlanların qadın şəkilləri və onların ifadəsinə olan münasibəti ilə bağlıdır. Əgər oğlan qadın şekli çəkərək onun cinsi orqanlarını xüsusi olaraq qeyd edərsə, bu, qarşı cinsə olan həssas münasibətdən irəli gəlir, yaxud xarakterində feminizasiyaya meyilliyi bilidirir. Bütün bunlar uşaq rəsmlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərir. Bizim əsas məqsədimiz onların diqanozlaşdırılmasıdır. Yaşdan asılı olaraq şəkillərin qiymətləndirilməsinə münasibət dəyişir. Burada həm insan rəsmində elementləri, əsas və ikinci dərəcəli bədən üzvlərinin sayı (kəmiyyəti), həm də onların ifadə tərzini (keyfiyyəti) əsas götürülür (Cədvəl 3.4 və Cədvəl 3.5).

Şəkil 3.4. Yeniyyətlərin çəkdiyi insan rəsmi

Şəkildəki elementlər	Bal	Şəkildəki elementlər	Bal
Bədən və orqanların sayı	8 bal	Şəkilin keyfiyyəti: plastiklik və ifadəlilik	8 bal
Hər bir əsas fiqura görə: baş, bədən, gözlər, ağız, burun, əllər və ayaqlar.	2 bal	Şəkil obrazlı, əl və ayaqlar iki xətlə, hərəkətdə, bədən elementləri isə düzgün birləşmiş qaydada.	4 bal
Hər bir cüt orqanlara görə: gözlər, əllər və ayaqlar.	2 bal	Həç olmasa, ayrılıqda plastik elementin olmasına görə düzgün birləşdirmə.	2 bal

Şəkildəki elementlər	Bal	Şəkildəki elementlər	Bal
Hər bir ikinci dərəcəli orqana görə: qulaqlar, saçlar, (papaq, şlyapa) paltar, ayaq pəncələri (ayaqqabı) qaşlar, boyun, barmaqlar.	1 bal	Təsvir sxematik verilsə də əl və ayaqlar iki xətlə çəkilib.	2 bal
Hər bir (əl və ayaq) pəncədəki barmaqların sayının düzgün çəkilişinə görə.	1 bal	Təsvir sxematik verilib əl və ayaqlar bir xətlə çəkilib.	0 bal

Cədvəl 3.4. İnsan şəklinin qiymətləndirilməsi qaydası

Yaş	Ballar
3,5-4 yaş	4-13
4-5 yaş	8-17
5-6 yaş	14-22
6-7 yaş	18-25
7-8 yaş	20-26
8-9 yaş	22-27
9-10 yaş	23-28
10- 11 yaş	24-30
11-13 yaş	25-30
≥ 13	26-30

Cədvəl 3.5. İnsan şəklinin qiymətləndirilməsində yaşlar üzrə verilən ballar

Toplanmış ballar kliyentin çəkdiyi insan rəsminə görə onun əvvəlki vəziyyəti ilə nəticələr arasında müqayisə aparmağa imkan verir. Belə sınaqlar həm korreksiya işinin başlanğıcı, həm də sonunda aparılır. Balların artırılması kliyentin dəyişmələrinin hansı sahələr və xüsusiyyətlərdə getdiyini də əsaslandırmaq üçün vacibdir.

II qrup - Ekstrospektiv

1. Müşahidə

Müşahidə metodu dedikdə psixi hadisələrin cərəyanına müdaxilə edilmədən onu baş verdiyi təbii şəraitdə məqsədəuyğun və müntəzəm surətdə izləmək nəzərdə tutulur. Bu metod psixoloji faktorları öyrənmək və təsbit etmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Müşahidə üçün xarakterik cəhət odur ki, burada tədqiqatçı öyrəniləcək hər hansı faktı özü müəyyən edir. Həqiqətdə isə müşahidə prosesində bu faktla bağlı olan bir çox məsələlər nəzərdən yayınır. Həmin məsələləri müşahidənin sonuna qədər aydınlaşdırmaq mümkün olmur. Müşahidə metodunun tətbiqi müxtəlif yaş dövründə müxtəlif tələblərlə həyata keçirilə bilər.

Psixokorreksiya prosesinin nəticələrini qiymətləndirmək üçün müşahidələr bir sıra məqsədlərlə aparılır:

- Korreksiya prosesində kliyentin hərəkətlərinin müşahidəsi;
- Korreksiya prosesində psixoloqun fəaliyyətinin müşahidəsi;

- Korreksiya prosesində kliyentdə yaranan psixoloji problemlərin təzahür xüsusiyyətlərinin müşahidəsi;
- Kliyentin öz göstərilən təsirlərə münasibətinin müşahidəsi.

Hər bir elmdə müşahidənin öz çətinliyi və fəndləri vardır. Bu, psixologiyada incə məsələlərdəndir. Müşahidə hər hansı hadisə, hərəkət və ya sənədin qavranılmasıdır. Əslində isə heç bir psixi hadisə qavrayış qədər aldadıcı deyildir, çünki qavrama - obyektivi hissi olaraq mənimsəməkdir. Hər bir obyekt öz qanunları, mahiyyəti, məkan və zaman münasibətlərinə malikdir. Bizim qavrayışımız gerçəkliyi olduğu kimi qavrama imkanında deyil. Digər tərəfdən qıcıqlar ya öz intensivliyi, ya da əvvəlki fəaliyyətimizlə uyğunluğuna və əlaqəsinə görə qavranılır. Bütün bunlar müşahidə zamanı yanılma ehtimallarını artıran obyektiv və subyektiv amillərdir.

Müşahidə bir sıra xüsusiyyətlərə görə fərqləndirilir:

- Müşahidə zamanı qarşıya qoyulan vəzifənin həlli nəzərdə tutulmur, bu barədəki sualların cavabları sonda və daha etibarlı diaqnostik yollarla müəyyənləşdirilir. Psixoloq bu zaman fərziyyə halında qoyulmuş faktlar arasında hansısa əlaqənin olmasını fərz edərək həmin fərziyyəni yoxlamağı öz qarşısına məqsəd qoyur;
- Müşahidə situasiyası ciddiliklə ayırd edilmir və daha çox təbii şəraitə üstünlük verilir.

Müşahidə 4 mərhələdə aparılır:

- Vacib faktların müəyyən edilməsi və onun bütün cəhətlərinin öyrənilməsi;
- Fərziyyənin formalaşdırılması;
- Prosesin təşkili;
- Nəticələrin işlənməsi.

Müşahidənin şərtləri. Müşahidə metodunun tətbiqinin müəyyən şərtləri vardır:

- Müşahidə psixodiagnostik məlumatın əldə edilməsinə yönəldilməlidir;
- Öyrənilən hadisə barədə ətraflı məlumat əldə etmək üçün həmin hadisə müxtəlif şəraitdə nəzərdən keçirilməli və ona təsir edən amillər aydınlaşdırılmalıdır;
- Müşahidə mütəşəkkil və ardıcıl təşkil edilməlidir;
- Müşahidələrin nəticələri dəqiq qeyd edilməlidir;
- Müşahidə və onun nəticələri müşahidəçidən obyektivlik tələb edir.

Müşahidənin yazılması. Müşahidənin etibarlı nəticə verməsi üçün qarşıya dəqiq və aydın məqsəd qoymaqla yanaşı, eyni zamanda müəyyən sxemdən də istifadə etmək lazım gəlir. Bu, müşahidə nəticələrini aydın ifadə etməyə imkan verir. Müşahidə materiallarını təsbit etmək üçün müxtəlif texniki vasitələrdən (foto, kino, səsyazma və s. aparatlardan) istifadə edilir. Göründüyü kimi müşahidə metodu psixoloji hadisələr barəsində müəyyən qədər qiymətli material verə bilər, lakin onun bir sıra nöqsanları da vardır. Həmin nöqsan və çatışmazlıqlar başqa metodların, ilk növbədə, testlərin köməyi ilə aradan qaldırıla bilər.

2. Tapşırıq

Kliyentin psixokorreksiya prosesindəki inkişafının səviyyəsi ona verilən xüsusi tapşırıqlar vasitəsilə də qiymətləndirilə bilər. Tapşırıq şəkil çəkmə, işarələr qoyma, yarımçıq işi tamamlama, quraşdırma, yapma, riyazi əməliyyatları yerinə yetirmə, əşyalarla oyun və s. ibarət ola bilər. Belə tapşırıqlardan ilkin material kimi istifadə edilir. Bir tapşırıqın nəticəsi ümumi rəy üçün əsas ola bilməz. Bu nəticələr digər qiymətləndirici metodların nəticələri ilə korrelyasiya olunur. Tapşırıqlar iki cür olur:

- a) Proyektiv: sınılanın dərkedilməyən şəxsiyyət xüsusiyyətləri, daxili konfliktləri, gizli meyilləri və digər faktorların asan, lakin çoxmənalı stimullarla öyrənilməsi;
- b) İcraedici: sınılan tərəfindən intellekt və ya şəxsiyyətin tədqiqinə imkan verən perseptiv, fikri, motor və digər hərəkətlərin yerinə yetirilməsi.

Tapşırıqlar, ilk növbədə, kliyentdə yeni anlayışlar, təsəvvürlər və hərəkət vərdişlərinin yaradılması vəziyyətini öyrənmək üçün verilir. Ona görə də bu məqsədlə ekspert tərəfindən kliyent və ya qrupda yeni anlayışların mənimsənilməsi üzrə istifadə edilən tapşırıqlar hazırlanır. Tapşırıq keçirilmiş təlimin mövzusu ilə sıx bağlılığına görə fərqlənir. Tapşırıqlardan qiymətləndirmə zamanı bir neçə vəzifəni yerinə yetirmək üçün istifadə olunur:

- Korreksiyanın səmərəlilik dərəcəsini öyrənmək;
- Digər, xüsusilə, introspektiv metodlar və vasitələrlə əldə edilmiş məlumatları dəqiqləşdirmək və möhkəmləndirmək;
- Nəticələri biri-biri ilə müqayisə edərək ümumiləşdirmək və s..

Tapşırıqların icrasında bir sıra cəhətlər nəzərə alınmalıdır:

- Kliyentin tapşırıqə münasibətini dəqiqləşdirmək və onu necə anladığını aydınlaşdırmaq;
- Hərəkət texnikası və əqli bacarığın xüsusiyyətlərini tapşırıqın verilməsi zamanı nəzərə almaq;
- Kliyentin korreksiya vasitələrindən (əşyalardan) istifadə bacarığına əmin olmaq;
- İradi-emosional imkanlarına bələd olmaq və s..

Bu halda tapşırıqın həllində müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, tapşırıqların çətin icrası təlimdən psixi inkişafı xeyli geri qalanlar üçün daha çox xarakterikdir. Belə kliyentlərdə verilmiş tapşırıqlara münasibət də özünəməxsus səciyyə daşıyır. Ona görə də təlim tapşırıqlarının hər hansı yolla həlli özünəməxsus mürəkkəbliyi ilə səciyyələnilir.

3. Çalışma

Çalışmalar korreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün sadə vasitə hesab olunur. Çalışma bir sıra mənalarda izah edilir:

- Anlayış haqqında sadə bilik və vərdişlərin öyrənilməsi;
- Əvvəlki bilik və vərdişlərin genişləndirilməsi və zənginləşdirilməsi;
- Əldə edilmiş bilik və vərdişlərin yeni situasiyaya tətbiqi;

- Bir şeyi əldə etmək üçün səy, diqqət və qeyrət göstərilməsi, əmək sərf edilməsi və qalib gəlməyə cəhd göstərilməsi;
- Kliyəntə yerinə yetirmək üçün verilən tapşırıq;
- Fəaliyyət göstərmə, işləmə və ekspertə özü haqqında informasiya vermə.

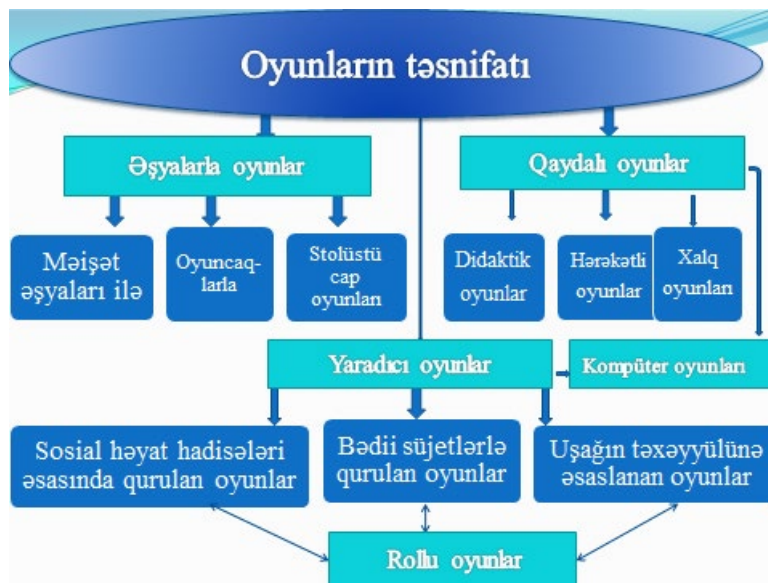
Çalışmaların sistemli olması üçün aşağıdakı tələblər qoyulur:

- Çalışma şərti aydın, dəqiq və yığcam olmalıdır;
- Çalışma üçün seçilmiş material kliyəntin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun olmalıdır;
- Çalışma forması öyrədilmiş qayda-qanunun xarakterinə müvafiq olmalıdır;
- Çalışmalar müxtəlif istiqamətli assosiasiyaların yaradılmasına yardım göstərməlidir;
- Mövzulararası əlaqə yaradılmasına xidmət edə bilən çalışmalar tətbiq edilməlidir;
- Çalışmalarda əqli imkanların ifadəsi üçün şərait yaradılmalıdır;
- Qiymətləndirmə zamanı dövrü çalışmalara mümkün qədər az yer verilməlidir;
- Çalışmalar konkret ifadə edilməlidir.

4. Oyun

Uşaqların korreksiya nəticələrinin öyrənilməsində oyunlara daha çox yer verilir. Oyunlar süjet xətti üzrə qurulur: oyun qaydaları, oyun şəraiti, oyun hərəkətləri və nəticə.

İstər didaktik oyunlar, istərsə də onun digər növləri müəllimin nəzarəti altında həyata keçirilir. Oyun süjetinin qurulmasında yaşlının köməyinə ehtiyac yaranır. Yaradıcı oyunların məktəb təcrübəsində ən çox yayılmış növü rejissor oyunlarıdır. Bundan başqa onun: hərəkətli, səhnələşdirilmiş və sosial oyun növləri də vardır. Ümumiyyətlə, oyunlar uşaqlar tərəfindən ən çox sevilən və həvəslə qəbul olunan qiymətləndirmə növüdür. Psixokorreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı oyunlardan istifadə edilə bilər (Sxem 3.10):

Sxem 3.10. Psixokorreksiyada baş verən dəyişmələrin izahına imkan verən oyunlar

Oyunlar vasitəsilə kliyenti bir sıra sahələr üzrə qiymətləndirmək olur:

- Əqli inkişaf;
- Əxlaqi hiss və münasibətlərin formalaşdırılması;
- Emosional-iradi aləmin inkişafı;
- Həmyaşadlarla "Əməkdaşlıq" təcrübəsinin yaradılması;
- Refleksiyanın inkişafı;
- Dərketmə proseslərinin (duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və nitqin assosiativ əlaqələrinin yaradılması);
- İntellektual əməliyyatların müstəqil təşkili;
- Koqnitiv sahənin formalaşdırılması və s..

Oyunlardan qiymətləndirmə vasitəsi kimi istifadə edilərkən bir sıra tələblər gözlənilir:

- Korreksiyanın məqsəd və vəzifələrinə görə seçilməlidir;
- Oyun növünə və formasına görə korreksiya proqramının məzmununa uyğun olmasıdır;
- Seçilmiş oyun qiymətləndirmə işinin aparılması üçün şərait yaratmalıdır;
- Didaktik xarakter daşıyan oyunlar kliyentin dəyişmələrini aydın şəkildə və fəallıq şəraitində ifadəsinə imkan yaratmalıdır;
- Kliyentin yaş xüsusiyyətlərinə və hazırlıq səviyyələrinə uyğun olmalıdır;
- "Asandan çətinə və sadədən mürəkkəbə" prinsipinə uyğun olaraq tətbiq edilməlidir;
- İnkişafetdirici xarakter daşmalı, uşaqları müşahidəçilik, tutuşdurma, müqayisə aparma və əqli nəticəyə gəlməyə yönəltməlidir və s..

5. Anket-sorğu

Anket-sorğuların keçirilməsi geniş yayılmışdır. Belə sorğu zamanı suallara yazılı şəkildə cavab verilir. Məsələn, kliyentin şəxsiyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi, məzmunu, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin xarakterik əlamətləri və ünsiyyət mədəniyyətini müəyyənləşdirmək üçün sorğu əlverişli metoddur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq anket sorğusu müxtəlif məzmununda aparılır: fərdin başqalarına münasibətinin vəziyyəti, ailədaxili konfliktlər, təhsil müəssisələrindəki pedaqoji-psixoloji mühiti öyrənmək və digər məsələlərlə bağlı aparılır. Nəticələr statistik yolla işlənilərək səbəblər ümumiləşdirilir. Fərziyyənin müəyyənləşdirilməsi üçün etibarlı amillər ayırd edilir.

6. Test

Testləşdirmə psixoloji ölçmə mahiyyəti daşıyır. Test sınaq, yoxlama, nümunə və ölçmə mənalarını özündə birləşdirir. Bu metod nəzəri-psixoloji faktların hər bir fərd üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərin öyrənilməsi, əldə edilmiş empirik nəticələrin sınaqdan keçirilməsi və qısa müddətdə dəqiq nəticələrin əldə olunması məqsədilə tətbiq olunur. Eksperimentin bu və digər mərhələsində tətbiq olunan testlər etibarlı, əlverişli və standartlaşdırılmış formada olmalıdır.

Testləşdirmə ciddi nəzarət tələb edir. Belə nəzarət, ilk növbədə, kifayət qədər obyektiv nəticələrin alınması məqsədi daşıyır. Test yoxlanmasında ekspertin şəxsi maraqları tamamilə arxa plana keçirilməlidir. Testləşdirmə zamanı dəqiqlik də gözlənilməlidir. Material (təlimat) aydın izah olunmalı, onun icrası eyni qayda ilə izlənməli və münasib metodlarla (riyazi, statistik, təsviri və s.) qeydə alınmalıdır. Bu zaman vaxt limitinin gözlənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təlimatın kliyəntə hansı qaydada çatdırılması da testin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də istər təlimatın hazırlanması, istərsə də onun şərh qoyulmuş elmi tələblər əsasında aparılmalıdır. Təlimat aydın, dəqiq və yığcam olmalıdır. Testləşdirmənin gedişində təlimatda dəyişiklik aparılır.

Psixoloji testin tətbiq edilməsində son mərhələ nəticələrin işlənməsidir. Bu nəticələr prinsipə xüsusi standartlara müvafiq olur. Onun mahiyyəti yoxlanılan psixi xassənin məzmununa uyğun gəlməlidir. Ona görə də test yoxlanmaları xüsusi şəraitdə və xüsusi hazırlıqdan sonra reallaşdırılır. Bu zaman nəticələr daha obyektiv olur.

Üsullar

Bunlarla yanaşı bir sıra təlim üsulları da vardır ki, onlardan korreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsi vasitəsi kimi istifadə olunur. Həmin üsulları belə təsnifatlaşdırıla bilərik.

Suallar

Suallar qiymətləndirmə prosesinin səmərəli qurulmasını stimullaşdırır. Kliyəntin fəallığının artırılmasında böyük rol oynanır. Yaşa görə sualların sayının 4-5 arasında olması məqsədəuyğundur. Sualların qoyuluşu tənqidi təfəkkürün inkişafına doğru yönəldilməli, məntiqi ardıcılıq gözlənilməli, məzmunlu və mövzu ilə bilavasitə əlaqəli olmalıdır.

Suallar müxtəlif məqsədlərlə kliyənt və ya qrupa müraciət formasında verilən istiqamətləndirici fikirdir. Suallar düzgün seçilməsi, situasiyaya müvafiq verilməsi, təlim mövzusu ilə bağlılığı və s. baxımından dəyərləndirilir. Sual verilirəkən ekspertin nitqinin emosional tonu da onun başa düşülməsində mühüm rol oynayır. Suallara verilən əsas tələblər bunlardır:

- Anlaşıqlı ifadə;
- Problemə bağlılıq;
- Təlim hərəkətlərinə adekvatlıq;
- Yeni maraqların yaradılması üçün stimül rolunun oynanılması;
- Sualların uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə münasib tərzdə verilməsi və s..

Beyin həmləsi

Qiymətləndirmə prosesi və qoyulan mövzuya maraq oyatmaq və mövzu ilə bağlı kliyəntin nəyi bilib-bilmədiyini aydınlaşdırmaq məqsədilə bu üsuldən istifadə olunur.

Hazırlanmış sual lövhədə yazılır, yaxud şifahi şəkildə onun diqqətinə çatdırılır. O, suala əsasən fikirlərini bildirir. İdeyalar ekspert tərəfindən qruplaşdırılaraq müvafiq şəkillər və obrazlarla ifadə olunur. Bu zaman kompüterdən istifadə daha məqsədəuyğundur.

Problemlı-situasiya

Bu üsul tənqidi təfəkkür, təhliletmə və ümumiləşdirmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Ekspert əvvəlcədən problem və müzakirə üçün sualları hazırlayır. Yaradılan situasıyada kliyent qarşısına qoyulan tapşırığı həll etməli və korreksiya prosesində qazandığı uğurları nümayiş etdirməlidir.

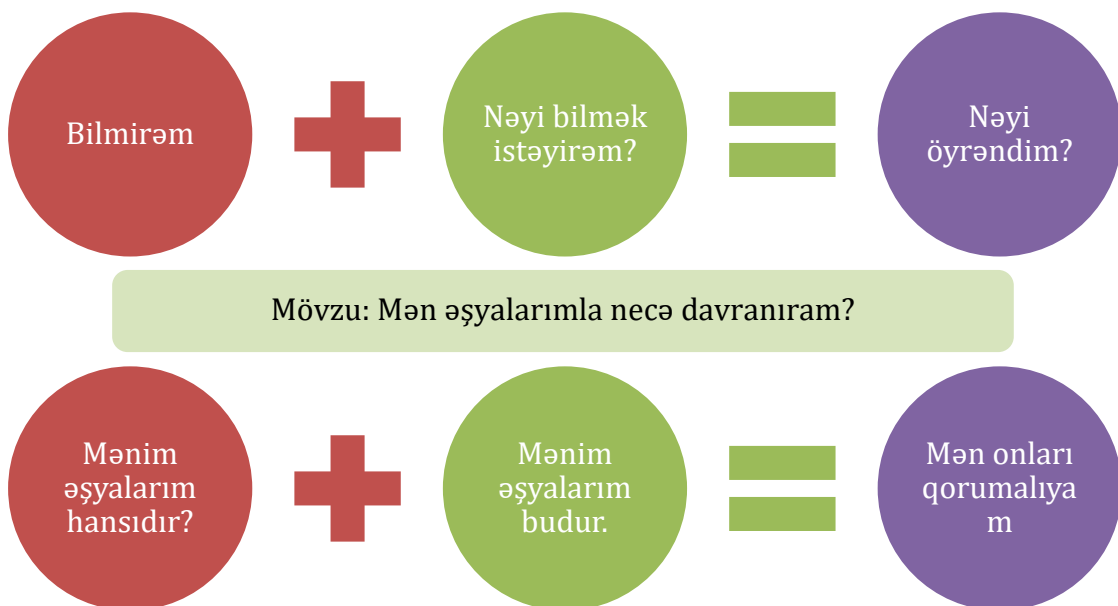
Müzakirə

Müzakirə mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq və düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır. Müzakirə etmə, təqdim etmə və sual vermə mədəniyyətini formalaşdırır, məntiqi və tənqidi təfəkkürü və şifahi nitqi inkişaf etdirir.

Müzakirə aparılarkən əvvəlcədən müzakirə qaydaları deyilir. Mövzu aydın şəkildə ifadə olunur. Müzakirə prosesini inkişaf etdirən suallar verməklə və uşaqların cavablarını nəzərdən keçirməklə müəllim müzakirəni tənzimləyir. Bu zaman cavabı “Bəli” və ya “Xeyr” olan qapalı sualların verilməsi məqsədüuyğun hesab edilmir. Müzakirədə mövzuya aid “Nə baş verdi? Nə üçün baş verdi? Bu başqa cür ola bilərdimi və necə? Siz bu vəziyyətdə nə edərdiniz? Sizin fikrinizcə, həmin obraz nə hiss etdi? Siz bu şəraitdə nə hiss edərdiniz? Bu düz idi? Nə üçün?” kimi suallardan istifadə olunur.

B.İ.B.Ö.

BİBÖ aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır (Sxem 3.11):

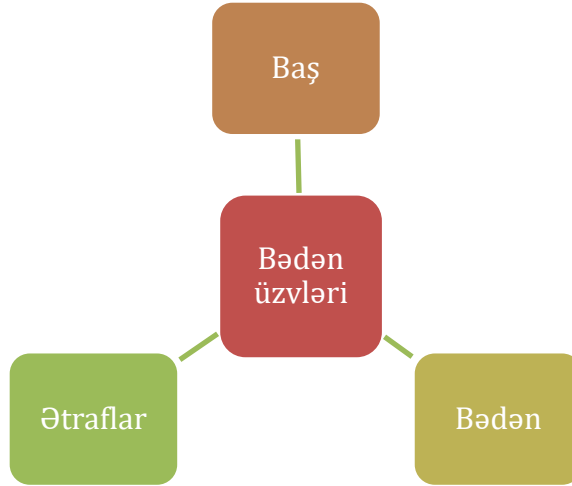
Sxem 3.11. Bilmirəm, istəyirəm bilim və öyrəndim metodunun təşkilı modeli

1. Mövzu ekspert tərəfindən elan edilir;
2. Ekspert lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri şəkillərlə qeyd edir: Bilirəm. İstəyirəm bilim. Öyrəndim;
3. Kliyentlər problemlə bağlı bildiklərini söyləyirlər. Həmin cavablar birinci sütunda qeyd olunur;
4. Məsələ ilə bağlı onların bilmək istədikləri ikinci sütuna yazılır;

5. Ekspert kliyentlərin mövzu ilə bağlı yeni öyrəndiklərini üçüncü sütunda qeyd edir.

Klaster (şaxələndirmə)

Psixoloq lövhə və ya iş vərəqlərində dairə çəkir. Onun mərkəzində yazılmış söz və ya ifadə oxunur. Mərkəzdə yazılmış anlayışdan başlanaraq ona uyğun yeni sözlər deyilir. Hər növbəti söz və onunla əlaqəli sözlər xətlərlə birləşdirilir. Vaxt bitənə qədər mümkün qədər çox fikir yazmaq və onları əlaqələndirmək tövsiyə olunur. Vaxt bitəndən sonra alınan klaster müzakirə edilir və ümumiləşdirmə aparılır (Sxem 3.12).

Sxem 3.12. Şaxələndirmə modeli

Venn diaqramı

Əşya və ya hadisələri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu üsuldən istifadə olunur. Venn diaqramından istifadə prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

- Müqayisə olunacaq əşya və hadisələr müəyyənləşdirilir;
- Kəsişən dairələr çəkilir (ortada yazmaq üçün yer saxlanılır);
- I və III dairədə müqayisə olunacaq obyektlər qeyd olunur;
- Kliyent təlimatlandırılır, ona nəyin müqayisə olunacağı və dairələrdə oxşar və fərqli cəhətlərin necə qeyd olunacağı izah olunur;
- Müqayisə olunan obyektlər təsvir edilir (fərqli cəhətlər sağ və sol tərəfdə, oxşar cəhətlər isə kəsişmə dairəsində qeyd olunur);
- Müqayisə nəticəsində fikirlər ümumiləşdirilir.

Qərarlar ağacı

Bu üsul qərarların qəbul edilməsi zamanı alternativ yolları araşdırmaq və təhlil etmək məqsədi daşıyır. Müzakirə olunacaq problem ekspert tərəfindən izah edilir və onun həlli yollarının bir neçə variantı kliyentlə birlikdə müəyyənləşdirilir. 3-4 nəfərdən ibarət qruplarda da iştirakçılar problemin həlli yollarının üstünlükləri və çatışmazlıqlarını təhlil edə, onları "+" və ya "-" işarəsinin qarşısında müvafiq qaydada qeyd edə bilərlər. Son nəticə cədvəlin qərar hissəsində yazılır və üstü örtülür. Sonra ekspert əldə olunmuş nəticələri ümumiləşdirmək üçün müzakirə aparır (Cədvəl 3.6).

Problem			
Problemin həlli yollarının mənfəi və müsbət tərəfləri	Problemin həlli yolları		
	1-ci həll yolu	2-ci həll yolu	3-cü həll yolu
-			
-			
Qərar:			

Cədvəl 3.6. "Qərarlar ağacı" üsulu ilə qiymətləndirmə modeli

Auksion

Yeni mövzunu möhkəmləndirmək məqsədilə bu üsuldən istifadə olunur. Müəllim uşaqları auksionun keçirilmə qaydaları ilə tanış edir. Bunun üçün öyrənilən əşya və ya hadisənin xüsusiyyətləri ardıcıl sadalanır. Hamı növbə ilə əşya və ya hadisə haqqında fikir söyləyir. Hər bir fikirdən sonra müəllim onları sayır: "Bir, iki, üç...". Bu zaman başqa uşaq yeni fikir deyə bilər. Sonuncu təklif verən qalib sayılır. Fikirlər bir-birini təkrarlamamalıdır. Bunun üçün hamı bir-birini diqqətlə dinləyir. Məsələn, "Payızda yetişən meyvələr" mövzusunda auksion keçirilir. Uşaqlar meyvələrin adlarını sadalayır. Hər uşaq bir dəfəyə yalnız 1 meyvənin adını deyir, ancaq o, ikinci dəfə, lakin özündən sonra kiminsə təklifindən sonra meyvə adı deyə bilər. Beləliklə, sonuncu meyvə adı deyən uşaq auksionun qalibi sayılır. Yaxud riyaziyyat məşğələsində müəllim 5 ədədinin tərkibini keçərkən uşaqlara "5 ədədi necə alınır?" sualını verərək auksion keçirir. Uşaqlar aşağıdakı mümkün cavabları verə bilərlər.

1) $4+1=5$; 2) $3+2=5$; 3) $2+3=5$; 4) $6-1=5$; 5) $1+1+1+1+1=5$.

Oyunda axırıncı cavabı verən uşaq "Auksion"u qazanır.

Layihələr

Layihələrin hazırlanması müxtəlif mövzuların müstəqil şəkildə tədqiq edilməsidir. Kliyent öz layihəsini təqdim etməzdən əvvəl uzun müddət onun üzərində işləyir. Layihə tədqiqat vərdişləri və biliklərə müstəqil yiyələnmə bacarıqlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır və onlara müstəqil şəkildə öz fəaliyyət proqramlarını qurmaq, habelə öz vaxtı və işini qrafik üzrə planlaşdırmağa kömək edir. Bu üsul, həmçinin iştirakçıların bir-biri ilə, eləcə də həyatda müxtəlif adamlarla qarşılıqlı əlaqəsi üçün şərait yaradır, hadisələrin hər hansı bir aspektini daha dərinlən anlamağa imkan verir və əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməyə istiqamətləndirir. Layihələr hazırlayarkən ekspert mövzu və ya problemi müəyyən edərək kliyentə bunlardan birini seçmə imkanı verir. Problem kliyent tərəfindən "Əqli hücum" üsulu ilə də seçilə bilər.

Problem konkret olmalıdır. Ekspert və kliyent birlikdə layihə üzərində işin başlama və bitmə müddəti, istifadə olunacaq əyani vasitələrin (mənbələr, təsviri vasitələr və s.) əldə edilməsi yolları və iş formalarını (fərdi, yoxsa qrup şəklində) müəyyən edirlər. İş prosesində suallara cavab verilir və yol göstərilir. İşin icrasına isə kliyent özü cavabdehdir.

Tədqiqatın nəticəsi xəritə, illüstrasiya, fotoşəkillər, sxemlər və modellər formasında ifadə oluna bilər.

Psixoloji qiymətləndirmə vasitələri və texnikalar

Bunlardan başqa psixokorreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsinin digər vasitələrindən də istifadə olunur.

- Tətbiq edilən metodların keyfiyyətinə görə: standartlaşdırılmış və qeyri-standart;
- Tətbiqetmə məqsədinə görə: ümumi (eksperiment, test, müşahidə, və b.) və xüsusi metodlar (bədi, musiqi, rəsm, texniki, məntiqi və s. üzrə proyektiv tapşırıqlar, suallar və sorğular);
- Kliyentin əməliyyat apardığı materiala görə: şifahi və əşyavi;
- Kliyentlərin sayına görə: fərdi və qrup;
- Cavabların formasına görə: şifahi və yazılı;
- Tapşırığın tələblərinə görə: sürət, keyfiyyət və məzmun;
- Tapşırıqların homogen (eynincinslilik) və geterogenlik (müxtəlif cinslilik) dərəcəsinə görə;
- Kompleksə görə: ayrıca və dəst;
- Yöndəliyi sahəyə görə: psixika, şəxsiyyət, intellekt, fəaliyyət, ünsiyyət, davranış və s.;
- Əqli hərəkətlərin xarakterinə görə: verbal və qeyri-verbal.

Psixokorreksiyanın nəticələrinin qiymətləndirilməsi metodlarının digər təsnifatı texnikalara görə aparılır:

- Subyektiv (özünüqiymətləndirmə) qiymətləndirmə texnikaları;
- Standartlaşdırılmış özünühesabat;
- Proyektiv texnikalar;
- Dioloji texnikalar;
- Dialoq;
- Şkala texnikaları;
- Fərdi istiqamətlik (ideoqrafik) texnikalar.

Burada əsas məsələ bu texnikaların məzmunu və tətbiqi xüsusiyyətlərinə bələd olmaqdır. Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, praktik psixoloqun fəaliyyəti şəxsiyyətin sosial-psixoloji tərəfləri ilə bağlıdır. O, müalicə deyil, psixokorreksiya işi aparır. Bəzi hallarda psixoloq psixofunksional proseslərin qaydaya salınması məqsədilə psixoterapiyadan da istifadə etməli olur.

Korreksiya-inkişafetdirici işin nəticəsində aparılan qiymətləndirmələr əsasında dəyişmələrin izah edilməsi

Qiymətləndirmə psixokorreksiya işinin 3 mərhələsi üzrə aparılır:

1. Psixokorreksiyaya hazırlıq işlərinin qiymətləndirilməsi:

- Aparılmış psixodiyagnostikanın dəqiqliyinə əmin olma, problemin reallığa uyğun ifadə edilməsi, əhatəlilik və əlaqəlilik;
- Psixodiyagnostikanın nəticəsinə uyğun proqram təminatı, görülməli işlərin planlaşdırılması, məqsəd və vəzifələrin qoyulması, fərziyyənin müəyyən edilməsi, mərhələli təşkili üzrə tapşırıqlar, hərəkətlər, situasiyalar və s. aydın

təsviri;

2. Psixokorreksiya prosesinin səmərəli və əlverişli şəraitdə təşkili:

- Kliyent və ya qrupun fəallaşdırılması;
- Stimullaşdırma;
- Hərəkətlərin dəqiq icrası və nəticəyə yönəlmə;

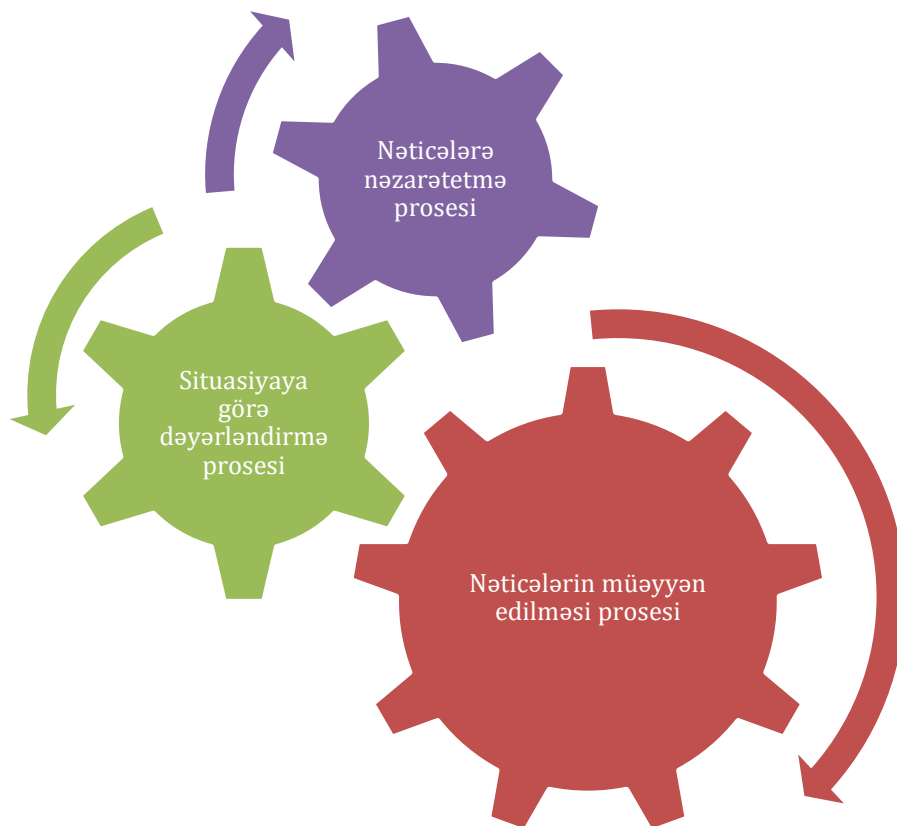
3. Psixokorreksiyanın nəticələri:

- İnkişafda baş verən dəyişmənin düzgün ölçülməsi, dəyərləndirilməsi və təkrar diaqnostikanın aparılması;
- Nəticələrin fərziyyəyə uyğunluğunun müəyyən edilməsi və qiymətləndirmə.

Birinci mərhələ ilə bağlı onu demək olar ki, burada əsas diqqət diaqnostik nəticələrin kliyentin hazırkı vəziyyəti ilə əlaqələndirilməsinə yönəldilir. Bu proses hərəkətlərin izlənilməsi və ilkin mərhələdə aşkar edilmiş faktların təhlilindən başlanmaqla bir neçə səviyyədə aydınlaşdırılır. Bu proses diaqnostik nəticəyə görə aparılan korreksiya işinin müsbət nəticələrinin üst-üstə düşməsinə əminlik yarandıqda başa çatır.

İkinci mərhələdə artıq əminliklə inkişafetdirici və korreksiya işləri proqrama uyğun olaraq tətbiq edilir. Onun keyfiyyətinə nəzarət ekspert tərəfindən aparılaraq psixoloqla mütəmadi məsləhətləşmələr, düzəlişlər, əlavələr və ya korrektələr aparılır.

Üçüncü mərhələdə əldə edilmiş nəticələr fərziyyə ilə üzləşdirilir və inkişafda baş verən dəyişmələr əlverişli vasitələrlə ölçülərək qiymətləndirilir (Sxem 3.13).

Sxem 3.13. Nəticələri izahetmənin əsaslandığı proseslər

Psixokorreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsi bir sıra nöqtəyi-nəzərdən aparılır:

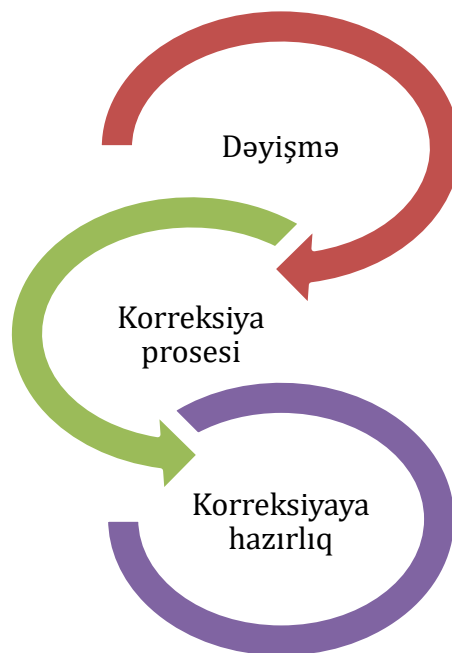
- a) Korreksiya proqramında qarşıya məqsəd və vəzifələrin qoyulması;
- b) İnkişafdakı real çətinliklərin həlli;

Korreksiya işinin səmərəliliyi uzunmüddətli zaman intervalları arasında görülən işlərin nəticələri ilə ölçülür (iş prosesinin başlanğıcından sonuna qədər). Ola bilsin ki, korreksiya proqramında qarşıya çoxsaylı vəzifələr qoyulur, lakin ilk intervalda onun kiçik bir hissəsi yerinə yetirilsin. Bu halda birinci intervalda inkişafdakı problemlər bütünlüklə həll olunmur. Qiymətləndirmə də ümumi problemin deyil, onun ilkin xüsusiyyətlərinin aradan qaldırılmasına görə aparılır.

Korreksiya işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi onu aparan şəxsin kimliyindən də asılıdır. Belə ki, korreksiya prosesinin iştirakçılarının mövqeyi də əhəmiyyətli dərəcədə onun uğurlarının qiymətləndirilməsinə təsir göstərir. Məsələn, kliyent üçün əsas meyar proqramda iştirak etmək ola bilər. Bu zaman o özündə emosional məmnunluq yaşayacaq, nəticədə bu vəziyyət, bütövlükdə, emosional balansını nizamlayaraq digər emosional hallara da təsir edəcək.

Unutmayaq ki, psixoloq üçün əsas qiymətləndirmə, bütövlükdə, proqramın sonunda aparılan qiymət olmalıdır. O başladığı işi sona çatdırmalı və əldə etdiyi nəticələrə görə öz bacarığını dəyərləndirməlidir.

Kliyenti əhatə edən insanlar üçün proqramın səmərəliliyi edilmiş müraciətə görə inkişafda gedən dəyişmələrin baş verməsi, motivləşmənin yaranması və qarşıya qoyulmuş vəzifələrin, bütövlükdə həllidir. İnkişaf ləngimələri yaradan amillər və şərtlərin təhlili korreksiya prosesinin səmərəliliyi üçün vacibdir. Təcrübə göstərir ki, planlaşdırılmış səmərəli nəticəyə nail olmaqdan ötrü korreksiya tədbirlərinin özü keyfiyyətli olmalı və mərhələlər arasında əlaqələr gözlənilməlidir (Sxem 3.14).

Sxem 3.14. Psixokorreksiya prosesinin mərhələləri arasındakı əlaqələr

Korreksiya məşğələləri ən azı həftədə 1 dəfə və 1-1,5 saat müddətində aparılır.

Korreksiya proqramında yalnız məşğələlərin müddəti deyil, həmçinin dəqiq məzmunu, istifadə edilən müxtəlif oyunlar, tapşırıqlar, metodlar, texnikalar, eləcə də kliyentin özünün məşğələlərdə fəal iştirak şərtləri də götürülür. Korreksiya proqramının uğurlu alınmasına korreksiya təsirlərinin zaman intervalı da təsir edir. Hətta korreksiya işi başa çatdırıldıqdan sonra belə kliyentlə əlaqədə olmaq, davranışı aydınlaşdırmaq və ünsiyyəti davam etdirərək inkişaf, ünsiyyət və davranışdakı əvvəlki vəziyyətlə hazırkı vəziyyət arasında müqayisə aparmaq lazım gəlir. Əsasən, belə görüşlər korreksiya başa çatdırıldıqdan sonra 1-1,5 ay müddətə qədər bir neçə dəfə davam etdirilir. Bu görüşlər həm də psixoloqların özünütəhlili, özünütəhsili və gələcəkdə oxşar problemlər və situasiyaların həllində yol verdikləri nöqsanları aradan qaldırmaları üçün lazımdır. Korreksiya proqramının səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə korreksiya işinə nə qədər tez başlanmasından da asılıdır, çünki bu işə tez başlanarsa, o zaman inkişafdakı çətinliklərin həlli də o qədər uğurlu olar. Ümumilikdə, psixokorreksiyanın səmərəliliyinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

1. Kliyentin gözləntiləri;
2. Kliyentin üzləşdiyi problemdən azad olunmasına münasibəti və onun üçün əhəmiyyəti;
3. Kliyentin probleminin xarakteri;
4. Kliyentin əməkdaşlığa hazırlığı;
5. Psixoloqun tətbiq etdiyi proqramın nəticələrindən gözləntiləri;
6. Psixoloqun peşə və şəxsi təcrübəsi;
7. Psixokorreksiyanın konkret spesifik metodlarının təsiri.

Psixokorreksiya təcrübəsi cəmiyyətdə geniş yayıldıqca onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi də o qədər aktuallaşır. Buraya 3 mühüm şərt daxildir:

- Psixoloqun korreksiya üçün sərf etdiyi vaxtda bunun üçün ona yaradılan imkan (proqramın tələb olunan müddət ərzində və lazım olan qədər davam etdirilməsi);
- Psixoloqun tətbiq etdiyi təsirlərin düzgün seçilməsi (dəqiq və sürətli təsir göstərə bilmə);
- Seçilmiş təsirlərin keyfiyyətlə həyata keçirilməsi (seçilmiş vasitələrin kliyentin emosional vəziyyəti və digər psixi hadisələrə uyğunluğu).

Bunun üçün psixokorreksiya işi bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

- Korreksiya təsirlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodların dəqiq seçilməsindən asılıdır. Təcrübədə yalnız bir metoddan istifadə etmək çox zaman uğursuz alınır. Ona görə də psixoloqlar bir sıra metodlardan istifadə etməyə üstünlük verirlər;
- Hətta eyni bir metod fərqli səriştələrə malik olan psixoloqların işində fərqli nəticələr göstərə bilər. Səmərəliliyin müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün səmərəliliyin özünün öyrənilməsi uyğun bir material üzərində aparılmalı, praktik və etik baxımdan çox çətin olan təsadüfi bir nümunə kimi kliyent qrupu

formalaşdırılmalıdır;

- İşin qiymətləndirilməsini müstəqil ekspertlər aparmalıdırlar. Ekspert istifadə edilmiş metoddan xəbərdar olmamalıdır. Bu, metodla bağlı təsəvvürlərə təsir göstərməmək üçündür;
- Təsirlərin uğurlu alınacağını proqnozlaşdırmaq üçün psixoloqun şəxsiyyətinin quruluşu və keyfiyyətlərin təzahür dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır;
- Psixokorreksiya effektlərinin qısa və uzunmüddətli nəticələrini müqayisə etmək lazımdır (bu, şəxsiyyətə yönəldilmiş təsirlər üçün vacibdir);
- Psixoloqun peşə məqsədləri və vəzifələrinə təsir edən peşə elmi biliklərini nəzərə almaq, həmçinin onun öz peşə keyfiyyətlərinə münasibətini nəzərə almaq lazımdır;
- Qrupla işləyərkən nəticələrin yaxşı olması qrupun inkişaf mərhələlərindən asılı olur. Ona görə də qrup korreksiya formasında iş aparılarkən psixoloqun psixoloji təsirləri özünün fərdi keyfiyyətlərinin köməyi ilə optimallaşdırmaq üçün peşə imkanları nəzərə alınmalıdır.

Hər hansı əsaslı meyarın təhlilindən asılı olmayaraq istənilən halda psixokorreksiya effektini xarakterizə edən dəyişənlərin aşağıdakı qrupları haqqında danışmalı oluruq:

- Kliyentin daxili aləmindəki subyektiv təəssüratlarda baş verən dəyişmələr;
- Kliyentin özünün daxili dünyasının müxtəlif vəziyyətlərindəki dəyişənləri xarakterizə edən subyektiv qeyd edilənlər (ekspert, və müşahidəçi kimi) və obyektiv qeydə alınmış parametrlər;
- İnsan həyatının sonrakı (korreksiyadan sonra) dəyişikliklərinin davamlılığı.

Təsirin səmərəliliyini qiymətləndirərkən vegetativ-somatik, fizioloji və zehni funksiyaları qeyd edən obyektiv psixofizioloji metodlardan istifadə oluna bilər. Psixokorreksiya təsirinin əhəmiyyətli meyarlarının axtarışı həmişə pozuntuların mexanizmləri, istifadə olunan təsir metodları və onların köməkliyi ilə həyata keçirilən məqsədlərin xüsusiyyətləri nəzərə almağı da tələb edə bilər.

Psixokorreksiya təsirlərinin səmərəliliyi digər bir sıra nöqtəyi-nəzərdən də qiymətləndirilir:

- İnkişafdakı real çətinliklərin həlli;
- Korreksiya proqramının məqsəd və vəzifələrinin qoyuluşu.

Unutmamalıyıq ki, korreksiya işlərinin təsiri uzun müddət ərzində özünü göstərir: iş prosesində, fəaliyyət nəticələrində və s.. Beləliklə, korreksiya proqramı inkişaf çətinliklərinin tam həllinə nail ola bilməz, ancaq məhdud müddət ərzində daha kiçik məqsəd qoymaq mümkündür.

Korreksiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi onu kimin qiymətləndirdiyindən asılı olaraq dəyişə bilər, çünki korreksiya prosesində iştirakçının mövqeyi əhəmiyyətli dərəcədə onun uğurlarının qiymətləndirilməsini müəyyənləşdirir. Məsələn, kliyent üçün proqramda iştirakının müvəffəqiyyətinin əsas meyarı dərslərdən aldığı yüksək qiymətlərə görə motivləşmənin yaxşılaşmasıdır. Bu vəziyyət məşğələlərdən asılı olaraq psixoloji

tarazlığı dəyişəcək və motivləşmənin özü yeni öyrənmə tələbatlarını oyadacaqdır.

Düzəliş proqramının təşkili və həyata keçirilməsinə cavabdeh olan psixoloq üçün qiymətləndirmənin əsas meyarı proqramda qoyulan məqsədlərə çatmaqdır.

Kliyənin ətrafında olan insanlar üçün proqramın səmərəliliyi aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- Onların istəyinin təmin olunma dərəcəsi və psixoloji yardım istəmələrinə səbəb olan motivlər;
- Kliyənin problemləri ilə birbaşa əlaqəli olan motivlər;
- Qarşılaşdıqları problemlər barədəki məlumatların xüsusiyyətləri.

Korreksiya işlərinin səmərəliliyinə təsir edən amillər və şərtlərin təhlili göstərir ki, buna nail olmaq üçün həyata keçirilən tədbirlərin intensivliyi olduqca vacibdir.

Psixokorreksiya işlərinin səmərəliliyinin obyektiv nəticələri və nəzərdə tutulmuş səmərəyə nail olmaq üçün aparılan qiymətləndirmə mərhələlərarası qiymətləndirmədən asılıdır. Məsələn, əgər söhbət məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ümumi psixoloji ləngimələrin uzunmüddətli psixoloji korreksiyasından gedirsə, o zaman hər 2-3 ayda bir dəfə belə qiymətləndirici diaqnostika aparılır. Bunu psixokorreksiyanın diaqnostika ilə qarşılıqlı əlaqə prinsipi tələb edir.

Ümumi psixi ləngimənin uzunmüddətli korreksiyası zamanı mərhələlərarası dövrlərdə qiymətləndirmə meyarlarının tətbiqi məqsədlə yoxlayıcı diaqnostika psixi inkişafın bir neçə sahəsi üzrə aparıla bilər.

Diaqnostikanın obyekti: uşaqlar, valideynlər (onları əvəz edən şəxslər) və müəllimlər.

Diaqnostik göstəricilər: uşaqların normativ yaş və fərdi inkişaf göstəriciləri:

Blok (qrup) I. Psixoloji göstəricilər:

- a) İdrak, kommunikativ və refleksiya qabiliyyətləri;
- b) Motivasiya-tələbat sahəsi;
- c) Dəyərlər sistemi (mənəvi mövqe);
- d) Psixoloji yetkinlik (psixoloji yaş);
- e) Psixomotor sahə;
- f) Şəxsiyyət və emosional xüsusiyyətlər.

Blok (qrup) II. Psixofizioloji göstəricilər:

Temp, uyğunlaşma və dinamizm;

Sinir sisteminin sakitliyi.

Blok (qrup) III. Psixoloji və pedaqoji göstəricilər:

- Öyrənmə qabiliyyəti;
- Xüsusi qabiliyyətlər (musiqi, bədii, riyazi və s.);
- Nailiyyətlər (bilik və bacarıq).

Müəllim kollektivinin uşaqlarla qarşılıqlı münasibətinin göstəriciləri:

- Yaş qrupundakı ünsiyyət üslubunun göstəriciləri (böyüklər, uşaq);

- Təhsil strategiyasının göstəriciləri (məktəbəqədər təhsil konsepsiyasına uyğunluq);
- Təhsil strategiyasının göstəriciləri (m/q təhsil proqramına uyğunluq);
- Müəllimlərin psixoloji (fərdi-emosional) sabitliyinin göstəriciləri.

Ailə münasibətlərinin xüsusiyyətlərinin göstəriciləri:

- Ailədəki münasibət tərzinin göstəriciləri;
- Valideynlərin (onları əvəz edən şəxslərin) təhsil strategiyalarının göstəriciləri;
- Valideyn mövqeyinin formalaşdırılması və fəallaşdırılması göstəriciləri (mənfi və müsbət);
- Valideynlərin psixoloji (şəxsi-emosional) sabitliyinin göstəriciləri.

Psixokorreksiyada fəaliyyət qaydaları (Sxem 3.15):

1. Psixoloq uşağın inkişafındakı yayınmaların səbəbləri və mənbələrinə möhkəm inam olmadan korreksiyaedici hərəkətlər etməməlidir;
2. Bir uşağın praktik psixoloqunun korreksiyaedici hərəkətlərinin mənbəyi üzvi və funksional pozğunluqlar olmadıqda uşağın norma və sərhəddi inkişaf şərtləri ilə məhdudlaşdırılır;
3. Uşaq praktik psixoloqunun uşağın zehni inkişafının fərdi gedişatını radikal korreksiya müdaxilələri ilə təyin etmək hüququ yoxdur;
4. 7 yaşdan kiçik uşaqlarla işləyərkən hipnotik və təklifedici təsir vasitələri və məktəbəqədər yaşa uyğun olmayan psixoterapiya metodlarından istifadə etmək tövsiyə edilmir.

Sxem 3.15. Uşaq fəaliyyətində qiymətləndirmənin əsaslandırıldığı əsas fəaliyyətlər

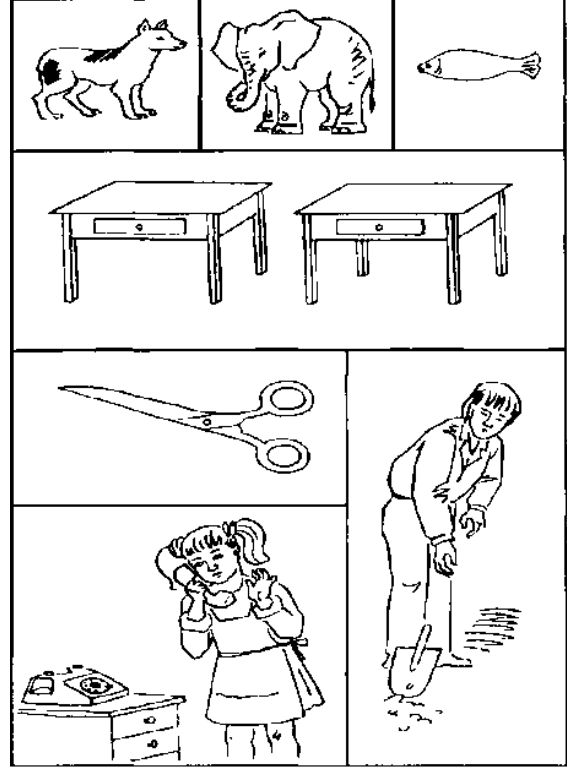
Məktəbəqədər uşaqların valideynlərinin məsləhətləşmələri üçün müraciətlərin sayı da kifayət qədər böyük olub sorğuların təxminən 30% -ni təşkil edir.

Psixokorreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün nümunə

R.S. Nemovun uşaqlarda dərkətmə proseslərinin tədqiqi metodikası

1. Uşaqlarda qavrama imkanlarının öyrənilməsi

"Bunun kim olduğunu öyrənin" metodikası (3-4 yaş, Şəkil 3.5). Bu metoddan istifadə edilməzdən əvvəl uşağa izah edilir ki, ona bir sıra şəkillərin hissələri göstəriləcək. Uşaq həmin hissələrə görə bütöv şəkli tamamlamalıdır. Metodun köməkliliyi ilə qiymətləndirmənin aparılması aşağıdakı kimi həyata keçirilir: "A" variantı açıq olmaqla digər variantların üstü kağız parçası ilə örtülərək uşağa göstərilir. Həmin fraqmentə görə şəkildə nəyin təsvir olunması uşaqdan soruşulur. Bu problemin həllinə 10 saniyə verilir. Əgər uşaq həmin vaxt ərzində cavabı tapmazsa, o zaman "B" variantının üstü açılaraq yenə eyni vaxt verilir. Tapşırıq uşaq tərəfindən cavab tapılana qədər davam etdirilir. Problemi həll etmək üçün uşağın sərf etdiyi vaxt və yekun qərar verilməzdən əvvəl keçirilməsi lazım olan şəkillərin parçaları nəzərə alınır.

Şəkil 3.5. "Şəkildəki nədir?"

Nəticələrin qiymətləndirilməsi:

- 10 bal - uşaq 10 saniyədən az bir müddət ərzində "A" şəkli üzrə itin təsvirini düzgün müəyyən edə bilir;
- 7-9 bal - uşaq bunu "B" şəklindəki təsvir əsasında 11-20 saniyə ərzində təyin edir;
- 4-8 bal - uşaq şəkildəkinin it olduğunu ancaq problemin həllinə 21-30 saniyə sərf edərək "B" variantı əsasında ayırd edir;
- 2-3 bal - uşaq şəkildəkinin it olduğunu təxmin edir və yalnız 30-dan 40 saniyədən sonra "C" şəklinə görə cavab verir;
- 1 bal - uşaq cavabı 50 saniyədən sonra "D" cavabı əsasında deyir;
- 0 bal - uşaq cavab verə bilmir.

İnkişaf səviyyəsinə dair yekunlar:

- 10 bal - çox yüksək;
- 8-9 bal - yüksək;
- 4-7 bal - orta;
- 2-3 bal - aşağı;

- 1 bal - çox aşağı;
- 0 bal – qabilsizlik.
- “Şəkildə nə çatışmır” metodikası (4-5 yaş, Şəkil 3.5 və Şəkil 3.6)

Texnikanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, uşağa şəkil 3.5-dəki kimi bir sıra təsvirlər təklif olunur. Hər bir şəkildə hər hansı bir əhəmiyyət kəsb edən detal yoxdursa, o zaman uşağa ən qısa müddətdə onu müəyyən edərək çatışmayan hissəsini adlandırmaq təklif edilir.

Ekspert saniyəölçənin köməkliyi ilə uşağın tapşırığın həllinə nə qədər vaxt sərf etdiyini qeydə alır. Bu vaxt ballarla qiymətləndirilir. Sonda ümumi ballar toplanaraq uşağın dərkətmə sahəsinin inkişaf səviyyəsi haqqında nəticələr aydınlaşdırılır.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi:

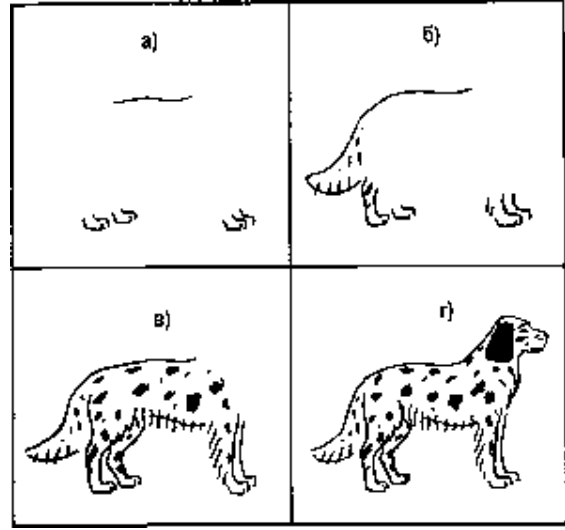
- 10 bal - uşaq şəkildəki 7 ədəd çatışmayan şəkli taparaq 25 saniyədən az müddətdə işi başa çatdırır;
- 8-9 bal - uşağın bütün çatışmayan şəkillərin tapılması üçün axtarışa sərf etdiyi vaxt 26-30 saniyə çəkir;
- 6-7 bal - şəkillərin axtarışı 31-dən 35 saniyəyə qədər çəkir;
- 4-5 bal - şəkillərin axtarışı 36-dan 40 saniyəyə qədər çəkir;
- 2-3 bal - bütün çatışmayan şəkillər üçün axtarış müddəti 41- 45 saniyə arasındadır;
- 0 -1 bal - axtarış 45 saniyədən çox müddətdə davam edir.

İnkişaf səviyyəsinə dair nəticələr:

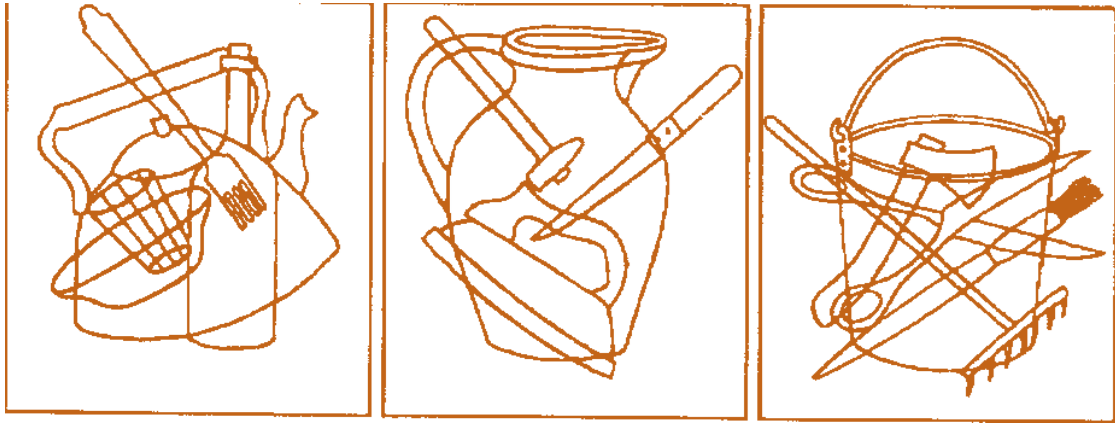
- 10 bal - çox yüksəkdir;
- 8-9 bal - yüksəkdir;
- 4-7 bal - ortadır;
- 2-3 bal – aşağıdır;
- bal - çox aşağıdır.

"Təsvirlərdə hansı obyektlər gizlənilir?" (5-6 yaş, Şəkil 3.7)

Uşağa bir neçə əşyanın kontur şəkillərinin göstəriləcəyi bildirilir. Şəkillər biri-birinin içərisində yerləşdirilmiş halda nümayiş etdirilir. O, şəkillərə baxaraq biri-birinin içərisində gizli qalan əşyaların adlarını tapmalıdır. Uşaq bütün variantlar üzrə verilmiş şəkillərdəki əşyaları tapdıqdan sonra nəticələr ümumiləşdirilir. İşin icrası üçün vaxt bir dəqiqə ilə məhdudlaşdırılır. Əgər bu müddət ərzində uşaq işi tamamilə yerinə yetirə bilməsə, onda iş dayandırılır. Uşaq tapşırığı 1 dəqiqədən az müddətdə icra edərsə, o zaman həmin vaxt yazılır.

Şəkil 3.6. "Bu şəkillərdə nə çatışmır?"

Şəkil 3.7. "Şəkildə hansı əşyalar gizlədilib" metodikasının üzrə stimulyator material

Qeyd: Əgər ekspert görsə ki, uşaq tələsik bir tapşırığı həll etmədən digərinə keçir, o zaman uşağı dayandırmalı və əvvəlki şəkllə baxmaq ondan xahiş edilməlidir. Yalnız bütün obyektlər aşkar edildikdə və ya ayrılmış müddət ərzində uşaq bunu həll edə bilmədikdə növbəti şəkllə keçmək olar. Şəkil 3.6-da gizli əşyaların ümumi sayı 14-dür.

- 10 bal - uşaq üç kateqoriyadan olan 14 əşyanı tapmağa 20 saniyədən az vaxt sərf edir;
- 8-9 bal - uşaq 14 əşyanın adını çəkərək onların axtarışına 21-30 saniyə sərf edir;
- 6-7 bal - uşaq bütün şəkilləri 31-40 saniyəyə qədər tapır və adlandırır;
- 4-5 bal - uşaq bütün obyektlərin axtarışını 41-50 saniyə arasında həll edir;
- 2-3 bal - uşaq 51-60 saniyə arasında tapşırığın həlli ilə məşğul olur;
- 0-1 bal - 60 saniyədən çox vaxtda 14 obyektə tapa bilmir.

İnkişaf səviyyəsinə dair nəticələr:

- 10 bal - çox yüksək;
- 8-9 bal - yüksək;
- 4-7 bal - orta;
- 2-3 bal - aşağı;
- 1 bal - çox aşağı;
- 0 bal - qabilsizlik.

Anket-sorğu

Qiymətləndirməni anket-sorğu əsasında da aparmaq olar (Cədvəl 3.7).

Nö	Mülahizələr	Həmişə	Bəzən	Heç vaxt
1.	Mənə elə gəlir ki, övladımın davranışları normal deyil.			
2.	Övladımın özünə mərkəzləşdiyini hiss edirəm.			
3.	Övladım tez-tez xətrimə dəyir.			
4.	Öz övladım ilə bədbəxt olduğumu düşünürəm.			

Nö	Mülahizələr	Həmişə	Bəzən	Heç vaxt
5.	Övladımın həyatda heç bir şeyə nail olmayacağını hiss edirəm.			
6.	Mənə elə gəlir ki, digər uşaqlar övladıma gülür.			
7.	Övladım tez-tez lazımsız hərəkətlər edir.			
8.	Övladım mənimlə pis davranır.			
9.	Övladım bütün pislilikləri süngər kimi yuyur.			
10.	Övladım səliqəli deyil və ona bunu öyrətmək çətinidir.			
11.	Övladım ciddi nəzarətdə saxlanmalıdır ki, yaxşı insan kimi yetişsin.			
12.	Övladım hər şeyi pis etdiyi üçün məndə yapışqan təəssüratı yaradır.			
13.	Övladım həyatında uğur qazana bilməyəcək.			
14.	İnsanlar uşaqları barədə danışanda övladıma görə utanıram.			
15.	Övladım üçün başqalarından üzr istəyirəm.			
16.	Mən tez-tez övladıma qarşı düşmənçilik münasibəti ilə üzləşirəm.			
17.	Övladımdan incikliyəmin səbəbləri eqoizm, inadkarlıq və tənbəllikdir.			
18.	Övladım məni narahat edir.			
19.	Övladımın öyrənmə çətinliyi vardır.			
20.	Övladım intizamsız və çətin yola gələndir.			
22.	Bəzən övladıma nifrət edirəm.			
23.	Övladımın başqaları ilə münasibətində xeyli qüsurları olur.			
24.	Övladımın maraqlarını bölüşürəm.			

Cədvəl 3.7. Valideynlərlə aparılan qiymətləndirmə anketi

Valideynin uşağa verdiyi qiymət uşaqlarda yaranan problemlərin əsas səbəblərindən biri ola bilər. Belə sorğular digər tərəfdən valideynin apardığı qiymətləndirmə ilə mütəxəssisin qiymətləndirilməsi arasında müqayisə qurulmasına da imkan verir. Həmçinin valideynin suallarla tanışlığı onu öz övladının problemlərini daha yaxşı anlamaq, bu barədə düşünmək və götür-qoy etməyə mərkəzləşdirir. Bu halda ona öz övladında gedən dəyişmələri də izah etmək asan olur.

Sorğu anketinin nəticələri:

- “Qəbul – imtina”: 3, 4, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42,

- 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60;
- “Sosial zərurət – davranışın qəbul edilməməsi”: 6, 9, 21, 25, 31, 33, 34, 35, 36;
 - “Simbioz” (qarışıq): 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58;
 - “Avtoritar hipersosializasiya”: 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59;
 - “Kiçik yalançı”: 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Eləcə də bu işi məktəbəqədər təhsilin inkişaf proqramı əsasında da aparmaq məqsədəuyğundur. Proqram əsasında uşaqla aparılan psixokorreksiyanın məktəbəhazırlığın tələblərinə nə qədər cavab verdiyini də aydınlaşdırmaq mümkündür.

Nəticələrin izahında testlərin interpretasiyası nümunələri həmişə mütəxəssisin köməyinə gəlir. O, testləri ilkin və sonuncu mərhələdə tətbiq edə bilər. Sonuncu nəticə izah üçün materialdır. Belə nümunə testlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Tələbələrdə öz fəaliyyətlərinə subyektiv nəzarət səviyyəsinin artırılması üzrə aparılan korreksiyadan sonra nəticələri “Subyektiv nəzarət səviyyəsinin tədqiqi” metodikası ilə qiymətləndiririk.

1. Ümumi internallıq şkalası (İü)

Bu şkala üzrə yüksək göstərici istənilən əhəmiyyətli vəziyyət üzərində subyektiv nəzarətin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Belə insanlar hesab edirlər ki, onların həyatında baş verən bir sıra hadisələr öz fəaliyyətlərinin nəticəsidir ki, bunu da özləri idarə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Belə olan halda da bu fəaliyyətə görə özlərinin məsuliyyətini dərk edirlər.

Şkalada aşağı göstərici subyektiv nəzarətin aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. Onlar öz hərəkətləri ilə həyatları üçün əhəmiyyətli olan hadisələr arasında əlaqə görmür və bu hadisələrin inkişafına nəzarət etmək qabiliyyətində olmur və hesab edirlər ki, əksəriyyəti təsadüf olmaqla başqa insanların təsirinin nəticəsidir.

2. Nailiyyət sahəsində internallıq şkalası (İn)

Bu şkala üzrə yüksək göstəricilər emosional-müsbət hadisə və situasiyalar üzərində subyektiv nəzarətin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Belə insanlar hesab edirlər ki, onların həyatında olmuş və olan hər bir şeyə özləri nail olublar, eləcə də gələcəkdə də istədiklərinə nail ola biləcəklər. İn şkalası üzrə aşağı göstərici həmin insanın öz uğur və nailiyyətlərini təsadüflərlə və başqalarının köməyinə əsasən əldə etdiyini aydınlaşdırır.

3. Uğursuzluq sahəsində internallıq şkalası (İü)

Bu şkala üzrə yüksək göstərici mənfi hadisə və situasiyalarda insanın özünü günahkar hesab etdiyi zaman yaranan subyektiv nəzarəti ifadə edir. İü - nun aşağı göstəricisi onu təsdiq edir ki, sınılan hadisənin məsuliyyətini başqasında axtarır və öz uğursuzluğunda başqasını səbəbkar bilir.

4. Ailə münasibətləri sahəsində internallıq şkalası (İa)

İa şkalası üzrə yüksək göstəricilər olan insan ailə həyatında baş verən hadisələrə görə özünü cavabdeh bilir. İa-nın aşağı göstəriciləri olan subyekt qarşı tərəfi ailəsində baş verən hadisələrə görə günahkar hesab edir.

5. İstehsal münasibətləri sahəsində internallıq şkalası (Li)

Yüksək Li insanın kollektiv münasibətlərinin qurulması, fəaliyyəti və şəxsi istehsalat təşkilatının yaradılmasında öz fəaliyyətlərini vacib faktor hesab edirlər. Aşağı Li tədqiq olunanın öz iş yoldaşlarının rəhbər mövqə tutmasını bəxtin gətirməsi və gətirməməsi ilə əlaqələndirir.

6. Sağlamlıq və xəstəliyə münasibətdə internallıq şkalası (İx)

İx-in yüksək göstəricisi tədqiq olunanın özünü sağlamlığa görə cavabdeh hesab etdiyini təsdiq edir: əgər o xəstədirsə, o zaman sağlması özünün fəaliyyətindən asılı olduğu və bunda özünü günahkar bilir. İx-in aşağı göstəricisi olan insan xəstəliyi təsadüfün nəticəsi hesab edir və sağlamlığına köməyi başqaları hər şeydən əvvəl həkimlərdə axtarır.

Daha bir nümunə KOOS metodikası ola bilər. Sınıf rəhbərləri ilə idarəetmə sahəsində aparılan korreksiyadan sonra bu metodu təkrar sınaqdan keçirmək olar. Nəticələrə görə onlarda baş verən dəyişmələr əvvəlki illərlə müqayisə olunacaq. Yığılan ballara görə müqayisə aparılacaq. Dəyişmələr izah ediləcək.

1 bal toplamış sınıqılarda kommunikativ və təşkilatçılıq meyilləri aşağı səviyyədədir.

2 bal toplamış sınıqılarda kommunikativ və təşkilatçılıq meyilləri orta səviyyədə aşağıdır. Onlar ünsiyyət, yeni kompaniya və kollektivə can atmırlar. Özlərini bu mühitdə yararsız, bacarıqsız və səriştəsiz hiss edir və ona görə də vaxtlarını təklidə keçirməyə üstünlük verirlər. Öz tanışlıqlarını məhdudlaşdırır və insanlarla əlaqələrini azaldırlar. Çünki belə əlaqələr, eləcə də auditoriya qarşısında çıxış etmək onlarda çətinliklər yaradır. Onlar tanış olmayan situasiyada çətin bələdləşir, öz fikrində qalmır, başqalarının acı sözləri və atmacalarını çətin həzm edirlər. İctimai işdə təşəbbüs göstərmir, bir çox problemin həllində müstəqil və bacardıqları kimi qərar qəbul etməyə üstünlük verirlər.

3 bal toplamış sınıqılarda kommunikativ və təşkilatçılıq meyilləri orta səviyyədədir. Onlar insanlarla əlaqələrə can atır, öz tanışlıqlarını məhdudlaşdırmır, öz fikrində qalmağı bacarır və öz işini planlaşdırırlar. Ancaq onların meyillərinin potensialı yüksək davamlılığı ilə xarakterizə olunmur. Bu qrupa aid olanlar özlərindəki kommunikativ və təşkilatçılıq meyillərini inkişaf etdirmək və möhkəmləndirməyə ehtiyac hiss edirlər.

4 bal toplamış sınıqılarda kommunikativ və təşkilatçılıq meyilləri yüksək səviyyədədir. Onlar yeni şəraitdə özlərini itirmirlər. Özlərinə tez dost tapır, insanlarla tanışlığın əhatə dairəsini genişləndirir, ictimai işlə məşğul olur, çətin və mürəkkəb situasiyalarda müstəqil qərarlar qəbul etməyi bacarırlar. Bütün bunları özlərini zorlayaraq deyil, daxili tələbatlarına görə edirlər.

5 bal toplamış sınıqılarda kommunikativ və təşkilatçılıq meyilləri çox yüksək səviyyədədir. Onlar daxili imkanlarını reallaşdırmaq üçün özlərində kommunikativ və təşkilatçılıq sahələri üzrə fəaliyyət göstərmə tələbatı hiss edirlər. Belə insanlar tezliklə çətin situasiyaya alışır və onu həll etmək üçün plan qururlar. Yeni kompaniya və kollektivdə təşəbbüskardırlar. Müstəqil qərarlar qəbul edərək istədiklərinə nail olmağı bacarırlar. Bu insanlar üzvü olduqları qrup və kollektivdə asanlıqla qəbul olunurlar. Onlar özlərinin kommunikativ və təşkilatçılıq meyillərini ödəmək üçün fəaliyyət sahələri axtarıb tapırlar.

Beləliklə, biz burada psixokorreksiya nəticələrinin qiymətləndirilməsi məsələlərindən

bəhs etdik. Onun qaydaları, verilən tələblər, yollar və vasitələr göstərdik, nümunələr verdik. Özündə mürəkkəb məsələləri əhatə edən qiymətləndirmə prosesi aparılan korreksiyanın səmərəliliyi, keyfiyyəti və nəticələrlə qoyulan fərziyyənin uyğunluğunun ifadəsidir. Həmçinin qiymətləndirmə prosesində mütəxəssis kliyentdə baş verən dəyişmələrin xarakterini izah edir və əvvəlki səviyyə ilə nəticə arasında müqayisə aparır. Bu barədə lazım olan şəxslər, rəhbər və ya valideynə məlumat verilir. Burada psixoloqun peşəkarlığı, öz işinə məsuliyyətli yanaşması, planlaşdırma, fərziyyə qoyma, problemin mərhələli həlli, nəhayət, qarşıya qoyulan məqsədə nailolma kimi sahələri əhatə etməsi ilə müəyyənləşdirilir. Ona görə də hər bir mütəxəssis qiymətləndirməyə məsuliyyətli yanaşmalı və özünün peşəkarlığını məhz bu sahədəki bacarıqları ilə əlaqələndirməlidir.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. Verilmiş cədvəl əsasında korreksiya prosesində yaddasaxlama problemi olan 6 yaşlı kiçik məktəblidə baş verən dəyişmələrin izlənilməsi ardıcılığını göstərin.

İşin məqsədi	Əməliyyatlar	Əməliyyat ikinci planda	Əməliyyat üçüncü planda	Əməliyyat dördüncü planda
Mətni yadda saxlamaq				
Mətni sözlərlə yadda saxlamaq				
Mətni cümlələrlə yadda saxlamaq				
Mətnin məzmununu bütöv yadda saxlamaq				

2. Verilmiş mövzular üzrə dəyişmələrin izlənilməsi ardıcılığını sxemləşdirin:
- 9 yaşlı uşaqda diqqət çatışmazlığı;
 - 12 yaşlı yeniyetmədə özünütəqdimat bacarıqsızlığı;
 - 16 yaşlı böyük məktəblidə məntiqi təfəkkürün zəifliyi.
3. 5, 10 və 20 yaşlı kliyentdə baş verən dəyişmələri fəaliyyətdə izləmək üçün təxmini meyarlar müəyyənləşdirin.
4. Qrup korreksiyasında həll edilən problem üzrə bələdləyici hərəkətlərdə izlənilənləri alternativ nümunələrlə verilmiş cədvəldə təsvir edin:

	Problem	Bələdləyici hərəkət	İzlənilənlər
Korreksiya			

5. Verilmiş problemlər üzrə korreksiya-inkışafetdirici işdə dəyişmələrin izahına imkan verən metod və üsulları seçin:
- Obrazlı təfəkkürün zəif inkişafı;
 - Uşaqlıq həyatının neqativ emosional obrazlarından yaranan özünügərəksizlik hissi (7 yaş);
 - Yaşadlarla münasibətlərdə eqoizm (11 yaş);
 - Uşağın özündəki kişi xüsusiyyətləri haqqında aşağı qiymətləndirmə (16 yaş).
6. Konstitutivləşdirici, şərhədici və konstruktiv metodların dəyişmələrin izlənilməsinə tətbiqinin əhəmiyyətini nümunələrlə əsaslandırın.

7. Uşaq rəsmlərinin interpretasiyasından istifadə edərək verilmiş nümunələrdəki dəyişmələri izah edin.

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Korreksiya-inkişafetdirici işin nəticəsində baş verən dəyişmələri izah edir”.

1. Verilmiş mövzu üzrə dəyişmələrin izlənməsi ardıcılığını şərh edin.
2. Dəyişmələrin izah edilməsinin əhəmiyyətini izah edin.
3. Verilmiş nümunə üzrə ekstrospektiv metodlardan birinin tətbiqi qaydalarını izah edin.
4. Katartik, additiv və yaradıcılıq məhsullarının təhlil və ekspressiyanın öyrənilməsi metodlarının mahiyyətini izah edin.
5. Verilmiş uşaq rəsmləri sessiyası üzrə dəyişmələrin xarakterini izah edin.
6. Konkret mövzu üzrə introspektiv metodlardan hansısa birinin tətbiqi qaydalarını izah edin.
7. Nümunə əsasında uşaq rəsmlər üzrə baş verən dəyişmələri şərh edin.
8. Nümunə əsasında dəyişmələri izləmə üsulları seçin.
9. Psixokorreksiyanın nəticələrinin qiymətləndirilməsi texnikalarını şərh edin.
10. Fəaliyyətdə bələdləşmə hərəkətlərinin necə baş verməsini şərh edin.
11. Test nəticələrinə görə uşaqlarda dərkətmə proseslərindəki dəyişmələri izah edin.
12. Sorğu və digər vasitələrdən istifadə edərək korreksiya nəticələrini izah edin.

3.3. Korreksiya prosesinin nəticələri haqqında kliyentə müvafiq qaydada məlumat verir

Nəticələr haqqında kliyentin məlumatlandırılması

3.3.1. Məlumatların ümumiləşdirilməsi

Psixoloji nəticələr psixoloqun sənədləri içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sənəd psixoloqun elmi-metodoloji hazırlığının əsas göstəricisi olub bir neçə istiqamətdə aparılmış tədqiqatların nəticələri əsasında və ümumi nəticə çıxarmaq yolu ilə tərtib edilir.

Məlum olduğu kimi, psixologiyanın predmeti psixika və özünün bütün quruluşu, xüsusiyyətləri, tipləri və inkişaf mərhələləri ilə birgə bütöv bir sistem halında baxılan insan şəxsiyyətidir. Psixika ilə bağlı olanlar tədqiqat zamanı bir çox halda sürüşkən və etibarsız nəticələr verir. Məsələn, bədii əsərlərin təsiri ilə sınılanlarda (şagirddə) yaranan emosional vəziyyət, günah iş gördüyü və qaydaları pozduğu zamanı onun keçirdiyi hallar və s. müəyyən etmək çətin olur. Belə faktları araşdırarkən əldə edilmiş nəticələri heç də həmişə inandırıcı fakt kimi qəbul etmək olmaz, çünki onlar öz sirli təbiətini qoruyub saxlayan fenomenlərdir. Psixoloji testlər bu sahədə etibarlı faktlar əldə etməkdə hələ də acizdir. Deməli, psixoloji faktı yalnız müşahidə, sorğu, söhbət, yaxud test yolu ilə əldə etmək etibarlı deyil. Burada məsələyə kompleks şəkildə yanaşılmalı və bir neçə diaqnostik nəticə variasiya olunmalıdır.

Sınılan haqqında əldə edilən hər bir yeni psixoloji nəticə müəyyənləşdirilən fərziyyə ilə müqayisə olunmalıdır. Fərziyyələr sınılanla bağlı aparılan tədqiqatda sınaqdan keçirilərək müvafiq nəticələr əldə olunur. Nəticələr mühakimələr əsasında konkretləşdirilərək onun barəsində psixoloji faktlar kimi ortaya qoyulur. Həmin fakt psixoloq tərəfindən müddəa kimi irəli sürülür. Beləliklə, təhsil subyektləri haqqındakı psixoloji fakt tədqiqatdan kənarında yalnız fərziyyədir. Bu fərziyyə elmi psixologiyada olduğu kimi, praktik psixologiyada da ciddi qəbul olunmur. Məhz etibarlı psixoloji ölçmələrlə aparılan tədqiqatda əldə edilmiş nəticələr onun psixoloji fakt kimi qəbul olunmasına "Həyat vəsiqəsi" verir.

3.3.2. Yaşlar üzrə nəticələrin işlənməsi nümunələri

Psixoloji nəticələrin bir neçə variantı vardır. Onlardan biri - yaşlar üzrə işlənmiş nəticələri nəzərdən keçirək.

Məktəb hazırlıq səviyyəsinin korreksiyası üzrə nəticələr

Refleksiya, davranış, nitq, dərkətmə, koqnitiv və emosional sahə, motivasiya, eləcə də şəxsiyyət göstəriciləri yaşa uyğundur. Uşağın təlim materiallarını mənimsəməyə dözümlülüyü, şəxsiyyət göstəricilərinin qrupda birgə fəaliyyət göstərməsinə uyğunlaşması və məktəb mühitinə adaptasiyası yaxşılaşıb. Daha dəqiq tədqiqat aparmaq üçün uşağın sosiallaşma səviyyəsi, ətraf aləmə empatik münasibəti, onun məktəbli mövqeyi, əyani modelləşdirmə, simvollaşdırma və fikri fəaliyyətdən hərəki fəaliyyətə keçmə imkanları, böyük və kiçik motor sahənin inkişaf səviyyəsi və s. öyrənilərək korreksiya olunması barədə rəylərin verilməsi məqsəduyğundur.

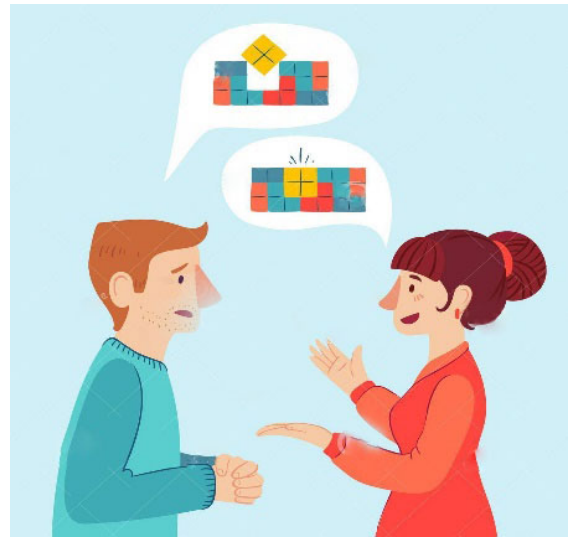
Məsələn, aşağıda verilmiş nümunədə psixoloji yaşı - 5 yaş, pasport yaşı - 8 yaş olan uşaqda uzunmüddətli inkişafetdirici korreksiya işlərinin nəticələri barədə valideynə məlumat verilir (Cədvəl 3.8).

Dəyişmələr	Korreksiya müddəti üzrə inkişaf səviyyələri									
	I mərhələ 12 görüş			II mərhələ 12 görüş			III mərhələ 12 görüş			
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1
Sadə alətlərdən (rəngli karandaş, flomaster, rəngli təbaşir, rəngli boya, qayçı, fırça, yapışqan, rəngli kağızlar, gil və plastilin) təyinatına görə istifadə edir.										
Rəsmetmə, yapma və yapışdırma bacarıqları nümayiş etdirir.										
Verilmiş nümunə və sxemlər əsasında quraşdırma bacarıqları nümayiş etdirir.										
Musiqini solo oxuyur və ritmik hərəkətləri yerinə yetirir.										
Rolların ifası qabiliyyətlərini nümayiş etdirir.										
Nitqi dinləyib anlayır, rabitəli danışır və nitq etiketlərindən istifadə edir.										
Sadə cümlələrlə aydın danışır.										
On dairəsində sayma, hesablama və ölçmə əməliyyatlarını yerinə yetirir.										
Əşyalar içərisindən dairə, üçbucaq və kvadratı seçir, fərqləndirir və müqayisə edir.										
Əşyaları əlamətinə (forma, ölçü, kəmiyyət və həcm) görə ümumiləşdirir və əşya və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri yaradır.										
Məkan (sağdan sola, yuxarıdan aşağıya, ortaya və küncə) və zamanla bağlı (ilin fəsilləri, aylar, həftənin günləri, günün hissələri və saat) ilkin riyazi əməliyyatları yerinə yetirir.										
Baş verən hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri qurur.										
Diqqətini 15 dəqiqə ərzində işə mərkəzləşdirir.										
Hərflər və səslərlə maraqlanır, onları çap şəklində köçürür.										

Dəyişmələr	Korreksiya müddəti üzrə inkişaf səviyyələri									
	I mərhələ 12 görüş			II mərhələ 12 görüş			III mərhələ 12 görüş			
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1
Ətraf aləmi daha çox başa düşmək üçün suallar verir.										
Müxtəlif sosial hadisələr arasındakı fərqi izah edir.										
Sosial normalara uyğun ünsiyyət qurur: Danışarkən qışqırmır, nəzakətlə müraciət edir və başqalarını dinləyir.										
Sadə əmək bacarıqları nümayiş etdirir.										
Öz hərəkətlərini başqalarının hərəkəti ilə müqayisə edərək ("Yaxşı-pis") qiymətləndirir.										
Arzu və istəklərini özünəməxsus tərzdə icra edir.										
Problemlə üzləşərkən müstəqillik nümayiş etdirir.										

Cədvəl 3.8. Uşaqlarda korreksiya prosesində baş verən dəyişmələrin izlənilməsi

Cədvəldə hər bir bacarığın qarşısında 3 səviyyə verilmişdir. Bu səviyyələrdə uşağın həmin bacarığı hansı səviyyədə icra etdiyi qeyd olunur. Məsələn, əgər uşaq 8-ci bacarıq üzrə ("Sadə cümlələrlə aydın danışır") hələ korreksiya işinin başlanğıcında sadə cümlələrlə qismən aydın danışdırsa, o zaman dəyişmə 1-ci səviyyədə qeyd edilir. Bundan sonra aparılan korreksiyanın nəticələrində hər 4 məşğələdən bir dəyişmələr qeyd edilir. Bu barədə valideyn və ya onları əvəz edənlərə məlumatlar verilir. (Şəkil 3.8). İnkişaf cədvəlləri çap olunaraq təqdim olunur. Belə olan halda uşağın inkişafında gedən dəyişmələr barədə lazım olan şəxsləri, hətta uşağın özünü də məlumatlandırmaq mümkündür: "İndi kvadratı daha yaxşı çəkirsən", "Artıq 5 dairəsində toplama aparmağı bacarırsan", "Sən uşaqlarla mehriban davranırsan, ancaq bunu daha da yaxşı edə bilərsən" və s..

Şəkil 3.8. Kliyəntin məlumatlandırılmasının simvolik təsviri

Kiçikyaşlı məktəblinin təlim materiallarını mənimsəmə imkanları üzrə korreksiya nəticələri

Kliyentdə dialoq və müsbət pedaqoji ünsiyyət üçün əlverişli şəraitdə verilmiş tapşırıqların hərtərəfli mənimsənilməsi asanlaşıb. Sərbəst seçim bacarığı yaradılıb. Obyekt və hadisələr arasında qanunauyğun əlaqələrin yaradılması imkanları artıb. Davranışında sosial əlaqələrin qurulmasına yönəldilmiş motivasiyalı hərəkətlər üstünlük təşkil edir. Keçmiş hərəkət təcrübəsi əsasında yaranan yeni refleksiv elementlər tapşırıqların imitasiyasına imkan verir. Müşahidəçilik qabiliyyəti və perspektiv təcrübəsi inkişaf edib. Yaradıcı təfəkkür, geniş təxəyyül və intuitiv yanaşma tələb edən hərəkətləri çətin icra etsə də, buna maraq göstərir. Yeni hərəkət nümunələrinin əyani verilmədiyi situasiyalarda tapşırığı çətin icra edir və fikri hərəkətləri praktik fəaliyyətə köçürməkdə problemlər yaşayır.

Yeniyyətmanın təfəkkürünün inkişafı üzrə korreksiya nəticələri

Kliyent hələ də təfəkkür əməliyyatlarını konkret (obrazlarla) və abstrakt (verbal-məntiqi) formalarda aparamaqda çətinlik çəkir. Təfəkkürün anlayışlara istiqamətlənməsi ilə əlaqədar fikri fəaliyyətin məzmunu məhduddur. Bu da öz növbəsində gerçəkliyin hadisələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri hərtərəfli və daha dərinləndirən əks etdirməyə imkan vermir. Dərketmə sahəsinin bu xüsusiyyəti biliklərin mənimsənilməsi prosesinin təşkilində maneələr yaradır. Tədris materialının ötürülməsi zamanı pedaqoq anlayışların konkret-obrazlı xarakteristikası ilə yanaşı, məntiqi və abstrakt xarakteristikası, əlaqə və münasibətlərindən də istifadə edərsə, o zaman onun üçün yaşlıları ilə birgə fəaliyyət göstərmək daha asan olar.

Böyük məktəblidə müəllimlə qarşılıqlı münasibətlərin korreksiyası üzrə nəticələr

Kliyentin fənn müəllimi F.-lə münasibətinə münasibətli yanaşma qismən zəifləyib. O, müəllimin məktəbdə tutduğu vəzifəsinə o qədər də əhəmiyyət vermir. Onlar üçün əsas amil müəllimin şəxsi keyfiyyətləridir. Korreksiya müddətində müəllimin müsbət keyfiyyətləri haqqında məlumatlar verildi və onun obrazı ilə rol münasibətləri üzrə psixodramalar və oyunlar təşkil olundu. Bu prosesin davam etdirilməsinə hələ ehtiyac qalır.

Emosional sahənin korreksiya nəticələri

15 yaşlı və VIII "A" sinif Ə.Z.-nin emosional vəziyyəti haqqında nəticələr: Emosional sahədəki gərginlik özünü, ilk növbədə, davranış və dərketmədə göstərir. Hələ də uşaqlara xas olan şıltaqlıq, ərköynlük və təcrübəsizliklə səciyyələnən davranış əlamətləri özünü göstərir. Maraqlandığı məşğuliyyət üzərində uzun müddət mərkəzləşə bilmir. Müəllimin tələb və tapşırıqlarına etinasız yanaşır, nitqi anlama, qavrama və istiqamətlənməkdə çətinlik çəkir. Bilik və bacarıqları təlimin tələblərinə cavab vermir və əyləncə və oyunlara daha çox meyil edir. Onda məsuliyyət və özünəinam hissənin korreksiyasına ehtiyac vardır.

Bundan başqa nəticələrlə bağlı kliyentlərə həm də rəylər formasında məlumatlar verilir. Rəy yazılı təqdim olunur.

Fərdi psixoloji korreksiyanın nəticələri ilə bağlı rəylər (nümunə)

I. İlk məlumatlar:

Adı, soyadı, atasının adı: M.E. Əli

Təvəllüdü: 26.06.2006

Doğulduğu yer: Bakı şəhəri

Ailə vəziyyəti: natamam.

II. Ümumi psixoloji vəziyyəti:

Davranışın ümumi səciyyəsi: ehtiyatlı, intizamlı, çəkingən, tərəddüdlü və frustrasiya əlamətləri vardır.

Üstünlük təşkil edən temperament tipi: fleqmatik - 30%/ sanqvinik - 70 %

Xarakter: diqqətli, səmimi, səliqəli, özündən böyüklər və özündən kiçiklərə qayğıkeş, özünə və başqalarına aid olanlara qarşı məsuliyyətli.

Refleksiyası: hərəkətləri planlı və sistemli, əllərin mexaniki hərəkətləri isə daha xırda detalların tədqiq edilməsi və xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılmasına imkan verir.

III. Şəxsiyyətin ümumi səciyyəsi:

- Özünüqiymətləndirməsi: aşağıdır;
- Koqnitiv dərkətmə - yaşına görə adekvatdır;
- Affektiv dərkətmə - təhlükəsizlik tələbatının ödənilməməsindən yaranan çarəsizlik hissi ilə bağlı öz imkanlarını aşağı qiymətləndirmə və arzuolunmayan təslimedici vəziyyət;
- Fəallığı: fəallığa tələbatı olmasına baxmayaraq, bundan ehtiyatlanma vəziyyəti;
- Hissi-emosional sahəsi.

Müxtəlif metodikaların tətbiqində aşkar edilmiş vəziyyətlər.

Rənglərlə iş üzrə nəticələr: neqativ vəziyyət, sakitliyə canatma, fəallıqdan uzaqlaşmaq istəyi, mühitə inamsızlıq, etimadsızlıq və müəyyən qədər qorxu

“Stimul-material” proyektiv metodikalarının tətbiqi üzrə nəticələr: hazırkı vəziyyətindən narazılıq, narahatlıq, rahat və müstəqil olmaq, düşdüyü vəziyyətdən tez bir zamanda çıxma arzusu, bunun üçün başqalarının köməyinə ehtiyac hissi, özünün vəziyyətini yaşına görə daha yaxşı anlama, başa düşmə və onu qiymətləndirərək vəziyyətə görə hərəkət etmə cəhdi.

“İnsan” proyektiv metodikası üzrə nəticələr: ətraf mühitdən yaranan qorxu hissi və ona yönəldilən mənəvi-fiziki zorakılığa qarşı aqressiya, ehtiyatlılıq, məhəbbət və təhlükəsizlik tələbatının ödənilməməsindən, xüsusilə, fiziki təhlükəsizliyin təmin olunmamasından yaranan neqativ vəziyyət, özünümüdafiə ehtiyacı ilə yanaşı, eyni zamanda özünün qayğısız uşaq həyatını yaşamağa güclü tələbat, gəzmək, əylənməyə maraq və sevimli məşğuliyyətdən doyumusuzluq hissi.

Korreksiya nəticələri

Tətbiq edilmiş metodikalar:

- Rəng terapiyası;

- Rollu oyunlar;
- Qrup terapiyası.

Tapşırıq və çalışmaların köməyiylə özünüqiymətləndirməni artıran imkan və bacarıqlar, psixoloji resursların aktualaşdırılması.

Hazırda əhval ruhiyyəsi və affektiv vəziyyəti

Dalğınlıq, narahatlıq, utancaqlıq, şübhəlilik, həyəcanlılıq və təşviş zəifləyib. Özünümüdafə mövqeyi bir qədər zəifləyib və mühitə etibarını artıb. Xarici görünüşü sakit, gözlənilən təhlükəyə qarşı hazır olma və təhqir olunma hissindən yayınmaq meylində qeydə alınıb.

Dərketmə və koqnitiv sahəsi

Dərketmə sahəsini səciyyələndirən başlıca keyfiyyətlər: məqsədyönlülük, davamlılıq və keyfiyyətlik bir qədər artıb. Öz fəaliyyətini tənziyyətə qabiliyyəti olsa da, bu hələ də ehtiyatkarlıqla müşayiət olunur. Bununla belə bacarıq və vərdisləri inkişaf edib. Artıq müstəqil fəaliyyət imkanlarına malikdir. Fəaliyyətinə müstəqil olaraq əşyalarla və rollarla bağlı yeni komponentlər daxil edir. Əlamətlərinə, xassələrinə və mahiyyətinə görə bu komponentlərin təxmini sxemini qurmaqla asanlıqla ümumi fəaliyyətdə tutduğu yer və rolu müəyyənləşdirir. Hərəkətlərini nitq vasitəsilə müşayiət edir və etdiyi hərəkətlərə şərh verir. Əşyanın praktik məqsədini özü üçün aydınlaşdırmağa maraqlı göstərir.

3.3.3. Psixokorreksiya nəticələrinin sənədləşdirilməsi

Korreksiya işinin planlaşdırılması və prosesin gedişi "Xüsusi sənədlər" siyahısına daxildir. Xüsusi sənədlər praktik psixoloqun fəaliyyətinin məzmunu, proseduru və peşəkarlığının nəticələrini əks etdirir. Bu sənədlər qeyri-peşəkarlara qapalı olub onlardan hər hansı məqsədlər üçün icazəsiz istifadə etmək qadağandır. Lazım gəldikdə yalnız psixoloqun həmin sənədlər əsasında verdiyi məlumat, tövsiyə, çıxarış və rəydən istifadə olunur. Psixoloji xarakteristika və psixoloji nəticələr kliyentin psixoloji portretini tərtib etmək, yaş qrupu və cinsinə xas olan xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, davranış, fəaliyyət, ünsiyyət göstəriciləri, dərketmə imkanları, intellekti və emosional sahəsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Xüsusi sənədlərlə məsul şəxslərin (valideyn, müəllim, qəyyum şəxs və s.) məktəblə tanış olmasında məqsəd yalnız şagirdin qarşılaşdığı çətinlik, yaranan psixoloji problem və düşdüyü problem situasiyalarının həllində ona kömək məqsədi daşıya bilər. Bu zaman praktik psixoloqun verdiyi informasiya əsasdır. Birinci 3 sənəd kodlu sənəddir. Onlardan yalnız psixoloq istifadə edə bilər:

- 1) Psixoloji nəticə və psixoloji rəylər;
- 2) Korreksiya xəritələri;
- 3) Diaqnostik tədqiqatın, korreksiyanın protokolları;
- 4) Psixoloji inkişaf xəritələri;
- 5) Müşahidə protokolları və söhbətlərin mətnləri;
- 6) Psixoloji nəticə və inkişaf xəritələrindən çıxarışlar.

Psixoloji korreksiyanın gedişi haqqında yazılmış protokollar kliyentlə aparılan psixoloji korreksiyanın nəticələri haqqında psixoloji nəticə söyləmək, valideyn və kliyentin özü və ya psixoloqun tabe olduğu şəxslərə psixoloji hesabat vermək və rəylər tərtib etmək üçün ilkin sənəddir. Protokolda verilən məlumatlar kliyentin yaşı, cinsi və fərdi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, davranış, fəaliyyət və ünsiyyət göstəriciləri, dərkətmə imkanları, qabiliyyəti, intellekti və emosional sahəsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

3.3.4. Korreksiya nəticələrinin protokolları

Belə protokollar psixoloqun istifadəçi ilə qarşılıqlı təsirinin prosesual gedişini ifadə edir. Çox hallarda protokollar şablon formalarda, cədvəl, başlıq, bölmə və s. hissələrlə tərtib olunur. Protokola bunlar daxil edilir:

I. Ümumi məlumatlar:

- Korreksiya edilən şəxs və ya qrup haqqında məlumat;
- Korreksiya işinin məqsədi və vəzifələri;
- Korreksiyanın məqsədi və qoyulmuş fərziyyə;
- Korreksiyanın təyinatı;
- Korreksiyanın müddəti;
- Korreksiyanın təşkili forması;
- İstifadə ediləcək metodlar (priyom, texnika, vasitə, metod və texnologiya).

II. Korreksiyanın gedişi:

- Kliyentin davranış reaksiyaları və tapşırıqları icra tərzini;
- Fəaliyyətin xarakteri;
- Emosional vəziyyəti, hərəkət və jestlər;
- İşə başa çatdırma cəhdləri təlqin və təsirə reaksiyaları;
- Korreksiya prosesində yeni tapşırıqlara münasibəti.

Kliyentin hansı hislər keçirdiyi və nə hiss etdiyini onun bədən hərəkətləri ilə anlamaq mümkündür. Onun keçirdiyi bu hislərlə sözləri və fikrini qarşı-qarşıya qoymaq, söhbətin aparıldığı kontekst və şəraitə diqqət yetirmək və aparılmış təhlil nəticəsində müsahibin fikirlərini aydınlaşdırmaq olar. Baş verənləri qeydə almaq üçün diktofon, lent yazıları və videokameradan da istifadə edilir. Protokolların nəticələri korreksiya xəritələrində qeyd olunur.

3.3.5. Korreksiya xəritəsi

Korreksiya xəritəsində korreksiyaedici təsir nəticəsində istifadəçi(lər)də baş verən dəyişmələr və nəticələr qeydə alınır. Bu sənəddə psixoloqun şagirdlərlə (o cümlədən müəllim və valideynlərlə) apardığı təsiredici və müsbət nəticələr vermiş korreksiya işlərinin strategiyası və reallaşdırılması vasitələri qeyd olunur. Sənəddə aşağıdakı məsələlər öz əksini tapır:

- Məlumat (adı, soyadı, atasının adı, yaş, cins və kod);

- Korreksiya edilən problem (ləngimə, yayınma və ya pozuntunun xüsusiyyəti, yaranmış emosional vəziyyətin diaqnozu və korreksiya üçün tövsiyə olunan predmet);
- Korreksiyaedici təsirin tip, forma və metodikası (inkışafetdirici iş, psixokorreksiya və ya psixoterapiyanın fərdi və qrup forması);
- Korreksiyaedici təsirin vasitələri (təsvir, oyun, tapşırıq, texnikalar, treninqlər, dramalar və s.);
- Korreksiya müddəti və mərhələləri;
- Tövsiyələr.

Korreksiya xəritəsində kliyentlərdə baş verən dəyişmələrin nəticələri qeydə alınır.

3.3.6. Psixoloji inkışaf xəritəsi

Xəritədə ontogenetik inkışafın yaş mərhələləri üzrə göstəricilər qeyd olunur. Xəritədə, ilk növbədə, kliyentin anket göstəriciləri qeyd olunur. Bundan sonra inkışafın gedişi barədə sadə və etibarlı məlumatlar yerləşdirilir.

Psixoloji xəritə müxtəlif sahələrdə fərqli formada tərtib edilir. Onun işlənməsində də korreksiya edilmiş sahənin hazırkı vəziyyəti göstərilir (Cədvəl 3.9). Növbəti mərhələlərin nəticələrinin qeydiyyatı üçün yer saxlanılır. Kliyentin yaxın və aktual inkışaf zonaları (psixoloji resurslar) üzrə göstəricilərlə real inkışafın göstəricilərinin korrelyasiyası da aparıla bilər. Belə korrelyasiya qavrayış, hafizə, təfəkkür, nitq və digər proseslər, eləcə də motivasiya şəxsiyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sosiallaşma dərəcəsi üzrə müəyyənləşdirilir.

I. İlk məlumatlar

1. Adı, soyadı, atasının adı:
2. Təvəllüdü (gün-ay-il)
3. Doğulduğu yer:
4. Ailə tərkibi (valideynlər və digər ailə üzvləri):
 - a) Ailənin ictimai mənşəyi:
 - b) Ailə üzvlərinin sayı:
5. Oxuduğu (qurtardığı) məktəb:
6. Sağlamlığı:

II. Ümumi psixoloji vəziyyət

7. Davranışın ümumi xarakteri:
8. Maraqlar:
9. Sevimli məşğuliyyət:
10. Üstünlük təşkil edən temperament tipi:
11. Xarakter:
12. Koqnitiv göstəricilər:
 - Diqqət:
 - Hafizə:
 - Təfəkkür:
 - Nitq:
 - Yaradıcılıq:
13. Həmyaşıdlarla münasibətləri, ünsiyyət tərzini:
14. Təhsil aldığı məktəbə münasibəti:

III. Şəxsiyyətin ümumi səciyyəsi:

15. Özünüqiymətləndirmə:
16. Fəaliyyət motivləri və tələbatları:
17. Şəxsiyyətin oriyentasiyası və "Mən ideali":
18. Düşdüyü affektiv hallar:
19. Emosional-iradi xüsusiyyətlər:
20. Peşəyönümü:
21. İctimai fəallıq
22. Özünənəzarət, intizamlılıq və məktəbin daxili qaydalarına riayət etməsi:
23. Özünün hüquq və vəzifələri haqqında bilikləri:
24. Psixoloji xəritənin doldurulmasında məsul şəxs:
25. Psixoloq:

Adı, soyadı _____ İmza _____

Cədvəl 3.9. İnkişaf xəritəsinin quruluş

Aparılmış korreksiya işində alınmış nəticələrin işlənməsində aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılır:

- Öyrənilən psixoloji xassənin müvafiq inkişaf səviyyəsini aydınlaşdırmaq;
- Nəticələr arasında (fərd və ya qruplar arasında) müqayisə aparmaq;
- Tədqiqat zamanı fərdin və qrupun davranışı onların qarşılıqlı münasibətlərdə baş verən dəyişmələrini müəyyən etmək;
- Bu və digər tapşırığın həlli üçün fərd və ya qrupun emosional-iradi sahəsində təzahür edən dəyişmələri diqqət mərkəzində saxlamaq;
- Fərd və ya qrupun sosial-psixoloji problemləri, psixologiyası və davranışın sosial tənzimlənməsi tərzini müəyyən etmək.

Bu məsələlərin həllində özününəzarət məqsədilə nəticələr yenidən sınaqdan keçirilə bilər. Belə sınaqdan yüksək nəticələrlə çıxmaq üçün psixoloq bir sıra vəzifələri məsuliyyətlə yerinə yetirməlidir:

- Metodların tətbiqində obyektivliyi gözləmək;
- Şəraiti kənar təsirlərdən gözləmək;
- Faktları dəqiqliyi və aydınlığı ilə qeydə almaq;
- Nəticələrin statistikasını düzgün aparmaq.

Məktəb psixoloqunun xüsusi sənədlər siyahısına aid etdiyimiz sənədlər əslində daha çoxdur. Psixoloq fəaliyyət nəticələrinin qeydiyyatını aparmaq üçün digər sənədlərdən də istifadə etməkdə müstəqildir.

2.3.7. Hesabat sənədləri

Cari hesabat. Cari hesabatlarda psixoloqun korreksiya işi üzrə proqramda nəzərdə tutduğu həftəlik və aylıq işlərin xülasəsi verilir. Bu hesabat psixoloqun özünün gündəliyinə əsasən yaranmış problemləli situasiyalar və digər hallarda hazırlanır.

Yekun hesabat. Praktiki psixoloqun korreksiya üzrə planlaşdırılmış işlərlə onun nəticələri arasındakı uyğunluğun əsaslandırılmasıdır. Burada korreksiya müddətində nəzərdə tutulmuş işlər məzmununa, obyekt və predmetinə, iş formalarına və proseduruna görə şərh edilir. Yekun hesabatın quruluşuna aşağıdakılar daxildir:

- İlkin, aralıq və yekun psixodiagnostikanın nəticələri;
- İnkişafetdirici-korreksiya proqramının məqsədi, qoyulmuş fərziyyə və əldə edilmiş dəyişmələrin xarakteristikası;
- Görülmüş işlərin elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılması, onların səmərəliliyi, təhsil prosesinə müsbət təsiri, fərd və qruplarda yaratdığı dəyişmələr;
- İstinad olunmuş ədəbiyyatlar;
- İstifadə edilmiş vasitə, priyom, texnika, metod və metodikalar, yeni texnologiyalar.

Yekun hesabatda göstərilən nəticələri əsaslandırmaq üçün diaqnostik nəticə, statistik arayış, protokol və rəylər psixoloqun korreksiya ərzində apardığı işin hansı keyfiyyətdə və

hansı müddətdə reallaşdırmasını təsdiq edən sənədlərdir. Həmin sənədlər diferensial planlarda (yarımillik, rüblük, aylıq və həftəlik) öz əksini tapan işlərin gedişi, proseduru və nəticələri barədə də məlumat almağa imkan verir. Məsələn, oktyabr və noyabr aylarında aşağıdakı mövzularda korreksiya işləri nəzərdə tutula bilər:

1. Sentyabr ayında I siniflərdə məktəbə adaptasiya üzrə qrup korreksiyası;
2. Oktyabr ayı ərzində valideynlərlə ailədaxili münasibətlərin korreksiyası üzrə keçirilən treninqlərdə aparılmış korreksiya işləri;
3. “Əqli imkanları məhdud” kiçik məktəblilərin təyini və korreksiyası üzrə qabaqcıl praktika;
4. Psixoloqun iş təcrübəsi ilə tanışlıq;
5. “Emo” qruplarına qoşulan yeniyetmələrin sosial-psixoloji təlimi və məktəbdəki yaşlılar qrupuna uyğunlaşması üzrə fərdi və qrup korreksiyaları;
6. Müəllimlərdə “Emosional yanma” sindromunun zəiflədilməsi üzrə korreksiya işi və s..

Xüsusilə, uzunmüddətli korreksiyanın nəticələri əsasında işlənmiş psixoloji rəylər, diaqnostika, korreksiya və konsiliumların gedişində tərtib edilən protokollar hesabatların hazırlanmasına kömək edir. Ona görə də həmin sənədlərin sistemli, məzmunlu və qaydalar əsasında tərtibi vacibdir.

Korreksiya nəticələri əsasında hazırlanmış hesabatlarda göstərilən dəyişmələr kliyentin psixoloji inkişaf xəritəsinə də köçürülür. Əgər o, məktəblidirsə, bu, psixoloqun vəzifələrinə daxildir. Hesabatlarda müxtəlif mövzular üzrə aparılmış işin nəticələri şərh edilir. Həmin mövzular ayrı-ayrı sahələr üzrə aşağıda təqdim olunur (Cədvəl 3.10):

➤ Məktəbəhazırlıq:

- İdrak prosesləri üzrə psixi inkişaf səviyyəsi;
- Ətraf aləm haqqında təsəvvürlər;
- Modelləşdirmə qabiliyyəti, yaradıcı təfəkkür və intellekt;
- Emosional-iradi hazırlıq;
- Sosial inkişaf səviyyəsi.

➤ Hissi-emosional sahə:

- Həyəcanlılıq və qorxu hissi;
- Hiperaktivlik və diqqətin çatışmazlığı sindromu;
- Aqressiya, stress və sosial depressiya;
- Fobiya və komplekslər.

➤ Fərdi psixoloji xüsusiyyətlər:

- Fərdi üslub;
- Təfəkkürün imkanları;
- Ünsiyyət tərzini;
- Rəhbərlik üslubu.

<ul style="list-style-type: none">➤ Şəxsiyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlər:<ul style="list-style-type: none">• Motivasiya və oriyentasiya;• Dəyərlər sistemi və mənəvi keyfiyyətlər;• Rol davranışı, özünüqiymətləndirmə və subyektiv nəzarət səviyyəsi;• Sosial-psixoloji uyğunlaşma;• Şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili münasibətlər və sosiometrik status;• Kommunikativ mədəniyyət;• Təşkilatçılıq bacarıqları.
<ul style="list-style-type: none">➤ İntellekt və yaradıcı idrak:<ul style="list-style-type: none">• İntellekt tipləri üzrə bacarıqlar və intellektual labillik;• Yaradıcı təfəkkür və yaradıcı qabiliyyətlər;• İdraki tələbat səviyyəsi;• Reallaşdırılmamış enerji potensialı;• Bacarıqsızlıq;• Koqnitiv qabiliyyətlər.
<ul style="list-style-type: none">➤ Peşə maraqları və bacarıqları:<ul style="list-style-type: none">• Maraqlar sahəsi;• Müasir müəllimin pedaqoji-psixoloji bilikləri və bacarıqları;• Peşə səriştəliliyi, pedaqoji keyfiyyətlər və pedaqoji situasiyaların həlli.

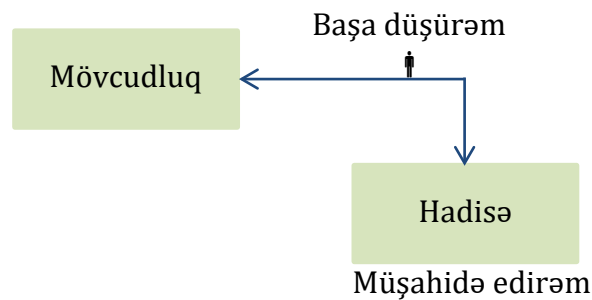
Cədvəl 3.10. Hesabatlarda əhatə edilən sahələr üzrə nümunələr

3.3.8. Fikirlərin psixokorreksiya prosesinə aid edilən əsas psixoloji anlayışlar əsasında izah edilməsi

“Psixika”

Hər bir müstəqil elm digər elmlərdən predmeti və metodlarının özünəməxsusluğu ilə seçilir. Psixologiya elmi öz qarşısına insan psixikasını öyrənmək və onu dərk etmək, anlamaq, psixi vəziyyəti müəyyənləşdirmək və onun sağlamlığına xidmət etmək məqsədi qoymuşdur. Məhz bu elm müəyyən etmişdir ki, şüur yalnız insana xasdır. O, gerçəkliyin insan psixikasının köməyiylə yüksək səviyyədə əks etdirilərək dərk olunması səviyyəsidir. Bu dərkətmə insanın psixikası və onun vəziyyətindən bilavasitə asılıdır. Ona görə də psixoloji praktikada “Psixika” və “Psixoloji vəziyyət” anlayışlarının tədqiqinə ciddi ehtiyac duyulur.

Psixologiya elmi, həmçinin insan psixikası və psixologiyası arasındakı sərhədləri də təxminən ayırd etmişdir. “Əgər beynin fəaliyyəti gerçəkliyin əksidir və bu əsasda davranış və fəaliyyət nizamlanırsa, o zaman bu - psixikadır. Dərəkətmə prosesində hadisə və mövcudluq arasında əlaqə vardır. Hadisə ətrafdakı cisimlər və onların forma və əlamətlərinin bu və ya digər formada əksidir” (P.V. Barxayev). P.V. Barxayev tərəfindən bu fikirlər aşağıdakı şəkildə izah olunur (Sxem 3.16).

Sxem 3.16. Dərketmədə mövcudluq və hadisə arasındakı əlaqə

P.V. Barxayevə görə hadisənin fərqləndirici xüsusiyyəti insanın hiss orqanları vasitəsilə onun xassələrini qəbul etmə qabiliyyətidir. Bu planda mövcudluq özündə hadisənin tam əksini ifadə edir. Hadisənin təsiri insanda bu və digər dəyişmələr əmələ gətirir. Bu dəyişmələrin bir-biri ilə asılılığını P.V. Barxayev aşağıdakı kimi göstərir: *Dəyişmələr* $[Y=f(x)] = [müstəqil\ dəyişmələr\ (asılı\ dəyişmələr)]$

“Psixoloji fakt”

Öyrənmə - biliklər, vərdiş və bacarıqları mənimsəmə səviyyəsinin sürəti və keyfiyyətinin fərdi göstəricisidir. Məsələn, təhsil sistemində onun subyektivi olan müəllim və şagirdin (tələbənin) bilik, vərdiş və bacarıqları mənimsəməsinin fərdi göstəriciləri psixoloji anlayışlardır. Bu anlayışların hər biri psixologiyanın, o cümlədən psixodiagnostikanın predmetinə daxildir. Bu anlayışlarla bağlı əldə edilmiş etibarlı nəticələrə psixoloji fakt kimi yanaşılır. Psixokorreksiyanın başlıca vəzifəsi kliyentin real vəziyyətini dəyişərək, nəticədə, yeni psixoloji fakt əldə etmək və empirik tədqiqatlarla əldə olunmuş psixoloji faktın dəqiqliyini yoxlamaqdan ibarətdir. K.Q. Yunqa görə psixoloji tədqiqatlar məhz “Psixoloji fakt nədir?” sualına cavab vermək zərurətindən aparılır. J. Piyə hesab edir ki, fakt özü heç nədir. O yalnız bağlı olduğu ideyaya görə mahiyyət kəsb edir.

Psixologiyanın predmeti psixika və özünün bütün quruluşu, xüsusiyyətləri, tipləri və inkişaf mərhələləri ilə birgə bütöv bir sistem halında baxılan insan şəxsiyyətidir. Onun tam dərki bizim qavrayışımızın imkanları xaricindədir. Eləcə də incəsənət əsərlərinin təsiri ilə insanda yaranan emosional vəziyyət, cinayət zamanı insanın düşdüyü psixoloji durum və digər hallar da elmi araşdırmalardan yayınmaya meyilli olan faktlardır. Belə faktları biz heç də psixoloji fakt kimi qəbul edə bilmirik, çünki onlar hələ də öz sirli təbiətini qoruyub saxlamağa müvəffəq olur.

İnsan haqqında hər bir yeni psixoloji fakt etibarlı tədqiqatın müəyyənləşdirdiyi fərziyyələrin qayəsini təşkil edir. Həmin fərziyyələr eksperimentdə sınaqdan keçirilərək və korreksiyanın gedində yoxlanılaraq müvafiq nəticələr əldə olunur. Nəticələr mühakimələr əsasında konkretləşdirilərək fərdi psixoloji faktlar kimi ortaya qoyulur. Həmin fakt psixoloq tərəfindən müddəalar formasında irəli sürülür. Göründüyü kimi korreksiyada əldə olunan psixoloji fakt ciddi prosedurdan kənarında yalnız fərziyyədir. Bu fərziyyə praktik psixologiyada ciddi qəbul olunmur. Məhz ciddi qaydalarla əldə edilmiş məlumatın fərd və ya qrup haqqında psixoloji fakt kimi qəbul olunmasına “Həyat vəsiqəsi” verir.

“Psixoloji vəziyyət”

Praktik psixoloq öz fəaliyyətində tez-tez “Psixoloji vəziyyət” anlayışı ilə də üzləşir. Praktik psixoloji xidmət mədəniyyətinin kifayət qədər inkişaf etdiyi cəmiyyətlərdə “Psixoloji vəziyyət” fenomeni haqqındakı təsəvvürlər yetərli olur. Psixoloji vəziyyət bir neçə aspektdən izah edilir.

1. Kliniki-psixoloji baxımdan - bu vəziyyət simptomlar kompleksi və psixoloji sindromlar kimi başa düşülür. Psixoloji vəziyyət normal psixi inkişafın gedişində və müxtəlif somatik xəstəliklər zamanı yaranır. Belə sindromlar somatik mahiyyət və təbii formanı dəyişərək insanın başqa insanlarla qarşılıqlı münasibəti, ünsiyyət və fəaliyyətində problemlər yaradır. Psixikası, şəxsiyyəti və sosial mövqeyində dəyişmələr əmələ gətirir. Kliniki mənşəli psixoloji sindromların əmələ gəlməsi daha çox iki səbəblə əlaqələndirilir: İnkişaf proqramındakı karmik xəstəliklərin aktuallaşması və həyat hadisələrinin təsiri ilə orqanizmdə əmələ gələn somatik dəyişmələr.

2. Ekoloji-bioloji-psixoloji mənşəli vəziyyət - psixi inkişafın böhran mərhələlərində tələbatlar və sosial təcrübə arasındakı ziddiyyətdən qaynaqlanan əlamətlər, psixi inkişafın bu qanunauyğun əlamətlərinin ətrafdakılar tərəfindən qeyri-adekvat qiymətləndirilməsi, bioloji inkişafda - boy, çəki artımı və gender sxemində yaranan problemlərlə bağlı olaraq özünüinkişaf bacarığının zəifləməsi və özünüistiqamətləndirmə marağının itməsi.

Bioloq və fizioloqlar göstərir ki, neqativ yükün irsiyyət və insan karmasındakı izləri harmonik inkişafı pozaraq orqanizmin fiziki və psixoloji potensialını üstələyir. Bioenergetik matrisada əyinti verir. Nəticədə, psixika zədələnir. Həyatın sonrakı mərhələsində neqativ enerji formasında energetik kanallarda tıxac yaradır. Bu, bütün karmik xəstəliklərin əsasını qoyur. Orqanizmdə patologiya yaradan genetik təsirlər şərti olaraq bir neçə qrupa bölünür:

1. Neqativ xarici enerjidən proqram halında edilən və xalq arasında “Gözdəymə” və “Caduetmə” kimi səciyyələndirilən informasiya təsirlər. Ətrafdakı insanlardan ən müxtəlif formada gələn qara magiyalı energetik quruluş: spiral, şar, piramida və s.. O cümlədən zərif materiallı neqativ varlıqların təsiri - aural varlıq, yer ruhları və s.;

2. Müəyyən zaman-məkan çərçivəsində baş verməklə oyatdığı mənfi emosiyaların təsirindən şüuraltı sahədə davamlı patoloji obrazlar halında qorunub saxlanan mənfi psixofizioloji vəziyyət və onun neqativ təsiri;

3. Orqanizmdəki patogen qıcıqlayıcıların neqativ şüalarının təsiri: virus, bakteriya, göbələk, qurdlar və birhüceyrəlilər;

4. Efir, astral və mental varlıqların infeksiya təsirləri.

3. Sosial-psixoloji mənşəli vəziyyət: insanın əvvəlki həyat tərzinə zidd olan yeni şəraitə alışması zərurəti ilə üz-üzə qalması; əvvəlki şərait saxlanılmaqla yeni fəaliyyət və davranış tərzinin tələb olunması; yaşlıların həyatı problemləri və digər səbəblərlə bağlı münasibətin dəyişməsi, bu dəyişmənin qəbul edilməzlik kimi qiymətləndirilməsi, nəticədə, frustrasiya, qorxu və həyəcan vəziyyətinin yaranması; müvafiq yaş mərhələsində yeni fəaliyyətə alışmanın çətinliyi və fəaliyyətdə yaranmış yeni tələbatları ödəmək gücündə olmaması və s.. Sosial şəraitin dəyişməsi psixikada gərginliklərə səbəb olur. Belə dəyişən

şəraitdə insandan dəqiqlik, çeviklik və cəldlik tələb olunur. Yeni situasiyanı qavramaq və dərk etmək üçün daxili və xarici aktivliyi təmin etmək lazım gəlir.

Z. Freyd, ümumilikdə, psixikanı "Psixi həyat aparatı" kimi səciyyələndirir. O, psixi gərginlik probleminin yaranmasını fərdin "Qeyri-Mən"i, "Mən"i və "ali-Mən"i arasındakı ziddiyyətlərdə görür. Göstərir ki, insanların fərdi inkişafını öyrənməklə bu psixi aparatın elmi mahiyyətini də öyrənmək mümkündür. Onun ən qədim sahəsi "Qeyri-Mən"dir (id). O özündə fərdin doğulana qədər, irsən götürdükləri, naməlum formada konstitusiyada toplananlar, xüsusilə, somatik quruluşda özünün ilkin psixi təzahürünü tapan instinktləri birləşdirir.

"Psixi sağlamlıq"

Müasir dövrün aktual problemlərindən biri də insanın sağlam psixoloji inkişafı ilə bağlıdır. Bu onunla izah edilir ki, sağlam psixoloji mühit sağlam rəqabətdən doğur. Belə rəqabət yalnız sağlam insanlar arasında aparıla bilər. Bu baxımdan dünyanın hər bir ölkəsində insan hüquqlarını qorumaq və gənc nəsli cəmiyyətin həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən sağlam üzvü kimi yetişdirmək sahəsində mütərəqqi işlər həyata keçirilir.

Normal halda insanın psixoloji vəziyyəti tarazlıqda olur. Bu, psixikanın təbiət qanunlarına uyğun olan vəziyyətdir, lakin insanın psixikası, yaxud şəxsiyyəti, fəaliyyəti və davranışı heç də həmişə normal vəziyyətdə qalmır. Bu və digər səbəblərdən tarazlıq pozulur. Hələ qədim dövrlərdən psixikada tarazlığın pozulması psixoloji gərginlik yaradan səbəblərdən biri kimi insanlara bəlli olub. Hind, Çin, Misir və Türk mənbələrində bu barədə geniş bəhs olunur. Həmin mənbələrdə psixoloji vəziyyətin dəyişməsi "Həyat gücü"nün azalması kimi izah edilir. Bu izahlara görə müxtəlif enerji mərkəzlərinə təsir göstərilməklə psixikada oyanma əmələ gətirməklə onun tarazlığını bərpa etmək mümkündür. L. Uotsona görə "Oyanış"- transsendensiya hadisəsində mühüm rol oynayır. Bu anlayış İ. Kanta məxsus olub onun transsentendal fəlsəfəsinin mahiyyətini ifadə edir. Klassik Şərq fəlsəfəsində "Oyanış" - işıq, səhər və Günəşlə bağlı anlayışdır. Müəyyən edilmişdir ki, görmə hallüsinasiyaları zamanı göz örtüyünün hüceyrələrində elmə hələ yaxşı məlum olmayan, lakin şüur tərəfindən xüsusi bir proqramla idarə edilən "Oyanma"ya bənzər proseslər baş verir. Həyat enerjisi ilə birbaşa bağlı olan bu proseslərin başvermə mexanizmini elmi kontekstdə öyrənmək çətindir, lakin Qədim Şərq fəlsəfəsində onlar özünəməxsus fəlsəfi aspektdə izah edilir.

Son onilliklərdə dünyada baş verən qlobal hadisələr səbəbindən insanların psixi sağlamlığında bir sıra problemlər yaranmışdır. Bu kimi amillərin nəticəsidir ki, təhsil sisteminin bütün pillələrində, xüsusilə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar arasında zəif psixikaya malik olan kifayət qədər uşaqlar vardır. Bu sahədə səmərəliliyin yüksəldilməsi təhsil, ailə və cəmiyyətin əlaqəsindən çox asılıdır. Yetişən nəslin sağlam psixikaya malik olması üçün bu üç tərəf arasında əməkdaşlıq olmalıdır.

K.Q. Yunq, K. Xorni, A. Freyd, Q.S. Sallivan, L.S. Vıqotski, K. Holdşteyn, A. Anqyal, K. Levin, S.L. Rubinşteyn, D.B. Elkonin, A.V. Zaporjes və başqa tədqiqatçıların tədqiqatlarından məlum olub ki, yeni şərti reflekslərin ləng yaranması baş beyin funksiyalarının ümumi zəifliyi ilə nəticələnir. Bu zəiflik əqli cəhətdən ləng inkişaf edən

uşaqların əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ona görə də problemlə insanlarla aparılan işdə onlara fərdi yanaşmaq olduqca vacibdir. Bu onlarda psixoloji təsəvvürlərin yaradılması və özünüdərk inkişafı və emosional sferaya münasibətdə gözlənilməlidir.

Hələ uşaqlıqdan bünövrəsi qoyulmuş "Sağlam həyat tərzini" motivasiya, davranış modelləri və maraqlar əsasında formalaşır. Yaşadığı ailə və təhsil aldığı məktəbin mühiti və valideyn nəzarətindən asılı olaraq hər bir insan şüurlu şəkildə özünün sağlam həyat tərzinin qaydalarını müəyyənləşdirir. Psixoloji sağlamlıq vəziyyəti insanın təbii imkanları ilə yanaşı, eyni zamanda fəaliyyət və ünsiyyət prosesində yaranan sosial əlaqələrində də əks olunur. Hazırda insanlarda sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması uşaq və yetişmələrlə aparılan praktik işin tərkib hissəsidir. Bu iş motivasiyanın artırılmasına yönəldilir. Belə düşünülmüş və motivləşdirilmiş hərəkətlərin əsasında özünəinam durur. Onun köməyi ilə insan çətinlikləri aradan qaldırdıqca və onların həlli yollarını mənimsədikcə yeni hərəkət imkanlarına sahib olur. Bu halda motivasiyanın inkişafı üçün daha əlverişli psixoloji mühit yaranır.

Şəxsiyyətin öz uğurları, çatışmazlıqları və özünütənqidə münasibəti özünüqiymətləndirmədən də asılıdır. Qiymətləndirmə fəaliyyətin səmərəliliyi və şəxsiyyətin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Riyaziyyatdan böyük qabiliyyəti olduğunu hesab edən, lakin olimpiadada sonuncu yer tutan insanın vəziyyətini təsəvvür etməklə çox şeyləri özümüz üçün aydınlaşdırma bilərik.

Tələbələr üçün fəaliyyətlər

1. 5 yaşlı uşaqla “Ümumi ləngimənin korreksiyası” üzrə aparılan işin nəticələrində baş verən dəyişmələri səviyyələr üzrə təsvir edin:

Dəyişmələr	Korreksiya müddəti üzrə inkişaf səviyyələri		
	1	2	3
Dərketmədə			
Ünsiyyətdə			
Davranışda			

2. 13 yaşlı yeniyetmə ilə “Ataya qarşı qısqanclığın təlim motivinə neqativ təsiri” üzrə aparılan korreksiyanın nəticələrində baş verən dəyişmələri səviyyələr üzrə təsvir edin:

Dəyişmələr	Korreksiya müddəti üzrə inkişaf səviyyələri		
	1	2	3
“Mən-obraz”da			
Ata obrazında			
Ailə münasibətlərində			

3. 15 yaşlı yeniyetmə ilə “Maraqların qabiliyyətlərə uyğunsuzluğu səbəbindən ixtisas seçimində çətinliklər” üzrə aparılan korreksiyanın nəticələrində baş verən dəyişmələri səviyyələr üzrə təsvir edin.

Dəyişmələr	Korreksiya müddəti üzrə inkişaf səviyyələri		
	1	2	3
Özünüdərketmədə			
İntellekt imkanlarında münasibətdə			
Maraqların istiqamətləndirilməsində			

4. Psixokorreksiya prosesinin nəticələrinin qeydə alındığı rəylər əsasında nümunələr hazırlayın.
5. Verilmiş göstəricilərə görə fərdi korreksiya xəritəsi tərtib edin.
6. Verilmiş mövzu üzrə yekun hesabat nümunəsi hazırlayın.
7. Korreksiya nəticələrinin protokol nümunəsini hazırlayın.

Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Korreksiya prosesinin nəticələri haqqında kliyentə müvafiq qaydada məlumat verir”.

1. Psixokorreksiya prosesinə aid edilən əsas anlayışları şərh edin.
2. Psixokorreksiya prosesinin qeydə alındığı sənədlərdən birini seçərək onun quruluşunu təsvir edin.
3. Kliyentə məlumat vermək üçün verilmiş psixoloji inkişaf xəritəsindən çıxarışlar edin.
4. Yaşlar üzrə konkret problemin həlli nəticələrinə aid hesabat nümunəsi hazırlayın.
5. Emosional sahənin korreksiya nəticələri əsasında məlumat hazırlayın.
6. Fərdi psixoloji korreksiyanın nəticələri ilə bağlı rəylər hazırlayın.
7. Verilmiş problemin korreksiya nəticələrini ümumiləşdirmək üçün münasib sənəd nümunəsi üzrə məlumat verin.
8. Verilmiş yaş dövrü üzrə spesifik problemlərin həlli nəticələri barədə məlumat verin.
9. Hər hansı yaş dövrü üzrə psixoloji inkişaf xəritəsi hazırlayın.
10. Yaşlar üzrə konkret bir problemin korreksiya nəticələrinin işlənməsi qaydalarını izah edin.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı: 1993, 39 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: 1999.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2003, 534 s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 345 s.
5. Bəylərov E.B. Şagirdlərin intellekt səviyyələrinin inkişaf etdirilməsində testlərdən istifadə. Ped. elm. nam. dis. avtoreferatı. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005, 23 s.
6. Cəbrayilova F.A. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində tələbələrin peşə səriştəliliyinin inkişafının sosioloji təhlili. Təhsilin sosioloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 245-306
7. Dədəyev Ş.M. Psixika: İnsan orqanizmində psixikanın müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi. Bakı: "Qanun", 2007, 452 s.
8. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmət: nəzəri və praktik məsələlər. Müasir təhsilin psixoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 21-83
9. Əliyev R. İ. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2007, 352 s.
10. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 196 s.
11. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
12. Əliyeva S.N. Yeniyetmələrin aqressiv davranışının çins-yaş xüsusiyyətləri. psixol. üz. fəl. lok diss. avtoref. Bakı: 2012, s.
13. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hislər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı: AD PU-nun mətbəəsi, 2006, 345 s.
14. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU - nun mətbəəsi, 2008, 479 s.
15. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2009, 576 s.
16. Əmrahlı L.Ş. Eksperimental psixologiya. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2007, 326 s.
17. Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmət. I kitab. Psixoloji xidmətin əsasları. Bakı: MBM, 2007, 283 s.
18. Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmət. II kitab. Psixoprofilaktika. Bakı: Mütərcim, 2010, 204 s.
19. Əmrahlı L.Ş. Məktəb psixoloqu. Bakı: MBM, 2014, 160 s.
20. Əmrahlı L.Ş. Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: 2010, 358 s.
21. Əmrahlı L.Ş. Əliyeva L.M. Təlim fəaliyyəti və psixi inkişaf. Bakı: Heroqlif, 180 s.
22. İsmayilov N.V. Psixiatriya. Bakı: Maarif, 1992.

23. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 305 s.
24. Qədirova R.N., Babayeva T.T. Psixologiya praktikumu. Bakı, Ulu, 2004, 122 s.
25. Quliyev E.M. Kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1995, 80 s.
26. Məmmədzadə R., Abdullayev A., Kərimova E. və b. Menecment, marketinq və təhsilin iqtisadiyyatı. Bakı: Müəllim, 2015, 464 s.
27. Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010, 169 s.
28. Rzayeva R.T., M.C.İsmayılova. Uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafına xidmət edən didaktik materiallar. Bakı: Nərgiz, 2007, 198 s.
29. Şəfiyeva T.B., Həmzəyev M.Ə. Psixofiziologiya. Bakı: Səda, 1998, 64 s.
30. Uşaq inkişafı metodikası. Bakı: Qanun, 2011, 572 s.
31. Алямовская В.Г. Психолого - педагогический мониторинг. М.: Восхождение, 2007, 160 с.
32. Армстронг М., Бэрн А. Управление результативностью. Система оценки результатов в действии. М.: Альпина Паблишер, 2011, 250 с.
33. Асмолов А. Г. Деятельность и установка. М.: МГУ, 1979, 150 с.
34. Бархаев Б.П. Педагогическая психология. С.- Петербург: Питер, 2007, 448 с.
35. Брунер Д. Психология познания, М. Прогресс, 1977, 247 с.
36. Брушлинский, А.В. Воловикова М.И., Дружинин В.Н. Исследование мышления. М.: Академический проект, 2000, 320 с.
37. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991, 480 с.
38. Галперин П.Я. Психология мышления и к чтению о поэтапном формировании умственных действий. Хрестоматия по психологии. М.: Просвещение, 1977, с. 417-425
39. Гардпер Р. Психотерапия детских проблем. СПб: Речь, 2002, 214 с.
40. Гизе Ф. Практические работы по психотехнике. Ленинград: 1926, 182 с.
41. Гиппиулс С. В, Тренинг развития креативности. С-П, Речь, 2001, 342 с.
42. Жизель Ж. Детские стрессы и его причины. М.Ринолклассин, 2003, 164 с.
43. Зинченко В.П. Теоретический мир психологии. Вопросы психологии, 2003, № 5, с. 3-17
44. Демьянов Ю. Г. Основы психопрофилактики и психотерапии: Пособие для студентов психол. ф-тов ун-тов. СПб: Паритет, 1999, 244 с.

45. Детский практический психолог. М.: Асадеме, 2001, 244 с.
46. Духновский С.В. Психологическое сопровождение подростков в критических ситуациях. Учебное пособие. Курган: Изд-во Курганского Гос. Ун-та, 2003, 124 с.
47. Запорожец А.С. Основные проблемы онтогенеза психики. 2 т. М.: Просвещение, 1989, 205 с.
48. Зигерт В. Руководить без конфликтов. М.: Экономика, 1990, 336 с.
49. Ибадов Я. Психография - как метод всестороннего развития новой личности. Симферополь 2003, 198 с.
50. Ильин. Е. М. Психомоторная организация человека. СПб: Питер, 2002, 382с.
51. Немов Р.С. Психология. Психология образование. Книга 2. М.: Просвещение, 1990, 300 с.
52. Меньчинская Н.А. Психология применения знаний к решению учебных задач. М.: АПН, 1958, 414 с.
53. Левин К. Теория поля. Теории личности. М.: Апрель-П., 2000, 289-337.
54. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М.: Издательство МГУ, 1981, 584 с.
55. Лоуэн А. Психология тела: биоэнергетический анализ тела. М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2000 , 256 с.
56. Осипова А.А. Введение в теории психокоррекции. М: МОДЭК, 2000, 3 12 с.
57. Психотерапия детей и подростков. Под ред. Х.Ремшмидта: Пер. с нем, М.: Мир, 2000, 656 с.
58. Психотерапевтическая энциклопедия. СПб: Питер, 1999, 744 с.
59. Рабочая книга школьного психолога. Под ред. И.В.Дубровиной. М.: Международная педагогическая академия, 1995, 376 с.
60. Реан А.А. От рождения до смерти. М.: Алма-пресс. 2002. 652 с.
61. Роик А.О. Кодирование особенностей когнитивной деятельности в ритмическом рисунке ЭЭГ. Автореф. дисс. соис. уч. степ. канд. биолог. наук. М.: РАН, 2012, 25 с.
62. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, 1973, 396 с.
63. Сергеева А.В. Развитие психотерапевтической функции учителя. Психология и школа, 2007, № 3, с. 106-111.
64. Степанова М.А. О критериях профессионализма школьного психолога. Вопросы психологии, 2002, № 1, с. 88-95.
65. Солсо Р. Когнитивная психология. СПб: Питер, 2002, 590 с.
66. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. М.: МГУ, 1984, 159 с.

67. Теория оперантного подкрепления Скиннера. Теории личности. Келвин С. Холл, Линдсей Г. М.: Апрель Пресс, 2000, с. 509- 547.
68. Тейяр де Шарден П. Феномен человека: Пер. с франц. М.: Наука, 1987, 240 с.
69. Флейфелл Х.Д. Генетическая психология. Жана Пиаже, М.: Просвещен., 1967, 622 с.
70. Фрейд З. Психоанализ. СПб., 2001, 420 с.
71. Фрейд А. Детский психоанализ. М-СПб: 2003, 476 с.
72. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург, Питер Пресс, 1997, 606 с.
73. Эльконин Д.Б. Избранные психогические труды. М.: Педагогика, 1989, 554 с.
74. Юнг К. Г. Человек и его символы. <https://www.koob.ru/>
75. Ясперс К. Общая психопатология. М.: Практика, 1997, 1056 с.
76. Jakobson R. Towards a linguistic typology of aphasic impairments. B: de Reuch A.V. S. and O'Connor M. (eds.) Disorders of Language. Boston, Little, Brown, 1964, p. 21-42.
77. Cognitive Psychology. Edited by Nick Braisby and Angus Gellatly. London: Oxford University, 2005, 253 p.
78. Kohler W. The present situation in brain physiology. Am. Psychologist, 1958, 13, 150 p.
79. Gilford C.P. Three Faces of Intellect. The Amerikan Psuchologist, 1959, p. 469-479.
80. Mac Kinnon D.W. Creativity: f multi-faceted phenomenon.
81. Lazarius R.S. Progress on a cognitive motivational - relational theory of emotion. American Psychology, 1991, vol. 46, p. 819-837.

